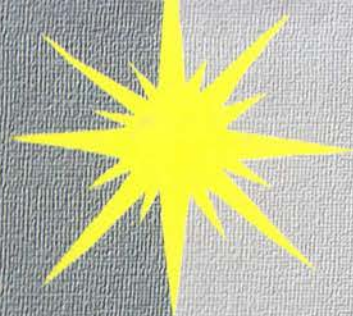

ՄԱՆՈՒԿ
ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՈՒՍՈՒՔ
ԲԵԿ

ՀՏԳ 94199
ԳՄԴ 63.3
Մ 992

Գիրքը հրատարակվում է
Վազիր և Բադր Ուսուբյանների հովանավորությամբ

Պատմաբան-խմբագիր՝ *Կարեն Խաչատրյան*
Պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
Խմբագիր՝ *Վահագն Մարգարյան*
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

Մուրադյան Մանուկ
Մ 992 Ուսուբ բեկ / Մ.Մուրադյան, - Եր.: «Գրական հայրենիք» ՓԲԸ
(«Հայաստան» հրատ.), 2012թ., 400 էջ:

1918թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի անկախության նվաճման, հայոց պետականության վերականգնման նվիրյալների փառանքով իր յուրահատուկ տեղն ունի Հայաստանի 1-ին Հանրապետության պառլամենտի անդամ, Անդրկովկասի եզդիների առաջնորդ Ուսուբ բեկ Թեմուրյանցը: Այս մեծ անհատականությունը հայ և եզդի ժողովուրդների բարեկամության ճշմարիտ դրոշակակիրն էր, ժամանակի հայ ականավոր մտավորականների, քաղաքական, պետական գործիչների մտերիմն ու գործընկերը: Ուսուբ բեկը վերջին ազգապետն էր պատմական փառավոր ճամփա անցած իր ազնվական նախնիներից, ովքեր իրենց ժողովրդի բախտը կապել էին հայության բախտին և իրենց ապագան, ապահով կյանքը միայն ազատ, անկախ Հայաստանում էին տեսնում:

Պատմա-վավերագրական աշխատությունը առաջին փորձն է, ուր ներկայացվում է եզդի հասրնիների ցեղապետերի տոհմի պատմությունը՝ եզդի ժողովրդի ավանդույթների, դավանանքի, ազգագրության ուշագրավ դիտարկումներով, հայ և եզդի ժողովուրդների բարեկամական կապերի շատ դրվագներով:

Փաստական հարուստ հենքի վրա ստեղծված աշխատությունը բազմաթիվ նոր իրողություններ է բացահայտում նաև հայ ընթերցողի համար:

ՀՏԳ 94199
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978 -5-540-02254-6

© Մանուկ Մուրադյան, 2012թ.:

ՊԼՏՄԱԲԱՆ-ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԵՑ

Յուրաքանչյուր տոհմ, ժողովուրդ, ազգ պատմության մեջ իր ուրույն հետքն է թողնում, իսկ օտարների համար ճանաչելի և գնահատելի դառնում ոչ միայն իր հավաքական կերպարով, այլև իր ծոցից ելած անվանի անհատների շնորհիվ: Անհատի, ով իր ապրելակերպով և գործունեությամբ վաստակում է յուրայինների հարգանքն ու վստահությունը, սեփական ուսերի վրա բարձում և կրում իր ժողովրդին ներկայացնելու բարձր պատիվն ու, միաժամանակ, մեծ պատասխանատվությունը:

Հայերիս հետ կողք-կողքի ապրող, բարեկամ եզդի ժողովրդի վառ անհատականություններից մեկին՝ Ուսուբ բեկ Թեմուրյանցին է նվիրված գրող, հրապարակախոս, հայկական հեռուստատեսության վաստակաշատ գործիչ Մանուկ Մուրադյանի սույն աշխատությունը: Օգտագործելով զգալի քանակությամբ աղբյուրներ, պատմագիտական, հուշագրական գրականություն, արխիվային բազմաթիվ փաստաթղթեր և նյութեր, ժամանակի մամուլի հրապարակումներ, հեղինակն ընթերցող լայն հասարակայնության դատին է ներկայացնում մի աշխատություն, որն ունի ոչ միայն ժողովրդագրական, ազգագրական, կրոնագիտական, գրականագիտական, այլև պատմագիտական կարևոր արժեք: Նրանում ժամանակի պատմական իրադարձությունների խորապատկերի վրա, եզդի ժողովրդի, հասրնիների ճանաչված տոհմի, հայ-եզդիական հարաբերությունների պատմության ընդհանուր համատեքստում անաչառ և բազմակողմանի ներկայացված է Անդրկովկասի եզդիների առաջնորդ, 1918 թ. Մայիսյան հաղթական հերոսամարտերի մասնակից, Հայաստանի 1-ին Հանրապետության խորհրդարանի պատգամավոր, ռազմական, քաղաքական, ազգային գործիչ Ուսուբ բեկ Թեմուրյանցի կյանքն ու գործունեությունը, առանձին բաժիններով՝ նրա յուրայինների և ժառանգների, ճանաչված մասնագետների և մտավորականների խոսքը Ուսուբ բեկի, ինչպես նաև հայ-եզդիական առնչությունների մասին:

Գրքում զետեղված են նաև արխիվային արժեքավոր փաստաթղթեր, հայ գրողների, հետազոտողների՝ 100-150 տարի առաջ հրապարակված որոշ ուսումնասիրություններ, Միջագետքի եզդիների հոգևոր առաջնորդ Միր Իսմայիլ բեկի նամակ-գրությունները: Գրանք եզդի ժողովրդի, հայ-եզդիական բարեկամության, հասրնիների տոհմի, նրա առաջնորդների և ազգապետ Ուսուբ բեկ Թեմուրյանցի կատարած գործերի եզակի վկայություններ, պատմական վավերագրեր են: Պետք է նշել նաև, որ սույն ծավա-

լուն աշխատությունը առաջին փորձն է՝ մոռացությունից փրկելու, պատմության հետոներից վեր հանելու և համակողմանիորեն, արժանի կերպով ներկայացնելու եզրի ժողովրդի մեծ գավակ Ուսուր բեկի կյանքի ու գործունեության տարաբնույթ ուղին:

Մ. Մուրադյանը հայ ընթերցողին, մասնավորապես՝ հայերենին տիրապետող եզդիներին ներկայացնում է մի խոշոր քաղաքական և հասարակական գործչի, որի անունը, հասկանալի պատճառներով, շրջանցվել է խորհրդային տասնամյակներին, չեն գնահատվել նրա մեծ ծառայությունները իր ժողովրդին, օգտաշահ գործունեությունը 1918-ի մայիսին իր անկախությունը հռչակած Հայաստանի 1-ին Հանրապետությունում:

Աշխատությունում վարպետորեն ներկայացված են եզդի ժողովրդի կրոնական, փիլիսոփայական հայացքները, կենցաղը, նիստն ու կացը, տարազը, խոհանոցը, տոնակատարությունները և այլն: Աշխատության առանցքը, սակայն, կազմում է նրա պատմագիտական կողմը: Հեղինակին հաջողվել է բացահայտել հայ-եզդիական հարաբերությունների և համագործակցության, Ուսուր բեկի և հայ երևելիների (Կոմիտաս, Նժդեհ, Դրո, Ալ. Ահարոնյան, Գ. Բեկ-Փիրումյան, Ս. Վրացյան և այլն) անձնական կապերի ու բարեկամության առանձին ուշագրավ դրվագներ և մանրամասնություններ, որոնք ընթերցվում են մեծ հետաքրքրությամբ: Այդ դրվագներից առանձնակի արժեք է ներկայացնում հեղինակի կողմից շրջանառության մեջ դրված Միջագետքի եզդիների հոգևոր առաջնորդ Միր Խամայիլի կոնդակը, որը ներկայացվել է Հայաստանի Խորհրդի հանդիսավոր նիստում, 1919 թ.: Փաստաթուղթը ոչ միայն հայ-եզդիական բարեկամության գրավոր հուշարձան է, այլև պարունակում է արժեքավոր և անժխտելի վկայություններ Օսմանյան Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության, նաև եզդիների հալածանքների մասին:

Աշխատությունում հեղինակը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի եզդիների առաջնորդ Ուսուր բեկի քաղաքական, զինվորական, ազգային բուռն գործունեությունն ընթացել է հայ և եզդի ժողովուրդների, Հայոց պատմության ամենաճակատագրական ժամանակաշրջանում, երբ հայտնվելով Ռուսական և Թուրքական կայսրությունների հակամարտության բատերաբեմում, հերոսական մաքառումների, 1918 թ. Մայիսյան հաղթական հերոսամարտերի շնորհիվ հաջողվեց ցեղասպանության ենթարկված հայ ժողովրդին ձեռք բերել անկախ պետականություն կերտելու բացառիկ հնարավորություն:

Եզդի ժողովուրդը, հայության հետ միասին կիսելով օսմանյան կառավարության ազգային խտրականության քաղաքականության գրկանքները,

Առաջին աշխարհամարտի դաժանությունները և Թուրքական պետության ցեղասպան քաղաքականության ողբերգական հետևանքները, նրա հետ միասին ճաշակեց նաև Մայիսյան հերոսամարտերի հաղթական բերկրանքն ու Հայոց անկախ պետականության ծնունդը: Հայաստանի առաջին Հանրապետության վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանը նշում է. «Հայերի չափ և, քերևս հայերից էլ ավելի, եզդիները նախանձախնդիր էին Հայաստանի անկախության ու ոչինչ չէին խնայում նրա պաշտպանության համար»:

Առանց սխալվելու կարելի է նշել, որ եզդի ժողովուրդը հայերին բարեկամ քերևս միակ ժողովուրդն է, որ հիրավի վաստակեց Հայոց պետականության կերտմանը մասնակից լինելու իրավունքն ու մեծ պատիվը: Վաստակեց թուրքական յաթաղանի սպառնալիքի պայմաններում հազարավոր հայերի փրկելու և ապաստան տալու շնորհիվ, վաստակեց՝ ուրախության և դժբախտության պահերին հայության կողքին լինելու, նրա հետ վերջին «կտոր հացով» կիսվելու շնորհիվ, վերջապես՝ վաստակեց 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերում իր առաջնորդների՝ Ուսուր բեկի և Ջհանգիր աղայի գլխավորությամբ անձնուրաց կռվելու և հերոսության շնորհիվ: Վաստակեց և այդ իրավունքը փոխանցեց իսկապես արժանավորին՝ Ուսուր բեկին: Վերջինս էլ բուռն և պատվախնդիր գործունեություն ծավալեց Հայաստանի 1-ին Հանրապետության կարճատև գոյության ողջ ընթացքում: Հետագայում իր ազգակիցների և հայության հետ միասին կիսեց բոլշևիկյան ամենատիրության բռնություններն ու գրկանքները, ճաշակեց վտարանդու ծանր ապրումներն ու կենցաղը: Հայաստան աշխարհը նրա և նրա ազգակիցների Հայրենիքն էր, ինչպես ծանր և թշվառ, այնպես էլ պայծառ և հաղթական օրերին:

Այդպես է նաև մեր ժամանակներում, երբ հետևելով Ուսուր բեկի, Ջհանգիր աղայի և այլ երախտավորների պատգամներին՝ եզդի ժողովուրդը հայության հետ միասին կիսեց ինչպես Մպիտակի ահավոր աղետի անդառնալի հետևանքներն ու անցումային շրջանի ծանր գրկանքները, այնպես էլ Արցախյան ազգային ազատագրական պայքարի հաղթանակի բերկրանքը:

Այսօր էլ, հանդիսանալով Հայաստանի Հանրապետությունում ապրող ազգային փոքրամասնություններից քանակով ամենամեծ համայնքը, եզդի ժողովուրդը հայության հետ միասին իր արժեքավոր ավանդն է ներդնում նորանկախ հայկական պետության ամրապնդման և զարգացման գործում:

ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

**ՀՀ ԳԱՍ պատմության ինստիտուտի փոխտնօրեն,
պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ**

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Պարեր ի վեր եզդի ժողովուրդն ունեցել է առաջնորդներ, որոնց արարքները դարձել են ապագա սերունդների հիշողություն, իսկ նրանք՝ ծնունդ երկար երեկոներին հնչող պատումների հերոսներ։ Նրանց կերպարով քաջության, ազնվության դասեր են սերտել շատ սերունդներ, լրացվել են հերոսապատումի էջեր և հանձնվել հետագա սերունդներին։ Պրից և գրականությունից գուրկ այդ ժողովուրդը իր քաջերի մասին պատումները անգիր պահպանելով՝ բերել, հասցրել է մեր օրերը։ Ի տարբերություն նախորդներից շատերի, եզդի ժողովրդի վերջին առաջնորդների հերոսական կյանքը թելադրում էր տխուր վերջաբան, սակայն նրանց անունները մնացին ժամանակի մամուլի, կառավարությունների նիստերի արձանագրությունների էջերում, գրվեցին կայսերական հրովարտականերում, հնչեցին խորհրդարանի դահլիճում, իսկ լուսակարները մնացին պատմության համար։ Նրանք երկուսն էին՝ Ուսուբ բեկը և Ջիանգիր աղան։ Լինելով եզդիական երկու բազմամարդ ցեղերի առաջնորդներ՝ նրանք մնայուն հետք թողեցին հայոց պատմության մեջ։ Ջիանգիր աղան եզդիներից կազմավորած իր ջոկատով մարտնչեց Մարդարապատի և Բաշ-Ապարանի ճակատամարտում, իսկ Ուսուբ բեկը, հերոսի անուն վաստակելով այդ հաղթական կռիվներում՝ դարձավ Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանների խորհրդարանի երկու գումարումների լիիրավ անդամ, հայոց պետականության վերականգման և դժվարին գոյատևման վկաներից մեկը։

Ծնվելով Արարատի փեշերին՝ պատանի Յուսուֆը կրթություն ստացավ և հասունացավ հայկական միջավայրում, ուսանեց Պարզյան ճեմարանում, սովորեց իր հասակակից պատանի Մոդոմոնի՝ ապագա Կոմիտաս վարդապետի հետ՝ դառնալով քրդական (եզդիական) երաժշտության նկատմամբ մեծ երգահանի հետաքրքրության առաջին աղբյուրը։ Լինելով իր ցեղի սիրված առաջնորդը՝ Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովը դարձավ նաև հարգելի անձ ռուսական իշխանությունների և հայ մտավորականության համար։

Ճակատագիրն այնպես է տնօրինել, որ եզդի ժողովրդի երկու ցեղապետների կյանքում եղել են նշանավոր հայեր, որոնց ներկայությունը շրջադարձային է եղել ինչպես ցեղապետների, այնպես էլ այդ հայերի կյանքում։ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Օսմանյան Թուրքիայի բանակի կազմում գործող Ջիանգիր աղայի ղեկավարած համիդիական ջոկատը Անդրանիկի ազդեցությամբ 1915թ. մայիսի սկզբին անցավ ռուսների կողմը՝ եզդիական մյուս չորս ջոկատներն էլ բերելով իր հետ, դրանով հայ կամավորների առջև բացելով Վան տանող ճանապարհը... Իսկ Յուսուֆ բեկը յուրահատուկ դեր է ունե-

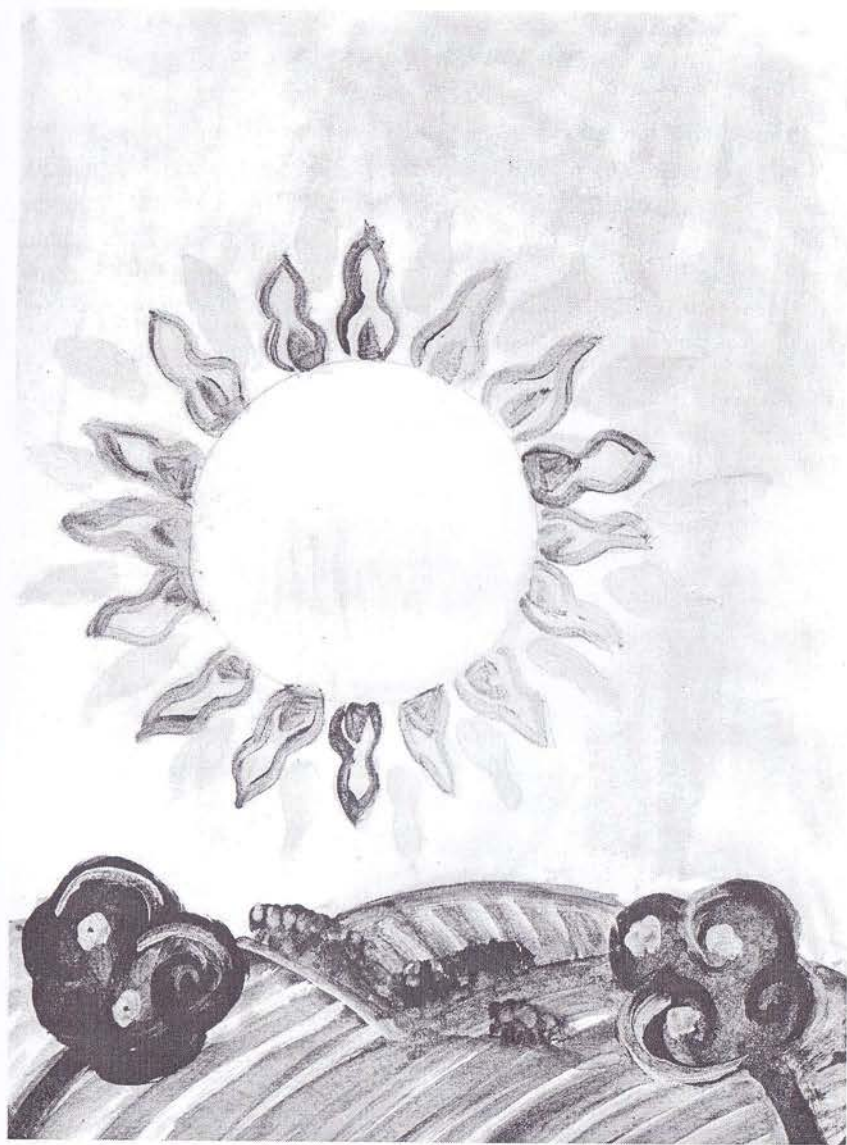
ցել հռչակավոր հայ գիտնական Աշխարհբեկ Քալանթարի կյանքում։ 1912թ. վերջինս Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի կողմից գործուղվում է Կովկաս՝ ուսումնասիրելու քուրդ-եզդիների կենցաղը։ Եվ ահա նա Արարատի ստորոտին հյուր է լինում Յուսուֆ բեկին, նրա տան առջև լուսանկարվում են միասին, շրջում եզդիական ամառանոցներում, հնագետ գիտնականը գրի է առնում անհրաժեշտ նյութեր։ Անցնում են տարիներ, և երբ 1937թ. ձերբակալված և խորհրդային զննաններում տառապող Ա.Քալանթարը փորձում է իրեն պաշտպանել ազգայնամոլության անհիմն մեղադրանքից, պատմում է եզդիների առաջնորդի օգնությամբ իրականացրած իր գիտական հետազոտությունների մասին, նույն լուսանկարի հետևին ներկայացնում այդ դրվագը։

Ի տարբերություն իր բազմաթիվ ցեղակիցների, Ուսուբ բեկը գիտեր գիր և գրականություն, կյանքի մեծ փորձը և ապրած դժվարին ժամանակաշրջանը նրան դարձրել էին իմաստուն։ Հենց այդպես՝ «իմաստուն մարդ» է անվանում և իբրև այդպիսին բնութագրում նրան Մ. Վրացյանը՝ Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետը։ Այդպիսին նա մնաց իր ազգակիցների հիշողության մեջ։

Ուսուբ բեկի կյանքի ու գործունեության, նրա նախնիների, եզդի ժողովրդի հավատալիքների, ալանդությանի ու կենցաղի մասին միանգամայն նոր, ընդգրկուն մոտեցում է լրագրող, հրապարակախոս Մ. Մուրադյանի սույն ուսումնասիրությունը, որը մեկ մարդու կյանքի պատմության շարադրանքից վեր է աճել մի ամբողջ՝ եզդի ժողովրդի 19-20-րդ դարերում անցած ուղու պատմության։ Հեղինակն օգտվել է Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանվող տարաբնույթ նյութերից, տարբեր գրքերից, հուշագրություններից, և հարկ է ընդգծել, որ գրքում տեղ գտած փաստաթղթերի գերակշիռ մասը հրապարակվում է առաջին անգամ՝ լույս տեսնելով Ուսուբ բեկ Թեյմուրյանցի կյանքի ու գործունեության բազմաթիվ մութ մնացած կետերի վրա, լինի դա նրա ծննդյան ճիշտ տարեթիվը, դաշնակցական կուսակցության անդամ լինելու հանգամանքը, սպայական աշխատավարձ ստանալը, թե այլ՝ մինչ այսօր անհայտ մնացած էջեր։ Այս ուսումնասիրության կարևոր արժեքներից մեկն էլ այն է, որ այնտեղ ներկայացված են հայ և եզդի ժողովուրդների բարեկամության հետաքրքիր դրվագներ, ուստի այն նոր սերնդի համար ունի ճանաչողական մեծ նշանակություն։ Բարեխիղճ աշխատանք է կատարված, որը, կարծում եմ, կհետաքրքրի ոչ միայն արևելագետներին, այլև ընթերցող զանգվածներին։

ԱՄԱՏՈՒՆԻ ՎԻՐԱՔՅԱՆ

Հայաստանի ազգային արխիվի տնօրեն,
պատմական գիտությունների դոկտոր

ՆԱԽՆԻՆԵՐԻ ԿԱՆՉԸ

ԻՍԼԱՄՈՒՆ ՅՈՒՍՈՒՅ ԱՂԱՆ

Ուսուր բեկ Թեմուրյանց. 20-րդ դարասկզբին հայ իրականության մեջ հաճախ է հնչել այս մեծ անհատականության անուն-ազգանունը, հնչել է ամենաբարձր ամբիոններից, բազմիցս հայտնվել ժամանակի մամուլի, գրականության էջերում: Եվ հնչել, գրվել է տարբեր կերպ. Ուսուր բեկ, Յուսուֆ բեկ, Յուսուֆ բեկ Թեյմուրով, Յուսուֆ աղա, Ուսուրբեկով, Յուսուֆ բեկ Թեմիրով, Թեմիրյան, Հովսեփ Թեմուրյանց, Ուսուր Թեմուրյան և այլն: Հոլովվել է մեծ մասամբ ժամանակի շրջադարձային իրողությունների, պատմական զարգացումների պատասխանատու առիթներով և, խորհրդային շրջանից սկսած՝ հանիրավի մոռացության մատնվել: 1896 թվականից հասրենի եզդիների ցեղապետ, Անդրկովկասի եզդիների առաջնորդ Ուսուր բեկ Թեմուրյանցը, իր պապերի և հոր՝ Հասան աղայի պես, Ռուսական կայսրության բարձրաստիճան պաշտոնյաների կողմից ճանաչված էր իբրև ազնվական, վերնախավի ներկայացուցիչ և իր ժողովրդին, մեծ ընտանիքին հուզող խնդիրները ներկայացնում էր ցարական արքունիքին, փոխարքաներին, ազատ ընդունվում էր նաև վերջիններիս կողմից: Նա լուրջ դերակատարություն ունեցավ հատկապես Հայաստանի առաջին Հանրապետության շրջանում՝ մասնակցելով 1918թ. մայիսյան հաղթական հերոսամարտերին, որպես պատգամավոր, հանձնաժողովների անդամ՝ Հայաստանի խորհրդարանի աշխատանքին:

«Իմաստուն Յուսուֆ աղան». այսպես է Ուսուր բեկ Թեմուրյանցին բնութագրել Հայաստանի առաջին Հանրապետության վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանը:

«Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումից հետո, հայկական կառավարությունը առանձնապես ուշադրություն էր դարձնում Եզդիների վրա, որոնց ընդհանուր թիվը, Թուրքիայից գաղթածներին էլ մեջը հաշվելով՝ 10-15 հազարը չէր անցնում: Եզդիները ապրում էին Սուրմսլուի շրջանում, Արագածի ստորոտը, նահապետական կյանքով: Բոլոր տղամարդիկ զինվոր էին, տան աշխատանքը ծանրացած էր կանանց վրա: Վաչկատուն ժողովուրդ, անուս և քաջ:

Հայաստանի եզդիների պետը ուսած էր Գևորգյան ճեմարանում և այժմ, Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո, Թեմիրովը դարձավ Թեմիրյան: Հայաստանի Խորհրդի կազմությանը՝ նա դարձավ Եզդի-

դիների ներկայացուցիչ օրենսդիր ժողովում: Այս ընտրվեց Հայաստանի Խորհրդարանի երեսփոխան Հ. Յ. Դաշնակցության ցանկով», - գրում է Ս. Վրացյանը «Եզդիների և պոչի մասին» վերնագրով իր հուշագրության՝ մեջ, որը նվիրված է Ուսուր բեկ Թեմուրյանցին: «Հայերի չափ և, քերես հայերից էլ ավելի, Եզդիները նախանձնախնդիր էին Հայաստանի անկախության ու ոչինչ չէին խնայում նրա պաշտպանության համար»: Թուրքերի, մահմեդական քրդերի հարևանությամբ ապրելու դաժան փորձը՝ դարեր ի վեր տևած բռնություններ, ազգային խտրականություն, սպանություններ, անընդմեջ շարունակվող կողոպուտ և հալածանք, արևապաշտ, ոչ մահմեդական եզդիներին բերել էին վերջնական համոզման՝ միայն հայերի հետ, Հայաստանում կարող են ազատ, հանգիստ ապրել, պահպանել ազգային ինքնությունն ու ավանդույթները, դավանել իրենց կրոնը: Այս առումներով, ահա, լիովին հասկանալի էր նրանց նախանձախնդրությունը Հայաստանի անկախության հարցում: Եվ ազգային իղձերի արտահայտողը, դրանք գործնականում իրականացնող երեսփոխան դարձած ցեղապետն էր՝ Ուսուր բեկ Թեմուրյանցը:

Գրում է Ս. Վրացյանը. «Եզդիները հավատարմորեն ծառայում էին Հայաստանին և, իր հերթին, Հայաստանի կառավարությունն էլ ոչինչ չէր խնայում նրանց հավատարմությունը ըստ արժանվույց գնահատելու համար: Այս անգրագետ, նախնական ժողովրդի համար բացվեցին դպրոցներ, հատկացվեցին հողեր, եղավ նյութական օժանդակություն: Ոչ միայն տարբերություն չէր դրվում Հայերի և Եզդիների միջև, այլև, հաճախ, Եզդիները կառավարության ավելի հոգածության էին արժանանում ներքին և, մանավանդ, արտաքին պատճառներով»: Այս՝ «արտաքին պատճառներով» արտահայտությունը միանշանակ հասկանալի է:

Ուսուր բեկ.
1912թ., գ.Ասլանլու

1. Ս. Վրացյան, Կյանքի ուղիներով, Գ. հատոր, «Եզդիների և պոչի մասին», էջ 177, Բեյրութ, 1963թ.:

Եզդիները Հայաստանի առաջին Հանրապետության հռչակման նախօրեին մի քանի զորաջոկատներ² կազմեցին, այդ թվում՝ Ալաշկերտի հեծյալ զումարտակը Ռուս բեկի հրամանատարությամբ և Ջիանգիր աղայի եզդիների զորագունդը։ Բեկն իր հեծյալների հետ մասնակցեց Արևմտյան Հայաստանում 1917-18թթ. թուրքերի դեմ մղված կռիվներին, ապա Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի ճակատամարտերին։ Ընդ որում՝ մեծ է եղել Ռուս բեկի դերը, իբրև կազմակերպիչ, մայիսյան հեղափոխությունից եզդիների մասնակցության առումով։

Սիմոն Վրացյան

Հայաստանի Հանրապետության գոյության երկուսուկես տարվա ընթացքում եզդիներին առնչվող որևէ միջադեպ չի արձանագրվել հայերի կամ հայկական կառավարության հետ հարաբերություններում։ Իր ժողովրդին հուզող խնդիրները պատգամավոր Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովը բարձրաձայնել է խորհրդարանում, կառավարության առջև և, հնարավորության սահմաններում, հասել դրանց լուծումներին։

«...Հայաստանի եզդիների ճակատագիրը անխզելի կապերով մնաց կապված Հայաստանի ճակատագրի հետ,- գրում է Ս. Վրացյանը։- Նրանք էլ շեն սրտով ապրեցան Հանրապետության լավ օրերը։ Հայ ժողովրդի հետ միասին ցմրոր քամեցին դառնությունները»։

1921թ. ամռանը, Պարսկաստանում³, տարագրության մեջ հայտնված նշանավոր քաղաքական, ռազմական գործիչների, մտավորականների ամենօրյա քննարկումների թեման, բնականաբար, արդեն անցյալ դարձած իրողություններն էին, ապագայի խնդիրը։ Ս. Վրացյանի վկայությամբ՝ հավաք-գրույցներին միշտ ներկա Ռուս բեկը «խելացի մարդու համբավ էր վայելում»։ Իսկ այդ գրույցներին մասնակից էին Հայաստանի Հանրապետության առաջին դեմքերը՝ Սիմոն Վրացյան, Ռուբեն Տեր-Սիմապյան, Արշավիր Շահխաթունի, Նիկոլ Աղբալյան և շատ ուրիշներ։

2. Ասորիները ևս իրենց ջոկատով մասնակցել են ՀՀ անկախության համար մղված մարտերին։

3. 1935թ.՝ Իրանի Հանրապետություն, 1978թ.՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետություն։

«Մի օր էլ, երբ խոսակցության նյութը միջազգային քաղաքականությունն էր, Յուսուֆ աղան, հանկարծ, ոտքի ելավ և խոսք ուղեց։

-Պարոն Վրացյան, կարո՞ղ եմ ես էլ մի խոսք ասել։

-Համեցեք, Յուսուֆ աղա, խոսքը ձերն է, շտապեցի պատասխանել ես։ Ամենքը հետաքրքրությամբ սպասում էին, թե ինչ պիտի ասի այդ իմաստուն մարդը։

-Դուք, հայերդ, ասաց Յուսուֆ աղան, բախտավոր ազգ եք։ Չեզ ամենքը գիտեն, դուք բոլորին սիրելի եք։ Անգլիա, Ֆրանսա, ամենքը ձեր դատն են պաշտպանում։ Դուք, հայերդ, բռնել եք Ամերիկայի պոչը և առաջ եք գնում։ Մենք՝ եզդիներս էլ բռնեցինք հայերի պոչը, ք... դուրս եկավ։

Եվ անժպիտ՝ նստեց տեղը։

Հանկարծակիի եկած՝ ներկաները ծափահարեցին ու քահ-քահ խնդացին, բայց, իսկապես, խնդալիք բան չկար։ Դառն իմաստությունն էր խոսում լռակյաց եզդիի բերանով։ Միայն թե նա պետք է ասեր, թե հայերի բռնած պոչն էլ, ավա՞ղ, ավելի մաքուր չէր»։

Պարզ, ժողովրդական մտածողությամբ Ռուս բեկը գնահատել էր ստեղծված քաղաքական իրադրությունը, դիպուկ ձևով բնորոշել քաղաքականության այն տեսակը, որ զուր թափված արյան ու ողբերգական կորուստների պատճառ էր դարձել։ Եվ՝ Սիմոն Վրացյանի եզրակացությունը՝ «Գզիտեմ՝ Յուսուֆ աղան կամ իր հաջորդները հիմա գո՞նե են հայերի պոչից, բայց գիտեմ, ամբողջ աշխարհին էլ հայտնի է ռուսական պոչի արժեքը։ Կարո՞ղ ես սեփական պոչ ունենալ և սեփական պոչից բռնած առաջ գնալ...»

Խելագարված ամբոխների երգիչ հռչակավոր մի հայ բանաստեղծ⁴, օտար պոչից հիասթափված, ասաց մի օր, երբ գինով չէր օղիով ու բոլշևիկությամբ.

-Հայ ժողովուրդ, քո փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է։

Ուզում էր ասել. մեկ կողմ նետիր օտար պոչերը, քո սեփական պոչին ապավինիր։ Հիմա մտածում եմ՝ ի՞նչ էր ուզում ասել իմաստուն Յուսուֆ աղան հայերի պոչի մասին խոսելիս»։

4. Խոսքը **Եղիշե Չարենցի** մասին է։ 1933թ. Չարենցը գրել և իր «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուում գետեղել է «Պատգամ» բանաստեղծությունը, ուր վերից վար կարդացվող երկրորդ տառերով գաղտնագրված է նրա հանրահայտ կարգախոսը. «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է»։

Տարագրությունից շուտով խորհրդային Հայաստան, Շամիրամ գյուղում ապրող իր ընտանիք վերադարձած Ուսուր բեկ Թեմուրյանցը, թող որ քաղաքական նոր պայմաններում, պահպանելու էր իր համբավն ու առաջնորդի դերը։ Ամմասնակից մնալով խորհրդային իշխանության ընդունելի և անընդունելի ձեռնարկումներին՝ Ուսուր բեկը անփոխարինելի խորհրդատու էր դառնալու իր ժողովրդի համար, չէր նվազելու նրա հեղինակությունը մինչև երկրային կյանքի ավարտ։

Իմաստուն Յուսուֆ աղան վերջին մոհիկանն էր իբրև հասընիների ցեղապետ, եզդի ժողովրդի առաջնորդ, ում ջանքերի, խոհեմ, հեռատես ղեկավարման շնորհիվ գոյատևել են, կան, 21-րդ դարի մարտահրավերներին են դիմակայում հայերին բարեկամ եզդիները։

ՀԱՍՐՆԻՆԵՐ

Ուսուր բեկը հասընիների տոհմի 26-րդ ցեղապետն է՝ պապից-պապ, որդուց-որդի փոխանցված ժառանգական կոչում, շնորհ կամ անգիր օրենքով, ժողովրդի վստահությամբ ստեղծված պաշտոն, որը կրողն իր տոհմի, ժողովրդի միանձնյա ղեկավարն է, գլխավորը, իշխանաց իշխանը։ 26 ցեղապետ՝ ավելի քան կես հազարամյա պատմություն, սակայն այն վավերացնող գրավոր աղբյուրներ, ցավոք, մեզ հայտնի չեն։ Ասել է՝ եզդի ժողովրդի, հասընիների ցեղի հիշողությունն է կամ այնքան վաղ ու գունդ եզդիական ժողովրդական բանահյուսության շնորհիվ։ Բոլոր դեպքերում, այս ոչ առասպելական թիվը հիշատակում են տարեցների պատմությունները գրի առած հեղինակները⁵։

Բանահավաք, ազգագրագետ, մանկավարժ Սողոմոն Եղիազարովը (Եղիազարյան) 1884թ. ռուսերեն լեզվով Թիֆլիսում հրատարակել է գիրք՝ իր ուսումնասիրությունը՝ «Երևանի նահանգի քրդերի ազգագրական համառոտ նկարագիր», որի 2-րդ մասն ամբողջությամբ՝ «Երևանի նահանգի եզդիների ազգագրական-իրավաբանական համառոտ նկարագիր» վերնագրով, նվիրված է եզդիների պատմությանը, ազգագրությանն ու դավանանքին։ Հայ իրականության մեջ, մեր կարծիքով, եզդի ժողովրդին ներկայացնող ամենաուշագրավ աշխատություններից է, որ ունենալով աղբյուրագիտական արժեք՝ պահպանել է նաև իր արդիականությունը։

5. Օրինակ, **Ա.Քոհկը**. տես՝ Եզդիականություն. Միրզե Զադա. Սև վճիռներ. Օլդենբուրգ, Գերմանիա (եզդ.)։

Ո՞վ էր Սողոմոն Եղիազարովը, ում շնորհիվ հայտնի է շատ բան հասընիների տոհմի և նրա առաջնորդ Հասան աղայի մասին։ Ծնվել է 1852թ. Դավալու (Արարատ՝ ներկայում) գյուղում, ավարտել Թիֆլիսի գիմնազիան, 1880-ին՝ Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը։ Դասախոսել է Կազանի համալսարանում, ստացել պետական իրավունքի մագիստրոսի, ապա դոկտորի աստիճան, եղել պրոֆեսոր Կիևի Ս.Վլադիմիրի համալսարանում, դասախոսել Կիևի կայսերական և Օդեսայի համալսարաններում։ Եղել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ, աշխատակցել հայկական պարբերականներին։ Մահացել է 1914 թվականին։ Կովկասի գյուղացիության վիճակին, տնտեսական և իրավական դրությանը նվիրված մի շարք հետազոտություններ է հրատարակել Թիֆլիսում և Կիևում⁶։ Ս.Եղիազարովի գիտական այս ուսումնասիրությունների առաջնեկը քրդերին և եզդիներին նվիրված գիրքն է, որն առաջիններից է նաև այս ժողովուրդների պատմության մեջ, նման մոտեցմամբ և ընդգրկումով։ Մեզ հետաքրքրողը եզդիներին վերաբերող հետազոտությունն է։ Այստեղ Եղիազարովի խորհրդատուն, տեղեկատվության «աղբյուրը» հասընիների կամ հասանյանների ցեղապետ Հասան աղան է՝ Ուսուր բեկի հայրը։ Նա հյուրընկալել է հայ գիտնականին և ամեն կերպ օժանդակել աշխատանքն իրականացնելու։ «Յեղապետերը հին ազնվական տոհմերից են ծագում,- գրում է Ս. Եղիազարովը։- Կան այնպիսի տոհմեր, որոնք մի քանի դար շարունակ իշխում են իրենց ցեղի վրա։ Հին տոհմերից ամենատառջին տեղը բռնում է Թամիր աղայի՝ Հասան աղայի հոր տունը⁷։ Հասան աղան հայ գիտնականին պատմել է հավանաբար պապերից լսածը, հայտնել բանավոր իրեն հասած տեղեկություններ։ Ըստ դրանց՝ Հասան աղայի նախնիները ծագումով Միջագետքից են և այնտեղ եղել են կառավարիչներ (ցեղապետեր)։ Թե ով է եղել տոհմի հիմնադիրը, չի հիշում, սակայն «գիտե հաջորդական կարգով իր տոհմի միայն յոթը սերունդները

Սողոմոն Եղիազարով

6. Տես՝ Հայ Հանրագիտակ. Ա հատոր, Բուրբեշ, 1938թ.։

7. **Ս.Եղիազարով**, Երևանի նահանգի քրդերի ազգագրական համառոտ նկարագիր, էջ 203, Թիֆլիս, 1884թ. (ռուս.)։

անունները, որոնք ցեղապետ են եղել: Ահա Հասան աղայի տոհմական ծննդաբանության աղյուսակը հստակության կարգով:

1. Մահմադ աղա (Մահմուդ աղա)
2. Բաքիր աղա (Բաքրի աղա)
3. Դավիթ աղա (Դաուդ աղա)
4. Քալանթար աղա (Ղալանդար աղա)
5. Օսման աղա (Օզման աղա)
6. Հասան աղա
7. Թամիր աղա (Թեմուր աղա)
8. Ինքն՝ Հասան աղա:

Հասան աղան կարծում է, որ իր տոհմը 300 տարուց ավելի է, որ այդ ցեղի վրա իշխում է»⁸:

Իսկ ի՞նչ է նշանակում, ի՞նչ ասել է ցեղապետ: Յեղապետի հեղինակությունը նրա անհատականությամբ, նկարագրով էր պայմանավորված, ազնվությամբ ու արդարամտությամբ: Հպատակ-ցեղակիցների հետ նրա հարաբերությունը «մաքուր հայրական է», նշում է Ս. Եղիազարովը և մեջբերում եզդիների ողջույնի խոսքը ցեղապետին. «Դու մեր պետն ու գլուխն ես, իսկ մենք՝ քո ծառաներ և սպասավորները. մեր հույսը դու ես, իսկ քոնը - Աստված, մենք մեզ քեզ ենք հանձնում, իսկ քեզ՝ Աստծուն»:

Յեղապետի իշխանությունը ժառանգական էր, հորից անցնում էր ավագ որդուն կամ այն զավակին, ում ցեղապետն անձամբ իր ժառանգն էր կարգում: 1904թ. Սինակի Ասլանլու և այլ գյուղերում եղել, Ուսուբ բեկին հանդիպել և նրա հետ եզդիների կյանքի, ավանդույթների, ցեղապետի իրավունքների և պարտականությունների մասին զրուցել է Սկրտիչ քահանա Ջաքարյանցը և տասը տարի անց Մայր Աթոռ սբ. Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրում հոդված հրապարակել: «Յեղապետը որպես պատասխանատու անձնավորություն կառավարության դեմ, ժողովրդի բոլոր գործերում միջամտում էր, կարգադրում ամեն ինչ իր ցանկության համաձայն, յուրաքանչյուր նշանակյալ ժամանակին ժողովրդից պահանջելիք հարկը կառավարության հանձնելով»⁹, գրում է Սկրտիչ քահանան:

8. Նույ տեղում, էջ 203:

9. «Արարատ» N 4, էջ 1029, Էջմիածին, 1914թ.:

Լայն իշխանություն ունեցող ցեղապետը, նա էր պաշտոնների նշանակում հպատակներին, նա էր հանցանքներ գործած անձանց պատիժներ տալիս ու բանտարկության ենթարկում: Ազգության, դավանանքի դեմ մեղադրվածներին ցեղապետն իրավունք ուներ «ցեղից աքսորել»՝ վտարել համայնքից, որն ամենաձանր պատիժն էր համարվում: Յեղի դատավորն էր ցեղապետը, բոլորը, անգամ երևելի մարդիկ, եթե վեճ էր ծագել նրանց մեջ, դիմում էին ցեղապետին և ընդունում նրա կայացրած վճիռը: Հետաքրքիր է, որ շատ վեճեր հարթվում էին երդումով: Աստծո դատաստանից վախենում էին բոլորը, իսկ երդման տեքստը հենց Աստծուն էր ուղղված. *Աստված... իմ տունը քանդի, կոտորի իմ որդիներին և հանգցնի իմ օջախը, ...եթե մեղավոր եմ*:

Յեղապետը բարձր շահույթ էր ստանում հարկահավաքությունից, հպատակները պարտավոր էին նրան նվերներ տալ կամ ինչ-ինչ շահավետ ծառայություններ մատուցել: Նվերներ էին տրվում և ուրախ, և տխուր առիթներով. վեճերի առիթով ցեղապետի մոտ զանգատի գնալիս, նաև՝ պաշտոնների նշանակվելիս և այլ դեպքերում: Նվերը կարող էր լինել դրամ, զենք, խալաթ կամ մույնիսկ՝ մի գլուխ շաքար: Ա. Գյուրջյանը մույնպես նկատել է, որ եզդիներն իրենց ցեղապետին հնարավորության չափով «...որոշ նվեր են հատկացնում: Այդպիսի նվերներ դրամից զատ երբեմն լինում են ոչխար, յուղ, պանիր և այլն»¹⁰:

Յեղապետն էր դառնում հանգած ծխերի, արքայազների կայքերի, գողերից պահանջված տուգանքների մի մասի տերը: Ըստ Ս. Եղիազարովի՝ Հասան աղայի օրոք արդեն ցեղապետի վերը նշված եկամտի աղբյուրներից շատերը չկային: Այս փաստը հաստատում է նաև Սկրտիչ քահանա Ջաքարյանցը. «...Եզդիների ազատությունը և համայնական ուժերով կառավարվող գործությունը երկար չտևեց, նա շուտով դադարեց, երբ վրա հասավ յոթանասուն և յոթ քվի Ռուս-Թրքական պատերազմը, որով ամեն ինչ կերպարանափոխվեց և ենթարկվեց կառավարչական օրենսդրության: Եզդիին իր անցյալը երազել կարող էր այնուհետև...»¹¹:

Ներկայացնելով հասընիների ցեղապետներին՝ Սկրտիչ քահանան Հասան աղա կրտսերի մասին գրում է. «Բարությունը նրա հոգու գլխավոր առաքինությունն էր»¹²: Այս մույն Հասան աղան Ս. Եղիազարովին ահա

10. «Լումյա», N 1, էջ 89, Թիֆլիս, 1904թ.:

11. «Արարատ», քիվ 4, **Մ. ք. Ջաքարյանց**, Եզդիի քրդեր, էջ 1029, Էջմիածին, 1914թ.:

12. Նույն տեղում, էջ 1031:

ինչպես է ներկայացրել ցեղապետի և նրա ընտանիքի դիրքը եզդիների հանրության մեջ. «Յեղապետը և նրա զերդաստանը մեծ պատիվ են վայելում: Ինչպես ցեղապետը, նույնպես և նրա ընտանիքի բոլոր անդամները անմատչելի են համարվում: Եզդիները նրա տան վրա մայում են, որպես նվիրական օջախի»:

Յեղապետը սպասավորների իր խումբն ուներ, ուներ և իր քիկնագործները: Նրանց միջոցով էր իր վճիռները, հրամանները հասցնում հասարակությանը: Ընդունված կարգ էր, որ ցեղի պատվավոր մարդիկ ուղեկցեին ցեղապետին ճամփորդության կամ որևէ կարևոր հանդիպման գնալիս:

Քիչ չեն եղել նաև ցեղապետի պարտավորությունները: Որպես հայր՝ նա պարտավոր էր պաշտպանել ամեն մի հպատակի և նրա անձնական շահերը, լինել դա սովորական իրավիճակներում, քե արտակարգ, վիճելի հարցերում: Նա բոլոր այրիների ու որբերի հովանավորն էր, նշանակում էր խնամակալ և վերահսկում վերջինիս գործունեությունը: Եթե հարուստներից մեկը սնանկանում էր, աղքատանում, ցեղապետը հանձն էր առնում վերականգնել նրա ընտանիքի բարեկեցությունը: Նա պարտավոր էր հարգել հանգած ծխերի վերջին հանգուցյալի հիշատակը: Եվ՝ նման կարգի բազմաթիվ պարտավորություններ:

Միոն վարդապետ
Տեր-Մանվելյան

պահում են նժույգ ձիեր, ճիշտ ըստ անգլիական ավանդական սովորության, քերես և նորանցից ավելի քան վաղ»:

13. Միոն վարդապետ Տեր-Մանվելյան, Եզդի. Կորմանժ, էջ 23, Ախալցխա, 1910թ.:

«Առաջներում շատ ընդունված էր ձիեր պահելը, տեղ գնալիս՝ ձիով էին գնում կամ ֆայտոնով: Ուսուր բեկի հայրը՝ Հասան աղան, որ հարուստ ցեղապետ էր, շատ ընտիր ձիեր ուներ, լավ ճանաչում էր իսկական ցեղական ձիերին, գիտեր ձիու արժեքը,՝ հորից՝ Ալիսան բեկից լսածն է պատմում Մաջիթ բեկ Ուսուրյանը: Ով ձի ուներ, ուրեմն անունով մարդ էր, ասում էին այն ժամանակ: Մի անգամ Սուրմալում հավաքվում են բոլոր աղաներ, բերում են շատ ձիեր, որ մրցում անցկացնեն: Ձիարշավի պես մի բան: Իսկ ձիարշավին ամեն կողմից իրենց ձիերով գալիս են մասնակցելու նաև հայեր, բուրքեր ու արաբներ: Եկած քրդերից մեկը հեզմանքով դիմում է Հասան աղային. «Այ եզդի Հասան, դու կարո՞ղ ես ասել, քե այս ձիերից որն է ամենալավը, ո՞րը կհաղթի մրցման ժամանակ»: Հասան աղան մայում է մեկը մեկից սիրուն, ընտիր ձիերին ու տեսնում է մի նիհար ձի՝ ծաղին կապած: Ու ճանաչում է արաբական ցեղի այդ ընտիր նժույգին: Ասում է. «Այս ձիուց լավը չկա այստեղ, այս ձիուն ոչ մեկը չի հասնի»: Քրդերը քրքջում-ծիծաղում են, և մրցումն սկսվում է: Էն նիհար ձիու տերը, որ արաբ էր, մի 100 մետր քշում է ձին, ձիու վիզն ուռչում է, սա տրճկում է և առաջ անցնում բոլորից: Այդ ձին էլ հաղթում է: Արաբն ասում է, որ ձին տռել է 400 ոսկով ու աղայի համար է քշել: Էդ ձին նվիրում է Հասան աղային, քանի որ նա ճիշտ էր գուշակել, լավ էր ճանաչում ցեղական ձիերին»:

Ուսուր բեկ Թեմուրյանցին՝ «ռուսաբնակ» եզդիների ցեղապետին հանդիպած Սիոն վարդապետը, հետագայում գրառելով տպավորությունները, նկատել է նաև ձիերին առնչվող մի ուշագրավ երևույթ. «...տևողական հաջորդականության շնորհիվ պահվում է նժույգների ցեղագրությունը, և զարմանալի է, որ ազնիվ ձիերի վկայագրերի տևողականությունը ամենախիստ ձևով պահվել է ու պահվում է: Վաճառելու և գնելու դեպքում տրվում է պատճեն վկայականի, այն ևս ոչ մի, այլ մի քանի հայ, բուրք հայտնի քեթիտղաների, տանուտերերի վավերական ստորագրությամբ և... կնիքով: Հատ քեհլանները՝ ժրագլուխ նժույգները ունին մի քանի հարյուր տարվա ցեղական ստույգ պատմություն իրենց ծագման»¹⁴:

Յեղապետ, զինավարժություն, ձիավարություն: Շարունակական, համառ պայքար թշնամու՝ բուրքի դեմ: Ազգային ավանդույթների նախանձախնդիր պահպանում:

Տոհմի, արյան կանչը, այսպես, որդուց որդի է փոխանցվել և հասել հասընիների վերջին ազգապետին՝ Ուսուր բեկ Թեմուրյանցին:

14. Նույն տեղում, էջ 26-27:

Հասրնիներ. սա ցեղի անվանումն է: Յեղ եզդիներն կլինի՝ էլ: Ս. Եղի-ազարովի «միջոցով» Հասան աղա կրտսերից արդեն տեղեկացանք, որ հասրնիների էլը հնագույն ծագում ունի: 19-րդ դարից սկսած՝ եզդիների երկու ցեղեր էին ապրում Հայաստանում¹⁵. Կարսի մարզում՝ սիպկիները, և հասրնիները՝ Երևանի նահանգում: Իր հերթին երկու շառավիղ ուներ հասրնիների էլը. ավագ շառավիղն ապրում էր Մուրմալուի գավառում, իսկ կրտսերը՝ Ալազյազում, Արևելահայաստանի տարբեր բնակավայրերում: Երեք գերդաստանների՝ ցեղերի ներկայացուցիչներ էին առաջնորդները. Կարսում սիպկիների ղեկավարն էր Ամար աղան, հասրնիների ավագ շառավիղին՝ Հասան աղան, կրտսերինը՝ Խալիլ աղան: Այս տեղեկությունները Ս. Եղիազարովին հայտնել է Հասան աղան, 1884 թվականին¹⁶: Ընդամենը երկուսուկես տասնամյակ անց՝ 1909 թվականին, Մոսուլից Հայաստան եկած եզդիների գլխավոր հոգևոր առաջնորդ Միր Իսմայիլը Հասան աղայի որդուն՝ Ռուսր բեկ Թեմուրյանցին, որ հոր մահից հետո ստանձնել էր ցեղապետի պաշտոնը, դարձել Անդրկովկասի բոլոր եզդիների առաջնորդ, հռչակելու էր նաև իր փոխանորդը և ներկայացուցիչը Կովկասում: Հիշենք Ս. Վրացյանին. «Եզդիների ազգապետը և կրոնապետն էր Յուսուֆ աղա Թեմիրովը»:

Հասրնիներ. թե ինչու էր այսպես կոչվում ցեղը, ոչ ոք չգիտեր: Եվ անվանումը կապ չուներ տոհմի նույնանուն ներկայացուցիչ-ցեղապետերի հետ¹⁷: Կարծում ենք, այս անունն ավելի շատ այլաբանական ծագում ու-

15. Օսմանյան Թուրքիայի և Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ գտնված Հայաստանի այն տարածքները, որտեղ 19-20-րդ դարերում ապրել են եզդիներ, որոշ ուսումնասիրողներ «միավորել» և անվանում են Սարիաղ: **Գ.Ա. Պիրբարին** 2008թ. տպագրած իր աշխատությունը այդպես էլ վերնագրել է՝ «Սարիաղի եզդիները»: Հեղինակը գրքում նշել է. «Սարիաղ» բառը քրդերեն նշանակում է «սահմանի վրա»... Սարիաղի եզդիներ են անվանել Վանի, Կարսի, Բայազետի և Իզդիրի եզդիներին: Նույնիսկ կազմված է քարտեզ, որ վարչականորեն երբեք գոյություն չի ունեցել: Կարծում ենք, մոտեցումը խիստ պայմանական է, և եթե **Գ.Ա. Պիրբարին** Թբիլիսի-Մոսկվայում հրատարակած իր ռուսերեն գիրքը վերնագրեր «Հայաստանի եզդիները», դրանից աշխատանքը չէր տուժի:

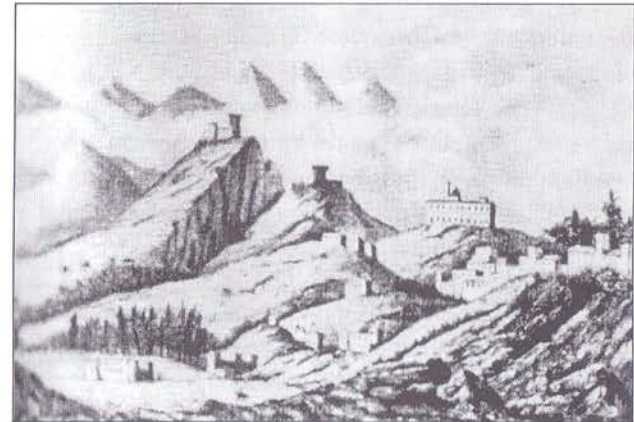
16. 19-րդ դարում և 20-րդ դարակեսին Արևմտյան Հայաստանում՝ Վանի նահանգում, ապրել է եզդիների մի ցեղ ևս՝ գուկրիները:

17. Ըստ եզդի ժողովրդի հիշողության՝ Հասան անունով 4 ցեղապետեր են եղել:

նի: **Հասրնի** եզդիներն նշանակում է **երկաթյա, պողպատյա**: Ասել է՝ ամուր, դիմացկուն, չծովող, չծնկող, իր ավանդույթներին, դավանանքին՝ հավատարիմ, իր պատմության, անցած ճանապարհի առաջ՝ արժանապատիվ:

Յեղի բանաստեղծական նկարագիրը այսպես է տվել Հայաստանի գրողների միության անդամ Ալիխանե Մամեն.

*Քուրան բոսոր էր ու կարմիր,
ժամանակը՝ բախտի դարբին,
պատմում էր երկաթագիր
պատմությունը ցեղի-դարին:
Այսպես ծնունդ առավ երկրում
հասրնի տոհմը ազնիվ...¹⁸*

Բայազետի բերդը

Հասրնիների ցեղի «երկաթյա» նկարագիրը որոշ հեղինակներ պատմական ինչ-ինչ անցքերով են փորձում բացատրել, նաև կապելով Բայազետի քուրդ կառավարիչ Բահալու փաշայի գործունեության հետ: Բռնակալ, ազաի փաշան ցանկանում էր կրոնափոխ անել՝ մահմեդականացնել հասրնիներին և նրանց առաջ դժվար լուծելի խնդիր է դնում՝ տալ 12 հազար ոչխար, որ նրանց կաթով շաղախ արվի և կառուցվի Բայազետի բերդ-ամրոցը, իսկ մնով սնվեն շինարար-բանվորները: Բանահյուսական ծանոթ պոեմ է հիշեցնում. չար բռնակալ, անմեղ ժողովուրդ և գրեթե անլուծելի խնդիր: Սակայն, ըստ հայտնի պատմմի՝ գործողությունները զա-

18. **Ա. Մամեն**, «Հասրնիների էլը» (ձեռագիրը մեզ տրամադրել է հեղինակը՝ Մ.Մ.):

ըզանում են ոչ ինչպես հեքիաթում: Հասընիները տալիս են պահանջված քանակությամբ ոչխարներ, բայց տեսնելով, որ բռնակալն իր խոսքի տերը չէ, այլևս չեն սպասում հաջորդ պայմանին, թողնում են Բայազետը և անցնում փրկարար ռուսական սահման: Այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանից անցնում են Արևելյան Հայաստան, հաստատվում Սուրմալում, հիմնում տասնյակ գյուղեր, նոր կյանք սկսում: Բանահյուսությունը՝ քանահյուսություն, բայց շատ բան իրական հիմք ունի, կետ առ կետ համընկնում է բանահյուսությանը: Որ հասընիների ցեղն ապրել է Բայազետի գավառում, կան պատմական վկայություններ: Գեներալ Ուշակովը 1848թ. Վարշավայում լույս ընծայած իր գրքում¹⁹ պատմում է 1828թ. օգոստոսի 28-ին ռուսական զորքերի կողմից Բայազետի գրավման մասին: Նա էլ հայտնում է, որ հասընիների էլից 200 ընտանիք Հասան աղայի գլխավորությամբ Բայազետից փոխադրվում են Ռուսաստանի կողմը՝ Սուրմալու: Իսկ Հասան աղան, հավաքելով 100 հեծյալներ, կռվում է թուրքերի դեմ և աչքի ընկնում Ալաշկերտի՝ Թուփրակ Կալայի ճակատամարտում:

Կա նաև այլ վկայություն: Էրզրում կատարած ճամփորդության օրերին ռուս բանաստեղծ Ա. Ս. Պուշկինը, Արևմտահայաստանում ընթացող ռազմական գործողությունների ժամանակ, հանդիպել է եզդիների ցեղապետին (Հասան աղա ավագին): Այդ հանդիպումը տեղի է ունեցել 1829թ. ամռանը: «Ճանապարհորդություն դեպի Արզրում» իր հայտնի գրքում Պուշկինը գրում է. «Մեր գործի մեջ կային թե մեր անդրկովկասյան մարզերի ժողովուրդներ և թե նոր նվաճված երկրների բնակիչներ: Դրանցից ես ավելի հետաքրքրությամբ նայում էի եզդիների վրա, որոնք արևելքում դիվապաշտ են համարվում: Մոտ 300 ընտանիք բնակվում է Արարատի ստորոտում: Նրանք ընդունեցին ռուսաց թագավորի տիրապետությունը»²⁰: Ընդ որում, ռուս հեղինակների վկայությամբ ես՝ ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Բայազետի կառավարիչը Բահլուլ փաշան էր: Նա էլ ցանկանում էր նորոգել-վերակառուցել բերդը, որն ավերվել էր 1821-23թթ. թուրք-պարսկական կռիվների արդյունքում: Մահմեդական քուրդ կառավարիչը՝ բռնակալ Բահլուլ փաշան, Բայազետ քաղաքի և գավառի ոչ մահմեդական բնակիչների վրա ծանր հարկեր դնելով, նրան-

19. Գեներալ Ուշակով, 1828-29թթ. պատմական իրադարձությունները թուրքական Ասիայի տարածքում (ռուս.), Վարշավա, 1848թ.:

20. Ա. Ս. Պուշկին, Ճանապարհորդություն դեպի Արզրում, էջ 39-40, Երևան, 1937թ.:

ցից նյութական և դրամական միջոցներ զավթելով՝ ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրեին ավարտում է բերդի վերակառուցումը:

Այնպես որ՝ ժողովրդական պատմմի իրական հենքը կա, մնացյալ մանրամասները, կարծում ենք, էական դեր չեն խաղում: Կարելի է եզրահանգման գալ. Բայազետի կառավարիչ Բահլուլ փաշայի կամայականությունները, հալածանքները, կրոնափոխ անելու փորձերն այլևս տանել չկարողացող, չհանդուրժող եզդիները որոշում և 1828-29թթ. Բայազետից փոխադրվում են Սուրմալու: Դարձյալ հիշենք Պուշկինին, որ 1829-ի հունիսին եղել է Էրզրումում. եզդիների «300 ընտանիք ապրում է Արարատի ստորոտում»: Սա Սուրմալուն է, ուր Արևմտահայաստանից եզդիներ են հաստատվել նաև հաջորդ ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ:

ՍՈՒՐՄԱԼՈՒ

«Հայաստանի սիրտ Արարատյան աշխարհը..., որ կիյնա Արաքսի ծախ ափին, իր մեջ կտոնե Էջմիածինը, Երևանը, Սարդարապատը և այլ գավառներ, որոնք ներկա Խորհրդային Հայաստանը կկազմեն: Իսկ փոքր մասը, որ կիյնա Արաքսի աջ ափին, սեղմված Մասիսի, Բարբոդյան շղթայի և Արաքսի միջև, կը կոչվի Սուրմալու՝ Իգդիր և Կողբ կեդրոններով»: Այսպես է ներկայացրել Ռուբեն Տեր-Մինասյանը Սուրմալուի աշխարհագրական դիրքը²¹:

1826-28թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի արդյունքում Երևանի խանության կազմում գտնվող Սուրմալուն ազատագրվեց պարսիկներից և անցավ Ռուսական կայսրությանը: Թուրքմենչայի պայմանագրով պարսկական շահը ռուսներին էր զիջում «Երևանի խանությունը՝ Արաքսի աջ և աջն կողմերում, և Նախիջևանի խանությունը»²²:

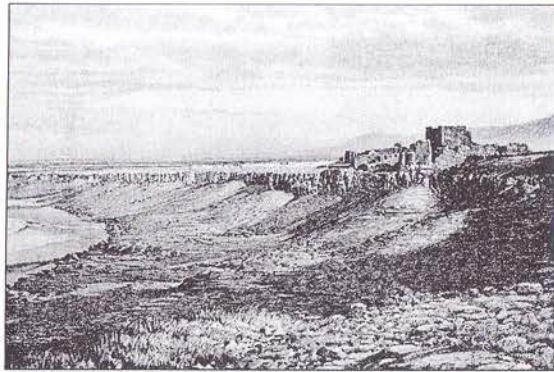
Ռուսաստանին միանալուց հետո «Սուրմալուի և Դարաբենդ-Փարչենիսի մահալները մաս կազմեցին 1828 թվին ստեղծված Հայկական

Ռուբեն
Տեր-Մինասյան

21. Ռ. Տեր-Մինասյան, Սուրմալու գավառը. Սուրմալու, Իգդիր..., Երևան, 2007թ.:

22. Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք առաջին, էջ 213, Երևան, 2010թ.:

Տեսարան Սուրմալուից

մարզի, իսկ 1833թ. հունիսի 23-ի օրենքով միացվելով՝ դարձան շրջան Երևանի գավառի կազմում: 1849թ. Սուրմալուի շրջանը մաս կազմեց նոր ստեղծված Երևանի նահանգի Երևանի գավառի: 1874թ. կազմավորվեց Սուրմալուի գավառը»²³:

Հասան աղա ավագի նախաձեռնությամբ, ինչպես արդեն նշվել է, եզդիների 300 ընտանիք փոխադրվել է Սուրմալուի գավառ և Սինակ լեռան լանջերին 26 և ավելի գյուղեր հիմնել:

1. **Ալանլու.** սա Սինակի ցեղապետանիստ բնակավայրն է, կենտրոնը, չհայտարարված «մայրաքաղաքը»: Փոքր բնակավայր է եղել տոհմի ցեղապետերի նստավայրը: Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղաբնակների բառարանի համաձայն՝ Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառի Ալանլու գյուղը 1906թ. ուներ 121 բնակիչ, որոնք զբաղվում էին անասնապահությամբ: Եվ բնակիչները, ինչպես զրված է, քրդեր էին, քոչվորներ: Խորհրդային, ընդունված ձևով: Հետաքրքիր է, որ բառարանը Ալանլու անունով երկու գյուղ է ներկայացնում մույն՝ Սուրմալու գավառում: Երկրորդի բնակիչները ևս քոչվոր քրդեր են, սակայն... նստակյաց, զբաղվում են անասնապահությամբ և երկրագործությամբ: Այստեղ 1906-ին 131 մարդ էր ապրում:

Եզդի հետազոտող, Ուսուր բեկի թոռ Ահմադե Գոգեի տվյալներով (գյուղերին ու նրանց բնակիչներին վերաբերող տեղեկատվությունը այդ հեղինակինն է)՝ Ալանլուում են ապրել Ջալոյե Քալաշը, առաջին ուսու-

23. **Բ Հարությունյան**, Սուրմալուի գավառը Հայոց պատմության մեջ, Սուրմալու, Իզդիր..., Երևան, 2007թ.:

ցիչը՝ Երևանի ուսուցչական սեմինարիայում սովորած Ալիսանե Սարդարե Շայեն (Շահինյան-Շազինով): Նա ռուսերեն է դասավանդել Կարսի Բաջալու, Ապարանի Կոնդաղսազ (Կոնդաղսազ), Թալինի Բայսիզ և Աշտարակի Շամիրամ գյուղերի դպրոցներում²⁴:

2. **Ասիբուլաղ.** Շարոյե Հոյի և Մամոյե Ալոյի գերդաստաններն են այս գյուղում ապրել, համապատասխանաբար՝ սալվանի և դաուդի ազգությունների հետնորդներ:

3. **Ջոր.** Սինակի մեծ, նշանավոր գյուղերից է, ուր տարբեր ընտանիքներ են ապրել: Նրանց մեջ գլխավորը Հասան աղայի փեսա Ռեհան աղայի գերդաստանն է եղել: Այս գյուղում 1904 թվականին, Ուսուր բեկի և Սուրմալուի գավառապետ Ա.Ա.Բոգոսլավսկու մասնակցությամբ, կատարվել է պետական կարգավիճակ ունեցող դպրոցի բացումը: Այստեղ անվանի շատ մանկավարժներ են դասավանդել: Գյուղում ապրել են տարբեր եզդիական ազգություններ, փիլերի շատ ընտանիքներ՝ Փիր Քամալի, Մամշվանի, Շեխ Մանդի, Ամանդինի և այլն:

4. **Աչալու.** Ուսուր Խուրդ Ալոյի տան գլխավորած ռամոշի ազգության ներկայացուցիչների գյուղն է:

5. **Ղարադքին.** շուրջ 35 ծովա է ունեցել, հիմնականում՝ ռամոշիներ, Բրոյե Ալոյի ընտանիքի գլխավորությամբ: Այս գյուղից են Սաֆոյե Ուզուն, Խողիկե Ավդուն, Ամոյե Քալաշը, Օգմանե Նադուն և Բաբոյե Ալուն²⁵:

6. **Աստավլու** (կամ՝ **Շեխերի գյուղ**). գյուղում ապրել են Շեխ Իբրահիմի, Չարքազե Ավլոյի և Ալե Խուլամի ընտանիքները:

7. **Կիրբիլաղ.** ապրել են Օրթլայից եկած եզդի ազգություններ, որոնք այդպես էլ եզդիների մեջ ճանաչված են: Գլխավորել է Ջավոյե Շավեշ Մամբաջի ընտանիքը: Ծագումով այս գյուղից են քրդագետ-բանասեր Չարքյազ Բաբուր և Բրոյե Մամուն, որը գլխավորել է Երևանի Անդրկովկասյան մանկավարժական ինստիտուտը:

8. **Քաշ-Սինակ.** գյուղում ապրող տարբեր ազգություններից առավել հայտնի են փիլերի հասընմաման ազգության հետնորդներ Փիր Ուսուրը և Փիր Ալին: Գյուղի ավագը Բրոյե Հաջուն է եղել:

24. **Ա. Գոգե**, Մեր ապուսպների ծայրը, Երևան, 1997թ. (եզդ.):

25. Ղարադքին գյուղը պատկանել է քուրդ **Համիդ բեկին**, որ ռուսական բանակի հայտնի գեներալ **Ջաֆար աղայի** որդին էր: **Համիդ բեկի** մասին հետաքրքրաշարժ պատմություն է մեծերից լսել **Վազիր Ուսուրյանը**, որ կներկայացնենք իր տեղում:

9. **Սոյբիլադ.** հիմնականում այստեղ ապրել են կազանի ազգության ներկայացուցիչներ, Օրբլա գյուղից եկած Ուսուր և Ռ-գոյե Ալիների ընտանիքների գլխավորությամբ: Շեխուբաբը ազգության շեխերը նույնպես այս գյուղում էին ապրում:

10. **Քոջաբաշի.** Օրբլայից եկած ընտանիքներ են ապրել:

11. **Տաշուշան.** այս գյուղում հասընիների տոհմի հայտնի անհատականություններ են ապրել. Կալե Հասեն, Շամոյե Հասուն, Ջավոյե Շարոյե Իսուն, Քասոյե Ամուն, Ֆերոյե Մայրեն, Սմոյե Հաթեն, Մստոյե Շամոյե Թաթուն, Իսկոյե Կալուն և ուրիշներ: Նաև՝ օմարխալի ազգության փիր Ռաշոյի ընտանիքը:

12. **Գամիսխան.** գյուղում ապրել են ռամոշիներ՝ Զալոյե Կնյազի ընտանիքի գլխավորությամբ:

13. **Խըրբե Սոր.** ապրել են բուղի ազգության ներկայացուցիչներ՝ Ալիե Ֆարգի ընտանիքի գլխավորությամբ:

14. **Գուչ (Կուչ).** սա Խողիկե Շավոյի և Շեխ Շամսի ազգության հետնորդ Շեխ Համադի ընտանիքների գյուղն է:

15. **Խան.** Շավեշե Խազեի ընտանիքի գլխավորած մամուղեկների ազգության գյուղն է:

16. **Գոգիրմա.** Նասրդիմի ազգության Շեխ Սլոյի բնակավայրն է:

17. **Ղարադու.** մեծ գյուղ էր՝ բաղկացած շուրջ 150 ծխից: Ապրել են կազանի ազգության և մամաշարիֆ, վալո և շամազար ցեղերի ներկայացուցիչներ: Այս գյուղից են ծագումով բժիշկ Սաիդե Իբուն և ճանաչված ժողովրդական երգիչ Շարոյե Բրուն²⁶:

18. **Աշո Հուսեյնի գյուղ.** Ասե Դբբոյի գլխավորած գյուղը:

19. **Բանդամուրադ.** տարբեր ազգություններ են ապրել: Գյուղում հայտնի անհատականություն է եղել Ավդալե Ուսուն:

20. **Տաշքորային.** Խուդոյե Ռաշոյի գլխավորությամբ այստեղ ապրել են ռամոշի ազգության ներկայացուցիչներ:

21. **Ղարահեսար.** Ջարջոյի և Նադոյե Շագուլեի ընտանիքների գլխավորությամբ գյուղում ապրել են շարկ ազգության հետնորդներ:

22. **Ջարիֆխան.** այս գյուղում հիմնականում ապրել են Հասոյե Սլո Մամբաջի գլխավորած մամբաջ ազգության ներկայացուցիչներ:

26. **Շարոյե Բրուն** հիմնալի կատարել է *Հասան աղային, Ուսուր բեկին*, եզդի ժողովրդի մյուս հերոսներին նվիրված երգեր, որոնք ժամանակին հնչել են հայկական ռադիոյով:

23. **Չարսալա.** գյուղում հայտնի անհատականություն էր Կալե Համուն:

24. **Օմբըլա.** այստեղ ամենահայտնին Ասե Բաբոյ ընտանիքն էր:

25. **Գուտախ.** գյուղում ապրել են մաքսուղ ազգության ներկայացուցիչներ, Ավդիե Մադոյի, Թամկե Մայրեի, Ամե Ամոյի ընտանիքները:

Ահմադե Գոգեն հիշատակում է նաև այլ բնակավայրերի անուններ՝ Դիմսիգ, Կալոյի գյուղ, Տանդուրեկ (Թոնդուրեք), Դիբակլու, Մախսոյի գյուղ, Տամբաք, Գյարմաշըվ և այլն, սակայն դրանց մասին, ցավոք, չկան տեղեկություններ: Մինակում, չքնաղ ձորերում ու լեռնալանջերին եզդիները հիմնել են մոտ 30 գյուղեր ու գյուղակներ, կառուցել ձմեռանոցներ և ամառանոցներ: Բոլոր շեները ենթակա են եղել ցեղապետին: Նա է հավաքել հարկերը, լուծել բոլոր տեսակի վեճերն ու խնդիրները, վճռել համայնքի ցանկացած անդամի ճակատագիրը:

Ս. Եղիազարովը գրում է, որ *«քեև եզդիներն իրենց համար մշտական բնակության տեղեր հաստատեցին, սակայն նրանց չհաջողվեց քաղաքական (քոչվորական) կյանքը բոլորովին բողմել: Շինական (գյուղական) հասարակության տիպն իր ինքնություն կառավարմամբ և իշխանության օրգաններով չկարողացավ կազմակերպվել և մի որոշ ձև ստանալ...»*²⁷:

Տեսարան Սուրմալուից

Պետք է նշել, որ 19-րդ դարավերջին, ինչպես կայսրության մյուս տարածքներում, այնպես էլ՝ Սինակում, գյուղերն ու գյուղակները դուրիս կերպով ղեկավարելու նպատակով ռուսական իշխանությունները կազմավորել են առանձին գյուղախմբեր, իբրև համայնքներ: Գյուղախմբերն ունեցել են իրենց կոմիսարը՝ ղեկավարը:

27. **Ս. Եղիազարով**, Երևանի մահանգի քրդերի ազգագրական համառոտ նկարագիր (ռուս.), էջ 197-198 Թիֆլիս, 1884թ.:

Հայաստանի ազգային արխիվում²⁸ պահվում է Մուրմալուի բնակավայրերի ցուցակը, ըստ որի 1920թ. գավառը հետևյալ բնակավայրերը և ոստիկանական տեղամասերն է ունեցել.

Իգդիր	Ամարաք
Իգդիր-Մավա	Ամենքու
Բահարլու	Փանիկ
Արևիս	Էվջիլար
Մամաքլու	Թեջրլու
Փիուր	Զիլֆուղար
Խայֆալու	
Արխաջի	Յայջիի գյուղ. համայնք
	Յայջի

Էվջիլարի գյուղական համայնք

Ալիջան	Մուրմալու
Մուրշուդալի	Մուղա
Հուսեին քյանդ	Դաշլուջա
Կազիկշլադ	Միղլանլու (Մողլանլու)
Կուզիկքան	Կարաքոսար
Կասումջան	Կիզիլ կուլա
Վերին Չարոխչի	Կուջալս
Ներքին Չարոխչի	Գյուլ Գերմուգ
Քյուլմեկ	Փիրախան
Ախամեդ	Գարսալա
Արաքքերլու	Քարվանսարա
Քեիքի	Կուշչի
Սարիդաման	Գարմաշո
Աղավերգ	Օրգով
Կոմխարաք	Բազարխան
Ալիկամարլու	Ասմա
Օբա	Ջագրի
Նաջաֆալի	Կարագյունեյ
	Կարանոյ

28. ՀԱԱ, Ֆոնդ 107, ցուցակ 2, գործ 7: Մուրմալուի բնակավայրերի ցուցակը հրապարակվել է **Ս. Ավագյանի** «Մուրմալու» (Երևան, 2000թ.) գրքում, նաև «Մուրմալու. Իգդիր. Պատմության քառուղիներում» (Երևան, 2007թ.) ժողովածուում:

Ալիկողակի (Ալիքոչակի) գյուղ. համայնք

Ալիկողակ (Ալիքոչակ)
 Զար
 Գյունդա
 Վերին Բանդամուրադ
 Ներքին Բանդամուրադ
 Դիմաքլու
 Խարաբա Միրգա
 Օրուշմիլի
 Մարահիլ Փրչո
 Ախուրի
 Գյոդակլու
 Ռամազան քյանդ
 Ալի Կզիլ

Դաշբուռունի գյուղ. համայնք

Դաշբուռուն
 Կարակոյինլու
 Կրոչբադ
 Օքյուզլու
 Թոխանշանլու
 Թոխանշանլու Բայաթ
 Թոխանշանլու Քոջար
 Աբաթ կամ Դիզա
 Ջաննաթարադ
 Գեջալու
 Շիրադի
 Սաֆարկուլի
 Զախո Քիշիմյաթ

Երկրորդ ոստիկանական տեղամաս

Արալիկի գյուղ. համայնք

Արալիդ
 Արալիդ Սարքահան
 Արաքան
 Ջուլքիթ
 Էմինջա
 Կարաբալի
 Մարահիլ Հաջի
 Ռախմանարադ
 Գամրլու
 Գետինդարա
 Կորգան
 Ալիկիզիլ
 Արաքան
 Վերին Կոբի
 Ներքին Կոբի
 Բուլադբաշի
 Բերի
 Քաֆարքի
 Բարբարա
 Բալուշթուք
 Աբդուլ Բուրքի
 Գյավրո
 Քոբալս
 Շեմխ Միրգե
 Խարաբա Ալաջան
 Աքյուզլու
 Աբասաբադ
 Քյարիմբեկլու

Ռադիկանի գյուղ. համայնք

Կալսահաջութ

Խողիքություն

Աղամլություն

Հասո Պեյխաս

Գամիկ

Սիլո

Երրորդ ոստիկանական տեղամաս

Կողբի գյուղ. համայնք

Կողբ (Կուլայ)

Ագարակ

Սուկի

Ղամիշկուս

Քյանիք

Սուրմալու

Պիրշ

Թուրաքի

Քաղիմլու

Քուլիջայի գյուղ. համայնք

Քուլիջա

Մոլլա Կամարլու

Աբասգյոլ

Քալաղա Փարչնիս

Ախունդարաք կամ

Քյամիրիասան

Ալիքյոսա

Աթիջա

Քրաջբախ

Հասանխան

Մեշա Բաշի Ջաղասի

Ախուրի

Դիզա

Աղամլու

Թագա Կարակոչիլի

Կարագյունեն

Վերին Քյանգակ

Ներքին Քյանգակ

Փիրսախ

Քայքշլաղ

Կարաջեյրան

Օղբուջանի գյուղ. համայնք

Փարնատու

Ամիրխանլու կամ Աղդաշ

Ալշալիխ

Ներքին Աղդամ

Աղաբեր

Հասանքենդ

Վերին Գյամփա

Ներքին Գյամփա

Ջան Դավրիշ

Կալաղա

Քյաքլու

Քարաղաշ

Գյոլ Ահմեդ

Ինջա

Կարակոյունլու

Կաթերլու

Ներքին Կաթերլու

Քոյ Խալաբա

Թովոսգյուն

Յաղլի

Քյուրու Աղաջ

Խարաբա Բարչնիս

Գյուլաքի

Մինակի գյուղ. համայնք

Ջիվանլու քաթարական

Ջիվանլու

Քյազիբուփարան

Բաղիլու

Կարանլու

Օսմանքյանդ

Բախչաջիկ

Ռահմաթ

Ինջասու

Էղակմեյդան

Աշարի

Փիրդամիր

Քյուլու

Կարփիր

Ներքին Թուք

Վերին Թուք

Աղդազ

Թագաքչի

Քիմգլու

Կըրխբուլաղ

Կումբուլախ

Միրզախան

Օղբուջա

Սարիտրդալ

Թաքալթու

Չիրախլու

Չիչակլու

Գիալի կամ Շիալի

Թաժուկերտ

Օնբուլաղ

Բաշ Մինակ

Կըրխ բուլաղ

Դուքախ

Դաշուրխան

Քյոսբաշ

Յաստբուլախ

Խարաբա Կարխտին

Դաշ Ուշան

Կարաշան Քալաֆասի

Քարաջիվերան

Թանդրեք

Սարիբուլաղ

Քազնաֆար

Եզիդի Քասամենի

գյուղ. համայնք

Ամաքլու

Ասթարլու

Ալիդանլու

Աշըղ Հուսեյին

Ջորաքխան

Ջալալի Սակյանչինի

գյուղ. համայնք

Մողուքլու

Կարապոնենի

Նազրվան

Կիզիլ Քալաֆա

Կարակալա

Գոյդաշ

Սուրմալուի գավառում ապրում էին հայեր, եզդիներ, քաթարներ (բուրբեր), բրդեր և պարսիկներ: Այլ ազգությունները՝ ռուսներ, վրացիներ և այլն, փոքրաթիվ էին: Եզդիական գյուղերը հիմնականում Սինակ լեռան լանջերին էին և ձորերում: Գավառի քարտեզը կազմել է հուշարձանագետ Սամվել Կարապետյանը²⁹:

Եզդիական բոլոր գյուղերը ենթարկվել են հասընդհանրի ցեղապետին՝ Հասան աղա ավագին: 1880-ական թթ. սկզբին Սինակ այցելած Սողոմոն Եղիազարովը իր գրքում նշում է, որ Սուրմալուի գավառում ամենաբազմամարդը հասընդհանրի ցեղն է, որն այն ժամանակ հաշվվում էր 3300 շնչից ավելի: «Հասընդհանրի ծննդանոցները Սինակի հարավային կողմում են, Բալիկ-գյուղ լճակի ափին, աշխարհագրական տեղանքում դասավորված բավական ճիշտ»:

Այլ տեղեկություններ է հաղորդում Ա. Գյուրջյանն իր «Եզդի քրդեր» հոդվածում: «Եզդի գյուղերի թիվը Ռուսաստանում 50-60-ի կարող է հասնել (որից 20-25-ը՝ Սինակում, 12-ը՝ Աբարանում, իսկ մնացյալը՝ Ղարսի նահանգում...) գյուղերը շատ փոքր են... Երբեմն... 3-5 տանից բաղկացած... Իսկ նոցա ընդհանուր թիվը մոտ 10.000 է»³⁰: Հեղինակը, թերևս, օգտվել է ցարական մարդահամարի նյութերից, քանի որ դրանցում 20-րդ դարասկզբին եզդիների թիվը ներկայացված է 10 հազարից փոքր-ինչ ավելի:

Ա. Գյուրջյանը Ասլանլու գյուղում հանդիպել է Ռուսոբ բեկ Թեմուրյանցին և վայելել նրա հյուրասիրությունը: «Նա խոսում է հայոց լեզուն մաքուր գրական բարբառով»: Ա. Գյուրջյանը նկատել է նաև, որ Սինակի եզդիները, ապրելով սահմանի մոտ, «շփում ունենալով սահմանապահ զինվորների հետ, ... սկսել են սովորել մինչև անգամ ռուսերեն...»:

Ռուսմասիթողների, հուշագիրների և ճանապարհորդների նկարագրությամբ՝ գեղեցիկ, յուրահատուկ բնաշխարհ է եղել հասընդհանրի նոր բնօրրանը՝ Սինակը: Ահա նշանավոր Ջոր Գյուրը Սիոն վարդապետ Տեր-Մանվելյանի տպավորությամբ. «...ունի ստունորակ սրանչելի աղբյուրներ և զովասուն կլիմա, և զտնվում է Մասիսից դեպի արևմուտք Բարդոզ լեռների ձորահովտում, և սահմանագլուխ է... Ռուսաց և Տաճկաց»³¹: Իգդիրի եկեղեցում սպասավորած Սիոն վարդապետը, անշուշտ, հիանալի գիտեր Սուրմալուն: Գևորգյան ճեմարանն ավարտելուց հետո նրան

29. Տե՛ս գրքի ներդիրը:

30. «Լուսնայ», թիվ 1, էջ 81, Թիֆլիս, 1904թ.:

31. **Ս. վ. Տեր-Մանվելյան**, Եզդի. Կուրմանժ, էջ 36, Ախալցխա, 1910թ.:

վարդապետ էր ձեռնադրել Խրիմյան Հայրիկը և ուղարկել Իգդիր: Այստեղ էլ, հաճախակի հանդիպելով Ռուսոբ բեկի հետ, ծանոթանալով եզդիների կյանքին, կենցաղին և ավանդույթներին՝ հայ հոգևորականը գրել է «Եզդի. Կուրմանժ» գիրքը, որ հրատարակվել է 1910-ին, Ախալցխայում:

Սինակի գյուղերի ինքնօրինակ, բանաստեղծական պատկերներ կան եզդիական ժողովրդական երգերում: 19-րդ դարավերջի բանահյուսության գեղեցիկ նմուշ է Հասան աղային նվիրված երգը.

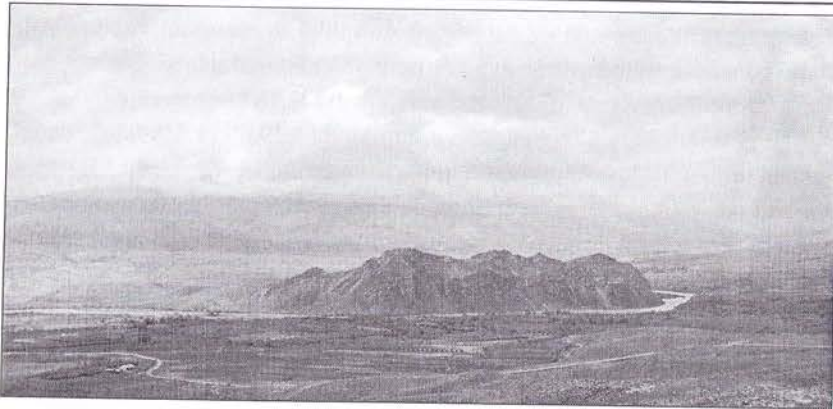
Աղա՛, քեզ մատաղ, մեր տները դրել են
Ասլանլուի սարերում, ծնոտ լանջերին,
Լե՛, լե՛, լե՛, մեր տները դրել են
Ասլանլուի սարերում, ծնոտ լանջերին...
Աղա՛, քեզ մատաղ, մեր վրանները դրել են
Ասլանլուի սարերում, լճակի ափին,
Լե՛, լե՛, լե՛, լճակի ափին,
Մեր շենքերը դրել են Ասլանլուի սարերում, լճակի ափին...

Այստեղ՝ Սինակում, 1904 թ. գարնանը եղել է հայ հոգևորական Սյրտիչ քահանա Զաքարյանցը և մեծ ներշնչանքով նկարագրել տեսածը, ապրած զգացումները «Եզդի քրդեր» իր ծավալուն հոդվածում: «Բարդոզ լեռները իրենց բազմաթիվ աղբյուրներով, խոտավետ և գեղազվարժ հովիտներն իրենց սրանչելի և հետաքրքիր տեսարաններով, ամեն մի բույսն պատրաստ են դեպի իրենց գրավել ճանապարհորդի ուշադրությունը, ավելի վառ երևակայությամբ հիշեցնել Եդեմը, ուր ամեն ինչ պատրաստ է մարդկային սրտերին ուրախություն և հանգստություն նվիրելու համար: Ահավասիկ այդ ցանկալի դրախտումն է անցկացնում Եզդի քուրդը տարվա երեք եղանակները, լեռնային բազավորության մեջ է շնչում ազատ կրծքով, այնտեղ ջինջ և կապուտակ երկնակամարին մոտիկ սարերի վրա է ծնվում եզդիի մանուկը, նրա օրրանը կանաչ խոտն է, իսկ վերմակը՝ քարն և կենսատու օդը»³²:

Այս շքեղ բնությունը, ցավոք, վիճակված չէր երկար վայելելու, և հասընդհանրը դարձյալ բռնելու էին գաղթի ճամփան: Նրանց բոլոր դառնությունների պատճառը թուրքերն էին:

«Եզդիները խորին ատելություն են տածում ...դեպի տաճիկները», գրում է Ա. Գյուրջյանը, և սա իր հիմքերն ունի: Եզդի ժողովրդի հավաքա-

32. «Արարատ», թիվ 4, էջ 1017-1018, Էջմիածին, 1914թ.:

Արաքս և Ախուրյան գետերի խառնարանը, հեռվում՝ Սուրմալուի լեռները կան հիշողությունը պահպանել, սերնդե-սերունդ է փոխանցել թուրքական հալածանքների, բռնությունների, մարդատյաց վերաբերմունքի շատ պատմություններ: Մինակի գաղթից ընդամենը 4-5 տարի առաջ՝ 1915 թ., Արևմտյան Հայաստանում ապրող տասնյակ հազարավոր եզդիներ թուրք ցեղասպանների զոհերը դարձան: Թուրքի մարդատյաց, ցեղասպան էությունը եզդիները ճանաչել էին դեռևս 19-րդ դարակեսին: Նրանք այդ մասին պատմում են մահ ժողովրդական երգերում, որոնցից մեկը գրի է առել Խաչատուր Աբովյանը 1846 թվականին, քարգմանել գերմաներեն և ուղարկել պրոֆեսոր Մորից Վազներին, որն այն հրատարակել է Գերմանիայում: Իսկ երգում այսպիսի տողեր կան.

*Թուրքը, որպես բվեճ գիշերվա,
Թաքուն, գողեզող մոտենում է բշմամուն,
Կոտորում, ոտքի տակ է տալիս
Կանանց, երեխաներին ու ծերերին,
Թուրքը չար է և անխնա,
Կոտորում, սպանում է մահ անխնա կատակով,
Խռչտանգում է առանց խղճի խայթոցի
Անգամ մոր արգանդի երեխային...*

Թուրքի էությունը իսկապես բնորոշող տողեր, որոնք, թվում է, ոչ թե եզդի, այլ 1915-ի մեծ ողբերգությունն ապրած հայ ժողովուրդն է գրել: Իրենց ազգային ինքնությանն ու դավանանքին հավատարիմ եզդիները թուրքերի համար նույնպես բշմամիներ, դավաճաններ էին:

Որքան մեծ ատելություն ունեն եզդիները թուրքի նկատմամբ, նույն-բան և ավելի հարգանք՝ դեպի հայը: «Եզդիի ժողովուրդը սկզբից մինչև հիմա ամենամոտ հարաբերություն և կապ է պահպանել հայերի հետ, ուտում է հայի հաց, խմում է գինի և օղի, հարգում է հայերի սրբությունները և աղոթատեղիները առանց կրոնական խտրության, իր բոլոր արտաքին գործերը հայերի հետ է սկսում, ցույց տալով վերին աստիճանի հավատարմություն և անկեղծ սեր», - գրում է Սկրտիչ քահանա Ջաքարյանը: Իսկ Խաչատուր Աբովյանն ահա ինչ է գրել դեռևս 1846 թվականին. «Իրենց հարևան ազգերից ոչ մեկի հետ նրանք այնպես սերտ չեն կապված, այնպես համատեղ չեն գործում, ինչպես հայերի, որոնց անվանում են եղբայրներ»: Իսկ մի ուրիշ տեղ հավելում է՝ «Նրանք ավելի շուտ իրենց ունեցվածքը կտան հային, քան թե նրանից մի բան կվերցնեն, և նրա ունեցվածքը կպաշտպանեն իրենց կյանքի գնով»: Հայերի հետ բարի-դրացիական հարաբերությունները միշտ խրախուսել, ամրացրել են հասընթի-նների էլի առաջնորդները, հայերի հետ էլ զաղթել և իրենց մոր բնակավայրերը կառուցել Արաքսի ձախ ափին՝ Արևելյան Հայաստանում:

Սուրմալուի և Կարսի հայ և եզդի ազգաբնակչությունը զանգվածաբար գաղթել է 1919-20թթ.: Նրանց քիվը, ըստ Բախշի Իշխանյանի, 195 հազար 709-ից ավելի էր: Չավեն Կորկոտյանի «Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931)» հատորում, որ հրատարակվել է 1932թ. Երևանում, բերված են ցարական և խորհրդային բոլոր մարդահամարների տվյալները՝ լրացված, ճշգրտված որոշ հեղինակների (Գ. Ալիշան, Բ. Իշխանյան և այլք) ու արխիվների նյութերով: Ըստ Կայսերական Կովկասյան Օրացույցի՝ 1914թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Սուրմալուն ուներ 10.092, Կարսը՝ 27.418 եզդի բնակիչներ: Սուրմալուում հայ-թուրքական սահմանի մերձավորությամբ ապրող եզդի խաղաղ բնակչությունը ենթարկվում էր ավազակային հարձակումների, սպանություններն ու կոտորուտը հաճախակի երևույթներ էին դարձել: 1918թ. հունիսի 4-ին Բաթումում Օսմանյան Թուրքիայի և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքված պայմանագրով Հայաստանից խլվում էին Սուրմալուի գավառը, Ալեքսանդրապոլի և Էջմիածնի գավառների զգալի մասը և Երևանի, Շարուր-Ղարալագյազի գավառների մի մասը: Հայաստանի Հանրապետությանը մնում էր ընդամենը 10.3 հազար քառ. կիլոմետր տարածք³³: Այս վիճակը պահպանվեց մինչև 1-ին

33. Հայոց պատմություն. հ. IV, գիրք առաջին, էջ 25, Երևան, 2010թ.:

աշխարհամարտի ավարտը: Նոյեմբեր-դեկտեմբերին միայն թուրքական զորքերը ետ քաշվեցին բռնազավթած տարածքներից:

Սուրմալուի եզդիների մի մասը մինչև թուրքական հարձակումը հայ բնակչության հետ գաղթել էր Արարատյան դաշտ: Ջգալի մասը դեռևս Սինակում էր, սակայն՝ ծայրահեղ վատթար վիճակում: Դրությունը չփոխվեց առանձնապես թուրքական զորքերի հեռանալուց հետո անգամ: 1918-19թթ. գավառում մոլեզնում էր սովը, ժամանակի մամուլի ներկայացմամբ՝ անելանելի էր վիճակը: 1919թ. փետրվարին Սուրմալու գործողված խորհրդարանական հանձնաժողովը, որի կազմում էր Ռուսուր բեկ Թեմուրյանցը, եղել է հայկական և եզդիական տարբեր գյուղերում, գրուցել բնակիչների հետ և պարզել, որ համեմատաբար ապահով ապրող մահմեդականները՝ քրդեր ու թուրքեր, հրաժարվում են օգնել սովից տառապող հայերին և եզդիներին: Նույն՝ 1919թ. օգոստոսին, դարձյալ խորհրդարանական հանձնաժողովի կազմում, Ռուսուր բեկն այցելել է Սուրմալու, եղել նաև ռազմաճակատի գծում ու տեսել տագնապահարույց շատ երևույթներ՝ գաղթականություն, անորոշ վիճակ, կիսասոված և զինամթերքի պակաս ունեցող զինվորներ: Այսպիսին էին պայմանները: Եվ՝ Սինակի եզդիների առաջնորդ Ռուսուր բեկ Թեմուրյանցը ցեղակիցների կյանքը փրկելու նպատակով որոշում է կայացնում նրանց տեղափոխել ավելի ապահով վայր՝ Արարատյան դաշտ: Այսպես, 1919-20թթ. եզդիները գաղթում և մշտական բնակություն են հաստատում Արևելյան Հայաստանի տարբեր գյուղերում ու քաղաքներում:

ԱՍՏՎԱԾԱՅԻՆ ԾԱԳՈՒՄ

Ովքե՞ր են եզդիները, ի՞նչ կրոն են դավանում, որտեղի՞ց է սկիզբ առնում այս խաղաղասեր ժողովրդի պատմությունը:

Խաչատուր Աբովյանը, Ավգուստ Ֆոն-Հաքստհաուզենը, Մոդոմոն Եղիազարովը, Սիոն վարդապետ Տեր-Մանվելյանը, Մկրտիչ քահանա Ջաքարյանցը և բազմաթիվ այլ հետազոտողներ, վկայակոչելով գլխավորապես հայ մատենագիտական աղբյուրները՝ տարբեր տեսակետներ են բերում հիշյալ հարցերի շուրջ: Որքան էլ նման կամ տարբեր լինեն մոտեցումները, մեկ-երկու հարցում գրեթե բոլորը համակարծիք են. եզդիները հնագույն ազգ են, նրանց ձևավորման, կազմավորման սկիզբը հա-

զարամյակների խորքում է, իսկ ծննդավայրը՝ Միջագետքը: Կազմավորման սկզբից իսկ ապրել են հայերի հետ կողք-կողքի, հայերի պես եղել հերանոս, հետո հայերն ընդունել են քրիստոնեություն, իսկ եզդիների մի մասը, կազմավոր թե բռնի, դարձել է մուսուլման, մի մասը պահպանել, մինչև հիմա էլ պահպանում է պապերի դավանանքը՝ արևապաշտություն: Նկատի ունենալով, որ աշխատության խնդրո առարկան եզդի հասրնիների ցեղապետների տոհմն է, գերդաստանի պատմությունը, նրանց՝ ցեղապետների միջնորդավորված խոսքով էլ փորձենք ներկայացնել այս ժողովրդի անցած ճանապարհը, դավանանքը և ինչ-ինչ ավանդույթներ:

Ցեղի տարեգիրը, պատմության գիտակը, անշուշտ, Հասան աղա կրտսերն է: Նրա հետ է Սուրմալուում հանդիպել Ս. Եղիազարովը: Ջգալով հայ զիտնականի անկեղծ մղումը՝ ճիշտ ներկայացնելու եզդի ժողովրդի պատմությունն ու դավանանքը՝ Հասան աղան, իբրև ցեղապետ, եզդի հոգևորականներին, հեղինակավոր անձանց համոզում է ոչ միայն գրուցել, այլև ստույգ փաստեր ներկայացնել, ինքն էլ պատրաստակամություն է հայտնում ասելու իմացածը, ամեն կերպ օժանդակելու զիտնական հյուրին:

Առաջ անցնելով՝ ասենք, որ Ս. Եղիազարովի գրքի երկրորդ՝ եզդիներին նվիրված մասը, հավանաբար, ուշադրության է արժանացել, ունեցել պահանջարկ, քանի որ Թիֆլիսում հրատարակվող «Նոր դար» թերթը հինգ տարի անց, 1889թ. ամռանը, ընդարձակ հատվածներով, թարգմանաբար այն տպագրել է: Սա՝ ի դեպ: Այսպիսով, 1883 կամ 84 թվականին Ս. Եղիազարովը հանդիպել է Հասան աղային և գրույցը սկսել եզդիների ծագման խնդրից:

«Եզդիների ծագման հարցը դեռևս գիտական ասպարեզի վրա չի դրված: Կան միայն զանազան կարծիքներ՝ զուրկ գիտական հիմքից», գրում է Եղիազարովը, ապա ներկայացնում տարբեր տեսակետներ, այս րվում նաև գրուցակիցների՝ Հասան աղայի և Սինակում մեծ հեղինակություն վայելող հոգևորականի՝ Փիր Հասանի: Իսկ նրանց տեսակետը առասպել, լեգենդ է հիշեցնում. *«Եզդիները աստվածային ծագում ունեն»*: Հասան աղայի և Փիր Հասանի կարծիքով, ազգի հիմնադիրը Էգդան է՝ կիսահրեշտակ-կիսամարդ:

«Էգդան ոչ որից ծագում չի առնում, այլ Աստված է նրան ստեղծել: Այդ պատճառով Էզդիները (եզդիները իրենց Էզդի են անվանում և ոչ եզդի) իբրև բարի հրեշտակի սերունդ, օրհնված ժողովուրդ են: Էգդան Աստծու հետ անմիջական հարաբերության մեջ էր և մասնակցում էր բա-

քի հրեշտակների ժողովին: «Էզրա» բառը, Փիր-Հասանի կարծիքով, կազմված է հետևյալ նախադասությունից՝ ազ, դա, խեօդա. այսինքն՝ ինձ ստեղծեց Աստված»³⁴:

Էզրան՝ եզդիների նախահայրը, եզդի ժողովրդի գլխավոր սրբերից է:

Կրոնի այս մեկնաբանությունը Փիր Հասանին է, հոգևոր դասի ներկայացուցիչ, որը պարտավոր է անել այդ, իմանալ դավանանքին առնչվող ամեն բան:

Միոն վարդապետ Տեր-Մանվելյանի ձևակերպմամբ՝ «*փիր՝ ըստ ներքին բովանդակության նշանակում է սուրբ, մաքուր, առաքինի, որն և սովորական գործածության մեջ է նույն իմաստով և շրջապատ ազգերի խոսակցության մեջ, և այժմ իսկ փիր՝ նշանակում է և դաստիարակություն. երեխայոց փիր տվեք, անփիր են մեծացել, անփիր երեխասն ավելի լավ է չլինի...*»:

Միոն վարդապետի կարծիքով՝ հայոց առասպելաբանությունից հայտնի Աժդահակի հետնորդներն են եզդիները: Իսկ Ս. Եղիազարովը հակված է, ավելին՝ համոզված է, որ նույն ծագումն ունեն եզդիներն ու քրդերը, քանի որ ինչպես լեզվի, այնպես էլ ազգագրության, ճիստ ու կացի մեջ շատ «նույնություններ» ունեն: Տարբերությունը, այն էլ՝ մեծ, կրոնի մեջ է, ազգատեսակների, որ կաստաներն են: Նաև՝ նկարագրով են տարբեր: «*Պարտաճանաչության և ընկերական ոգին եզդիների մեջ առավել զարգացած է, քան թե քրդերի,՝ գրում է Ս. Եղիազարովը:՝ Եզդը իր բնավորությամբ առավել խաղաղասեր է, քան քուրդը ու միշտ ավելի հակված խաղաղ զգացմունքներին: Կարելի է ասել, որ քրդերը... մինչև այժմն արհամարհում են երկրագործությունը, իսկ եզդիների մեջ ընդհակառակն է. նրանց մեջ համարյա չկա մի հասարակություն, որ չզբաղվի երկրագործությամբ*»:

Փիր Հասանը և Հասան աղան՝ ցեղապետը, մանրամասն ներկայացրել են իրենց ազգի դավանանքը: Սա այն հարցն է, որի շուրջ օտարների հետ միշտ խուսափել են զրուցել եզդիները՝ համարելով այն անքննելի և որևէ մեկնաբանության կարիք չունեցող: Համենայն դեպս, հետաքրքիր երկխոսություն է ընթացել.

«*Ինչու՞ են ուզում իմանալ մեր վարդապետությունը: Մենք երկրպագում ենք Աստծուն այնպես, ինչպես մեր նախնիները մեզ ավանդել են: Ամենքի համար Աստված մեկն է...*»

«*Չեք հավատի մասին շատ անհեթեթություններ են պատմում, ես կա-*

մենում եմ ձեր կրոնի վարդապետության հետ ծանոթանալ,- պատասխանեցի ես:

«*Մեր հյուրը կատարյալ աշիր է(արյունակից-քենակալ), ոչինչ չծածկես, ասա ամբողջ ճշմարտությունը,- ավելացրեց Հասան աղան:*

«*Եթե այդպես է, ուրեմն՝ արձանագրի: Ես քեզ պիտի ասեմ ամբողջ ճշմարտությունը...*»:

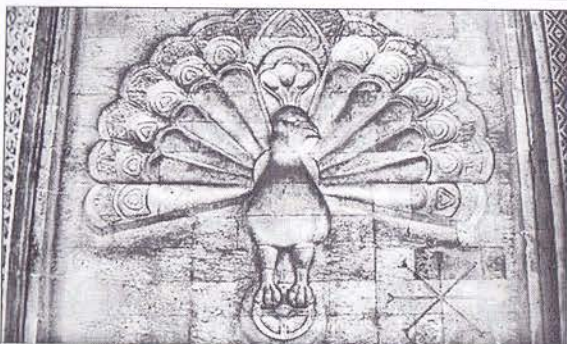
Ծերունի հոգևորականը՝ Փիր Հասանը, հեղինակից խոստում առնելով և հավաստիանալով, որ նա չի աղավաղելու, այլ նույնությամբ ներկայացնելու է իր պատմությունը, հայտնում է իմացածը եզդիական դավանանքի մասին: Նրա խոսքը աստվածաշնչյան ծանոթ պոեմ է հիշեցնում և շատ հետաքրքրական է յուրահատուկ մանրամասներով:

«*Դու ամենքին ասա, մենք հավատում ենք Աստծուն, ամբողջ Տիեզերքի Արարչին: Նա ստեղծեց աշխարհը ոչնչից... Ամենից առաջ նա ստեղծեց երկինքը, երկնքի լուսատուները և քառսր և իր գահի վրա, որ ամբողջովին աստվածային լույսից էր կազմված, երկար պտտեց քառսի վրա: Հետո նա երկինքը երկրից բաժանեց, ապա բոլոր տեսանելի առարկաները, բոլոր կենդանիներին ստեղծեց, և վերջիվերջո՝ Ադամին: Աստված տեսանելի առարկաներ ստեղծեց, որ մարդիկ վայելեն նրանց բարիքները: Ամերկույթ էակները ծառայում են Աստծուն, շրջապատում են նրա գահը՝ իրենց թևերի վրա պահելով: Տեսանելի առարկաները ստեղծված են չորս տարրերից. հողից, ջրից, օդից-քամուց և կրակից: Իսկ աներկույթ էակները՝ հրեշտակներ, հոգուց և լույսից են ստեղծված: Աշխարհի արարչագործությունից հետո Ադամ մարգարեն ապրում էր դրախտում, ուր, ամեն տեսակ հոգսերից և վշտերից ազատ՝ վայելում էր բոլոր բարիքները... Նա ազատ էր և անծանոթ ամեն տեսակ կրքերին և, առհասարակ, այն ամենին, ինչ մարդուս կարող է մոլորեցնել և պղծել: Ադամի հետ դրախտի մեջ ապրում էին հուրիներ և հրեշտակներ, սակայն Ադամը նրանց հետ հարաբերություն չունեց, որովհետև հրեշտակները հոգուց են ստեղծված, իսկ նա՝ հողից: Այդ պատճառով դրախտում Ադամը սաստիկ անձկություն էր ապրում»:*

Հետո դրախտում Ադամի և Եվայի պատմությունն է, նրանց արտաքսումը դրախտից, երկրի վրա կյանքի առաջացումը: Եվ ամենակարևոր դեպքերում հաղես է գալիս Աստծո ավետաբերը՝ գլխավոր հրեշտակ Մալարե Թաուսը:

Բավական մանրամասներով դավանանքին վերաբերող ամեն ինչ Փիր Հասանը պատմում-ներկայացնում է: Հետաքրքիր է երկրի վրա

34. Տե՛ս Ս. Եղիազարովի վերը հիշատակված գիրքը, էջ 178:

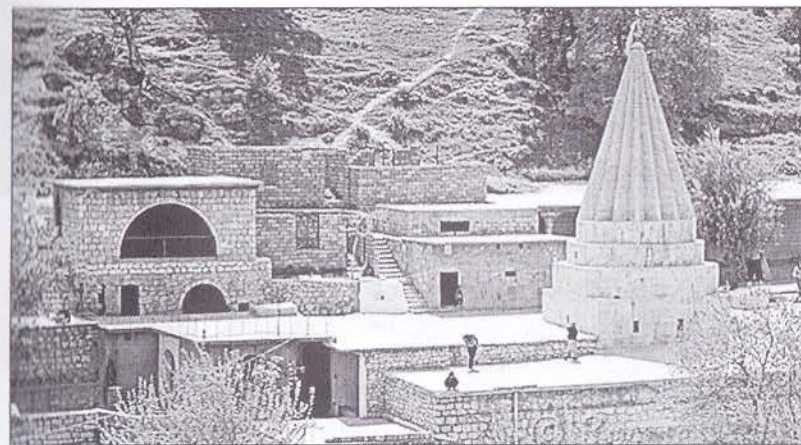
Մալաթե Թաուսի խորհրդանշներից

դրախտից արտաքսվածների կյանքի սկիզբը: Փիր Հասանն այսպես է այն ներկայացրել. «Դրախտը լուսավորվում էր աստվածային լույսով, իսկ երկրի վրա խավարն էր իշխում: Ադամը և Եվան խավարի մեջ մոլորված»

ոչ մի ապաստան գտնել չէին կարողանում: Ողորմած Արարիչը խղճաց նրանց, արեգակին և լուսնին Իր ճառագայթներից լույս տվեց և հրամայեց լուսավորել երկիրը: Մալաթե Թաուսը, նախքան արեգակի առաջին ծագումը, աղջամուղջին երևաց արքայականներին և ասաց. «Հուտով լույս կլինի»: Արեգակը ծագեց, և նրանք ուրախացան: Բայց երբ արևը իր շրջանը կատարեց և մայր մտավ, և խավարն իշխեց, անձկությունը դարձյալ տիրեց նրանց: Լուսնի ծագումը և աստղերի աղոտ լույսը նրանց հիշեցնում էր այն լույսը, որով դրախտն էր լուսավորվում: Այդ օրից արեգակը և լուսինը սկսեցին երկիրը հերթով լուսավորել, իսկ Ադամը և Եվան Աստծո լույսից հավիտյան զրկվեցին»:

Եզդիների պահապանը, հովանավորն է համարվում Մալաթե Թաուսը: Նրա անունից է գրված եզդիների սրբավայրում՝ Լալեշում պահպանվող երկու սուրբ գրքերից մեկը, ուր Աստծո գլխավոր հրեշտակը իր ընտրյալ ժողովրդին հայտնում է կյանքն ուզած հունով տանելու իր ամենագոր կամքը և պատվիրում գնալ շիտակ ճանապարհով, չդավաճանել երբեք եզդիական դավանանքին և ընդունված ավանդույթներին, բարի, հնազանդ մարդկանց խոստանում է մշտական աջակցություն և հաջողություն: Թե «Գիրք հայտնությանը» և թե «Մև գիրքը» համարվում են սուրբ մատյաններ, ուր շարադրված են եզդիական դավանանքի հիմնական դրույթները աշխարհաստեղծման, բնության, կենդանական աշխարհի, Աստծո հավերժության, մարդկային հարաբերությունների վերաբերյալ: Մալաթե Թաուսի հետ է կապվում դեռևս Պուշկինի ժամանակներից հայտնի սատանայապաշտ անունը, որ չգիտության, անտեղյակության պատճառով օտարները տվել են եզդիներին:

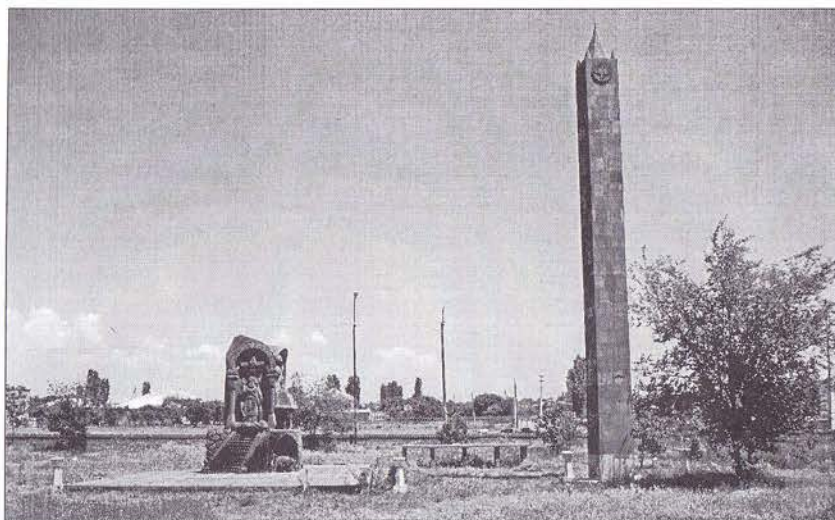
«...Եզդիները բացատրում են իրենց... տեսակետը մի այնպիսի բարոյականությամբ, որ կարող է ապշեցնել ամենամեծ փիլիսոփային անգամ,- գրում է Խ. Աբովյանը: Նրանց ասելով, Մալաթե-Թավուզը եղել է աստուծո ամենանշանավոր հրեշտակներից մեկը..., որը հանգանք գործելով և մարդուն գալթակողության մեջ գցելով, անբարեհաճ վերաբերմունքի է արժանացել... Բայց որովհետև աստծուն՝ ամեն բարիքների և ամեն բարեգործությունների տիրոջը, չի կարելի վերագրել վրեժխնդրություն, սխալություն և տեսական հիշաչարություն, ուստի չար հրեշտակը, որին պատժի ժամկետ է տրված միմիայն ապաշխարության համար,

Լալեշ՝ եզդիների գլխավոր սրբավայրը

կարժանանա մի օր նրա ողորմածությանը,- ուստի և ընկած, և բշտա արարածի դժբախտությունը չպետք է էլ ավելի սաստկացնել, հայիոյել նրան և անիծել»: Այս բարոյախոսությունը համարելով մաքուր, գեղեցիկ ու պատվարժան՝ Խ. Աբովյանը նշում է, որ այդ սկզբունքին հենված եզդիները «չեն ժխտում ոչ մի կրոն, ոչ մի օտար դավանանք... Նույնիսկ ոչ մի լուսավոր քրիստոնեական աղանդ չունի նման մեծ հարգանք օտարադավանների հանդեպ, ինչպես նրանք, և այնպիսի համեստ կարծիք իրենց մասին, ինչպես կրկին նրանք: Այնուամենայնիվ, նրանք պաշտպանում են իրենց հավատը աշխարհի բոլոր ազգերի մեջ և այդ բանը ապացուցում են գործով»³⁵:

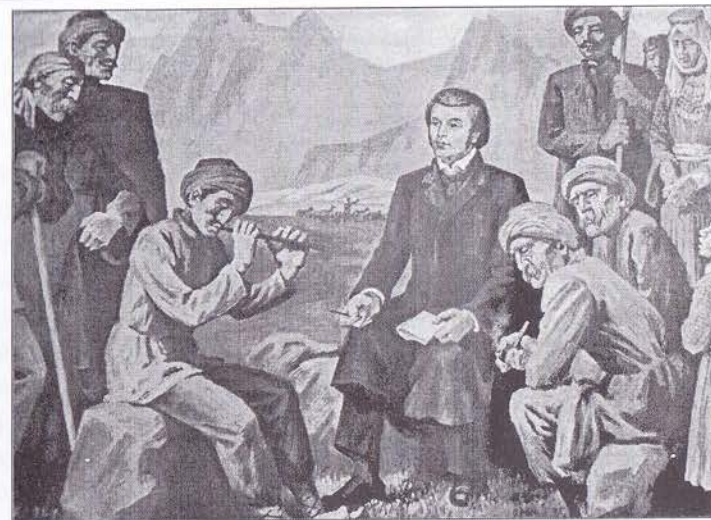
35. Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 8, էջ 268, Քրդեր և եզդիներ, Երևան, 1958թ.:

Մալաթե Թաուսին նվիրված հուշահամալիրը Շամիրամ գյուղում

Ասենք, որ Մալաթե Թաուսի տունը ապրիլի 13-ին է, որ շուքով նշում են եզդիները: Այդ օրը նրանք այցելում են շիրմատուն, հարգանքի տուրք մատուցում ննջեցյալներին: Մալաթե Թաուսին նվիրված հուշահամալիր է 2006թ. կառուցվել եզդիաբնակ Շամիրամ գյուղում՝ Ուսուրյանների տնից ոչ հեռու:

Պետք է նշել, որ եզդիները, լինելով հավատարիմ իրենց դավանանքին՝ այն համարում են ճշմարիտ ուսմունք և ջանասիրաբար պահպանում՝ կատարում են կրոնական բոլոր արարողությունները, ընդունված ավանդույթները: Այս վերջիններից մի հետաքրքիր օրինակ է բերում Խաչատուր Աբովյանը, նկարագրում է եզդիական ազգային մի սովորույթ, որ շարունակվում է նաև մեր օրերում: Ըստ Խ. Աբովյանի՝ եզդիները «*ժինգշաբբին համարում են իրենց կիրակին և չեն տոնում հատուկ պաշխարությանը, աղոթքներով, հանդեսներով և անգործությամբ, ինչպես բոլոր մյուս ժողովուրդները, այլ, ամեն մի եզդիի, նույնիսկ ամենաչքավորը, պետք է մի սկուտեղ փլավ ուղարկի աղքատներին կամ իր հարևաններին: Գինի և օղի խմելը ոչ միայն թույլատրվում է նրանց և ծառայում սոսկ որպես հարբեցողության և զվարճության միջոց, ինչպես մյուս բոլոր ժողովուրդների մեջ, այլ վայելում ու պաշտվում է իբրև մի սուրբ պարզ...* և ամեն անգամ, գինի խմելիս, երկու ձեռքով պինդ

Խ. Աբովյանը բրդերի (եզդիների) հետ (գեղանկարը՝ Լյուդվիգ Ֆոն-Մայդելի) բռնում են քասը, որի մեջ լցված է այդ ազնիվ խմիչքը, մեծ զգուշությամբ դատարկում են այն, որպեսզի ոչ մի կաթիլ մեջը չմնա...»³⁶: Հայ գրողին այս ավանդույթի մասին պատմել, հավանաբար, այն «ցուցադրել է» նաև Հասան աղայի հայրը՝ Թեմուր աղան:

Եզդիական կրոնը, Խ. Աբովյանի կարծիքով, «*քրիստոնեական, մահմեդական և եբրայական դավանությունների և ավանդությունների խառնուրդ է: Նրանք աղոթում են միակ բարձրագույն էակին, միակ ամենակարող աստծուն, ողջ տեսանելիների և անտեսանելիների արարչին ու կառավարչին...*»: Ապա գրողը զուգահեռներ է անցկացնում հայ եկեղեցու և եզդիական կրոնի սրբերի միջև, նկատում շատ նմանություններ: Մի օրինակ միայն. Սուրբ Սարգիսը՝ հայ երիտասարդների ու սիրո հովանավորը, եզդիների մոտ Խրդը Նաբին է, որին միշտ կանչում են փոքրիկին ու բրին, «*ճանապարհին պատահած փտանգի պահին*»: Նույնն են սբ. Սարգիս և Խրդը Նաբիի տոնի խորհրդանիշները նաև:

Թեմուր աղան, եզդի հոգևորականները Խ. Աբովյանին պատմել են իրենց սրբավայրի՝ Լալեշի մասին, որ առասպելական կառույց է հիշեցնում. «*Այդ քառանկյունի շենքը պիտի երեքհարյուր և վաթսուվեց սեն-*

36. Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 8, էջ 263, Քրդեր և եզդիներ, Երևան, 1958թ.:

յակ ունեցած լինի, ըստ տարվա օրերի քանակի... Այդ շենքի կենտրոնում է գտնվում այն սուրբ վայրը, որտեղ նստած է նրանց մեծ, միակ մարգարեն... ամենակալ, ամենատես, ամեն ինչ կառավարող Շիխանդին, որ նշանակում է՝ շեխները նրան տեսել են, - գրում է Խ. Աբովյանը: - Նա առաջին անգամ հայտնվել է մարդկանց, որպեսզի ավետի նրանց իր օրենքները»³⁷:

Եզդիական դավանանքի սրբերը աշխարհ են եկել տարբեր ժամանակներում, տարբեր կերպարանքներով ու անուններով: Այդ սրբերից մեկին, հայտնում է Խ. Աբովյանը, «վերագրում են այն բոլոր հատկությունները, որոնք կոչվում են՝ Ամենակարող, Ամենագետ, Ամենաբարի և այլն, և հարգում են նրա հիշատակը՝ պատկերացնելով այն արաղադի գլուխ ունեցող բռնունի կերպարանքով, որին անվանում են Թաճ՝ կամ Թավուզ, որ բառացի նշանակում է քազ, և վերաբերվում են նրա հետ նույնպիսի պատկառանքով ու անկեղծությամբ, ինչպես քրիստոնյաները Փրկչի խաչին: Ամենամեծ երդումը անում են կամ այդ Թավուզի (Մալաքե Թաուս), կամ Շիխանդու (Շեխ Ադի), կամ որևէ շեխի անունով»³⁸:

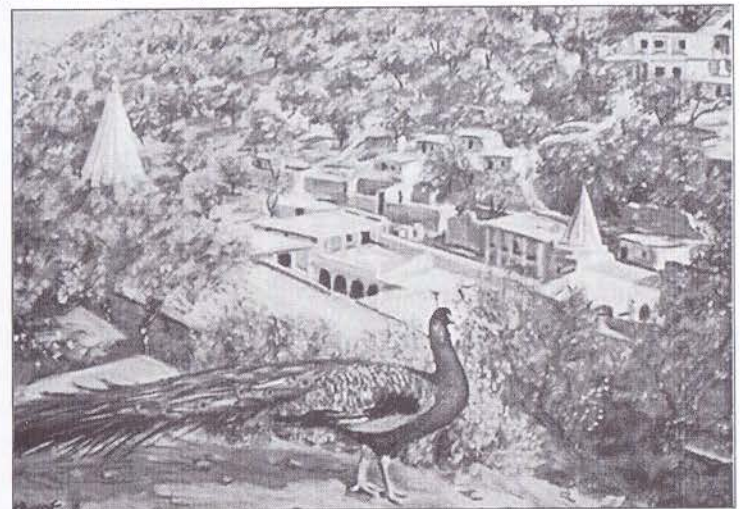
Շիխանդին՝ Շեխ Ադին, եզդիականության գաղափարախոսության հիմնադիրն է, մարգարե, մեկը եզդիների գլխավոր սրբերից: Խ. Աբովյանը նրան նույնիսկ համարում է Աստված: Ապրել և գործունեություն է ծավալել 11-12-րդ դարերում, սահմանել է եզդիական դավանանքի հիմնական կանոնները: Նրա դամբարանը Մոսուլում՝ Լալե սրբավայրում է և դարձել է ուխտատեղի բոլոր եզդիների համար: Սրբավայրի տեղը Մեսոպոտամիա բնակավայրն է համարվում մի վավերագրում՝ Մուրմալուի գավառապետի 1884թ. հոկտեմբերի 1-ի զեկույցում, որն իր գրքում զետեղել է Ս. Եղիազարովը՝ նկատի ունենալով, որ այն եզդիների դավանանքի մասին պաշտոնական տեսակետ է. «Եզդիները հավատում են մի Աստծո. մարգարեներից, այլոց հետ, Դավիթին ու Աբրահամին: Եզդիները պաշտում են Մալաքե Թաուզին: Ըստ եզդիների՝ իրենց կրոնական ուսմունքը շարադրված է Չաբուր (Չամբուր) գրքում, որը կազմվել է իբրև քե Դավիթ մարգարեի օրոք: Նրանք աղոթատներ չունեն, բացի մեկից, որ գտնվում է Մեսոպոտամիայում՝ գլխավոր շեխի բնակավայրում: Նորածինների հետ կրոնական արարողություններն անց են կացնում շեխները, որի համար վճարվում են՝ նվիրատուի միջոցներին համապա-

տասխան: Չորս օրական երեխային շեխը լվանում է (լողացնում է) և կարճացնում մազերը, հետո որոշ ժամանակ անց, երբեմն նույնիսկ 7 տարի, շեխը կատարում է թլպատման արարողություն: Թաղման և մնացած արարողությունները նույնպես շեխն է կատարում»:

Ովքե՞ր են, հասարակության մեջ ի՞նչ դեր ունեն կրոնավորները: Խ. Աբովյանը ներկայացնում է եզդի հոգևորականների դասը՝ շեխեր և փիրեր, որոնք «համարվում են Շիխանդու կողմից եզդի ժողովրդի համար նշանակված հովիվներ և հոգիներ խնամողներ, և նրանց անձր սուրբ է եզդիների համար, այնպես, որ նրանք հաճախ երդվում են այս կամ այն շեխի կամ փիրի անունով»:

Շատ ավելի մանրամասնություններով է եզդի հոգևորականության դասը ներկայացնում Ս. Եղիազարովը, հետևյալ աստիճանակարգով՝ 1.Շեխեր, 2.Փիրեր, 3. Ֆադիրներ, 4.Ղավալներ, 5.Ջուհաններ կամ ավաններ, 6. Սպասավորներ: Ծանոթագրության մեջ նշելով, որ ռուսահպատակ եզդիներն ունեն միայն երեք հոգևոր աստիճանակարգեր՝ շեխեր, փիրեր և ֆադիրներ, հեղինակը ներկայացնում է կրոնավորների դասը:

Շեխերի կաստան բարձրագույնն է հոգևոր աստիճանակարգում: Նրանք կարող են կատարել ամեն տեսակ սուրբ արարողություններ և նվիրագործություններ:

«Այդ բառանկյունի շենքը պիտի 300 և 66 սենյակ ունեցած լինի...»

37. Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 8, էջ 264, Երևան, 1958 թ.:

38. Նույն տեղում:

Հաջորդը փիրերն են: Նրանք ևս իրավունք ունեն կատարելու կրոնական ծեսեր և նվիրական գործեր: Շեխերի և փիրերի միջև տարբերությունը նրանց ծագմամբ է պայմանավորված. բոլոր շեխերը Շեխ Աղլիի աշակերտների հետնորդներն են, իսկ փիրերը՝ ոչ: Նրանք նաև արտաքինով են զանազանվում. շեխերը կրում են սպիտակ հագուստ՝ իբրև մաքրության և անարատության նշան, սև թաշկինակով չալմա: Իսկ փիրերը սև հագուստ են հագնում և կրում կարմիր թաշկինակով չալմա:

Ֆաղիրները աղքատներ են, մուրացող հոգևորականներ: Նրանք նախկին շեխեր և փիրեր են, որ հրաժարվել են աշխարհիկ հաճույքներից և խիստ ժուժկալ կյանք են վարում: Հագնում են բրդե կոպիտ գործվածքներ, քուրճեր, ամենը՝ սև:

Ղավալներ, 19-րդ դար

Չորրորդ հոգևոր կաստան ղավալներն են: Ինչպես գրում է Ս. Եղիազարովը՝ Հասան աղան նրան հավատացրել է, որ ղավալները հոգևոր աստիճանով ցածր չեն շեխերից և փիրերից, սակայն բոլորը գլխավոր շեխի կամ Էմիրի պատգամը տարածողներն են, ծառայում են նրանց ցուցումներով: Ղավալները ամեն տարի շրջում են գյուղից-գյուղ, օբա-լից-օբա և հավաքում շեխին կամ Էմիրին հատկացված հարկերը, նվիրատվությունները: Ճանապարհորդության ժամանակ բոլոր հոգևորականները դժվար լուծելի հարցերի դեպքում դիմում են նրանց. «*նրանց*

իսկ միջնորդությամբ շեխերի դատարաններն իրենց ծանր գործերի վճիռները գլխավոր շեխի բննությանն են ուղարկում»:

Ջուհանները կամ ավանները ամենացածր հոգևոր աստիճանում են, Ս. Եղիազարովի խոսքով՝ «*մեր սարկավագներին են համապատասխանում»:*

Սպասավորների կաստան վերջինն է: Նրանք կատարում են եզդիների գլխավոր սրբավայրի բոլոր գործերը և հայտնի են «*Շեխ Աղլիի օջախի ծառաներ*» անունով:

Հոգևոր դասին վերաբերող բազմապիսի տեղեկություններից զատ, ներկայացվում են չգրված օրենքի ուժ ունեցող նրանց իրավունքները. նրանց անձն ու կայքն անձեռնմխելի են, նրանց դեմ գործված հանցանքն ավելի խիստ է պատժվում, տներում, դատարանում և ժողովներում նրանցն է պատվավոր տեղը: Ամեն եզդի, մույնիսկ ցեղապետը, շեխի կամ փիրի հանդիպելիս պարտավոր է նրան գլուխ տալ ու ձեռքը համբուրել:

Հասան աղան Ս. Եղիազարովին տարել է Սինակի մի քանի գյուղեր, այս րվում՝ շեխերով բնակեցված մի գյուղ, ուր 36 տներից միայն 4-ի տերերն են եղել ոչ հոգևորական: Իսկ բնակավայրը կոչվում էր Շեխերի գյուղ:

Շեխերի միջոցով էլ հայ գիտնականը փորձել է գտնել, գրի առնել գլխավոր եզդիական աղոթքը: Լսել է Ջոր գյուղի շեխ, Շեխի որդի Քալաշին, փիր Հասանին և շեխ Արաբին: Եվ տարբերակները համեմատելուց հետո նկատել է, որ ամենից ամբողջականը փիր Հասանի թելադրածն է, որին գրեթե մույնությամբ համընկնում է շեխ Արաբի տարբերակը: Ահա եզդիական գլխավոր աղոթքը Ս. Եղիազարովի «ազատ թարգմանությամբ».

*Ամեն, ամեն, ամեն,
Ողորմածությամբ Շամսադինի,
Ֆահրադինի, Նասրադինի,
Սաջադինի, Շեխիսինի,
Բաքր շեխի, Ղադր Ռախմանի,
Օ՛, Տեր, դու ողորմած ես,
Դու բարեգութ ես, դու Աստված ես,
Դու՝ կալվածքների ու երկրների թագավոր,
Դու՝ համի ու հաճույքի էության թագավոր:*

ՀԱՍԱՆ ԱՂԱ (ԱՎԱԳ)

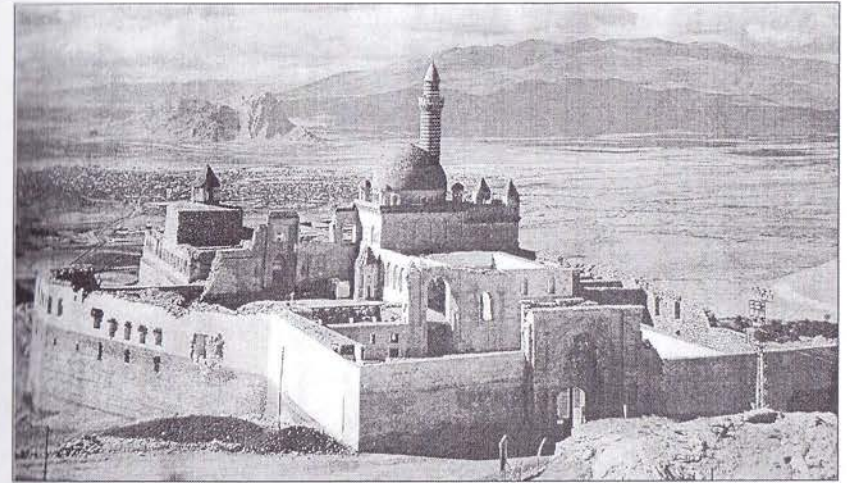
Հասան աղա ավագը որպես ցեղապետ հաջորդել է Օսման կամ Օգման աղային: Ընդամենը գիտենք վերջինիս ու նրա չորս նախորդների անունները: Գիտենք, որ այդ ժամանակ հասընիների էլն ապրել է Բայագետի գավառում: Ե՞րբ է ծնվել, ե՞րբ է դարձել ցեղապետ ու ե՞րբ մահկանացուն կնքել ավագ Հասանը, հայտնի չէ, փաստեր չկան: Նրան առնչվող պատմական վկայությունները՝ Պուշկինի հետ հանդիպումը, գեներալ Ուշակովի, Պ.Ի.Ավերյանովի հիշատակած փաստերը, իշխան Շավաժների զեկույցը կոմս Պասկևիչին, վերաբերում են 1828-29թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի շրջանին: Ուրեմն, այնտեղ ենթադրել, որ Հասան աղան ծնվել է 18-րդ դարի 2-րդ կեսին, Բայագետի գավառում, ցեղապետ դարձել է հասարակական-քաղաքական գործունեություն է ծավալել 19-րդ դարի սկզբներին: Մահկանացուն կնքել է ոչ ուշ 1840-42 թվականներին, քանի որ 1843-ին Թեմուր աղան էր ցեղապետը, ում Մուրմալուում հանդիպել են Խ.Աբովյանը և Ա.Ֆոն-Հաքստհաուզենը:

Թուրք-պարսկական և մասնավորապես՝ ռուս-թուրքական պատերազմները, երկուստեք՝ նվաճողական, երկրամասեր զավթելու կամ պահպանելու նպատակներով, սկիզբ են առել 16-րդ դարից և ընդհատումներով հասել մինչև 20-րդ դարասկիզբ՝ 1-ին աշխարհամարտի շրջան: 1826-28թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի արդյունքում Ռուսական կայսրությանն անցան Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները, որոնցից առաջինի կազմում էր Մուրմալուն: «Թուրքմենչայի պայմանագրով պարսկահայերը իրավունք էին ստանում գաղթելու Արևելյան Հայաստանի ռուսական տիրույթները: Ընդհանուր առմամբ գաղթեցին 8249 ընտանիք կամ շուրջ 45 հազար մարդ, որոնց մի զգալի մասը բնակություն հաստատեց Մուրմալուի մահալում», գրում է ԳԱԱ քոթակից-անդամ, պատմագիտության դոկտոր Բաբկեն Հարությունյանը³⁹:

Անդրկովկասում և Արևմտյան Հայաստանում 19-րդ դարում ակտիվ ռազմական գործողությունները շարունակվել են: Տեղի են ունեցել 1806-12թթ., 1828-29թթ., 1853-56թթ., 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմները⁴⁰, որոնց առանձին զորաջոկատներով մասնակցել են հայերը, նաև՝

39. *Բաբկեն Հարությունյան*, Մուրմալուի գավառը Հայոց պատմության մեջ, Մուրմալու, Իզդիր..., Երևան, 2007թ.:

40. Հայոց պատմություն, հ.3, գիրք առաջին, էջ231-239, 245-254, 421-429, Եր., 2010թ.:

Բայագետի նոր բերդը

եզդիները, հույս ունենալով ռուսների օգնությամբ ազատագրվել թուրքական և քրդական ատելի լծից:

Հասան աղա ավագին 1828-29թթ. պատերազմի ժամանակ մենք տեսնում ենք հեծյալների հարյուրյակով ռուսական բանակի կազմում թուրքերի դեմ կռվելիս: Ապրիլին սկսված պատերազմն ընթանում էր Բալկանյան և Կովկասյան ճակատներում: Կովկասում անմախաղեպ էին ռուսական զինքի հաջողությունները: Թուրքական շարունակական բռնաճնշումներից ազատագրվելու հույսով կովկասյան ժողովուրդներն ամեն կերպ աջակցում էին ռուսական զորքերին: 1828-ի հունիսին կոմս Պասկևիչի գլխավորած բանակն անցավ Ախուրյանը և գրավեց Կարսը: Այնուհետև գրավեցին Ախալքալաքը, Ախալցխան, Բայագետը և Ալաշկերտը:

16-րդ դարի 2-րդ կեսից Բայագետի գավառում և քաղաքում կառավարում էր քրդական **սիվլանի** ցեղը, որն իր կիսանկախ իշխանությունը պահպանեց մինչև 19-րդ դարավերջ: Բայագետի նոր բերդը կառուցվել է 18-րդ դարում և աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ համարվել անառիկ: 1812թ. այստեղ եկած Սերովքե Կարնեցին գրել է, որ «*քաղաքն ունի 12 հազար բնակչություն, որի մեծամասնությունը հայեր են...*»⁴¹: Քաղաքում ապրում էին մաս քրդեր, թուրքեր, իսկ եզդիների գյուղերը գավառում էին:

41. *Ս. Կարնեցի*, «Ուղեգրություն Բաղդադից Էջմիածին 1812 թ.», էջ 159, 1968թ.:

Բայազետի բերդը, որի կառավարիչն էր Բահլուլ փաշան⁴², մեծ չափով ավերվել է 1821-23թթ. թուրք-պարսկական պատերազմի ժամանակ, և փաշան ամեն զնով ձգտել է նորոգել-վերակառուցել այն: Այդ նպատակով անտանելի ծանր հարկեր է դրել ոչ մահմեդական հպատակների վրա, բռնակալի կամայականությամբ դրամական, նյութական միջոցներ գտել՝ գործն իրականացնելու: Այս առումով, մասնավորապես, հայտնի է գավառում բնակվող եզդի հասընիներից 12 հազար ոչխար բռնագավթելու պատմությունը:

Ա.Ա.Պուշկին

1828-29թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից առաջ բերդի վերակառուցումն արդեն ավարտվել էր: 1828թ. հուլիսին, երբ ռուսական զորքերը պաշարեցին Բայազետը, հայերը կարողացան համոզել Բահլուլ փաշային, որ դիմադրելն անիմաստ է, և հուլիսի 28-ին ռուսներն առանց կռվի տիրեցին քաղաքին: Սակայն 1829թ. հունիսի 20-ին, երբ Կովկասյան կորպուսի գլխավոր ուժերը կռվում էին Էրզրումի համար, 15 հազարանոց թուրքական զորքը պաշարեց փոքրաթիվ կայազոր ու-

նեցող բերդը, և սկսվեց Բայազետի հերոսական պաշտպանությունը:

Արևմտյան Հայաստանում ընթացող ռազմական գործողություններին 1829թ. ամռանը, հունիս-հուլիս ամիսներին, ակնատես է եղել ռուս մեծ բանաստեղծ Ա.Ա.Պուշկինը և այդ մասին պատմել 1836-ին հրատարակած «Ճանապարհորդություն դեպի Արգրում» գրքում: «Ճամբարային կյանքն ինձ շատ էր դուր գալիս, - գրում է Պուշկինը: - Թնդանքը մեզ վեր էր կացնում արշալույսին: Քունը վրաններում զարմանալի առողջարար է: Ճաշին ասիական խորովածի վրայից խմում էինք անգլիական զարեջուր և Տավրոսի ձյուններում սառեցրած շամպայն»: Պատերազմական օրերի այս ռոմանտիկ նկարագրությամբ հաջորդում է գեներալ Ռաևսկու վրանում հավաքվող հասարակության խայտաբղետ պատկերը. ռուս բարձրաստիճան սպաներ, մուսուլմանական զնդերի բեկեր, հայեր և եզ-

42. Տես՝ Հայկական հանրագիտարան, հ. 2, էջ 262-263, Երևան, 1976թ.:

դիներ: Այստեղ, բարձր հասարակության հավաքներից մեկի ժամանակ էլ Պուշկինը ծանոթացել է Հասան աղա ավագի հետ: Պետք է նշել, որ իր երկում Ա. Պուշկինը չի տալիս եզդիների ցեղապետի՝ Հասան աղա ավագի անունը: Սակայն, որ խոսքը Հասան աղայի մասին է, այլ՝ ոչ ուրիշի, վկայություններ կան՝ գեներալ Ռուսկովի, Պ. Ավերյանովի և այլոց կողմից: Ռուս բանաստեղծի առաջին տպավորությամբ՝ Հասան աղան «բարձրահասակ ու այլանդակ մի տղամարդ էր, կարմիր թիկնոցով ու սև գլխարկով, գալիս էր երբեմն ողջույնի ամբողջ հեծելազորի պետ գեներալ Ռաևսկու մոտ»⁴³: Հասան աղան հանդուգն քաջի համբավ է ունեցել: Ապացույցը իշխան Շավճավաճեի 1828թ. սեպտեմբերի 15-ի թիվ 1030 զեկուցագիրն է՝ ուղղված ռուսական բանակի կորպուսի հրամանատար կոմս Պասկևիչին: Նրանում, մասնավորապես, նշվում էր. «Հասան աղայի հեծյալները ամեն կերպ ձգտում են ապացուցել իրենց նվիրվածությունը. նրանք ամենուր առաջինն են նետվում կրակին ընդառաջ...»⁴⁴:

Ռուս բանաստեղծին, սակայն, մարտական գործողություններից առավել հետաքրքրել է Հասան աղայի ազգությունը, էթնիկ ծագումը, չե՞ր որ առաջին անգամ էր հանդիպում եզդի ժողովրդի ներկայացուցչի: Մինչ այդ, իր խոստովանությամբ, ընդամենը լսել էր, որ «եզդիներին... արևելքում դիվապաշտ են» համարում: Գեներալ Ռաևսկու վրանային հավաքներից մեկի ժամանակ էլ Ա. Պուշկինը Հասան աղային հարցնում է եզդիների դավանանքի մասին: «Իմ հարցումներին նա պատասխանում էր, որ այն համբավը, թե իբր եզդիները երկրպագում են սատանային, դատարկ առասպել է, որ նրանք մի աստծու են հավատում, որ նրանց օրենքով դեհն անիծելը, ծիշտ է, համարվում է անվախել և անագնիվ բան, որովհետև նա հիմա անբախտ է, բայց ժամանակին կարող է ներում ստանալ, որովհետև չի կարելի սահմաններ դնել Ալլահի ողորմածության»: Եվ՝ բանաստեղծի եզրակացությունը. «Այդ բացատրությունն ինձ հանգստացրեց: Ես շատ ուրախ էի եզդիների համար, որ նրանք սատանային չեն երկրպագում, և նրանց մոլորություններն ինձ արդեն շատ ներկի բվացին»:

43. Ա.Ա.Պուշկին, «Ճանապարհորդություն դեպի Արգրում», էջ 39, Երևան, 1937թ.:

44. Պ. Ի. Ավերյանով, Քրդերը Պարսկաստանի և Թուրքիայի դեմ Ռուսաստանի՝ 19-րդ հարյուրամյակում մղած պատերազմներում, Թիֆլիս, 1900թ. (ռուս.):

Կոմս Պասկևիչ

Ռուս-թուրքական կռիվներն ընթացել են Արևմտյան Հայաստանում, Ջավախքում, Ախալցխայում և այլուր: Հասան աղան իր հեծյալների ջոկատով մի քանի ճակատամարտի է մասնակցել: Կոմս Պասկևիչը տեղական բնակիչներից ձևավորել էր 4 զորագունդ, որոնցից մեկը՝ հեծյալների 4-րդ զունդը, բաղկացած էր բացառապես Կարսի և Ախալցխայի փաշայությունների 400 հեծյալ եզդիներից: Հասան աղայի հեծյալները մտել են Երևանյան զորաջոկատի մուսուլմանական զորամասի կազմ, ուր, Մակուի խանի համաձայնությամբ, այս խանությունում քոչատեղեր ունեցող ջալալիների աշիրեթի քրդերն էին մաս: Այս փաստերը հայտնում է ռուս հեղինակ Պ. Ի. Ավերյանովը: Այդ ժամանակ Բայազետի բերդում և գավառում իշխում էր հայերի ու եզդիների երդվյալ թշնամի Բախլու փաշան: Երբ ռուսներն սկսեցին մարտական գործողությունները թուրքերի դեմ, փաշան վճռեց չմասնակցել կռիվներին: Ահա այսպիսին էր իրադրությունը, երբ հասընիների ցեղի առաջնորդ Հասան աղա ավագը, որոշելով վերջնականապես ազատվել բռնակալ փաշայից, անցավ ռուսների կողմը⁴⁵: Պ. Ավերյանովը նշում է, որ 1828թ. սեպտեմբերի 8-ին Բայազետ է գալիս Հասան աղան և ռուսական հրամանատարությունից թույլտվություն խնդրում իր ցեղակից 300 ընտանիքներին, որոնք Բայազետի վրա Երևանյան զորաջոկատի հարձակման ժամանակ փախել-հեռացել էին, տանել նախկին քոչատեղերը (բնակավայրերը): Գեներալ-մայոր Ուշակովը պատմում է, որ սահմանն անցնելիս բոլոր եզդիներին շուտափույթ հնազանդեցնելու, հպատակեցնելու մասին կոմս Պասկևիչի տարածած հայտարարությունը (թուցիկը) վատ ազդեցություն էր ունեցել, և դրանով էր պայմանավորված սկզբնական շրջանում եզդիների ամնասն մնալը մարտական գործողություններին: «Բայց, հավանաբար, դրա պատճառը եզդիների դավանական մեկուսացվածությունն էր քրդերից», գրում է Պ. Ավերյանովը: Իբրև սրտակցության նշան՝ Հասան աղան իր 100 հեծյալներին միացրեց մերոնց ջոկատին⁴⁶:

45. Դ.Մ. Պիրբարի, Սարհադի եզդիները, Թբիլիսի-Մոսկվա, էջ 138, 2008 թ. (ռու.):

Թուրքակ Կալայի (Ալաշկերտի) հաղթական ճակատամարտում Հասան աղան իր հեծյալներով առաջին անգամ ռուսների հետ կողք-կողքի կռվում էր ընդհանուր թշնամու դեմ: Հասան աղա ավագը ռուսական բանակի կազմում իր հեծյալների հետ ջերմեռանդորեն մարտնչեց և արժանացավ բազմաթիվ պարգևների: Նրա անվանն առնչվող մի քանի փաստեր էլ կան, որ հիշատակել է գեներալ Ալեքսանդր Ուշակովը: Էրզրումի ճանապարհին եզդի հեծյալները կռվի են բռնվում թուրք զինվորների հետ ու խլում ժողովրդից բռնազավթած ավարը՝ 140 եզ: Մի այլ մարտի ժամանակ Հասան աղայի զինվորները հայերից խլած 500 գլուխ անասուն են թուրքերից հետ վերցնում ու տալիս տերերին:

1828-29թթ. պատերազմն ավարտվեց ռուսների հաղթությամբ: 1829թ. սեպտեմբերին կնքված Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագրով Ռուսաստանին անցան Ախալցխան և Ջավախքի զգալի մասը, սակայն Արևմտյան Հայաստանի ազատագրված տարածքներն ամբողջությամբ վերադարձվեցին թուրքերին:

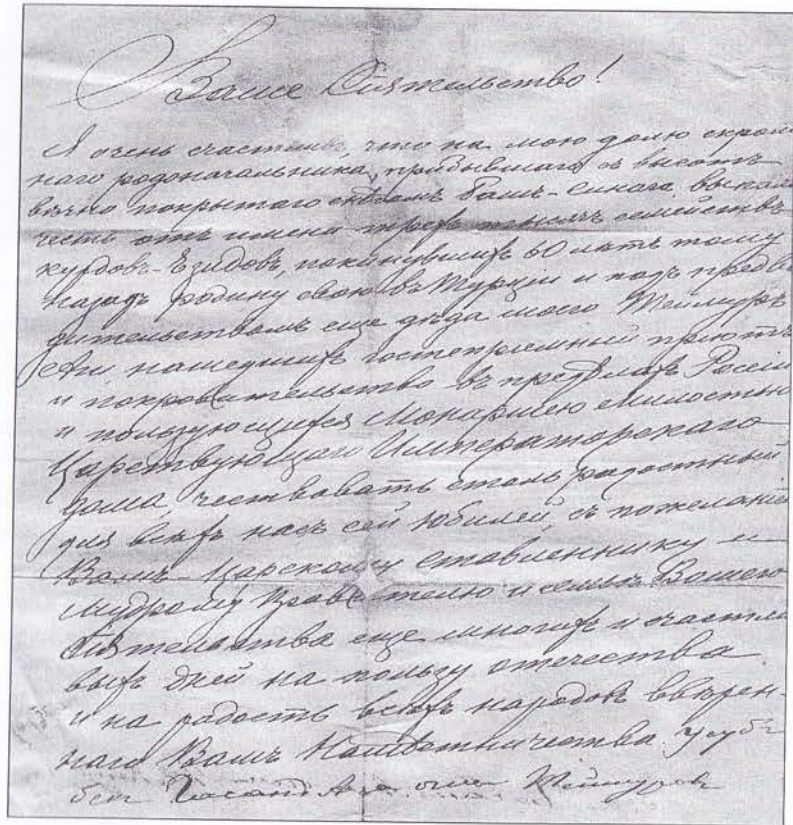
Մեծ տերությունների քաղաքական խաղերի այս արդյունքին սպասում էր Հասան աղան, կանխագգում էր այդ, դժվար է ասել: Բայց նա այնքան հեռատես էր, որ իր ցեղակիցներին հենց պատերազմական գործողությունների շրջանում փոխադրեց Մուրմալու՝ նրանց փրկելով, փաստորեն, թուրքական հաշվեհարդարից: Այս հաշվեհարդարը նկատի ունենալով է, որ մույն՝ 1828-29թթ. բազմահազար հայություն էրզրումից գաղթեց և հաստատվեց Ջավախքում, իսկ Բայազետից, Ալաշկերտից՝ Արևելյան Հայաստանում:

Ռուսը բեկի անունից կամ ավելի հավանական է՝ նրա ձեռքով գրված ռուսերեն մի անթվագիր փաստաթուղթ կա, որ երկու տասնյակից ավելի պատմական վավերագրերի հետ պահպանում են Ռուսթեյանները: Հեռագրի տեքստ է հիշեցնում, շնորհավորական հեռագիր-մամակ Կովկասի

Գեներալ-մայոր Ալեքսանդր Ուշակով

փոխարքային (վերջինիս անունը նույնպես նշված չէ, բայց դատելով չափազանց ընդգծված, ժամանակին բնորոշ արտահայտչաձևերից, դիմելու կերպից՝ ենթադրում ենք, ավելին՝ վստահ ենք, որ փոխարքային է ուղղված): Չունի կնիք, ամսաթիվ, տարեթիվ, ստորին մասում միայն Ռուսոյ բեկի ստորագրությունն է: Ներկայացնում ենք նույնությամբ.

Չերդ պայծառափայլություն.

Ես երջանիկ եմ, որ ինձ՝ հասարակ առաջնորդիս է բախտ վիճակվել 60 տարի առաջ իրենց հայրենիքը Թուրքիայում լքած և պապիս՝ Թեմուր աղայի ղեկավարությամբ Ռուսաստանի տարածքում հյուրընկալ ապաստան և հովանավորչություն ստացած, միապետի բարեհոգություն-

նից օգտվող քուրդ-եզդիների 3000 ընտանիքների կողմից շնորհավորելու մեզ՝ բոլորիս այսքան ուրախացնող հոբելյանը, մաղբելով Չեզ՝ թագավորական հովանավորչային և իմաստուն կառավարչին և Չերդ պայծառափայլության ընտանիքին շատ երջանիկ օրեր՝ հոգալիս հայրենիքի և հուրախություն Չեր հովանավորչայ բոլոր ժողովուրդների:

Ռուսոյ բեկ Հասան աղայի որդի Թեյմուրով⁶
(ընդգծումները մերն են՝ Մ.Մ.):

Ասենք, որ Ռուսոյանների տանը պահպանվող փաստաթղթերից մեկը, որ կներկայացնենք իր տեղում, տոհմի երևելիներից մեկին՝ Մահմուդ աղային պարգևատրելու մասին է, Ռոմանովների դինաստիայի 300-ամյակի առիթով: Ռուսական այդ վերջին, հռչակավոր, թերևս՝ ամենանշանավոր ցարական (1721 թվականից՝ կայսերական) դինաստիան հսկայածավալ երկիրն սկսել է կառավարել 1613 թվականից և կործանվել բոլշևիկների դաժան ձեռքով՝ 1917-ին (Նիկոլայ 2-րդը և նրա ընտանիքը 1918-ին գնդակահարվեցին): Ուրեմն, կործանումից ընդամենը մի քանի տարի առաջ՝ 1913 թվականին Ռուսական կայսրությունում ամենուր նշել են Ռոմանովների գահակալման 300-ամյակը: Եթե այդ հոբելյանի առիթով է անդրկովկասյան եզդիների առաջնորդ Ռուսոյ բեկը շնորհավորել փոխարքային, ապա նրա նշած «60 տարի առաջ»-ը, իբրև եզդիների՝ Սուրմալուում հաստատվելու տարի, կլինի 1853 թվականը, որ հակասում է պատմական իրողությանը: Նկատի ունենանք նաև, որ նրա նշած թիվը՝ 3000 ընտանիքներ, զրեթե համապատասխանում է 1914թ. հունվարի 1-ի Կայսերական մարդահամարի տվյալներին. Սուրմալուում և Կարսը միասին ունեին 37 հազար 450 եզդի բնակիչներ, որ, ազգային առանձնահատկության առումով, այն ժամանակի պայմաններում, կարող էին կազմել 3000 ընտանիք, մեկ ընտանիքում միջին հաշվով՝ 12 մարդ, կամ փոքր-ինչ ավելի:

Այլ առիթ՝ փոխարքային շնորհավորելու, մեզ հայտնի չէ, եթե նաև նկատի ունենանք, որ 1896 թվականից է Ռուսոյ բեկը դարձել ցեղապետ:

Անհասկանալի է մնում նաև Հասան աղա ավագի փոխարեն պապին՝ Թեմուր աղային, հասընիների ռուսական տիրապետության տարածքում

46. Ռուսոյանների գերդաստանի արխիվ:

հաստատվելու փաստը վերագրելը: Կարելի է ենթադրել, որ 1829-ի մեծ գաղթի ժամանակ ոչ բոլոր եզդիներն են տեղափոխվել Սուրմալու, մի մասը մնացել է և հետագայում միացել ազգակիցներին: Այս ենթադրության օգտին է հետևյալ փաստը: 1853-56թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում ռուսական բանակը 2-րդ անգամ, դարձյալ առանց կռվի, 1854թ. հուլիսի 29-ին գրավեց Բայազետը: Հասընիների ցեղապետը՝ Թեմուր աղան, իր հեծյալներով մասնակից էր ռազմարշավին: Հավանական է, նա էլ օժանդակել է Բայազետում այն ժամանակ դեռևս մնացած իր ազգակիցներին՝ փոխադրվելու Սուրմալու: Ռոմանովների դինաստիայի 300-ամյակի առթիվ ուղարկված Ուսուր բեկի շնորհավորական հեռագրի «60 տարի առաջ»-ը 1853 թվականն է, և այդ ժամանակ հասընիների առաջնորդը Թեմուր կամ Թամըր աղան էր: Ի դեպ, Ավգուստ Ֆոն-Հաքստհաուզենը, որ հյուր է եղել հասընիներին 1843թ., բերում է տանտիրոջ խոսքը. «*Ռուսաստանի տարածքում մոտ 1400 եզդիական ընտանիք կա, նույնքան էլ սահմանի մյուս կողմում՝ Թուրքիայում և Պարսկաստանում*»⁴⁷:

Եզդիների մի գաղթ է հիշատակում Ա. Գյուրջյանը «Լումա»-յում: Տեղի է ունեցել 1877-78թթ.: «*Եզդի քրդերն Օսմանյան տիրապետության անգուսպ ռոմեոթյուններին և մուսուլման քրդերի անտանելի բարբառոտություններին դիմանալ անկարող լինելով-մեծ մասամբ վերջին ռուս-թուրքական պատերազմին Ալաշկերտի, Խոշաբի և Բերկրիի գավառներից դեպի Ռուսաց Հայաստան՝ իրենց կրոնակից փոքրաթիվ եզդիների մոտ գաղթեցին և Ռուս կառավարությունից ստացան հողեր*»⁴⁸: Գաղթականները տեղավորվել են «*գլխավորապես Մինակի չքնաղ լեռների ծերպերում* (գտնվող գյուղերում՝ Մ.Մ.)», Կարսում և Արևելահայաստանի տարբեր բնակավայրերում:

Հայտնի է, որ 1915-20թթ. նույնպես տեղի է ունեցել եզդիների գաղթ Արևմտյան Հայաստանից դեպի Արևելահայաստան:

Կարելի է եզրակացնել, որ սկսած 1828 թվականից՝ բոլոր ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ, ընդհուպ մինչև 1-ին աշխարհամարտ, երբ ռուսական բանակն Արևմտյան Հայաստանում կռվում էր թուրքերի դեմ, հայերի հետ մեկտեղ գաղթի ճանապարհն են բռնել նաև եզդիները: Այս առումով, հասկանալի է Ուսուր բեկի հեռագրում նշվածը:

47. Ա. Ֆոն-Հաքստհաուզեն, Անդրկովկասյան երկրամասը, էջ 219, Սանկտ Պետերբուրգ, 1857 (ռուս.):

48. «Լումա», թիվ 1, էջ 81, Թիֆլիս, 1904թ.:

Առկախ է մնում լոկ ցեղապետի անվան հարցը: Բոլոր դեպքերում, սա բռնան երախտագիտության տուրքը համարենք սիրելի պապի հիշատակին, մանավանդ, որ Թեմուր աղան ևս մեծ հարգանք է վայելել ցարական արքունիքում, եղել իր ժամանակի ամենահեղինակավոր մարդկանցից: Իսկ խնդրի վրա գուցե մի օր լույս սփռեն նորահայտ փաստաթղթերը: Որ այդպիսիք կան Սանկտ Պետերբուրգի, Մոսկվայի և Թբիլիսիի արխիվներում, կասկած լինել չի կարող:

Ինչ էլ եղած լինի, ինչ նոր փաստաթղթեր էլ ի հայտ գան, կարծում ենք, էական տարբերք չեն փոփոխվելու, չի նվազելու ոչ Հասան աղա ավագի և ոչ էլ Թեմուր աղայի կատարած գործերի կարևորությունը եզդի ժողովրդի պատմության էջերում:

ԹԵՄՈՒՐ ԱՂԱ

Ուսուր բեկի պապն է Թեմուր աղան: Նրա անունը բռնան ազգանունն է դարձել՝ Թեմուրյանց կամ Թեմուրով: Ուսուր բեկի անունն էլ իր բռնների համար էր ազգանուն դառնալու՝ Ուսուրյան:

Հետազոտողները, հուշագիրները Թեմուր աղային ներկայացնում են տարբեր անուններով՝ Թամըր, Թամիր, Թամուր, Թաման և այլն: Յավոք, նրան վերաբերող կենսագրական տվյալները սուղ են: Ստույգ հայտնի է, որ եղել է ցեղապետ 1840-ական թվականներից: 1843-ին, երբ առաջին անգամ Խ. Աբովյանն այցելել է Սուրմալու Ա. Հաքստհաուզենի հետ, Թեմուր աղան արդեն հասընիների ցեղապետն էր:

Բարոն Ավգուստ Ֆոն-Հաքստհաուզենի ճամփորդական նոթերը և հիշողությունները 1843-ի օգոստոսի նրա հայաստանյան տպավորություններն են: Բարոնին և նրա ուղեկցին՝ Պյոտր Նեյին, Քանաքեռում իր տանը հյուրընկալել է հայ մեծ գրող Խ. Աբովյանը և հանձն առել ծանոթացնելու ոչ միայն հայկական բնակավայրերին, հայոց կենցաղին ու ավանդույթներին, այլև եզդիներին: Ավելի լավ ուղեկից, քան Խ. Աբովյանն էր, չէր կարող գտնել հետաքրքրասեր ճանապարհորդը: Նրանք ծանոթացել էին Թիֆլիսում, և Հաքստհաուզենը գիտեր, որ Խ. Աբովյանը ոչ միայն տաղանդավոր գրող է, քաջատեղյակ՝ հայ և հարևան ժողովուրդների միտ ու կացին, այլև, որ իր պարագայում շատ կարևոր էր՝ լեզուների գիտակ, տիրապետում էր գերմաներենին, ռուսերենին, գիտեր նաև եզ-

Ա. Ֆոն-Հաքստհաուզեն

դիերեն: Ա. Ֆոն-Հաքստհաուզենի գիրքը 1927թ. Բոստոնում հրատարակվող «Հայրենիք» ամսագրում մանրամասն գրախոսել և վերլուծել է քաղաքական, հասարակական ակնաավոր գործիչ Արտաշես Արեղյանը: Մասնավորապես, նա կազմել է (ըստ գրքի, անշուշտ) Հայաստանում Հաքստհաուզենի ճանփորդության ժամանակացույցը ու հետևյալը պարզել. «Թիֆլիսից նա Հայաստան է ճանապարհվել... օգոստոս ամսի (1843թ.) 22-ի երեկոյան, մյուս օրը Քարվանսարա (Բջևան) է հասել, գիշերով ճանփան շա-

րունակել, երրորդ օրը վաղ առավոտյան (24-ին) Սևանա լճի մոտով անցել և մի քանի ժամից հետո Երևան հասել: Հենց նույն օրը Արովյանին է գնացել Հ. ու գործի դիմել: 25-ին շարունակել է իր դիտողությունները Երևանում, նույն օրը ճաշից հետո Քանաքեռ գնացել, գիշերել այնտեղ, հավաքելով ահագին քանակությամբ նյութ, 26-ին Եգիպտոսի մոտ գնացել..., Երևանից Թիֆլիս ճանապարհվել օգոստոսի 29-ին»:

Եվ՝ Արտ.Արեղյանի եզրակացությունը. «Առաջ բերած քվերից տեսնում ենք, որ Հաքստհաուզենը Անդրկովկասում, որին նվիրել է իր երկհատոր ուսումնասիրությունը, մեկ ամիս էլ չէ մնացել, իսկ Հայաստանում – հազիվ 5 օր (24-29): Եվ այդ կարճ ժամանակվա ընթացքում այդչափ շատ, մանավանդ՝ այդչափ արժեքավոր նյութեր է հավաքել մեր երկրի և մեր կյանքի մասին: Դա կարող էր անել միայն գերմանացին, այն ևս Հաքստհաուզենի նման մարդը: Եվ սակայն դա հնարավոր է եղել պարզապես միայն և միայն շնորհիվ այն բանի, որ Արովյանի նման առաջնորդ է ունեցել Հաքստհաուզենը»⁵⁰:

Իսկ հիմա լսենք գերմանացի ճանապարհորդին:

Օգոստոսյան մի շուգ օր, «առավոտյան ժամը 6-ին, մենք չորս հոգով՝ Արովյանը, նրա հորեղբայրը, Պյոտր Նեյր և ես, շարժվեցինք հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ, եգիպտոսի կամ այսպես կոչված՝ սատանայա-

49. **Արտ. Արեղյան**, Արովյան և Հաքստհաուզեն, «Հայրենիք», թիվ 3, էջ 145, հունվար, 1927թ.: Հոդվածի հեղինակը ակնավոր հայ գիտնական. ակադեմիկոս Մանուկ Արեղյանի եղբայրն է՝ Մ.Մ:

պաշտների մոտ»: Հաքստհաուզենի պատմածից պարզ է դառնում, որ չորսն էլ ձիերով են գնացել՝ «մեզ դիմավորելու չորս եկան կանայք և երեխաներ, վերցրին մեր ձիերը»: Իսկ գերդաստանի ավագը հյուրասիրությունից հետո իր ուրախությունն այսպես է արտահայտել. «բարեկամս, ես պատրաստ եմ զրույսս դնել քո ձիու սմբակի տակ»⁵¹:

Շուտով պարզվում է, որ ճամփորդների խումբը Սինակում է. «Ռուսաստանի սահմանում ապրող եգիպտերը բաժանվում են երկու ցեղի և ընդունում են ավագանիների (ցեղապետերի) ժառանգական իշխանությունը: Մեր տանտերերը հասրնիների ցեղից են, իսկ նրանց գլխավորը Թաման (Թամբր) աղան էր: Նրա որդին մեզ հետ վրանում էր»⁵², գրում է Հաքստհաուզենը: 6 արու զավակ է ունեցել Թամբր աղան, նրանցից սպագա ցեղապետը՝ Հասան աղա կրտսերը ծնվել է 1842թ. հունիսի 18-ին: Ասել է՝ Հասանը Թեմուր աղայի ավագ որդին չէ: Նրա ավագ եղբայրներից մեկն ու մեկն է եղել վրանում:

Խ.Արովյանի և նրա հորեղբոր հետ ունեցած բարեկամական հարաբերությունները եգիպտերին վստահություն են ներշնչել, և նրանք Ավգուստ Ֆոն-Հաքստհաուզենին ներկայացրել են ազգային ինչ-ինչ ավանդույթներ և դավանաբանական հարցեր: Ժխտվել է սատանայապաշտության մասին հեղինակի նախկին պատկերացումը: Տանտերն ինքը Հաքստհաուզենին բացատրել է, որ եգիպտերը հայերի նման մի Աստծու են պաշտում:

«Պյոտր Նեյր, որ շրջակայքում ամեն տեղ եղել էր, նրանց ճանաչում էր Բալազետից, պնդում էր, որ նրանք չափազանց սմահավատ են», գրում է թարգմ. Բայց, կարծում ենք, այս տպավորությունն էլ է փոխվել, քանի որ հյուրերի հետ իրենց ազատ-անկաշկանդ են պահել ոչ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք ու երեխաները, վերաբերվել վստահությամբ ու հարգանքով:

Բալազետից Սինակ փոխադրված եգիպտերը, պարզվում է, այնքան էլ դյուրին կերպով չեն ստեղծում իրենց ապրուստը: Գրում է Հաքստհաուզենը. «Տանտերը պատմեց, որ Ռուսաստանի տարածքում մոտ 1400 եգիպտական ընտանիք կա, նույնքան էլ սահմանի մյուս կողմում՝ Թուրքիայում և Պարսկաստանում: Նրանք կառավարությանը վճարում են ռուսա-

50. **Ա.Ֆ. Հաքստհաուզեն**, Անդրկովկասյան երկրամասը (ռուս.), էջ 218, Սանկտ Պետերբուրգ, 1857թ.:

51. Նույն տեղում, էջ 220:

կան հողում մնալու և պաշտպանության համար: Իսկ լեռնային արտափայրերից ազատ օգտվելու համար յուրաքանչյուր ընտանիք վճարում է 4 արծաթ»⁵²:

Եզդիները Հաքստիաուզենին ասել են նաև, որ իրենք ամենից բարեկամական հարաբերություններ ունեն հայերի հետ և «քացահայտ խոսում են այդ մասին, գրեթե բոլորը գիտեն հայերեն»:

Ջրույցի ժամանակ շոշափվել են եզդիների կրոնական առանձնահատկության որոշ խնդիրներ: Սակայն ամենից առանձնահատուկը եղել է եզդիական հյուրասիրությունը: Եվրոպացի ճանապարհորդը կերել է սաջի վրա թխված, ցորենի ալյուրով պատրաստված բլիթներ, ճաշակել փայտե բասերով մատուցված թթու կաթ (երևի՝ թան) և ոչխարի ընտիր կաթ: «Մեր տեսած եզդիները գեղեցիկ արտաքին ունեին, բարձրահասակ էին և պնդակազմ,- գրում է Հաքստիաուզենը:- Գրեթե բոլորն ունեին գեղեցիկ գծված աղեղնաձև հոնքեր, մեծ սև աչքեր, կեռ քիթ, մեծ բերան և փոքր-ինչ լայն դեմք... Մեր տեսած եզդիները բավականին ապահովված էին...»⁵³: Եզդիների արտաքինին վերաբերող մի ժողովրդական երգում տողեր, պատկերներ կան, որ գրառել է Խ. Աբովյանը, սակայն, հաջորդ այցի ժամանակ, 1846 թվականին: Երգում քնարական, վառ գույներով հիշվում է Թեմուր աղան՝ ցեղապետը:

*Չքնաղ պատանիները Դիարբեքլիի դաշտում
Վայելում են վրանի տակ ստվերի գովությունը:*

Նրանց զանգուրները դես ու դեն են ծփում,

Սիրուն պատանիները թրջված՝

կարծես մայիսի անձրև լինեն:

Բոլոր նագուկ է, ինչպես չինար,

Աչքերը՝ սև, ինչպես կուսյր:

Այդ սիրուն պատանիների զանգուրները կարծես

*Հզոր Թամուր-փաշայի վրանի թուկերը լինեն...»*⁵⁴

1846 թվականին, ծննդյան տոների և Նոր տարվա առիթով տրվող արձակուրդներին, հայ մեծ լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանը կրկին այ-

ցելել է Սինակ և հյուրընկալվել Թեմուր աղայի տանը: Այցը, սակայն, տոնական, «արձակուրդային» չէր: Գրողը պատրաստվել էր ուսումնասիրություն քղելի ու եզդիների մասին և՛ ոչ միայն սեփական հետաքրքրասիրությունից դրված: Աբովյանագետ Պիոն Հակոբյանի կարծիքով՝ ուսումնասիրությունը նրան խնդրել էր գրել զերմանացի գիտնական, Մյունխենի համալսարանի պրոֆեսոր Մարից Վազնեբր: Վերջինս այդ առիթով մի ուշագրավ տեղեկություն է հայտնել.

Խաչատուր Աբովյան

«Երբ ես բողի Ռուսահայաստանը, խնդրեցի իմ բարեկամ, Երևանի գավառական դպրոցի տեսուչ Աբովյանին... ուղարկել ինձ իր հավաքած արժեքավոր տեղեկությունները եզդիների կրոնի, բարքերի, սովորույթների և կենցաղի մասին: Իմ վերադառնալուց հինգ տարի դեռ չէր անցել, որ ցանկությունս կատարվեց»⁵⁵: Պ. Հակոբյանը գտնում է, որ 1847թ. է Մ. Վազնեբրը ստացել Խ.Աբովյանի

Մյունխենի համալսարանը

52. **Ա.Զ. Հաքստիաուզեն**, Անդրկովկասյան երկրամասը, էջ 219-220, Սանկտ Պետերբուրգ, 1857թ.:

53. Նույն տեղում, էջ 227:

54. **Խ. Աբովյան**, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 8, էջ 280-281, Երևան, 1958թ.:

55. Նույն տեղում, էջ 424-425:

գլխամասներին ձեռագիր ուսումնասիրությունը: Նշանակում է՝ Ա. Ֆոն-Հաբստհաուզենի այցից առաջ եզդիների պատմությամբ ու ավանդույթներով հետաքրքրվող մի գերմանացի գիտնական ևս եղել է Հայաստանում, որին ուղեկցել է Խ. Աբովյանը, Մոքից Վազներն է: Առաջ անցնելով ասենք, որ սեփական դիտարկումների և «Արևելքի լավագույն հետազոտող և գիտակ» Խ. Աբովյանի ուսումնասիրության վրա հենվելով՝ պրոֆեսոր Մ. Վազները 1852թ. Լայպցիգում հրատարակել է քոլերին ու եզդիներին նվիրված իր աշխատությունը⁵⁶: Եվ գրքի 2-րդ հատորի հավելվածի երկու մասերում հատվածաբար վերապատմել է Խ. Աբովյանի ուսումնասիրության բովանդակությունը:

Բացի Մ. Վազներին նյութերով օժանդակելու խնդրից, Խ. Աբովյանն իր «Քոլեր և եզդիներ» ուսումնասիրությունը գրել է իբրև ...պատվեր, «կոմս Բենկենդորֆի խնդիրքով»: Այդ է վկայում այն փաստը, որ Խ. Աբովյանի ձեռագիրը 1846թ. հանձնված է եղել Կովկասի փոխարքայի գրասենյակ, ուր աշխատությանը ծանոթացել է ռուս գրող, հասարակական գործիչ Ա. Մուրավյովը և, Աբովյանի վկայությամբ, նույն տարվա աշնանը Էջմիածնում հանդիպման ժամանակ անձամբ նրան դրվատական կարծիք հայտնել: Պ. Հակոբյանը նշում է, որ փոխարքայի գրասենյակը քայլեր չի ձեռնարկել տպագրելու աշխատությունը: Այն հատվածաբար հրատարակվել է Խ. Աբովյանի ողբերգական անհայտացումից հետո, ռուսերեն թարգմանությամբ, «Կավկազ» լրագրի 1848թ. վերջին համարներում: Իսկ թե՛ ինչու՞ էր Խ. Աբովյանը գրել այդ ուսումնասիրությունը, պարզ է դառնում հեղինակի մի վկայությունից. «...պարտն կոմս Բենկենդորֆի ցանկության համաձայն, ծառայությունից ազատ ժամանակս, Քրիստոսի ծննդյան տոներին, ամենադաժան ձմռանը, իմ հաշվին ես ուղևորություն ձեռնարկեցի դեպի քոլերն ու եզդիները՝ պատմության այդ ֆենոմենները, երկու շաբաթ ապրեցի նրանց մեջ, ծերերին և կանանց բանկարծեք նվերներ բաժանեցի, որպեսզի գրավեն նրանց վստահությունը և ...իմանամ բոլոր արժեքավոր տեղեկությունները նրանց բարքերի, սովորությունների, հավատալիքների, բնավորության և, նույնիսկ, պոեզիայի մասին: Երկու ամսից ավելի, զիջերներն ամբողջ աշխատում էի, քանի որ գերեկներն աշխատելու ժամանակ չունեի, գրեցի մի ոչ պակաս հե-

տաքրքրական և բավականաչափ մեծ հոդված... Հոդվածը գրել եմ գերմաներեն, շատ գովասանքներ եմ լսել նրա մասին. ոչ պակաս ծախսի տակ ընկա, ըստ հնարավորին շատ աշխատեցի, կազմեցի և արտագրեցի ինքս մենակ, իսկ այժմ, աստված գիտե, որտեղ՝ Գերմանիայում կամ Թիֆլիսում, փտում է այն»⁵⁷:

Խ. Աբովյանի արժեքավոր այս աշխատության երկրորդ մասը նվիրված է եզդիներին և այդպես էլ՝ «Եզդիները» պայմանական վերնագրով տպագրվել է հետագայում, տեղ գտել գրողի ակադեմիական հատորյակում:

Եվ այսպես, 1846 թվական, Նոր տարվա առաջին օրերը ձնառատ, խստաշունչ Սիմակում: Ասլանյու գյուղում իր բարեկամին՝ հայ գրող Խաչատուր Աբովյանին ջերմորեն ընդունում, հյուրընկալում է հասրնիների ցեղի առաջնորդ Թեմուր աղան: Նրանք արդեն երեք-չորս տարի միմյանց գիտեին, պահպանել էին բարեկամական հարաբերություններ՝ հանդիպելով ոչ միայն Ասլանյուում, այլև Երևանում: Ծննդյան տոների նախօրյակին Կովկասի փոխարքայի հրավերով Թեմուր աղան եղել էր Թիֆլիսում, հանդիպել իշխան Վորոնցովին⁵⁸, որը նրան գեղեցիկ նվերներ էր ընծայել: Փոխարքայի վերաբերմունքը, Ծննդյան տոները, ճանաչված հայ մտավորականի գալուստը նախապայմաններ էին, որ իսկապես բարձր տրամադրություն ունենար Թեմուր աղան: Ինչպես հետագայում գրել է Խ. Աբովյանը, ինքը ևս դատարկաձեռն չէր գնացել Թեմուր աղայի տուն, «ծերերին և կանանց թան-

Կովկասի առաջին փոխարքա, իշխան Մ. Վորոնցով

57. **Խ. Աբովյան**, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 425, Երևան, 1958թ.:

58. Կովկասի փոխարքա իշխան **Մ. Վորոնցովը** Թիֆլիս ժամանել և իր պարտականությունների կատարմանն անցել էր 1845 թ. մարտից: Կառավարման հենց սկզբում նպատակադրվել էր լավ հարաբերություններ ստեղծել կովկասյան ազգերի առաջնորդների հետ և երբեմն հրավերներ էր կազմակերպում նրանց համար: Գեներալ-ֆելդմարշալ, իշխան **Մ. Վորոնցովը** Կովկասի առաջին փոխարքան էր, նշանակվել է 1844թ. և կառավարել մինչև 1854թ.: Ուներ անասնամա-փակ լիազորություններ: Նա նաև Կովկասյան զորքերի հրամանատարն էր:

56. **Մ. Վազներ**, Ուղեգրություն Պարսկաստան և քոլերի երկիր, Լայպցիգ, 1852թ. (գերմ.):

կարծեք նվերներ» էր տարել: Իսկ մինչ այդ նա մի շքեղ, «շատ սիրուն ասիական վերաբկու» էր նվիրել քուրդ աղքատացած Իբրահիմ աղային՝ հրաժարվելով վերջինիս նվերից՝ ցեղապետի մեուլգից:

Գրում է Խ.Աբովյանը. «... մեր ուշադրությունը դարձնենք մի փոքրիկ ժողովրդի վրա, որի ծագումը, ինքնատիպությունը և, մասնավոր, կրոնական վիճակը ավելի առեղծվածային է, ավելի տարօրինակ և առանձնահատուկ, քան թե մի այլ ժողովրդի՝ ամբողջ աշխարհում: Դրանք այսպես կոչված՝ **եզդիյիներ են**», իր աշխատությունն այսպես է սկսել Խ.Աբովյանը:

Եզդի կրոնավորներ

մարվում...»: Մա՛ մեկը բարբերից, ապա՝ «Նրանց պահ տրված որևէ բան, ինչ էլ որ լինի, կարելի է մինչև իսկ շատ տարիներ անցնելուց հետո անվնաս ետ ստանալ»: Երկու, նաև՝ «Նրանց միանգամայն անձանոթ են գրպանահատությունը և նման անվայել բաներ, որ սովորաբար անում են թաքարները և ուրիշ ժողովուրդներ...»: Այնուհետև բավական ընդարձակ կերպով Խ. Աբովյանն անդրադառնում է եզդիների դավանանքին, կրոնական ավանդույթներին, խորհրդանիշներին, ազգային սրբերին, հոգևորականության աստիճանակարգին և կրոնին առնչվող այլ խնդիրների, որոնք, նախորդ գլուխներից, մեզ արդեն հայտնի են, ներկայացված են ինչ-ինչ մանրամասներով: Մի կարևոր հանգամանք. Խ. Աբովյանը նկատել, հատուկ շեշտել է եզդիների անվերապահ նվիրվածությունը իրենց հավատին, սրբերին և, առանձնապես, հոգևորականությանը: Ավելի ուշ, 1919 թվականին, այդպիսի մի երևույթ է նկարագրել հայ պե-

ծեմուր աղան, հասընիների այլ երևելիներ նրան ներկայացրել են եզդիների նկարագրի առանձնահատկությունները, եզդիների և քրդերի, եզդիների և հայերի հարաբերությունները, իրենց ժողովրդի դավանանքին և ավանդույթներին վերաբերող հետաքրքիր պատմություններ, երևույթներ: Եվ Խ. Աբովյանը գրում է. «Նրանց բարբերի մաքրությունը և հարգանքը օտարազգի կանանց նկատմամբ անցնում է ամեն չափ ու սահման: Կոն- ջը նայելն անգամ մեծ մեղք է հա-

տական և քաղաքական խոշոր գործիչ Սիմոն Վրացյանը՝ ներկայացնելով Մոսուլից (Լալեշից) եկած հոգևորականների պաշտոնական դիմա-վորման արարողությունը Երևանում, Հայաստանի խորհրդարանում: Նա ընդգծել է պատգամավոր, Անդրկովկասյան եզդիների առաջնորդ Ռուսոբ բեկ Թեմուրյանցի, մյուս երևելի եզդիների հարգալիք վերաբեր-մունքը Լալեշից եկած, եզդիների հոգևոր առաջնորդի կոնդակը բերած հոգևորականների հանդեպ⁵⁹:

Ս. Վրացյանից մոտ 8 տասնամյակ առաջ, Խ. Աբովյանի ժամանակ-ներում, եզդիների վերաբերմունքը Լալեշից եկած հոգևորականների նկատմամբ պակաս ջերմեռանդ ու խոնարհ չէր:

«Հռչակավոր են այն հոգևորականները, որոնք Լալեշից են գալիս. բո-լորը նրանց մոտ են վազում,- գրում է Խ. Աբովյանը և պատմում՝ սրբերի համար ինչ գոհողությունների են պատրաստ եզդիները: - Ոչխարը փոք-րագույն նվերն է, բայց տալիս են նաև կովեր, ձիեր, ամեն տեսակ բան-կարծեք իրեր, հազվադեպ չեն նաև խոշոր գումարները, իսկ դրա փոխա-րեն, նայած նվերի արժեքին, որոշ չափով թել են ստանում, որ կասկած են վզից կամ որևէ կերպ պաշտում: Վա՛յ նրան, ով ձեռք կտա այդ սրբու-թյուններին, հանձնված նվերներին կամ այդ հոգևորականներից մեկն ու մեկին...»:

Հողվածի ավարտը անդրադարձ է եզդիների ծագման հարցին, որն ինչ-ինչ արծարծումներ է գտել հայ մատենագրության մեջ: «Ես վերոհիշ-յալ տեղեկությունները առաջին հերթին քաղել եմ այժմյան Հայաստանի եզդիների համայնքի բերանից և հետո միայն դիմել վերոհիշյալ գրողնե-րին», նշել է Խ. Աբովյանը: Նրա շնորհիվ պահպանվել, նաև Եվրոպայում տարածվել է եզդիական ժողովրդական երգերի մի փունջ, որ ներկայաց-նում է ազգի անցած դժվարին և հերոսական ճանապարհը, ժողովրդի

59. Մեր օրերում ևս եզդիները մեծ սիրով են ընդունում Լալեշից ժամանած հոգևոր առաջնորդներին: «Զագրոս» ամսաթերթը 2011թ. քիվ 10 համարում տե-ղեկացնում է, որ 2011թ. հոկտեմբերի 20-ին Թբիլիսի է այցելել Լալեշի եզդիների Բարձրագույն հոգևոր խորհրդի պատվիրակությունը Բարձրագույն հոգևոր խորհրդի նախագահ, աշխարհի եզդիների ղեկավար Նորին պայծառափայլու-թյուն **Միր Թահսին Մախի բեկի** գլխավորությամբ: Եզդիների հոգևոր առաջնորդ-ներն առաջին անգամ են այցելում նախկին ԽՍՀՄ տարածքում ապրող իրենց ազգակիցներին: Վրաստանի եզդիական համայնքներում ջերմ ընդունելություն է կազմակերպվել պատվիրակության պատվին:

առաջնորդներին ու նրանց կատարած գործերը: Այդ երգերը, Մ. Վազնե-
րի գնահատմամբ, «եզդիական պոեզիայի նմուշներ» են, «...քովանդա-
կությամբ՝ պարզ ու բնական. երբեմն հանդիպում են այնպիսի անուշ
կտորներ, ինչպես Ուկրաինայի կազակական երգերում»:

Ռադովանի մոտով գետ է հոսում.

Շելս-Ղասումի բանակը նրա միջով անցավ:

Քաջ Սիրգա-աղան և Քեշիշ-Պոլոն

Գոչեցին նրան. «Մենք ձեզնից

Նիզակահարել ենք հազար ձիավոր»:

Թեմուր աղայի օգնությամբ Խ. Աբովյանի գրի առած եզդիական այս
ռազմերգը բուրքերի և քրդերի առաջնորդ Շելս-Ղասումի դեմ վարած ճա-
կատամարտի մասին է: Սիրգա աղան եզդիների ցեղապետ էր, Քեշիշ-
Պոլոն՝ հայ քահանա Պողոսը: Երգը պատմում է՝ ինչպես են նրանք ծն-
կի բերել մեծամիտ, բռնակալ Շելս-Ղասումին: Ռազմերգը պատմական
հիմք ունի, ներկայացնում է 1828թ. հայ-եզդիական փոքրաթիվ զորաջո-
կատի հաղթանակը անհամեմատ մեծ քանակ ունեցող ընդհանուր թշնա-
մու բանակի նկատմամբ, կրկին փաստելով բարեկամության գինը մեր
երկու ժողովուրդների կյանքում:

Թե ե՞րբ է մահկանացուն կնքել Թեմուր աղան, հայտնի չէ: «Կովկասի
աշխարհագրական հանձնաժողովի հավաքած վավերագրեր» ժողովա-
ծուի համաձայն՝ 1878թ. Թամիր աղայի հպատակների քիվը կազմում էր
400 ծուխ: Եթե ասվածը հիմք ընդունենք, նշանակում է, որ այդ ժամանակ
Թեմուր աղան ողջ է եղել: Եթե այդպես է, ուրեմն նա հասնիների երկա-
րակյաց առաջնորդներից է, ցեղը կառավարել է առնվազն 35-36 տարի:
Հիշենք, որ Խ. Աբովյանը նրան տեսել է 1843-ին, իսկ 1883-ին կամ 84-ին,
երբ Սինակ է գնացել Ս. Եղիազարովը, Հասան աղա կրտսերն էր ցեղա-
պետը: Արդեն մեծ հեղինակություն ձեռք բերած մարդ, որ մասնակցել էր
1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին, շատ պարզևների արժանա-
ցել, ճանաչված էր ցարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների, փո-
խարքայի կողմից: Նա նաև հասնիների կայացած առաջնորդ էր, ում
անվերապահ ընդունում էին մեծ, քե փոքր: Սակայն հետաքրքիր է, որ
նույնիսկ Հասան աղայի կառավարման օրոք եզդիները երդվել են Թեմուր
աղայի անունով: Այդ առիթով ահա ինչ է գրում Ս. Եղիազարովը. «Տոհմի
կառավարիչները հպատակների մոտ մեծ հեղինակություն և հարգանք

էին վայելում: Այդ պարագայում ևս առաջին տեղը Հասան աղայի տոհ-
մին է վիճակված, որին բոլոր հասանյաններն իրենց գլխավոր են ճանա-
չում: Այդ փառքին քիչ չնպաստեց Հասան աղայի հայրը: «Երդվում եմ
Թամիր աղայի գերեզմանով և օջախով» խոսքը երդման ձև է դարձել...
Լավ և բարի ցեղապետին բոլորը հարգում են..., «Ժողովրդի հայր» են
անվանում: Թամիր աղայի մասին եզդիներն ասում են. «Նա ժողովրդի
աղան չէր, այլ հայրը»⁶⁰: Թեմուր աղայի արդարամտությունն ու մեծա-
նությունը, ազգակիցների նկատմամբ բարի վերաբերմունքը խոսք ու
գրույցի առարկաներ են եղել դեռևս նրա կենդանության օրոք, հյուսվել են
իրական հիմք ունեցող պատմություններ, որոնք սրբացրել, առավել վեհ
են դարձրել առաջնորդի նրա կերպարը: Հասան աղան Մողոմոն Եղիա-
զարովին, այս առումով, մի հետաքրքիր դեպք է պատմել: «Մի եզդիի Թե-
մուր աղայի հոտից գողանում է երեք ոչխար: Մի շաբաթ չանցած՝ նա
հանկարծ կուրանում է, ամբողջությամբ կորցնում տեսողությունը: Նրան
տանում են Թեմուր աղայի մոտ: Այդ մարդն իրեն զգում է աղայի ոտքերը
և խոստովանում մեղքը, ասում, որ ինքն է կատարել հանցագործությունը:
Սննդահոգի աղան, իհարկե, ներում է նրան և մի քանի օր անց՝ մեղսագոր-
ծի աչքերը բացվում են, և նա սկսում է տեսնել»⁶¹:

Սիայն լավ և բարի գործեր կատարած, ժողովրդին իսկապես նվիր-
ված, ազնվագույն և բարոյական բարձր հատկանիշներ ունեցող, քաջա-
կույով և գթասիրտ մարդուն, որ անհատականություն է, ցեղի առաջնորդ,
երկար են հիշում, ինչ ազգության էլ պատկանելիս լինի: Թեմուր աղան,
նրա նախորդներն ու հաջորդները մինչև Ուսուր բեկ, անբասիր, իրենց
ազգին ու ավանդույթներին նվիրված կյանք են ապրել, խրախուսել բա-
րի արարքները, միշտ պատվար եղել չարի ու մութ գործերի դեմ: Տոհմի
ցեղապետների շարքում, Թեմուր աղայից բացի, Հայրիկ՝ Կակո պատվա-
նուն է եզդի ժողովուրդը տվել իր մեծ զավակին, ամենաուսյալ, խելա-
միտ և ցեղի առաջնորդի համար կարևոր բոլոր բարձր շնորհներով օժու-
ված որդուն՝ Ուսուր բեկ Թեմուրյանցին: Նրա մահից մոտ ութ տասնամ-
յակ է անցել, ավելի քան 90 տարի, երբ խորհրդային կարգեր հաստատ-
վեցին, և կուսակցական-չեկայական հրամանով, փաստորեն, վերացավ
ցեղապետ հասկացությունը: Այսքան տարիներ անց, այսքան իրադար-

60.Ս. Եղիազարով, Երևանի մահանգի քրդերի ազգագրական համառոտ նկա-
րագիր, էջ 203, Թիֆլիս, 1884թ.:

61.Նույն տեղում, էջ 207:

Մաջիթ բեկ Ուսուրյան

րալ-համհարզ, իշխան Դոնդուկով-Կորսակովի անունից: Ահա.

ծուրյուններից հետո էլ տոհմի առաջնորդների վերջին ներկայացուցչին՝ Ուսուր բեկին հիշելիս՝ եզդիները Կակո, Հայրիկ են ասում:

Ուսուր բեկի թոռը՝ 82-ամյա Մաջիթ բեկ Ուսուրյանը մտապահել է Թեմուր աղայի տղա զավակների անունները, որ լսել է մեծերից. Սլո, Քալաշ, Ամար (Օմար), Ասադ, Հասան և Ավաս:

Պահպանվել է 1883թ. մի փաստաթուղթ՝ Թեմուր աղայի որդի, գյուղական համայնքի ավագ Օմար (Ամար) աղային պարգևատրելու մասին: Այն տրվել է գեներ-

Վկայական

Բարձրյալի տված իշխանությամբ, Կովկասի քաղաքացիական մասի գլխավոր հրամանատար, գեներալ-համհարզ, իշխան Դոնդուկով-Կորսակովը Մուրմալուի գավառի Եզդի-Հասընիների գյուղական համայնքի ավագ Օմար աղա Թեմուր աղայի որդուն, մատուցած ծառայությունների և պետությանը նվիրվածության համար, շնորհել է ոսկե մեդալ՝ «քաջասիրտության համար» մակագրությամբ, կրծքին՝ Ստանիսլավյան ժապավենի վրա կրելու համար: Գլխավոր հրամանատարի վարչության 1883 թվականի մայիսի 15-ի N 23 հրաման: Սույն վկայականը տրված է ի հաստատումն:

Թիֆլիս, 21 հունիսի, 1883թ.

Կովկասի քաղաքացիական մասի գլխավոր հրամանատարի գլխավոր վարչության պետ, գեներալ-լեյտենանտ գրասենյակի պետ

(ստորագրություններ)

Մինակում գյուղական համայնքի ավագ Ամար աղան հասընիների գեղապետ Հասան աղայի կրտսեր եղբայրն էր:

«Եզդիները շատ հավատարիմ և անձնվեր են իրենց ցեղապետերին և նրանց առանց ցեղապետական իշխանության տեսնել չեն կարող,- գրում է Սողոմոն Եղիազարովը և մի հետաքրքիր դիտարկում է անում:- Ցեղապետի իշխանությունը պահպանելու համար նրանք (եզդիները) գյուղական տանուտերերին նրա ազգականներից են ընտրում: Այսպես, օրինակ, Հասան աղայի կրտսեր եղբայրը՝ Ամար աղան, արդեն երրորդ անգամն է, որ եռամյա ժամկետով տանուտեր է ընտրվում, այն էլ՝ միաժայն՝ «մեր (զալավան) տանուտերը Ամար աղան է»: Այն հարցին, թե ինչու ուրիշներին չեն ընտրում, եզդիները պատասխանում են. մենք աղա ունենք, ինչու՞ ուրիշին ընտրենք: Ահա թե եզդիներն ինչ աչքով են նայում ցեղապետերի վրա»,- եզրակացնում է գիտնականը⁶²:

Հասան աղան՝ Թեմուր աղայի որդին, իր ժողովրդի համակրանքը նվաճել էր խոհեմ, խելացի ղեկավարման և մարդկային առաքինի նկարագրի շնորհիվ:

62. Ս. Եղիազարով, Երևանի մահանգի քրդերի ազգագրական համառոտ նկարագիր, էջ 214, Թիֆլիս, 1884թ.:

ՀԱՍԱՆ ԱՂԱ ԹԵՄՈՒՐՈՎ

(Հասան աղա կրտսեր)

Հասան աղա կրտսերը ցեղապետերի գերդաստանում միակն է, ում կենսագրական տվյալները որոշ չափով պահպանվել են: Շնորհիվ՝ ժառանգներին հասած «Սուրմալուի գավառի տեղական ինքնավարության (գեմստվոյի) նախկին պետ Թեմուրի որդի Հասան աղայի ծառայությունների լրիվ ցուցակը» փաստաթղթի և Ուսուրյանների ընտանեկան արխիվում պահվող վավերագրերի:

Հասան աղան ծնվել է 1842թ. հունիսի 18-ին, Սուրմալուի գավառի Ասլանլու գյուղում: Սկզբնական դաստիարակությունը և կրթությունը ստացել է հայրական տանը: 1877թ. ապրիլից սկսել է յունկերական ծառայությունը քրդական (եզդիական) հեծյալ անկանոն դիվիզիայում (դիվիզիոնում), 1880թ. մայիսին ստացել է փոխպորուչիկի սպայական աստիճան: Երևանի նահանգապետի կարգադրությամբ 1883թ. օգոստոսի 18-ից ստանձնել է Սուրմալուի գավառի տեղական ինքնավարության (գեմստվոյի) պետի պաշտոնը: 1884թ. մարտի 15-ին, սեփական խնդրագրի համաձայն՝ կապված ընտանեկան հանգամանքներին, ազատվել է ծառայությունից:

Յարական գրասենյակի կազմած ծառայողական ցուցակում լույ պաշտոններն են: Այն խնդիր չունի անձի հասարակական-քաղաքական, նաև՝ պետության կողմից չվարձատրվող նրա գործունեությունը ներկայացնելու, որքան էլ վերջինս նշանակալից, պետականամետ կամ ազգային-հայրենասիրական լինե: Այս առումով, կարծում ենք, Հասան աղայի կենսագրության ամենաուշագրավ փաստը մասնակցությունն է 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին: Այն տեղի էր ունենում Բալկանյան և Կովկասյան ճակատներում: Հերթական անգամ արևմտահայությունը, նրա հետ՝ կողք-կողքի ապրող ոչ մուսուլման ազգային փոքրամասնությունները, թուրքական լծից ազատագրվելու հնարավորություն էին տեսնում: Պատմական վավերագրերն արձանագրել են. 1877թ. ապրիլի 15-ին Իգդիրում կենտրոնացած ռուսական բանակի 13 հազարանոց Երևանյան ջոկատը, գեներալ Արշակ Տեր-Ղուկասովի (Ղուկասյանի) հրամանատարությամբ, դուրս եկավ Սուրմալուի գավառի տարածքից և պաշարեց Բայազետ բերդաքաղաքը: Բախլու փաշայի փոխարեն այս անգամ Ալի-Քեմալ փաշան էր Բայազետի կառավարիչը: Լսելով ռուսների հարձակման մասին՝ նա փախուստի դիմեց, և ապրիլի 18-ին,

Գեներալ-լեյտենանտ
Արշակ Տեր-Ղուկասով

Գեներալ
Միխայիլ Լորիս-Մելիքով

ստանց կռվի, ռուսները մտան քաղաք: Բայազետում թողնելով փոքրաթիվ կայազոր՝ Ա.Տեր-Ղուկասովը բանակն առաջնորդեց դեպի Ալաշկերտ:

Տասնյակ հազարավոր հայեր (42 հազար մարդ) կամավոր մտել էին ռուսական մարտական միավորումների մեջ: Թուրքական լուծը բուրավելու հույսը մեծ էր, մանավանդ ռուսական բանակի զորաջոկատները գլխավորում էին հայազգի գեներալներ: «Կովկասյան ռազմաճակատի գործող զորակազմի (կորպուսի) հրամանատարը հեծելազորի գեներալ Միխայիլ Լոռու-Մելիքյանն էր (Լորիս-Մելիքով, 1825-1888), Երևանյան ջոկատի հրամանատարը՝ գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասովը (1819-1879), գեներալ-լեյտենանտ Հովհաննես Լազարևը (1820-1879) հրկրորդ հայն էր, որ արժանացել էր զորակազմի հրամանատարի կոչման: Պատերազմի մասնակիցների թվում էին նաև գեներալ-մայորներ Բեհբուտ Շելկովնիկովը և Հակոբ Ալխազովը, գեներալ-ադյուտանտ Լևոն Մելիքովը... և տարբեր աստիճանների բազմաթիվ զորահրամանատարներ և զինվորականներ», տեղեկացնում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի՝ 2010թ. Երևանում հրատարակած «Հայոց պատմության» 3-րդ հատորի առաջին գիրքը: 500-ից անցնում էր հայ սպաների թիվը⁶³:

63.Տես Հայկական հանրագիտարան, հ. 10, էջ 93, Երևան, 1984թ.:

Սուրմալեցի բազմաթիվ կամավորներ են մտել զինված ջոկատների կազմ, ռուսական բանակի հետ մասնակցել թուրքերի դեմ մղված մարտական գործողություններին: Ժողովրդի կյանքում այնպիսի մեծ դեր է ունեցել այդ պատերազմը, որ արտացոլվել է բանահյուսության մեջ.

*Ղուկասովի վզի խաչն
Կանչեց Լուսավորչու աջն,
Նստավ իր շեկ ծիու վրա,
Ընկավ դռնունի առաջն:*

Ռուս-թուրքական պատերազմի մասին Իզդիբուր ծնունդ առած ժողովրդական երգեր, բանահյուսության գեղեցիկ նմուշներ է գրի առել Ավետիս Ահարոնյանը և հրատարակել իր հոդվածներից մեկում: «...այդ առիթով հորինվեցան մի շարք սրտաշարժ երգեր, որոնց մեջ երգվում էին մերք մոր ու որդու բաժանումը, մերք երկու սխրահարների մնաս բարեւ, մերք սիրածի վերադարձի հույսը...»⁶⁴, գրում է նա:

*Սաղաթն եկավ Քանաքեռս,
Թվանգն ուսին ծանր բեռ ա...*

Պատերազմի տարիներին շատ երգեր ծնունդ առան նաև Սիմակի եզդիների գյուղերում: Եզդիների ցեղապետը՝ Հասան աղա Թեմուրովը իր 300 հեծյալներով գեներալ Ա. Տեր-Ղուկասովի Երևանյան ջոկատի կազմում մասնակցում էր մարտական գործողություններին: 300 եզդի հեծյալներ. սա հենց «քրդական (եզդիական) հեծյալ անկանոն դիվիզիոն» է, որ հիշատակվում է Հասան աղայի ծառայողական փաստաթղթում: Կովկասյան ճակատում պատերազմն անգլիջում էր, լի՝ դրամատիկ իրադարձություններով ու պահերով: Բայազետի բերդը, որ ռուսական զենքի առաջ ծնկի էր եկել 2 անգամ՝ 1828 և 1854 թվականներին⁶⁵, 1877-ին ևս առանց կռիվի հանձնվեց: Եվ այստեղ պատմությունը կրկնվեց. փոքրաթիվ կայագոր ունեցող բերդը թուրքերը պաշարեցին: Սկսվեց Բայազետի հերոսական պաշտպանությունը: Թուրքական 10-ը հազարանոց բանակի հետ էր քրդերի ցեղապետ Շեյխ Ջալալեդդինը իր հրոսակախմբով: Ռուսական կայագորը, հայ կամավորների օգնությամբ, համառ դիմադրություն էր ցույց տալիս անընդմեջ գրոհող մեծաթիվ հակառակորդին:

64. *Ավ. Ահարոնյան*, Հոռ կինը, Սուրմալու, Իզդիբ., Երևան, 2007թ.:

65. 1853-56թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը:

Կայագորը որոշել էր մինչև վերջին շունչը պաշտպանել բերդը: Ահա այստեղ էլ, Բայազետի պաշարման մարտերում, տեսնում ենք Բաֆֆու «խենթը» վեպի հերոսին՝ Մամսոն Տեր-Պողոսյանին, որին հաջողվում է դուրս գալ պաշարման օղակից, բերդի ծանր վիճակի մասին տեղեկացնել Տեր-Ղուկասովին⁶⁶, որը հունիսի 26-ին, երկու օր շարունակ մարտեր մղելով՝ փրկեց Բայազետի պաշտպաններին: Ասենք, որ 4 տասնամյակ անց Խենթի՝ Մամսոն Տեր-Պողոսյանի որդին՝ Արսեն աղան, հաղթական դիմադրություն էր կազմակերպելու թուրքերի դեմ Բաշ-Ապարանի ճակատամարտում: Բայազետի մարտերում, հայերի և ռուսների կողքին, իր քաջագործություններով աչքի ընկավ Հասան աղան:

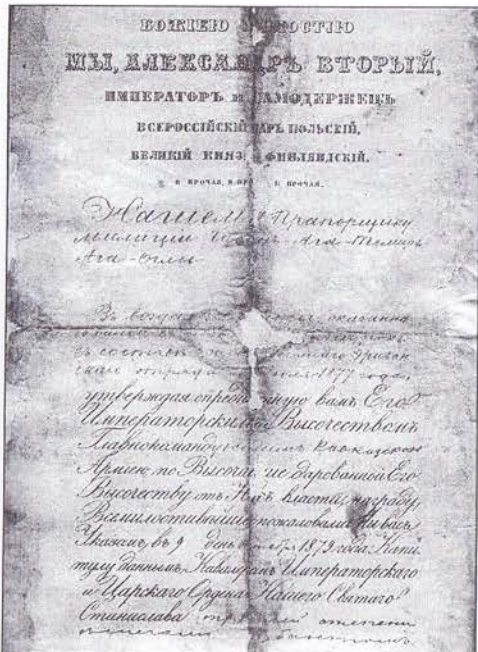
Գեներալ-լեյտենանտ
Հովհաննես Լազարև

յին շնորհիվ է պատվավոր շքանշաններ և պարգևներ: Ալեքսանդր 2-րդ ցարի անունից առաջին հրամանագիրը⁶⁷ պարգևատրման մասին եղել է 1879թ. հոկտեմբերին: «Միլիցիայի փոխտեղակալ Հասան աղան Երևան-

66. Հայ ականավոր գորավար *Ա. Տեր-Ղուկասովը՝ Արշակ Հարությունյան-Տեր-Ղուկասյանը* վախճանվել է Երևանում: «Պսակ» լրագիրը 1881թ. իր 3-րդ համարում տեղեկացնում է, որ Երևանի Պողոս-Պետրոս եկեղեցում, գորավարի հոգեհանգստի օրը՝ 1881թ. հունվարի 25-ին, հայտարարվել է քաղաքի գլխավոր փողոցներից մեկը նրա անունով կոչելու մասին: Դա ներկայի Նալբանդյան փողոցն է: 67. Ընդամենը *Ռաուրյանների* պահպանած փաստաթղթերի մեջ՝ առաջինը, ժամանակագրական կարգով:

յան հեծելազորային ջոկատի կազմում թուրքերի դեմ 1877 թ. հուլիսին մղված կռիվներում ցուցաբերած ծառայությունների համար պարգևատրվում է սուրբ Ստանիսլավի կայսերական և արքայական ասպետի 3-րդ աստիճանի շքանշանով»:

Ափսոս, փաստաթղթեր չկան, սակայն ցեղապետերի տոհմի հիշողությունը պահպանել է մի նշանավոր անուն, որ առնչվում է Հասան աղայի կենսագրությանը: Ռուս-թուրքական պատերազմում Կովկասյան ռազմաճակատի կորպուսի հրամանատար, գեներալ Մ. Լոռիս-Մելիքովի անունն է: Մաջիթ բեկ Ոստրյանը իր հորից լսել է, որ Հասան աղան մտերիմ է եղել գեներալի հետ, նրան հյուրընկալել ու պատվել իր օջախում՝ Սուրմալուում: Լոռիս-Մելիքովը բարձր է գնահատել Հասան աղա կիտսերին թե որպես քաջասիրտ մարտիկ ու հրամանատար, թե որպես կիրթ, առաջադեմ հայացքների տեր անձնավորություն: Մարտական-բարեկամական այս կապերը նաև որոշակի դեր են ունեցել ռուսական բանակի հրամանատարության մեջ, ցարական արքունիքում՝ գնահատելու Հասան աղայի հավատարմությունը և անբասիր ծառայությունը:

1880-ի ապրիլի 16-ին Հասան աղան դարձյալ արժանացել է պատվավոր պարգևների:

«Երևանյան նախկին զորաջոկատի կազմում 1877թ. հոկտեմբերի 23-ին թուրքերի դեմ մղված մարտերում ցուցաբերած խիզախության համար պարգևատրվում են Չեզ սուրբ Աննայի 3-րդ աստիճանի շքանշանով, սրով և ժապավենով՝ հաստատելով Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարի գեկուցումը Նորին Կայսերական մեծությանը...

Մենք հանձնարարել ենք Ռուսաստանի կայսերական և բազմազան շքանշաններ:

րի Կապիտուլին ստորագրել սույն վկայականը, դնել շքանշանի կնիքը և պարգևատրման արարողություն անցկացնել:

Սանկտ Պետերբուրգ
16 ապրիլի, 1880թ.»:

1877թ. հոկտեմբերին ռուսական զորքերը Մ. Լոռիս-Մելիքովի, Ա. Տեր-Ղուկասովի և Հ. Լազարևի հրամանատարությամբ գրոհում էին մի քանի ուղղություններով՝ Ալաջայի, Կարսի և Էրզրումի: Վերջին ուղղությամբ ռազմարշավը կատարում էր Երևանյան զորաջոկատը, որի կազմում էին Հասան աղայի հեծյալները: Էրզրումի ճանապարհին մղված մարտերից մեկն էլ, ուր աչքի է ընկել եզդի ցեղապետը, նրա պարգևատրման հրամանագրում նշվածն է:

Հասրենիների ցեղապետ Հասան աղան Ռուսաստանի կայսեր անունից առաջիկայում ևս արժանանալու էր պատվավոր պարգևի ու կոչման: Բայց նրան ամենամեծ պարգևը տվել էր բնությունը՝ բացառիկ գեղեցկություն և առաքինություն: Հոր այս շնորհների մասին 1902-03թթ. կամ փոքրիկն ալեյի վաղ Մկրտիչ քահանա Զաքարյանցին պատմել է Ոստր բեկը, Ասլանլուում և Իգդիրում նրա հետ ունեցած հանդիպումների ժամանակ:

«Հասան աղան օժտված էր բնության ամենագեղեցիկ հատկություններով, բարությունը նրա հոգու գլխավոր առաքինությունն էր կազմում, որով վայելում էր ընդհանուրի հարգանքն ու սերը, նա հռչակված էր իր ազնիվ բնավորությամբ թե Երևանյան նահանգում և թե հեռու տեղերում», գրել է Մկրտիչ քահանան «Արարատ» ամսագրում⁶⁸:

Հասան աղան մեծ հեղինակություն, հարգանք է ունեցել ոչ միայն եզդիների, այլև հայերի, հարևան այլ ժողովուրդների և ռուս պաշտոնյաների շրջանում: Հավանաբար, տարեց ազգակիցների հիշողությամբ է Ահմադե Գոզեն ներկայացնում մի հետաքրքիր դրվագ: Անդրկովկասում Ռուսաստանի փոխարքան՝ Վորոնցով-Դաշկովը, որի նստավայրն էր Թիֆլիսը, մի առիթով գալիս է Իգդիր: Նրան հյուրընկալում է Իգդիրի քաղաքապետը՝ Մարտիրոս աղան, որն ապագա նշանավոր ռազմական, պետական և քաղաքական գործիչ Դրոյի՝ Դրաստամատ Կանայանի հայրն է: Վորոնցով-Դաշկովը Մարտիրոս աղայի հետ ծանոթանում է Իգդիրին, ապա այցելում եզդիների առաջնորդ Հասան աղայի տուն, շր-

68. Արարատ, թիվ 4, էջ 1031, Էջմիածին, 1914թ.:

ջում է նաև Մինասի եզդիների գյուղերում⁶⁹։ Պետք է նշել, որ Ի. Վորոնցով-Դաշկովը մասնակցել է 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին, եղել Կովկասյան ճակատում և, ամենայն հավանականությամբ, ճանաչել է Հասան աղա կրտսերին։ Այդ ժամանակ, սակայն, Կովկասի փոխարքան Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչն էր, որը հիշյալ պատերազմում ռուսական բանակի գլխավոր հրամանատարն էր։ 1862-82թթ. վերջինս եղել է Կովկասի փոխարքա, և նրանից հետո՝ 1882-ից փոխարքայությունը⁷⁰ վերացվել է։ Վերականգնվել է 1905թ., և 1905-15թթ. Կովկասի

Ուսուր բեկ և Դրո (լուսանկարի հեղինակ՝ Էմիլ Յավրյան)

փոխարքան կոմս, գեներալ-լեյտենանտ Ի. Վորոնցով-Դաշկովն էր։ Հավանական է՝ Վորոնցով-Դաշկովը իր փոխարքայության շրջանում է այցելել Հասան աղայի տուն՝ Ասլանլու, ինչպես պատմում է Ա. Գոգեն։ Մանավանդ հայտնի է, որ ցեղապետի մահից հետո, երկար ժամանակ, քեև Ուսուր բեկն էր առաջնորդը, ընդունված էր այդ օջախի մասին խոսելիս ասել՝ Հասան աղայի տուն։ Կամ էլ այցելել է 1877-78 թվականներին, երբ ապագա փոխարքան մասնակցում էր ռուս-թուրքական կռիվներին։

Իսկ որ Մուրմալուում ապրող Կանայանները մտերիմ էին Հասան աղայի գերդաստանի հետ, վկայություններ կան պրոֆեսոր Խ. Կանայանի հուշերում, ՀՀ ժողովրդական նկարիչ Է. Իսաբեկյանի «Իզդիլ» հուշապատումում և այլն։ Ուսուր բեկը, որ հետագայում անդամագրվելու էր

69. Ա. Գոգեն, Մեր ապուսպների ծայրը, Երևան, 1997թ.։

70. Տե՛ս Հայկական հանրագիտարան, հ. 5, էջ 633-634, Երևան, 1979թ.։

Ղաշնակցությանը և Հայաստանի խորհրդարանում, բնականաբար, մտնելու էր Դաշնակցություն կուսակցության խմբակցության մեջ, այդ քայլով, կարծում ենք, նաև «պարտական էր» Դրաստամատ Կանայանի հետ իր տևական ընկերությանը։ «Մուրմալուում մեր պապերի տունը և Դրոյի՝ Կանայանների տունը ոնց որ մի տուն լինեք, - պատմում է Հասան աղայի ծոռը՝ Մաջիթ բեկ Ուսուրյանը։ - Դրոն Մարտիրոս աղայի տղան էր, մեր լեզուն մեզնից լավ էր իմանում, շատ մտերիմ էր պապիս՝ Ուսուր բեկի հետ... Տարիներ անց, երբ Ուսուր բեկն ամուսնացավ Կյավեի՝ տատիս հետ, նրանց հարսանիքի քավորը Դրաստամատ Կանայանն էր»։

Հայերի և եզդիների բարեկամության, փոխադարձ վստահության րազմաքիվ օրինակներ է գրանցել պատմությունը։ Եվ դրանց մեջ ավելի հաճախ շեշտվում են ընդհանուր քջամու՝ քուրքի դեմ համատեղ պայքարի բովում քրծված բարեկամական կապերը։ «Ընթերցողը քող չգարմանս, եթե ասեմ, որ եզդիները հայկական հարցով և հայ «ֆիդայու» կյանքով (ընդգծումը մերն է՝ Մ.Մ.) ավելի շատ են հետաքրքրվում, քան հայերիցս շատերը։ Անհնարին բան է, որ եզդին յուր բարեկամ հային տեսնելիս հայկական հարցի վերաբերյալ մի քանի կիսակտոր տեղեկություններ չպահանջե», 1904թ. գրել է Ա. Գյուրջյանը⁷¹։ Մի այլ, հետաքրքիր օրինակ է բերել «Յառաջ» («Հառաջ») օրաթերթի թղթակիցը 1920թ.։ Խոսելով Հասան աղա կրտսերի ժամանակներում՝ 1880-90-ական թվականների «Հայ և եզդի եղբայրակցության» մասին՝ դաշնակցական գործիչ Հր. Կարինյանը գրում է. «...հայ հեղափոխական շարժումը իր պայքարի և ընդվզումի օրերում մեծապես օգտված է այդ համերաշխությունն, 80-ական և 90-ական թվականներում Արմենակյան, Հնչակյան և Դաշնակցական գործիչները, երբ սահմանն են անցեր Թադևոս Առաքայի կիրճերն ու Խաչանի տափաստաններն, եզդիի ուղեցույցներու (վախող) շնորհիվն է, որ անվտանգ է դարձեր։ Մեր հեղափոխական կազմակերպություններու և ի մասնավորի Դաշնակցության՝ երկիր փոխադրած հսկայական ռազմամթերքներն ու հեղափոխական գրականությունը նույն եզդի ուղեցույցներու և հաճախ զինված խումբերու աջակցությամբ ու եզդի աշիրաթապետներու գիտությամբ ու համաձայնությամբ է եղեր»⁷²։ Այնուհետև թղթակիցը հիշում է «Ուսուրի և Ջհանգիր բեկերու»

71. «Լումայ», թիվ 1, էջ 92-93, Թիֆլիս, 1904թ.։

72. «Հառաջ», 17 հոկտեմբերի, 1920թ.։

մատուցած ծառայությունները Հայաստանին ու նկատում, որ անկախությունը չըջանում *«հայ և եզդիի ժողովուրդների փոխադարձ օգնության, փոխադարձ փստահության, փոխադարձ սիրո ու հարգանքի կապն է, որ կամրապնդվի»*: Հոդվածագիրը նշում է նաև, որ անկախ Հայաստանում պետք է ողջունել կրկին *«մեր հարևան եզդի ժողովուրդի պատրաստակամ և աներեր կամքը մեզ հետ միասին գործելու, կռվելու, պայքարելու ու հաղթելու, մինչև որ վերջնականապես մերը կըլլան»* Սինակը և կորուսյալ մյուս եզդիական *«օրաները, ուր զարման կենսաբեր օրերուն պիտի լսվի ամեն բարիչություն հայ և եզդիի ռանչպարի ուրախ «ղեկն» ու հաղթական «հորովելը»*:

1920թ. հոկտեմբերի կեսերին, իրոք, զարմանալի է նման լավատեսությունը:

1890թ. մարտի 23-ին Երևանի նահանգապետի թիվ 946 հրամանով, որի հիմքը Ռուսաստանի Մինիստրների կոմիտեի նույն տարվա հունվարի 26-ին հաստատած դրույթն էր, Մուրմալուի գավառապետին տեղեկացվում էր, որ Հասան աղա Թեմուրովին նշանակվում է թոշակ, տարեկան՝ 250 ռուբլի, պետական գանձարանից: Նահանգապետի գրասենյակը հայտնում էր, որ հրամանի բնօրինակը ստորագրված է և պետական կնիքով հաստատված: Նաև տեղեկացնում էր, որ 1890թ. ապրիլի 6-ին վճարումը կատարվել է: Փաստաթուղթը ստորագրել էր Մուրմալուի գավառի 3-րդ ոստիկանական տեղամասի պետ, Կոլեզիական ասետոր Մ.Ժ.Վարդանեսովը⁷³:

Կայսերական արքունիքում ճանաչում ունեցող Հասան աղան իր ժամանակի առաջադեմ անհատականություններից էր, մեծ հարգանք էր տածում հատկապես կրթություն ստացած մարդկանց հանդեպ: Որպեսզի կոտորի իր ազգակիցների անտարբերությունը, անուշադրությունը ուսման հարցերում, նա որոշեց սեփական օրինակով սկսել, որդուն՝ Ռուսթըբեկին ուղարկեց Էջմիածին՝ Գևորգյան ճեմարանում սովորելու: Ռուսթըբեկի կյանքի ճեմարանական շրջանին դեռ կանոնադրաբանական, բայց եկեք հիշենք «Լումայի» հոդվածագրի՝ Ա. Գյուրջյանի մի արտահայտությունը. «...Հասան աղան վերջին տարիներս վախճանվելով...»: Հեղինա-

73. Փաստաթուղթը պահվում է *Ռուսթյանների* գերդաստանի արխիվում:

կը Ռուսթըբեկի հետ, ինչպես նշել ենք, հանդիպել է 1902-03 թվականներին (հոդվածը «Լումայի» 1904-ի հունվարյան համարում է տպագրվել), որենման ընդամենը 6-7 տարի էր անցել ցեղապետի հոր մահից՝ 1896 թվականից, և անճիշտ արտահայտություն չէ հեղինակի գրածը: Վաղաժամ, ողբերգական հանգամանքներում կյանքից հեռացած հոր հիշատակն անչափ հարգել է Ռուսթըբեկը և խոսել, պատմել է նրա մասին:

1896 թվականը Հասան աղայի թունավորման և մահվան տարի է համարում Ռուսթըբեկի թոռ, գրող Ասկարե Բոհկը՝ հիմք ընդունելով տարեցներից քաղած տեղեկությունները⁷⁴:

Ռուսթյանների ընտանեկան արխիվի ներքոհիշյալ փաստաթուղթը վկայում է, որ Հասան աղան ողջ էր 1893թ. ամռանը: Փաստաթուղթը պատճենն է կայսերական հրամանագրի, որ ուղարկվել է հասընիների ցեղապետին: Համառոտապատմական կայսր և ինքնակալ Ալեքսանդր 2-րդը, թերևս, վերջին անգամ պարզևստրում էր «միլիցիայի պրասպորչիկ, Երևանի նահանգի Մուրմալուի գավառի 6-րդ հեծյալ զորաջոկատի հրամանատար Հասան աղա Թեմուր աղայի որդուն: Հրամանագրով տեղեկացվում էր, որ Հասան աղային 1893թ. հունիսի 17-ին շնորհվել է *«Սուրբ Ստանիսլավի կայսերական և արքայական ասպետի 2-րդ աստիճանի շքանշան: Մենք հանձնարարել ենք Կոստիտուլին ստորագրել սույն վկայականը, դնել շքանշանի կնիքը և պարգևատրման արարողություն կազմակերպել»*: Գուցե այս կամ նման մի արարողության մասնակցելու՞ էր մեկնում Հասան աղան: Ռուսթյանները պատմում են, որ մեծ պապին՝ Հասան աղային թունավորել են սուրճի միջոցով, Ուլուխանլու (Մասիս) գյուղի իջևանատանը: Այդտեղից եզդիների ցեղապետը պիտի գնար Երևան, զնացքով մեկներ թիֆլիս, ապա Մանկտ Պետերբուրգ՝ ցարի հետ հանդիպման: Մուրճը խմելուց հետո, զգալով, որ թունավորված է, ու մահը վրա է գալու, ուղեկիցներին կարգադրում է իրեն շտապ տուն՝ Ասլանլու հասցե: Այդպես էլ անում են, հասնում են տուն, և շուտով Հասան աղան ընդմիջտ փակում է աչքերը: Իսկ որ մինչև կյանքից հեռանալը նա եղել է զինվորական-պետական ծառայության մեջ, ինչպես վերոհիշյալ հրամանագրում է նշված, կա նաև այլ վկայություն: Մաջիթ բեկ Ռուսթյանը պատմում է, որ Հասան աղային հուղարկավորել են զինվորական

74. *Ա. Բոհկ*, «Եզդիականություն. Միրզե Զազա. Սև վճիռներ», Օլդեմբուրգ, Գերմանիա (եզդ.):

պատկվներով: Իսկ այդպես եղել ու լինում է ծառայության մեջ գտնված զինվորականի մահվան դեպքում:

Յեղապետի վաղաժամ մահը մեծ վիշտ է պատճառել ոչ միայն ընտանիքին, այլև ցեղակիցներին: «Հասան աղան մի վերին աստիճանի բարի և խելոք անձնավորություն է եղել: Նա երկար տարիներ հայրաքար խնամել է յուր սիրելի ցեղակիցներին, որի համար էլ երախտագետ եզդիներ մեծ պատկառանքով և ափսոսանքով են հիշում իրենց քանկագին ցեղապետի կենդանություն և իրենց անփոխարինելի կորուստը», գրում է Ա. Գյուրջյանը⁷⁵:

Հասան աղայի մասին շատ երգեր կան, բայց ազդեցիկ է հատկապես մեկը, որ նրա մահվան առիթով է հորինվել: Երգում ասվում է.

*Այս, երանի Աստծո տան բարությանը-
Լուր գար, ասեին՝
Գավրոյի հեծյալ Ուսուրի հայրը մահամերձ է,
Հասեին՝ դեմքը դարձրել են այս առավոտ
Դեպի քարոքանդ Ստամբուլ:*

*Առանց աղայի չի լինի, չի լինի,
Լո, հարգելիս, չի լինի,
Հասրնիների էլը շատվոր է, Ուսուրը՝ անփորձ,
Ժամանակները ծանր են, առանց քեզ չի լինի...*

*Աղա, քեզ մատաղ, մեր վրանները դրել են
Ասլանլուի սարերի խապան արտոներում,
Լե՛, լե՛, լե՛- խապան արտոներում,
Մեր վրանները դրել են
Ասլանլուի սարերի խապան արտոներում:*

*Նայիր հապա, մեզ ծածկել է ամսը,
Սև ամսը ու չի հեռանում,
Լե՛, լե՛, լե՛- չի հեռանում...
Այս, երանի Աստծո տան բարությանը-
Աչքայուսանք գար, ասեին՝
Գավրոյի⁷⁶ հեծյալ Ուսուրի հայրը վերադառնում է,
Գավիս է ուրախ իր եղբայրների մոտ:*

75. «Լուամա», թիվ 1, էջ 87-88, Թիֆլիս, 1904թ.:

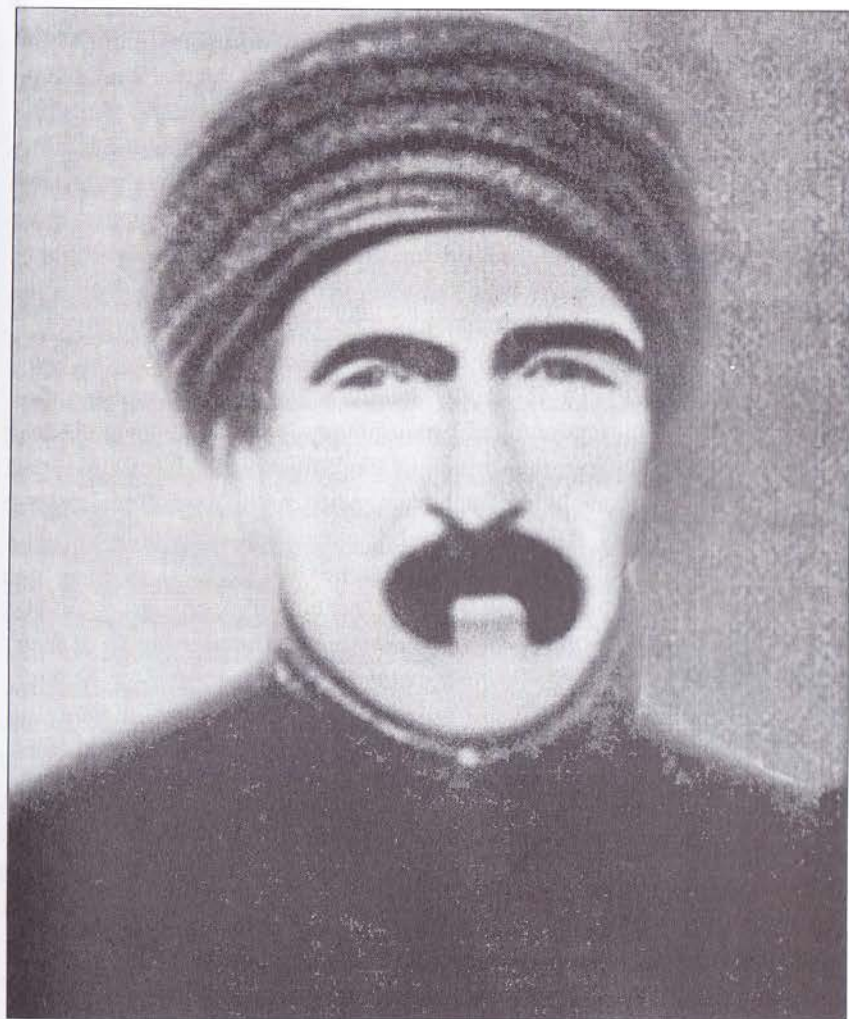
76. Գավրո եզդիներն ասել են թուխ, մոխրագույն որձ ձիուն:

*Առանց աղայի չի լինի, չի լինի,
Լո, հարգելիս, չի լինի, չի լինի,
Հասրնիների էլը մեծ է, Ուսուրը՝ պատանի⁷⁷,
Վատ ժամանակներ են, առանց քեզ չի լինի...*

Ուսուր բեկը 27 տարեկան է եղել, երբ հայրը վախճանվել է: Այդ տարիքում անփորձ ցեղապետը ժողովրդի աչքում գու՞ցն «երեխա» է թվում, մասնավորապես այնպիսի մեծ հեղինակություն ունեցած Հասան աղայից հետո:

Տոհմի մեծահռչակ առաջնորդի մասին խոսքն ամփոփելով՝ մշենք, որ նրա կենսագրության կարևոր դրվագների շարքում պիտի դասել հանդիպումը Սողոմոն Եղիազարով-Եղիազարյանցի հետ, 1880-ականների սկզբին: Եվ հայ գիտնականի՝ եզդիներին նվիրված արժեքավոր աշխատությունը յուրահատուկ հոգևոր հուշարձան է, առաջին հերթին, Հասան աղա կրտսերի հիշատակին: Իսկ կյանքում, ժամանակի վայրիվերո շրջադարձերի մեջ, նրա անունն ու հիշատակը մշտապես խոնարհությամբ, մեծ հպարտությամբ պահել-պահպանելու էին երեք որդիները՝ Բրոն, Ուսուրը, Հասանը և հինգ դուստրերը՝ Գուլեն, Նանեն, Ջավարը, Հաջրկը և Նավատը՝ որդուց-որդի, թոռից-թոռ: Հասանի որդին՝ Ուսուր բեկը, դառնալով ցեղապետ՝ իր գործունեությամբ, խելամիտ արարքներով և ժողովրդին նվիրվածությամբ, ավելի էր հռչակելու, տարածելու ցեղապետների գերդաստանի համբավը: Հասրնիների էլի կես հազարամյա պատմության մեջ անմխաղեպ հարգանքի, համաժողովրդական սիրո էր արժանանալու, անգամ կենդանության օրոք Սուրբ մարդ համարվելու այդ խոշոր անհատականությունը՝ Ուսուր բեկը:

77. Պատանի բառի փոխարեն երգում երեխա բառն է գործածված, երևի՝ «ոչ հասուն, անփորձ» իմաստներով: Նպատակահարմար գտանք գործածել պատանի ձևը: Երգի տողացի բարգմանությունը եզդիերենից կատարել են Ա. Մամեն, Զ. Ուսուրյանը:

ՈՒՍՈՒՔ ԲԵԿ

ՀԱՅԿԱՅԻՆ
ԿՈՄԻՏԵ
ԵՐԵՎԱՆ
ԴԵՑԱԲԵՐ
ԴՆԵՑՈՒՄ

ԿՈՄԻՏԵ
ԵՐԵՎԱՆ
ԴԵՑԱԲԵՐ
ԴՆԵՑՈՒՄ
ԿՈՄԻՏԵ
ԵՐԵՎԱՆ
ԴԵՑԱԲԵՐ
ԴՆԵՑՈՒՄ

ԿՈՄԻՏԵ
ԵՐԵՎԱՆ
ԴԵՑԱԲԵՐ
ԴՆԵՑՈՒՄ

«ՈՒՍՈՒՐԸ՝ ԵՐԵՒԱ»

Երգի տողն է սա, որ հորինվել է Հասան աղայի վախճանվելու առիթով: Մեծ է եղել հոր դերը որդու դաստիարակության, աշխարհաճանաչության, կրթություն ստանալու գործում: Թեև շատ են Ուսուր բեկ Թեմուրյանցի կյանքին ու գործունեությանն առնչվող պատմական վավերագրերը, այս քվում՝ ժամանակի մամուլում տեղ գտած նյութերը, հուշագրությունները, այնուամենայնիվ, սակավ են կենսագրական ստույգ տեղեկությունները: Ս. Ավագյանն իր «Սուրմալու» գրքում⁷⁸ ներկայացրել է Ուսուր բեկի կենսագրությունը և հայտնել, որ 1999թ. հունիսի 8-ին այն տրամադրել է բեկի թոռը՝ Ահմադե Գոգեն⁷⁹:

«Ծնվել է Սուրմալու գավառի Ասլանլու գյուղում 1869թ., Անդրկովկասի եզրի-քրդերի հայտնի ցեղապետ Հասան աղայի ընտանիքում». սկսվում է այսպես, ապա հայտնվում է ռուս-թուրքական պատերազմին Հասան աղայի մասնակցության ու պարգևների մասին, Խ. Աբովյան-Թեմուր աղա հանդիպման, հետո, երևի անուշադրության հետևանքով, բազմաթիվ սխալներ կան՝ Թեմուր աղան է Ուսուր բեկին ճեմարան տարել, Թեմուր աղայի մասին Պուշկինը գրել է և այլն, և այլն:

Ծննդյան տարեթիվը ստույգ է՝ 1869: Կա նաև մի կարևոր փաստ էլ. *«1917-18թթ. Սուրմալուում ծավալված մարտերին Ուսուր բեկը իր զինյալ ջոկատով հայկական զորքերի հետ ակտիվ մասնակցություն է ունենում: Նա ակտիվ մասնակցում է նաև Բաշ Ապարանի ճակատամարտին»:*

Ուսուր բեկի կենսագրականում տեղ գտած անճշտությունները և բացը մենք փորձեցինք լրացնել այլ ճանապարհով: Հայաստանի ազգային արխիվում, ազգային գրադարանում, Երևանի Մատենադարանում և այլ հաստատություններում եղած որոշակի նյութերի ծանոթանալուց հետո, ձեռքի տակ ունենալով նաև Ուսուրյանների ընտանեկան արխիվում պահվող երկու տասնյակից ավելի արժեքավոր վավերագրեր, որոշեցինք դիմել ՀՀ Ազգային անվտանգության ծառայության, այն հույսով, որ ԱԱԾ արխիվում հնարավոր է՝ պահպանվում է Ուսուր բեկ Թեմուրյանցի

78. Ս. Ավագյան, Սուրմալու, Երևան, 2000թ.:

79. Ա. Գոգեն, ցավոք, չի նշել իր տեղեկությունների աղբյուրը: Հավանաբար, տարեցների պատմությունն է հիմք ընդունել՝ Մ.Մ.:

գործը, քանի որ նա 1929-31թթ. ձերբակալվել է, աքսորվել, կարճ, բայց մնացել Չեկայի բանտում: Կարելի է ենթադրել, որ մեղադրանքը չի հաստատվել, և Ուսուր բեկն ազատ է արձակվել ու վերադարձել տուն: 2011թ. հուլիսի 15-ին ԱԱԾ արխիվը հետևյալ պատասխանն է տրամադրել.

«Ի պատասխան Ձեր 11.07.2011 թ. դիմումի հայտնում ենք, որ Ուսուր բեկ Թեմուրյանցի (Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովի) վերաբերյալ ԱԱԾ արխիվում նյութեր առկա չեն»:

Պատվիրված նամակով ուղարկված պատասխանը ստորագրել է ԱԱԾ հաշվառման և արխիվային ֆոնդերի վարչության պետ Գ.Է. Տեր-Վարդանյանը:

Թերևս, զարմանալ կարելի է, որ 1930-ականներին ձերբակալված և բանտում հայտնված մարդու՝ «ղաշնակցական անցյալ ունեցող», ճանաչված հասարակական, քաղաքական դեմքի վրա գործ «չի թխվել» ՊԱԿ-ում: Ուսուր բեկի հարազատները պատմում են, որ նրա համար Խանջյանն է բարեխոսել, որ բանտապետը՝ ճանաչելով ու հարգելով Ուսուր բեկին, «գիշերներն իր աշխատասենյակ է տարել, կերել-խմել են, առավոտյան կրկին բանտախուց է ուղեկցել»⁸⁰:

Ուսուր բեկի կենսագրության՝ ծննդյան քվի, կրթություն ստանալու և այլ հարցերի շուրջ ինչ-ինչ փաստեր, մոտավոր տեղեկություններ են տալիս ժամանակի մամուլի հրապարակումները և հուշագրությունները: Սակայն բեկի կենսագրության՝ մինչև այժմ անհայտ մնացած, կարևոր շատ էջերի վրա որոշակի լույս է սփռում Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանվող մի փաստաթուղթ՝ Հայաստանի պառլամենտի անդամների հարցաթերթիկը: Նորընտիր երեսփոխաններն իրենց մասին տեղեկություններ են տվել, հարցաթերթիկներ լրացրել 1919թ. սեպտեմբերի 22-ից հոկտեմբերի 25-ն ընկած ժամանակամիջոցում⁸¹: Ուսուր բեկը հետևյալ պատասխաններն է գրել (ներկայացնում ենք նույնությամբ).

80. Ուսուր բեկի թոռ Մաջիթ բեկ Ուսուրյանի հուշերից:

81. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 198, ցուցակ 1, գործ 39, բոթապանակ 15 (Տեղեկություններ պառլամենտի անդամների մասին: Փաստաթղթերը պատգամավորները լրացրել են ՀՀ 2-րդ խորհրդարանի ընտրություններից հետո):

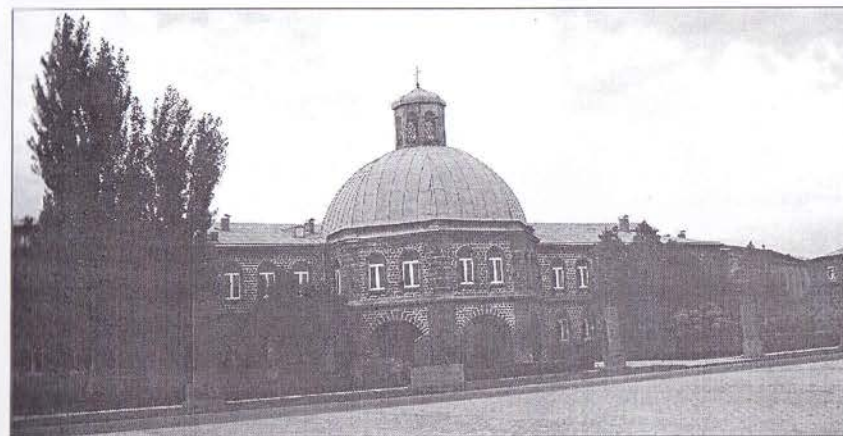
1. Անուն, հայրանուն և ազգանուն.
 - **Յուսուֆ բեկ Հասան օղլի Թեմուրով.**
 2. Ե՞րբ, որտե՞ղ, ինչ դպրոցում է ուսել և ավարտել.
 - **Ճեմարանի Գ-րդ դասարանից. 1883թ.**
 3. Մասնագիտություն.
 - **գինվորական.**
 4. Ընտանիքի կազմը.
 - **կին, երեք տղա, երեք աղջիկ.**
 5. Որ կուսակցությանն է պատկանում.
 - **Դաշնակցական.**
 6. Վարո՞ւմ է արդյոք որևէ պետական կամ վարձու հասարակական պաշտոն.
 - **ոչ.**
 7. Ծննդյան քիվը.
 - **1869թ.**
 8. Հասցեն.
 - **Староказарменная N 29.**
- (Այս վերջին հարցին պատասխանել է ռուսերեն՝ նշելով իր երևանյան հասցեն՝ Մ.Մ.)

Ստորագրություն պատգամավորի. – **Հ. Թեմուրով:**

1919-ին լրացված այս համառոտ տեղեկությունները հիմք ընդունելով՝ ներկայացնենք Ուսուր բեկ Թեմուրյանի կյանքի ճանապարհը: Ծնվել է 1869 թվականին և 11 տարեկանում՝ 1880-ին ընդունվել Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարան (վերը մեջբերված հարցաթերթիկում, ի դեպ, բեկն ստորագրել է Հ. Թեմուրով՝ Հովսեփ Թեմուրով, ճեմարանական անվամբ):

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԴԵՄԱՐԱՆ

Հայտնի է, որ հոր՝ Հասան աղայի կամքով և աջակցությամբ է Ուսուր բեկը կրթություն ստացել: Կրթված մարդկանց նկատմամբ մեծ հարգանք ունեցող եզդի ցեղապետը ցանկանում էր, որ իր զավակներից զոնե մեկը լինի ուսյալ, առաջադեմ հայացքների տեր: Այս նպատակով էլ Հասան աղան գնացել է Էջմիածին և հանդիպել Գևորգ Դ (4-րդ) Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին: Գևորգ 4-րդ Կոնստանդնուպոլսեցին հայրապետ է եղել

Գևորգյան ճեմարանի շենքը

1866-1882 թվականներին: 1868-ին նրա նախածեռնությամբ Մայր արքուն սկսում է հրատարակել «Արարատ» ամսագիրը: *«Կաթողիկոսը վերանորոգում է տաճարներ, հայրուկ հոգ տանում Մալեհադարանը համալրելու մասին, վեհարանին կից հիմնում է բանգարան, ընդարձակում ու կարգի է բերում Ներսիսյան այգին, որը ուսուցիչների և ուսանողների սիրելի վայրն էր»*⁸²: 1874-ին Գևորգ 4-րդը հիմնադրում է Գևորգյան ճեմարանը⁸³: Կրթօջախի բացման արարողությունը կատարվում է 65 աշակերտով, բայց փոքրաթիվ ուսուցիչներով: Ըստ ճեմարանի կանոնադրության՝ ուսման տևողությունը երկու բաժիններում միասին 9 տարի էր: Դասարանական բաժինը՝ 6-ամյա ուսուցմամբ՝ միջնակարգ դպրոցի ծավալով, և լսարանականը՝ 3-ամյա, ուր հոգևոր բարձրագույն կրթություն էին ստանալու սաները: Ճեմարանում, ի քիվս այլ առարկաների, ուսուցանվում էին հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, հետագայում՝ նաև բուրբերեն լեզուներ:

Որ Հասան աղան հանդիպել է Գևորգ 4-ին՝ որդուն կրթության տալու խնդրով, անուղղակիորեն վկայում է Թիֆլիսում հրատարակվող «Լուսմա» երկամսյա հանդեսը: 1904 թվականի առաջին համարում հանդեսը տպագրել է Ա. Գյուրջյանի «Եզդի քրդեր» հոդվածը: Թղթակիցը, պարզ է, նյութեր հավաքել, Ուսուր բեկին հանդիպել է առնվազն 1902-03 թվական-

82. *Խ. Բաղիկյան*, Գևորգյան ճեմարանի երախտավորներ, էջ 14, Երևան, 2005թ.:

83. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ, էջ 250, Երևան, 2001թ.:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս
Գևորգ IV

ներին: Իսկ որ հանդիպել է՝ պարզ երևում է շարադրանքից. «...Հասան աղան վերջին տարիներս վախճանվելով, նորա տեղն է անցած յուր որդի Ռուսուր բեկ, որ մոտ 30-35 տարեկան մի համակրելի անձնավորություն է: Ռուսուր բեկը սովորել է Գևորգյան ճեմարանում, հանգուցյալ Գևորգ կաթողիկոսի օրով, բայց զանազան պատճառներից ստիպված գ. թեղ. դասարանից դուրս է եկել: Նա խոսում է հայոց լեզուն մաքուր գրականական (գրական) բարբառով»: (Ընդգծումը մերն է՝ Մ.Մ.): Ասել է՝ Ռուսուր բեկը ճեմարանում սովորել է առնվազն 1879, 1880

թվականից սկսած, և Հասան աղան կաթողիկոսին պիտի հանդիպած լիներ ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո: Ս. Վրացյանը, Ա. Ահարոնյանը, Փ. Թերլեմեզյանը և այլ հեղինակներ նշում են, որ Ռուսուր բեկը սովորել է Էջմիածնում, բայց չեն նշում ուսանելու ժամանակի մասին: Նույնը, որոշ հավելումներով, հայտնում է նաև Սկրտիչ քահանա Ջաքարյանը, որն Իգդիրում 1904-ի մարտի 1-ին է ավարտել իր հոգվածը: «Հասան աղան շատ հայասեր էր, - նշում է քահանան, - նա առաջինը եղավ ամբողջ Եզդիի ժողովրդի մեջ, որ ոտնատակ տվեց սնապաշտությունը և կրոնավորների քարոզության հակառակ, յուր որդի Ռուսուրյին Ս. Էջմիածնի ճեմարանն ուղարկեց սովորելու, ուր ավարտեց ճեմարանի չորրորդ դասընթացը, իսկ այժմ, Հասան աղայի անժամանակ մահից հետո, Ռուսուրյն է վարում ցեղապետության պաշտոնը»⁸⁴: (Ընդգծումը մերն է՝ Մ.Մ.): Ռուսուր բեկի ճեմարանական ուսման տարիները 88-90-ական թվականներն (1888-1890) է համարել պրոֆեսոր Խ. Կանայանն իր «Հուշեր»-ում, որ նվիրված է Կոմիտասին և լույս է տեսել Հայկական պետական հեռակա մանկավարժական ինստիտուտի «Տեղեկագիր» հանդեսում (1962թ., թիվ 1): Տասնամյակներ անց հիշատակված փաստը ճիշտ չէ, կարծում ենք, արդյունք է բյուր հիշողության: Մանավանդ, Մակար Ա-ն է եղել (1885-91թթ.) այդ ժամանակ Հայոց Հայրապետը և հնա-

84.«Արարատ», թիվ 4, էջ 1031, Էջմիածին, 1914թ.:

րավոր չէր Գևորգ 4-րդի հետ նրան շփոթել (Գևորգ 4-րդը մահկանացուն կնքել է 1882թ. դեկտեմբերի 6-ին):

«Լումայի» հոդվածագիր Ա. Գյուրջյանը մեզ հայտնի առայժմ միակ հեղինակն է, որ ներկայացրել է որոշակի փաստեր: Եվ նրան չհավատալու հիմք չունենք: Կա նաև Ռուսուր բեկի ծեռքով լրացված հարցաթերթիկը: Նշանակում է՝ Հասան աղայի որդին՝ Ռուսուր բեկը, 11 տարեկանում ուսումնառությունն սկսել է Գևորգյան ճեմարանում: Եվ սկսել է նախակրթարանից, քանի որ տարիքով փոքր էր, և այդպիսին էր կարգը: Հասել է Գ. (3-րդ) դասարան և ուստարին չավարտած՝ հանգամանքների բերումով կիսատ թողել ուսումը: Ասել է՝ բեկը ճեմարանում սովորել է մինչև 1883 թվականը: Բոլոր դեպքերում, ճեմարանում «տարրական կրթություն» ստացած Ռուսուր բեկը հետագայում փայլել է հայերեն և ռուսերեն լեզուների իր իմացությամբ: Վկայությունը պահպանված վավերագրերն են՝ հայերեն և ռուսերեն փաստաթղթեր, որոնք հիացնում են գրագիտությամբ:

Կոմիտաս և Ռուսուր բեկ (լուսանկարի հեղինակ՝ Էմիլ Յավրյան)

1881թ. ճեմարան է ընդունվել 12-ամյա Սողոմոն Սողոմոնյանը՝ ապագա մեծանուն երգահան Կոմիտասը: Նշանակում է, որ Ռուսուր բեկը և Կոմիտաս-Սողոմոնը սովորել են միասին, նույն տարիներին, եղել դասընկերներ:

Ռուսուր բեկի մասին ուշագրավ մի փաստ է արձանագրել Ավետիս Ահարոնյանը՝ «Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան»⁸⁵ իր քաղաքա-

85.Ավ. Ահարոնյան, Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան, Բոստոն, 1943թ.:

Ավետիս Ահարոնյան

Երկրորդ գրույց «Հայաստանի սահմանները որոշող Հանձնախմբի» հետ»։ Հայկական պատվիրակության կազմում են Ա. Ահարոնյանը, Պողոս-Նուբար փաշան և Ջավեն պատրիարքը։ Ասենք, որ 1-ին աշխարհամարտում պարտված, աշխարհում 1-ին ցեղասպանությունն իրականացրած և հայության բեկորներին հայրենագրկած Թուրքիայի անդամահատման՝ տարածքների բաժանման հարցերն էին քննարկում պատերազմում հաղթած տերությունները։

Լոնդոնյան հանձնաժողովում շատ հարցեր են հնչել։ Նախագահի 2-րդ հարցը վերաբերում էր ապագա միացյալ Հայաստանում ազգային փոքրամասնությունների հետ հարաբերություններին։

Ա. Ահարոնյանը ներկայացրել է Հայաստանում ապրող ազգություններին։

«Ի՞նչ կասեք քրդերի մասին, - հարց դրեց նախագահը։

Ես. - ... Գուցե ձեզանից քչերը գիտեն, որ քուրդերը բաժանվում են երկու հատվածի. եզդիներ և մուսուլման քրդեր. սա կարևոր կետ է... Եզդիները... հնուց ի վեր ինքզինքն նկատած են հայերին մերձավոր, բարեկամ, խոսում են մեծավ մասամբ հայերեն այն շրջաններում, ուր մեզ հետ շփման մեջ են, և առհասարակ հայերի բախտը բաժանած են միշտ, մաս այս պատերազմի ընթացքում, երբ մեզ հետ միասին իրենց հրամանատար Ջիանգիր աղայի առաջնորդությամբ արիարար կովեցին քուրդերի դեմ կովկասյան սահմաններում։ Եվ նրանց ցեղապետ Յուսուֆ բեկը, որ

իմ աշակերտն է եղած և ուսած է հայոց ճեմարանում (ընդգծումը մերն է՝ Մ.Մ.) այսօր մեր պառլամենտի անդամ է։ Ես կարող եմ ասել, որ եզդիների հետ... որևէ դժվարություն չենք ունենա...»⁸⁶։ Հայաստանի պատվիրակության նախագահի ֆրանսերեն ելույթն ընդունվել է հավանությամբ։ Մեզ հետաքրքրողը, սակայն, Ուսուր բեկին առնչվող խոսքն է. նրա ուսուցիչն է եղել ապագա գրող, հրապարակախոս, պետական և քաղաքական խոշոր գործիչ Ավետիս Ահարոնյանը։

Ա. Ահարոնյանը ծնվել է Մուրմալուի գավառի Իգդիր-Մավա գյուղում, 1866թ.⁸⁷։ Նախնական ուսումը ստացել է Իգդիրի «հայկական ժողովրդական դպրոցին մեջ», ինչպես Մ. Պարսամյանն է գրում, ապա ընդունվել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարան, 1881-ին։ Սա այն տարին է, երբ ճեմարան է ընդունվել նաև Կոմիտաս-Սողոմոնը, իսկ Ուսուր բեկն արդեն սովորում էր այնտեղ։ Ա. Ահարոնյանի կենսագիրները նշում են, որ նա 1885-ին կիսատ է թողել ուսումը, 1887-ին (մայիսին) վերականգնվել է, սակայն չի հաճախել։ Նույն տարվա աշնանը ամուսնացել է և նշանակվել վերակացու ճեմարանում⁸⁸։ Այլ կենսագիրներ հայտնում են, որ ուսուցիչ է եղել ճեմարանում⁸⁹։ Ա. Ահարոնյանը վերակացու է աշխատել ընդամենը 1 տարի՝ 1887-88 ուստարում և դուրս է եկել ճեմարանից, սկսել է ուսուցչություն անել Իգդիրի դպրոցում։ Չորս տասնամյակ անց Լոնդոնում հնչած Ա. Ահարոնյանի խոսքը Ուսուր բեկի մասին՝ «Իմ աշակերտն է եղած և ուսած է հայոց ճեմարանում», հավանաբար, պետք է հասկա-

86. Ավ. Ահարոնյան, Սարդարապատից մինչև Սեր և Լոզան, էջ 48, Բոստոն, 1943թ.։

87. Մկրտիչ Պարսամյան, «Ավետիս Ահարոնյան», էջ 15, Փարիզ, 1930թ.։

88. Պետք է նշել, որ 1880-ականներին մասնագետ կադրերի խիստ պակաս ուներ կրթօջախը։ «Ազգային ուսուցչական կադրերի պակասը դժվարության առաջ էր կանգնեցնում մույնիսկ տասնամյակներ առաջ հիմնված Ներսիսյան և Շուշու դպրոցներին, իսկ նորաբաց ճեմարանին առավել ևս, - գրում է Տ. Գամաղելյանը, 1986թ.։ Երևանում հրատարակած իր «Նվիրում կրթական գործին» գրքի 53-րդ էջում։ - Գեորգ Գ. կաթողիկոսին մնում էր առաջմ բավարարվել Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցի ուսուցիչների ընտրանիով և եղած կարող ուժերով»։ Այս «կարող ուժերի» թվում պետք է հասկանալ նաև ճեմարանի վերակացուին։ Ասենք, որ կաթողիկոս Խրիսյան Հայրիկի օրոք ճեմարանում դասավանդում էին լավագույն ուսուցիչները՝ Հրաչյա Աճառյան, Մանուկ Աբեղյան, Հակոբ Մանանդյան, Հովհաննես Հովհաննիսյան, Ղազարոս Աղայան, Կոմիտաս, Սրեկիան Կանայան և ուրիշներ։

89. Ով ով է, Հայեր, Կենսագրական հանրագիտարան, հ. 1, էջ 61, Երևան, 2005թ.։

նալ այլ կերպ: Ա. Ահարոնյանը, թերևս, Ուսուր բեկի հետ հայերեն է պարսկել Իզդիրում, նրան նախապատրաստել ճեմարան ընդունվելու համար: Գիտենք, որ Ա. Ահարոնյանը ծնունդով նույնպես Սուրմալուից էր և, անշուշտ, ճանաչում էր Ուսուր բեկի հորը՝ Հասան աղային: Այդ մասին նա գրել է իր «Սուրմալու գավառ» հոդվածում⁹⁰. «...դեպի Սինակա լեռները՝ բռնել են մեծավ մասամբ եզիդի քրդերը, որ համեմատաբար ավելի խաղաղ են և աշխատասեր, սրանք շատ տեղերում պարսկացիներ են երկրագործությամբ: Հայերի հետ ավելի մոտիկ հարաբերության մեջ են և Արևելքի բոլոր ժողովուրդներից ավելի՝ հայերի հետ են կապված: Մեծ մասամբ՝ գիտեն հայերեն: Ունեն իրենց էլ աղասին՝ Ասլանլու գյուղի Հասան աղան»:

Լոնդոնյան միջազգային աստյանում, Հայաստանի համար ճակատագրական այդ քաղաքական քննարկումներում, շատ կարևոր էր ամեն մանրուք, երկրին առնչվող ցանկացած հարց: Եվ Ավետիս Ահարոնյանն ուներ իր պատասխանը, որ բխում էր սեփական կենսափորձից:

ՀԱՆԳԻՊՈՒՄՆԵՐ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՀԵՏ

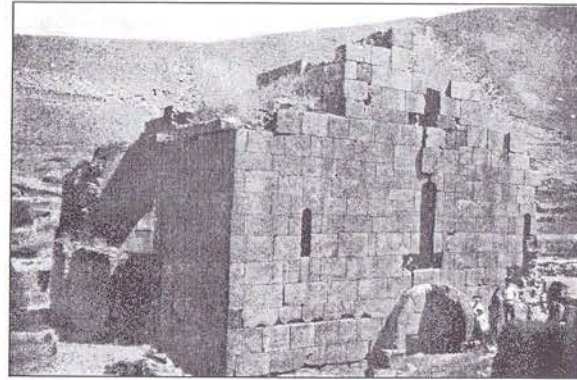
Կոմիտասի և Ուսուր բեկի՝ Գևորգյան ճեմարանում սկիզբ առած բարեկամության մասին, նաև՝ որ ընկերներ, դասընկերներ են եղել, նույն տարիներին սովորել Էջմիածնում, վկայում է Կոմիտասի մտերիմ, հայ մեծ գեղանկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը: Նրա հուշագրությունը, «Կոմիտասի մասին» վերնագրով, զետեղվել է 1960թ. Երևանում հրատարակված «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին» ժողովածուում:

Արվեստագետը պատմում է, ի մասնավորի, Կոմիտասի հետ Էջմիածնում իր հանդիպումների, միասին Արարատյան դաշտի, Սուրմալուի գյուղերում շրջելու մասին, երբ ճեմարանում արդեն ճանաչված երաժշտագետը ժողովրդական երգեր, պարեղանակներ էր գրի առնում ու նոտագրում: 1885 թվականից Կոմիտասն սկսել է իր այս ազգանվեր

Փանոս Թերլեմեզյան

90. Ավ. Ահարոնյան, Սուրմալու գավառ, Սուրմալու, Իզդիր..., Երևան, 2007թ.:

Զորավանք

գործունեությունը⁹¹ և շարունակել մինչև 1915 թվական: Լսենք Փ. Թերլեմեզյանին: Վարդավառի տոնին երգահանն իր նկարիչ ընկերոջ հետ այցելել է Մասիսի փեշերի վրա տարածված ուխտավայր՝ **Զորավանք**, «երբ Սուրմալուի գյուղացիությունը ուխտի էր գալիս և 5-6 օր շարունակ հարսու աղջիկներ երգում ու պարում էին, նրանց ուշի-ուշով հետևում և ծայնագրում էր Կոմիտասը»⁹²: Փ. Թերլեմեզյանի նշած Զորավանքը հավանաբար տպագրական վրիպակ է: Նկարիչը նկատի ունի Զորի վանքը՝ Զորավանքը, որ ռուս-թուրքական սահմանագլխին էր, Զոր եզդիաբնակ գյուղի մերձակայքում: Հայկական այդ խոնարհված վանքը Սինակի եզդիների ամենաժողովրդական սրբավայրերից է, գրել է «Լուսնայ»-ի թղթակից Ա. Գյուրջյանը: Նա նշել է, որ «Զորա վանքի ուխտը լինում է Վարդավառի տոնին, որտեղ բացի բազմաթիվ հայ (գլխավորապես Սուրմալուի գավառից) և եզդի ուխտավորներից, ահագին քանակությամբ մուսուլման քրդեր և մինչև անգամ սահմանագլխի տաճկաց զինվորներ և սպաներ են հավաքվում»⁹³:

Զորավանքի տոնին մասնակցելուց հետո Կոմիտասը և Փ. Թերլեմեզյանը զնացել են եզդիների ցեղապետանիստ Ասլանլու գյուղ, «ուր Մոսու-

91. 1885թ. հունվարի 26-փետրվարի 5-ը **Սողոմոնը** հյուրընկալվում է իր դասընկերոջը Զյորփալու գյուղում և ծայնագրում ժողովրդական մի երգ (տես՝ **Ռ. Ղազարյան**, Կոմիտաս, էջ 12, Երևան, 2009թ.):

92. **Ռ. Գասպարյան**, Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին, էջ 187, Երևան, 1960թ.:

93. «Լուսնայ», թիվ 1, էջ 93, Թիֆլիս, 1904թ.:

լից՝ եզդիների կրոնական կենտրոնից, տարին մեկ անգամ գալիս էին կավալներ (կրոնական երաժիշտներ)՝ երգելու ու նվագելու իրենց գրեթե հեքանոսական երգերը, որոնցով ոգևորում ու կապում էին իրենց հոտը կենտրոնին և նվերներ հավաքում նրա համար»:

Ասլանլուում՝ ցեղապետի նստավայր գյուղում, Լալեշից եկած կավալների (ղավալների) այցի, անցկացրած արարողության ու նվերներ հավաքելու մասին գրել են մաս ալլ հեղինակներ: Ղավալները եզդի հոգևորականներ են, չորրորդը՝ կրոնական աստիճանակարգում: Ս. Եղիազարովը գրում է, որ Ղավալները շեխերից և փիրերից *«իրենց քահանայության աստիճանով»* ցածր չեն, *«ղավալների ճանապարհորդության ժամանակ բոլոր հոգևորականները դիմում են նրանց, երբ մի որևիցե դժվար հարց է լինում վճռելու...»*: Եվ ամենակարևորը՝ *«Ղավալները, որպես հոգևորական անձնավորություններ, ամեն տեղ մուտք ունեն, և ժողովուրդն էլ առավել առատությամբ և ճշտությամբ է տալիս հարկերը»*, զոհաբերման համար նախատեսված կենդանիներ և ընծաներ: Իսկ որ Ղավալների մուտքը Ասլանլու՝ երգ ու պարով ուղեկցվող տոնախմբություն է դարձել, իր գեղարվեստական պատումում նկարագրել է գրող Ասկարե Բոխլը⁹⁴. *«Գյուղերում արտակարգ եռուզեռ էր, բայց ավելի աշխույժ էր ու գեղեցիկ ձորի մեջ փռված Ասլանլուն՝ եզդիների ցեղապետանիստը: Հարևան գյուղերից անընդհատ խումբ-խումբ ձիավորներ էին գալիս ցեղապետի մոտ՝ իմանալու Ղավալների գալու մասին: Գյուղում հնչում էին դեղն ու գուռնան: Ամենից շատ ուրախ էր եզդիների երիտասարդ ցեղապետ Ուսուր բեկը: Բեկի ուրախությունը ուրիշ պատճառ ուներ: Այնտեղ էր գալու նրա ճեմարանական դասընկեր Սողոմոնը՝ Եվրոպայում մեծ համբավ վաստակած կոմպոզիտոր Կոմիտասը»*:

Ղավալների այցին ակամատես է եղել Խ. Աբովյանը, 1846թ. *«Հռչակավոր են այն հոգևորականները, որոնք Լալեշից են գալիս. բոլորը նրանց մոտ են վազում: Ամեն տարի գալիս է մեկը կամ մյուսը՝ հետը վերցնելով... քաճը (թագ), մի եռտասնի երկաթե աշտանակ, մի փոքրիկ քմբուկ, մի սրինգ և մի կծիկ այծի մազերից հյուսած կոպիտ կտավ: Համայնքն իսկույն հավաքվում է եկվորի շուրջը, որն այդ բոլոր սրբությունները դնում է նրանց մեջտեղը, քմբկահարում, սրինգ փչում...»* և՛ սկսվում է նվերների հավաքման գործը⁹⁵:

94. «Երգի մարգարեն լեռներում», «Ավանգարդ», քիվ 137, 1969թ.:

95. Խ. Աբովյան, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 265-266, Երևան, 1958թ.:

Ասլանլուում այդպիսի տոնախմբություն էր, երբ Կոմիտասը և Փանոս Թերլեմեզյանը այցելում են գյուղ, հանդիպում Ուսուր բեկին, հյուրընկալվում նրա օջախում: *«Եզդիների ցեղապետը սովորած լինելով ճեմարանում՝ ընկեր էր Կոմիտասին»*, գրում է նկարիչը: Նշանակում է՝ Կոմիտասի և Փ. Թերլեմեզյանի այցելությունը Ուսուր բեկին եղել է վերջինիս ցեղապետ դառնալուց՝ 1896 թվականից հետո: 1893-ին Կոմիտասն ավարտել էր ճեմարանը, կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկի հրամանով մույն կրթօջախում նշանակվել երգեցողության ուսուցիչ՝ փոխարինելով

Կոմիտաս վարդապետ

Կարա-Մուրզային: Նա արդեն հանդես էր գալիս իր ստեղծած քառաձայն երգչախմբով: Ի հավելումն այս ամենի՝ սարկավագ Սողոմոնը ձեռնադրվել էր աբեղա և ստացել Կոմիտաս անունը: 1895-ին նրան մաս շնորհվել է վարդապետական աստիճան և գավազան⁹⁶: Մյուսընկերը՝ ցեղապետ, մյուսը՝ ճանաչված երաժիշտ: Սակայն, մինչև 1904-05թթ. հնարավոր չէր նրանց հանդիպումը Սինակում: Փ. Թերլեմեզյանը Թիֆլիսում էր, որտեղից մեկնեց ուսանելու Պետերբուրգում, ապա Փարիզում, Հայաստան վերադարձավ 1904թ.: Իսկ Կոմիտասը 1896թ. Ալեքսանդր Մանրաշյանի հովանավորությամբ և Խրիմյան Հայրիկի աջակցությամբ մեկնել էր Բեռլին և ընդունվել ուսանելու Ռ. Շմիդտի երաժշտանոցում, միաժամանակ սովորելով Ֆրեդերիկ Վիլիելմ արքայական համալսարանում: Բեռլինը, եվրոպացիները Կոմիտասի շնորհիվ ծանոթանում են ոչ միայն հայկական, այլև հարևան ժողովուրդների, մասնավորապես՝ քրդական (եզդիական) երաժշտությանն ու երգարվեստին: 1899թ. մայիսի 10-ին Բեռլինում տեղի է ունենում Միջազգային երաժշտական ընկերության երկրորդ նիստը, ուր դասախոսում է Կոմիտասը, ներկայացնում հայոց եկեղեցական և աշխարհիկ երաժշտությունը, որը մեծ տպավորություն է թողնում: Հունիսի 14-ին Բեռլինի Շարվենկա երաժշտանոցի դահլիճում մույն քեմայով կրկին ելույթ է ունենում Կոմիտասը, հայկական երգը համեմատում քրդական (եզդիական), պարսկական և տաճկական

96. Տես՝ Ռ. Ղազարյան, Կոմիտաս, էջ 15, 16, 19, 20:

երգերի հետ, կատարում հայկական, քրդական (եզդիական) և այլ ժողովուրդների երգերի իր մշակումներից: Տպավորությունն ունկնդիրների վրա իրոք անապասելի ազդեցիկ էր: «Այն աշխատանքը, որ Դուք ձեռնարկել եք, փոքր չէ, և ես... բոլորի անունից, որոնք Ձեր դասախոսությունը լսեցին, և որոնց մեջ կային առաջնակարգ նշանակություն ունեցող և աշխարհահռչակ գիտնական մարդիկ... պիտի ասեմ, որ Ձեր ջանքն ու ճիգը զուր չեն: Դուք կարող եք արդի գիտությանը անգնահատելի ծառայություններ մատուցել, եթե հրատարակեք Ձեր աշխատությունները», Կոմիտասին ուղղած նամակում գրել է Միջազգային երաժշտական ընկերության նախագահ Օսկար Ֆլայշերը:

1899թ. օգոստոսի 20-ին Կոմիտասը պաշտպանում է իր դիպլոմային աշխատանքը «Քրդական երաժշտությունը» քեմայով:

Այսպես, Խ. Աբովյանի մտերիմ, Մյունխենի համալսարանի պրոֆեսոր Մորից Վագների՝ արևելքի ժողովուրդներին և քրդերին նվիրված գրքից⁹⁷ 47 տարի անց Գերմանիայում կրկին լայն հասարակությանն է ներկայացվում **եզդիներին** և քրդերին վերաբերող գիտական բանախոսություն, այս անգամ՝ զուտ երաժշտական արվեստի մասին, որ հեղինակի՝ Կոմիտասի շնորհիվ ունկնդիրներին է հասնում առանձնահատուկ հմայքով ու խորությամբ: 19-րդ դարավերջին Գերմանիայում, Եվրոպական երկրներում, նաև Ռուսաստանում լայն հանրությունը քիչ բան գիտեր կամ գրեթե ոչինչ չգիտեր եզդիների մասին: Այդ պատճառով էլ, տարբեր առիթներով, եզդի ժողովրդի մասին խոսք լինելիս գործածվում էր քուրդ բառը: Այս առնչությամբ մի հետաքրքիր դիտարկում է արել Սիմոն Վրացյանը⁹⁸: «...ինձ միշտ հետաքրքրել է եզդիի ժողովուրդը: Գրում է ականավոր քաղաքական, պետական գործիչը: Եզդիների մասին ես շատ եմ խոսել Կոմսի (Վահան Փափագյան), ինչպես և Ռուբենի (Ռուբեն Տեր-Սիմոնյան) հետ, որ իրեն համարում էր քրդական հարցի մասնագետ... Թեև ես մասնագետների վրա բարձր համարում չունեմ, ...նորից դիմեցի Կոմսին, քե՛»

-Բացատրիր, խնդրեմ, ի՞նչ բան են սա Եզդիները, ցե՞ղ են, աղա՞նդ են, ի՞նչ են:

97. Մ. Վագներ, «Ռուեգրություն Պարսկաստան և քրդերի երկիր», (գերմ.), Լայպցիգ, 1852թ.:

98. Ս. Վրացյան, Կյանքի ուղիներով, Գ. հատոր, էջ 177, Բեյրութ, 1963թ.:

Եվ Կոմսը բացատրեց: Չանազան վկայություններ բերեց պատմությունից, խոսեց Ջրադաշտի մասին, ինչ որ կրոնափիլիսոփայական համեմատություններ արավ: Կոմսի բացատրությունից պարզվեց, որ եզդիները եզդի են, ոչ քուրդ են, ոչ հայ, ոչ քուրդ, այլ եզդի: Ինչ որ բացարձակ ճշմարտություն է, որովհետև եզդիների մասին գոյություն ունեցող բոլոր ուսումնասիրությունները անառարկելի կերպով նույնն են հաստատում: Այսինքն, որ - եզդիները եզդի են»:

Այսպես՝ պարզ ու հասկանալի:

Հետաքրքիր է, որ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատմամբ գործածական դարձավ միայն **քուրդ** արտահայտությունը: Կոմունիստական իշխանությունները պաշտոնական մակարդակով այդ բառն էին օգտագործում եզդիների և քրդերի մասին խոսելիս, գրելիս: Մինչդեռ եզդիներն իրենց համարում են **եզդի** և ոչ երբեք՝ քուրդ, անընդունելի են համարում դա⁹⁹, քանի որ հավատարիմ են իրենց դավանանքին, և որևէ բան չի կարող սասանել նրանց հավատը, կապը նախնիների դարավոր ավանդույթների հետ: Նրանք երբեք չեն մոռանում տխրահռչակ Բահլուլ փաշայի, նրա նմանների, մահմեդական քրդերի հալածանքները, վերջիններիս մասնակցությունը 1915-ին տեղի ունեցած անմեղ եզդիների կոտորածներին¹⁰⁰:

Ինչևէ: 1899-ին Կոմիտասը պաշտպանեց **քրդական երաժշտությանը** նվիրված իր դիպլոմային աշխատանքը և ավարտեց Բեռլինի Ֆրեդերիկ Վիլհելմ արքայական համալսարանի երաժշտա-փիլիսոփայության պատմության բաժինը, միաժամանակ ստացավ Ռ-իլսարդ Շմիտլի մասնավոր կոնսերվատորիայի ավարտական վկայականը¹⁰¹:

99. Ծանփրամ գյուղում, Երևանում և Հայաստանի Հանրապետության այլ բնակավայրերում մեզ հանդիպած եզդիները նման ձևով են արտահայտվել, խնդրել, պահանջել, որ իրենց մասին խոսք լինելիս՝ գործածվի միայն եզդի բառը: Մ.Մ.:

100. Հայաստանի Հանրապետությունում եզդիները պաշտոնապես ճանաչված են իբրև մեր երկրում ապրող ազգային փոքրամասնություն, ընդ որում՝ ամենաատվար համայնքը (պաշտոնական տվյալով՝ 40.500 մարդ): ՀՀ-ում գործում է «Եզդիների ազգային միություն» ՀԿ, Հանրային ռադիոյով եթեր է տրվում ամենօրյա կեսժամյա եզդիերեն հաղորդում, հրատարակվում է «Էզդիխանա» թերթը: Լույս են ընծայվել «Եզդիերեն այբբենարան», ուր զետեղվել է նաև **Ուսուր բեկի** լուսանկարը՝ համառոտ խոսքով, և այլ դասագրքեր:

101. **Խ. Բադիկյան**, Գևորգյան ճեմարանի երախտավորներ, էջ 35, 36, Եր. 2005թ.:

Ի դեպ, քրդական երգերին, երաժշտական արվեստին նվիրված դիպլոմային աշխատանքն ինքնին ենթադրում է, որ հեղինակը նյութերը գրանդել, ձայնագրել, մշակել և ուսումնասիրել է մախօրոք: Հասկանալի է արդեն, որ Կոմիտասը Սիմակ գնացել, իր դասընկեր Ուսուր բեկին հանդիպել ու եզրիական, այլ բնակավայրերում՝ մաս քրդական երգեր էր ձայնագրել մինչև Բեռլինում ուսանելը, **1885-ից 1895թթ.** ընկած շրջանում: Իսկ Փ. Թերլենեզյանի հետ նրա այցը Սուրմալու եղել է **1904-05թթ.**, և, անշուշտ, դա Կոմիտասի համար առաջին անգամը չէր: Բանասիրության բեկնածու Խ. Սամվելյանն իր «Կոմիտասի ձայնագրած երգերը Սուրմալուի գյուղորայքում» հոդվածում¹⁰², վկայակոչելով «Արարատ» ամսագիրը՝ հայտնում է, որ երգահանը 1901թ. ապրիլի սկզբին ժողովրդական երգեր ձայնագրելու նպատակով մեկնել է Իգդիր: Այնտեղ է եղել Կարս գնացող Խրիմյան Հայրիկը, և Իգդիրի եկեղեցում, հանդիսավոր պատարագին «երգում էր ճեմարանի երգեցողության ուսուցիչ տ. Կոմիտաս վարդապետը»: Այս Կոմիտասը շրջել է գյուղերում ու երգեր ձայնագրել:

Կարծում ենք, ավելի վաղ ևս Կոմիտասը քանիցս եղել է Սուրմալուի հայկական և եզրիական գյուղերում, զբաղվել բանահավաքությամբ: Իսկ Փ. Թերլենեզյանի հետ Սիմակ է այցելել 1904-ից ոչ վաղ: Նրանք Ուսուր բեկի հետ հանդիպել են, ձեռքով շրջել գյուղերում, ուր Կոմիտասը եզրիական երգեր է ձայնագրել, ապա բնության մի գեղեցիկ անկյունում, աղբյուրի մոտ, կանգ են առել, շունչ քաշել, հավանաբար՝ մաս ճաշել են: «*Ես նրանց երկուսին նկարեցի մի աղբյուրի գլխին: Այդ նկարը ծախված է Պոլսո իմ ցուցահանդեսում*», գրում է Փանոս Թերլենեզյանը: Քիչ հետո մա նշելու է, որ Կողբում էտյուներ էր անում: Կարող ենք ենթադրել, որ «աղբյուրի գլխին» կանգնած Կոմիտասին և Ուսուր բեկին ներկայացնող կտավը նախնական էտյուդի հիման վրա է ստեղծվել և հետո ցուցադրվել Պոլսում: «*1912թ. աշնանը Թերլենեզյանը նորից Պոլսումն է... այնտեղ ցուցահանդես է կազմակերպում, ուր ցուցադրված գործերից մի քանիսն անմիջապես վաճառվում են*», գրել է ականավոր գեղանկարչի կենսագիրներից մեկը¹⁰³:

Ուսուր բեկին հրաժեշտ տալուց հետո արվեստագետ ընկերները եղել են Կողբում, ուր աղահանքերում աշխատող բանվորներին մեկը նկարել է՝ էտյուներ արել, մյուսը՝ ձայնագրել աշխատանքային երգեր:

102. **Խ. Սամվելյան**, «Կոմիտասի ձայնագրած երգերը Սուրմալուի գյուղորայքում», Սուրմալու, Իգդիր..., Երևան, 2007թ.:

103. **Է. Մարտիրոսյան**, «Փանոս Թերլենեզյան», Երևան, 1964թ.:

*Կողբա եղան սելերը,
Կրտրավ հոգուս բեկերը,
Կամաց քոշեր սելերը,
Կապեմ չուլբուս բեկերը ...*¹⁰⁴

Խաչատուր Կանայան

Հաջորդ հուշագիրը, ով անձամբ ճանաչել է և՛ Կոմիտասին, և՛ Ուսուր բեկին, շփվել նրանց հետ, պրոֆեսոր Խաչատուր Կանայանն է՝ իգդիրցի նշանավոր Կանայանների գերդաստանի նշանավոր անդամներից (հիշենք եղբայրներին՝ Հայկ Կանայան, Ստեփան Կանայան, նրանց մոտ ազգականը՝ Դրաստամատ Կանայան): Ամբողջ կյանքը մանկավարժությանը նվիրած գիտնականը՝ Խ. Կանայանը Գևորգյան ճեմարանն ավարտելուց հետո, 1905-21թթ., դասավանդել է Երևանի, Իգդիրի, Թիֆլիսի դպրոցներում: 1934-ից դասախոսել է Երևանի պետական-սարանում, 1957-59թթ.՝ եղել Հայկական հեռակա մանկավարժական ինստիտուտի հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչ: Հիմք է դրել հայ գրողների լեզվաոճի գիտական ուսումնասիրությանը, հեղինակել բուհական ծրագրեր և դպրոցական դասագրքեր: Խ. Կանայանը 1962թ. տպագրել է իր հուշերը, որի մի հատվածը նվիրված է Կոմիտասին¹⁰⁵: Հետաքրքիր, սրտառուչ պատում է: Պարզվում է, որ երգահանը հեղինակին երաժշտության տեսություն է դասավանդել Գևորգյան ճեմարանում, «երրորդ, քե չորրորդ դասարանում», ինչպես գրում է նա: Իսկ ճեմարանում Խաչատուր Կանայանն ուսանել է 1896-1905թթ. և բախտ ունեցել դառնալու Բեռլինում երաժշտական բարձրագույն կրթություն ստացած Կոմիտասի առաջին սաներից: 1899-ի սեպտեմբերին Կոմիտասը հասնում է Էջմիածին և նշանակվում ճեմարանի երաժշտության ուսուցիչ ու երգչախմբի ղեկավար: «*Հիշում եմ՝ 1904, քե 1905 թվականին մա եկավ իմ ծննդավայրը՝ Իգդիր*», գրում է Խ. Կանայանը: - *Տեղի մտավորականությունը նրա սրտովին խնջույք կազմակերպեց և սրտեռանդն մեծարեց հայոց տխա-*

104. Ժողովրդական երգեր, I հատոր, Թիֆլիս, 1917թ.:

105. **Խ. Կանայան**, Հուշեր, ՀՊՀՄԻ, Տեղեկագիր N 1, էջ 257-262, 1962թ.:

կին: Նա այցելեց մահ Կողբ՝ Եզնիկ Կողբացու ծննդավայրը: Այդ գյուղը Մուրմալու գավառում հայտնի է իր ժողովրդական լեկներով, տաղերով, երգերով... Կողբի երգչուհիների, նրանց ստեղծագործությունների մասին Կոմիտասը հիացմունքով էր խոսում»:

Իգդիրցիներ, 20-րդ դարասկիզբ

Իգդիրը՝ Մուրմալուի կենտրոնը, Ասլանլուից հեռու չէր: Բացի այս, հիշվում է Կողբ գնալը: Գուցե Խ. Կանայանը նույն տարվա անցքերն է ներկայացնում, ինչ Փ. Թերլեմեզյանը: Կան մահ հետևյալ փաստերը: Կոմիտասին նվիրված «Մատենագիտական ժողովածու»-ն¹⁰⁶ տեղեկացնում է, որ Կոմիտասն իր աշակերտ, երգիչ Վահան Տեր-Առաքելյանի հետ 1908թ. հունվարի սկզբին եղել է Իգդիրում, դասախոսություն կադրացել ժողովրդական ու եկեղեցական երաժշտության մասին, ապա տրվել է համերգ: Հաջորդ անգամ Կոմիտասն Իգդիրում, Մուրմալուի գավառում եղել է 1913թ. ամռան կեսին, շրջագայել և ձայնագրել ժողովրդական երգեր:

Այնուհետև Խ. Կանայանը գրում է, որ «Կոմիտասի ուշադրությունից չէր վրիպում մահ հարևան ժողովուրդների ստեղծագործությունները, նրանց երգերն ու խաղերը: Դեմարանում 88-90-ական թթ. սովորել է Եզնիկի քրդերի մի նշանավոր տոհմի ներկայացուցիչը՝ Ասլանլուի (Մուրմալու գավառ) բնակիչ Հասան աղայի տղան՝ Հովսեփ Թեմուրյանը (Ուսուր Թեմուրյան): Նա Կոմիտասի ընկերներից էր»:

106. **Ռ. Ղազարյան**, Կոմիտաս, Մատենագիտական ժողովածու, էջ 29, Երևան, 2009թ.:

Ուսուր բեկի ուսման տարեվերի հարցին անդրադարձել ենք: Այստեղ ուշադրություն է գրավում մի հանգամանք՝ Ուսուր բեկի ճեմարանական անունը: **Յուսուֆ Թեմուրովը** հայացվել է լիովին՝ Հովսեփ Թեմուրյանց (իշխանական-ազնվականական ընտանիքի ներկայացուցչին վախկ անուն-ազգանուն՝ ճեմարանի ուսուցիչների կամ գուցե Գևորգ 4-րդի «մտահոգացումը»): Ասենք, որ Կոմիտասը և Ուսուր բեկը տարեկիցներ էին: «Երբ Էջմիածին բերին Սողոմոնին (այսպես էր կոչվում Կոմիտասն այն ժամանակ), մահայերեն գրեթե չէր հասկանում, բայց լավ երգում էր եկեղեցական և այլ երգեր», իր հուշերում գրել է ակադեմիկոս Մանուկ Արեղյանը¹⁰⁷: Դժվար է ասել՝ որքան էր հայերենին տիրապետում Ուսուր բեկը, երբ հայրը նրան ճեմարան տարավ: Գևորգ 4-րդ կաթողիկոսը երկուսին էլ ընդունել է. Կոմիտաս-Սողոմոնին՝ լավ ձայնի ու համարձակության համար («եկել են, որ հայերեն սովորեն»), Ուսուր բեկին՝ մեծահամբավ ցեղապետ հոր՝ Հասան աղայի մեծ ցանկության համար («կրքությունը շատ կարևոր բան է, ուզում են որդիս կրթված մարդ դառնա»):

Դեռևս դասարանական բաժնի սան՝ Սողոմոնն արդեն ժողովրդական երգեր էր ձայնագրում ու հավաքում: Եվ այդ գործը մահ սկսել էր դասընկերներից, նրանց իմացած երգերն էր ձայնագրում ու մշակում: Եզնիկյան երգարվեստի հետ Կոմիտասի առաջին հանդիպումը, բնական է, եղել է դասընկերոջ՝ Ուսուր բեկի միջոցով: Հարազատները պատմում են, որ բեկը լավ ձայն է ունեցել ու պատանեկան տարիներին երգել է: Նրա երգն էլ Կոմիտաս-Սողոմոնի առջև հետաքրքիր մի աշխարհի՝ եզնիկյան երգարվեստի դռներն է բացել: Այն էլ հիմնավոր, այնքան հիմնավոր, որ դարձել է մեծ երաժշտագետ-երգահանի դիպլոմային աշխատանքի թեման:

«Մի ամառ Կոմիտասը հյուրընկալվում էր Թեմուրյանների մոտ: Այդ մասին հետագայում պատմել է ինձ Ուսուր բեկը ճեմարանական մաքուր հայերենով», գրում է Խ. Կանայանը՝ անուղղակիորեն վկայելով, որ ճեմարանի դասարանական բաժնում սովորած Ուսուր բեկը հիանալի գիտեր հայոց լեզուն, վկայելով մահ, որ ուսումնառության տարիներին Սողոմոնը երբեմն հյուր է եղել ընկերոջը, Էջմիածնից գնացել Ասլանլու: Իսկ Ասլանլուում, եզնիկների միջավայրում, Սողոմոն-Կոմիտասը նոր երգեր ձայնագրելու, հավաքելու լավ հնարավորություն ուներ:

107. **Մ. Արեղյան**, «Հիշողություններ Կոմիտասի մասին», Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին, Երևան, 1960թ.:

Խ. Կանայանին իրենց ընտանեկան հուշն է պատմել Սուրմալուի Ալիդամար գյուղի բնակիչ Խաչատուր Մելիք-Վրթանեսյանի որդին՝ Կարապետը (Կարոն)։ «Կոմիտասը մի անգամ (չի հիշում երբ) Բզդիքից գնում է Սիչանլու՝ Կարոյի հոր մոտ հյուր (Խաչատուրը ճեմարանական էր)։ Սիչանլուից նրանք անցնում են Բարթոդյան շղթայի լանջերին ընկած Չոռ (Չոր), Բանդամուրադ քղական (եզդիական) գյուղերը և ապա մեկնում են Ասլանլու, Ուսուր բեկի մոտ»։

Ասել է՝ Կոմիտասը առնվազն 4-5 անգամ այցելել է ճեմարանական ընկերոջը՝ Ուսուր բեկին, միասին ժամանակ են անցկացրել, մաս Ուսուր բեկի օգնությամբ ձայնագրել-գրառել է եզդիական ժողովրդական երգեր ու մեղեդիներ։

«Ժնչպես որ զանազան ազգեր ունեն զանազան տեսակ լեզու և զանազան տեսակ էլ հնչյուն տառերի, այնպես էլ զանազան ազգեր ունեն զանազան երգեր», գրել է Կոմիտասը¹⁰⁸։ Վկայակոչելով Խ. Կանայանին՝ երաժշտագետները նշում են Կոմիտասի քաջատեղյակ լինելը քրդական (եզդիական) երգ-երաժշտությանը։ Հայտնի է, որ 1904թ. Մոսկվայում հրատարակվել է Կոմիտասի գրառած 13 քրդական մեղեդիների ձայնագրությունը՝ «Քրդական եղանակներ» վերնագրով։ Հայտնի է մաս, որ Կոմիտասը քրդական երգերը մշակել և կատարել է իր երգչախմբի համերգներում։ Իսկ 1899 թ. Բեռլինում, հայտնի դասախոսության ժամանակ, նա ներկայացրել է քրդական (եզդիական) 2-ական երգ և եղանակ։ «...երաժշտական արտահայտության եղանակը, ոգին կախում ունի բնությունից, իսկ ինչ վերաբերում է նրա բովանդակությանը, դա կախված է ժողովրդի կյանքի պայմաններից։ Քրդերն իբրև լեռնական ունեն մի երաժշտություն, որը գործողայես կրում է բնության կնիքը», գրել է Կոմիտասը իր հոդվածներից մեկում¹⁰⁹։ Մի ուրիշ առիթով նա ընդգծել է. «...յուրաքանչյուր ազգի երաժշտությունը տվյալ ազգի հնչյունական ելևէջներից ու հոգուց է սնվում»¹¹⁰։

Սկզբից քահանա Չաքարյանցը Բզդիքում պատրաստած իր հոդվածում ահա ինչպես է մեկնաբանել եզդիական ժողովրդական երաժշտությունը. «Երաժշտությունը՝ լեռնական ամբոխի հոգու ընկերն է, որի սա-

հուն ելևէջների մեջ բնության հարագատ զավակը անցյալի քաղցր տալսվորություններն է հիշում... Երգում են կանայք հաջորդաբար և մեկը մյուսին ձայնակցելով, յուրաքանչյուրն իր սեփական, ինքնուրույն ստեղծագործություններով... Մեծ նախատինք է քրդուհու համար, եթե նա չի երգում իր ամուսնու մահը, չի ռդում նրա անդառնալի կորուստը... Եզդի-քրդուհին... հիշում է իր ամուսնու կյանքի այն գծերից... այն ամեն փառավոր հատկությունները, որոնք բացառիկ հերոսների հոգու տաճանակի հատկություններն են կազմում»¹¹¹։ Քահանան, քերես, լսել է Հասան աղայի մահվան առիթով հորինված երգը, ուր հիշում կամ հիշվում է նրա կինը՝ Խազալ խանումը։

Խազալ խանում, կուրանաս,
Վեր կաց, գլխիդ մազերը պոկիր,
Նայիր ձեռնաշղթաներին այս կալանավորների,
Լե՛լե՛, լե՛- այս կալանավորների...

Կոմիտասյան քրդական երաժշտություն արտահայտությունը վերաբերում է և Սուրմալուի եզդի հասերնիների գյուղերում և այլ բնակավայրերում գրառված երգ-երաժշտությանը։ 1965 թվականին «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 4-րդ համարում¹¹² Հ. Ջաուարին «Կոմիտասը և քրդական երաժշտությունը» հոդվածում անդրադարձել է Կոմիտասի գրառած քրդական հերոսական և սիրային վիպերգերին։ Դրանցից է «Բուլլը Գեարո»-ն, որի ծագման մասին անվանի երաժշտագետ Ս. Հակոբյանը խոսքն է մեջբերվել. «Վեպս տարածված է Սուրմալու, Կուլար հայ գյուղի մեջ... շատ խրոխտ կերպով»։ Դարձյալ՝ Սուրմալու։ Հետաքրքիր է, որ Կոմիտասը վերոհիշյալ երգերը գրի է առել հայ կատարողներից, նրանցից միայն մեկն է եղել եզդի, մեծ մասը եղել են հայեր։ «Ժողովրդական 13 երգերն էլ արժեքավոր են», գրել է Հ. Ջաուարին և ամփոփել. Կոմիտասի «ձայնագրությունները անգնահատելի ներդրում են քրդական ազգային պոռֆեսիոնալ երաժշտության ստեղծման և զարգացման գործում»։ Կոմիտասի կատարած գործի այս գնահատականը, կարծում ենք, ինչ-որ չափով վերաբերում է մաս Ուսուր բեկին։ Ոչ միայն, որ Կոմիտասի ընկերն էր, նրա հյուրընկալը, ուղեկիցը շրջագայելիս, այլև ցեղապետի հրավերով են շինականները, գեղջկուհիները, արհեստագործները եկել, երգել, և Կոմիտասը ձայնագրել

108. Կոմիտաս, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, Երևան, 1941թ.։

109. Կոմիտաս, «Հայ ժողովրդական և եկեղեցական երգեր»։

110. Խ. Բաղիկյան, Գեորգյան ճեմարանի երախտավորներ, էջ 36, Երևան, 2005թ.։

111. «Արարատ», թիվ 4, էջ 1022, Էջմիածին, 1914թ.։

112. «Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 4, էջ 188-192, Երևան, 1965թ.։

Կոմիտասի և Ուսուր բեկի հուշարձանը
Շամիրամ գյուղի դպրոցում

Սուրմալուի գավառի գյուղեր Կոմիտասի այցելություններն է երաժշտագետ Ռ. Աբայանը վկայակոչել, երբ գրել է. «Կոմիտասն անհամեմատ հիմնովին է հավաքել քրդական (եզդիական) երգերը՝ սկսելով այդ գործը դեռևս ճեմարանական տարիներից»¹¹³:

Գործունեության առաջին շրջանում, բացումից մինչև 1917թ. դեկտեմբեր՝ փակում¹¹⁴, Գևորգյան ճեմարանի մոտ 150 շրջանավարտներից, մաս ուսումը ինչ-ինչ պատճառով կիսատ թողածներից, որոշ անուններ հիշենք՝ Ավետիք Իսահակյան, Ակսել Բակունց, Մանուկ Աբեղյան, Արսեն Տերտերյան, Գարեգին Լևոնյան, Լևոն Շանթ, Սիմոն Վրացյան, Աղասի Խանջյան, Անաստաս Միկոյան, Սպիրիդոն Մելիքյան, Արմենակ Շահմուրադյան, Գևորգ Չորեքչյան, Ավետիս Ահարոնյան և շատ ուրիշներ: Նրանց կողքին անպայման պիտի հիշենք Կոմիտասին և Ուսուր բեկ թեմուրյանցին:

113. Կոմիտաս, Երևանի ժողովածու, հ. 14, գիրք 2, էջ 23, Երևան, 2006թ.:

114. Գևորգյան ճեմարանը վերաբացվել է 1945 թ., Գևորգ 6-րդ (Չորեքչյան) կաթողիկոսի ջանքերով:

ՌԻՍՈՒՐ ԲԵԿԸ՝ ՑԵՂԱՊԵՏ

Հասան աղայի երեք որդիներից Ուսուր բեկն ավագը չէր, բայց հայրը պատգամել-կտակել էր, որ նա պիտի փոխարինի իրեն ցեղապետի պաշտոնում: Ուսուր բեկի թոռը՝ Ասկարե Բոհկը, ինչպես արդեն նշել ենք, Հասան աղայի մահվան քիվ է համարում 1896-ը: Թերևս, սխալ չէ Ա. Բոհկը¹¹⁵, մանավանդ, եթե վերհիշենք Հասան աղային նվիրված երգի տողը՝ հասր-նիների էլը մեծ է, Ուսուրը՝ երեխա (անփութ, պատանի): 1896-ին բեկը 27 տարեկան էր: Երգում ողբում, հիշում են բեկի մորը՝ Խազալ խանումին, որի արևը խավարել է և տագնապ են ապրում հասրնիների ապագայի համար: 1896-ի օգոստին մի հանգամանք էլ. 20-րդ դարասկզբի՝ արդեն մեզ ծանոթ հեղինակները, մամուլի ներկայացուցիչները նշում են, որ... Հասան աղան վերջերս, վերջին տարիներս վախճանվելով՝ ցեղապետության պաշտոնն անցել է նրա որդուն՝ Ուսուր բեկին: Եվ երիտասարդ, հայերեն և ռուսերեն լեզուներին թե գրավոր, թե բանավոր հիմնալի տիրապետող, ժամանակի նշանավոր մարդկանց՝ Կոմիտասի, Կանայանների, մաս լրագրողների հետ կապեր ու շփում ունեցող Ուսուր բեկը հոր մահից հետո ստանձնում է ցեղի առաջնորդի լիազորությունները: Եվ ջանքեր է քափում, փորձում է իրականացնել հոր՝ Հասան աղայի կիսատ թողած ծրագրերը: Դրանցից առաջինը վերաբերում էր եզդի երեխաների կրթությանը:

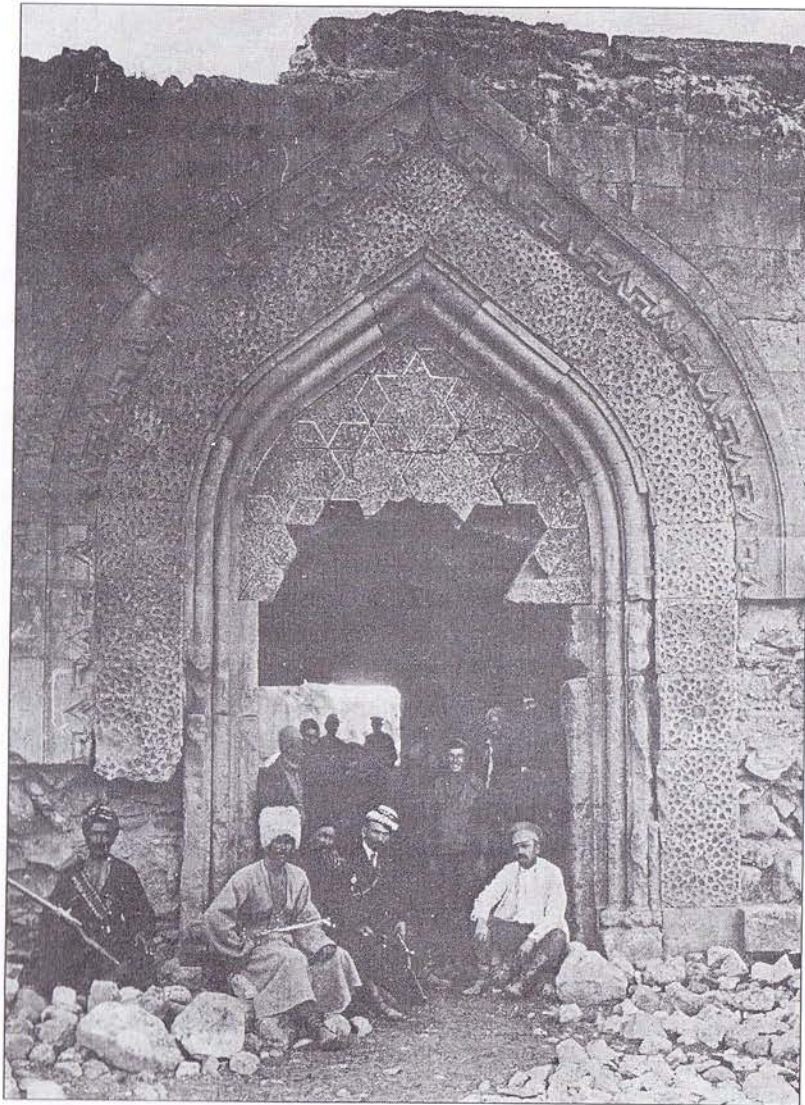
«Հասան աղան, ինչպես ժամանակակից պահանջներն հասկացող մի խելոք անձնավորություն, ցանկանում էր յուր խավար և խաշնարած ժողովրդի մտավոր հորիզոնը բարձրացնելու», գրել է Ա. Գյուրջյանը¹¹⁶:

Հասան աղան, նրան հաջորդած Ուսուր բեկը եզդիների կրթության գործը կարգավորելու նպատակով դիմել են մաս հայ հոգևորականների: Վերջիններիս նույնպես մտահոգել է այս հարցը: «Տաճկահայ հոգևորականներից մեկը,- գրում է Ա. Գյուրջյանը,- 60-ական թվականներին այն աստիճան հարաբերությունների մեջ է գտնվել եզդիների հետ, որ նույնիսկ փորձեր է արել հայերեն տառեր, հայ գրագիտություն և նույնիսկ լուսավորչականություն տարածել նրանց մեջ»¹¹⁷: Իսկ Մկրտիչ քահանա Զարարյանցը, որին նույնպես մտահոգել է եզդիների գրագիտության,

115. Ա. Բոհկ, Եզդիականություն..., Օլդենբուրգ, Գերմանիա (եզդ.):

116. «Լուսնայ», քիվ 1, էջ 88, Թիֆլիս, 1904թ.:

117. Նույն տեղում:

Զորավանքում, կենտրոնում՝ լայնեզր գլխարկով՝ Ա.Բալանթարը, նրանից ձախ՝ Ոստիք բեկը

կրթության խնդիրները, հրապարակախոսական շնչով հարցնում է. «Արդյոք ժամանակը չէ՞ աշոփսի մի բուռն ժողովրդի մտավոր կրթության վրա ուշադրություն դարձնել, ժամանակը չէ՞, մտածել նրա լուսավորության վրա, սթափեցնել նրան տգիտության դարավոր քնից... Հույսերի այդ իրագործությունը ժամանակի ամենախիստ պահանջն է»¹¹⁸։ Որ հայոց եկեղեցին ողջունում էր եզդիների մեջ կրթություն, լուսավորություն տարածելու գործը, վկայում է ժամանակի մամուլը։ «Մշակի» հաղորդմամբ՝ եզդիների կրոնապետը՝ Միր Իսմայիլը, խնդրել է Խրիմյան Հայրիկին (կաթողիկոս 1892-1907թթ.), որպեսզի եզդիների կրթական գործը հայ հոգևորականությունն իր վրա վերցնի։ 1902թ. Սինակի Զոր գյուղում դպրոց բացելու առիթով մույն՝ «Մշակ» քերթը գրել է. «Մի ուրախալի երևույթ էս. առաջին անգամ դպրոցի հիմքը դրվեց մեր դրացի եզդիների Զոր գյուղում... 80-ականներին էր, որ եզդիներից պաշտված (այժմ հանգուցյալ) ցեղապետ Հասան աղան ցանկանում էր դպրոցներ բանալ եզդիների մեջ հայոց նախկին դպրոցների նման։ Նա այդ առիթով դիմել է... պրոֆեսոր Ս. Եղիազարյանին։ Եղիազարյանը դրական պատասխան էր տվել...»։ «Մշակի» այս տեղեկությունը կարողացել կամ Ոստիք բեկից է այդ մասին լսել նաև «Լուծա» երկամսյա հանդեսի քրթակիցը՝ մեզ արդեն ծանոթ Ա. Գյուրջյանը։ «Հասան աղան... քանիցս դիմել է հարզելի պրոֆեսոր Եղիազարյանցին, որպեսզի եզդիների կյանքին հարմարեցված ապագա եզդիական նոր բացվելիք դպրոցների համար մի ծրագիր պատրաստի։ Բայց, դժբախտաբար, ինչ-ինչ պատճառներից դրդված՝ այս համակրելի դիտավորությունը անկատար է մնում»։

Ժամանակին Հասան աղան դպրոցներ բացելու մասին խնդրագրեր էր ուղարկել Կովկասի փոխարքա, մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչին ու Երևանի նահանգապետին։ Վերջինիս մույն հարցով դիմել էր նաև Ոստիք բեկը։ Այդ դիմումներն անհետևանք չեն մնում։ Ի վերջո, 1900-04թթ. ուսական կառավարության միջոցներով միանգամից երեք դպրոցներ են բացվում եզդի երեխաների համար՝ Կարսի Բաջալու, Ապարանի Դոնդաղսազ (ներկայում՝ Ռիա-Թազա) և Սուրմալուի Զոր գյուղերում։ Կրթությունը, հասկանալի է, տարվում էր ռուսերենով։ Զորի դպրոցի բացմանն անդրադարձել է քիֆլիսյան «Լուծա» երկամսյա հանդեսը։ «Ռուսական կայսրությունը մոտից (մոտիկից) ուսումնասիրած լինելով եզդի-

118.«Արարատ», քիվ 4, էջ 1031, Էջմիածին, 1914թ.։

ների խաղաղ բնավորությունը] և աշխատանքի արդար ձգտումները, բնականաբար, չէր կարող անտարբեր աչքով հանդիսատես լինել նույն իսկ ուսման և կուլտուրայի նշույլներ ցույց տվող մի բոլոր ժողովրդի, և ահա եզդիների կյանքին մոտիկ ծանոթ մի քանի պաշտոնական անձնավորությունների միջամտությամբ 1902 թվին բույստություն է ստացվում ռուս-բրբական սահմանագլխում գտնվող Ջոր կոչված եզդի գյուղում արքունական ծախսով Ռուսաց տարրական դպրոցների ծրագրով մի դպրոց հիմնել», գրում է «Լումայի» հոդվածի հեղինակը՝ Ա. Գյուրջյանը, ինչպես միշտ, բոլոր հեղինակներից առավել մանրամասն ու փաստերով ներկայացնելով իր թեման: Ավելին, նա հայտնում է նաև, որ «դպրոցի շինության համար գանձարանը 15 000 ռ. (ռ.) է հատկացրել, և շուտով սկսվելու է դպրոցի երկհարկանի շինությունը (երևի այժմս արդեն շինված է)»: Ուսուր բեկին հանդիպած Ա. Գյուրջյանն իր հոդվածը տպագրել է 1-2 տարի անց՝ 1904-ի հունվարին: Մի քանի ամիս հետո Ջոր եզդիական գյուղում տեղի է ունեցել դպրոցի բացման արարողությունը, որին մասնակցել է Ուսուր բեկ Թեմուրյանը, Սուրմալուի գավառապետ Ա. Ա. Բոգոսլավսկին¹¹⁹, այլ աստիճանավորներ ու հյուրեր:

119. Ռուսական կառավարության շնորհը՝ կրթօջախի բացումը նաև իրեն վերագրելը ամենևին չէր կարող փոխել դաժան գավառապետի՝ **Ա. Բոգոսլավսկին** նկատմամբ սուրմալեցիների ատելությունը: Նա Սուրմալուի գավառապետն էր 1892 թվականից և եկած օրվանից վարում էր հակահայկական քաղաքականություն: Նրա հալածանքները պատճառ դարձան, որ իզդիրցի ուսուցիչներ **Ավ. Մհարոնյանը** և **Խ. Աբրահամյանը** հեռանան գավառից: **Ա. Բոգոսլավսկին** առանձնակի դաժանությամբ իրականացրեց 1903թ. հունիսի 12-ի հրամանագիրը հայկական դպրոցները փակելու և հայ եկեղեցու կալվածքներն ու գույքը բռնագրավելու մասին: Նա բացահայտ, ցինիկաբար հալածում էր հայ մշակույթի և հասարակական գործիչներին, պատրաստվում գավառը վերաբնակեցնել ռուս գաղթականներով: Ավելին՝ համագործակցում էր թուրքերի և քրդերի հետ, կոռուպտելով, ինչքից գրկելով հայ, նաև եզդի ազգաբնակչությանը: Համբերության բաժակը լցված էր, և իզդիրցի **Պարույր Հարությունյանը** 1905թ. հուլիսի 10-ին դիպուկ կրակոցով դահձից լուծեց ժողովրդի վրեժը: Իսկ **Գրասարամալու Կանայանը**, որ Երևանի գիմնազիայում ստեղծել էր ահաբեկիչների խումբ և մտել Հ.Յ.Դ. շարքերը, ահաբեկում է ոստիկանապետ **Բալսին**, ապա, մի քանի շաբաթ անց, նրա ամբողջ հարվածից ընկնում է **Բոգոսլավսկին** կամակատար, Թեջերապատի գյուղապետ **Մարտիրոսը**: Այս և բազմաթիվ հետաքրքրական փաստեր են տեղ գտել 2007թ. Երևանում հրատարակված «Սուրմալու. Իզդիր, Պատմական քառուղիներում» գրքում:

Ա. Գյուրջյանը, խոսելով Ջորի դպրոցի մասին, համառոտ հիշատակում է նաև մյուս՝ Ապարանի եզդիական գյուղի նորարաց դպրոցը և իր բարեմադրանքը հղում. «Ի սրտե ցանկանում ենք մեր հարևան եզդիներին»¹²⁰ կատարյալ հաջողություն, քաղաքակրթության այս առաջին քայլի հաճելի ասպարեզում»: Շատ շուտով, շնորհիվ մանկավարժական կոլեկտիվի, մեծ համարավ ձեռք բերեց Ջորի երկդասյա գիշերօթիկ դպրոցը: Այնտեղ դասավանդել են ասորի Իսահակ Մորոզուլովը, որ եզդիական գյուղերից երեխաներ էր ընտրում ու բերում կրթօջախ, ռուսներ Կոնստանտին Իվանովը, Իվան Կոզլովը, Իվան Ստոլբնիկովը, հայեր Բագրատ Գարիբջանյանը, որը 1914-ին դարձավ դպրոցի տնօրենը, Արամ Տեր-Հարությունյանը, եզդի Շամիլ Մահմուդբեկովը և ուրիշներ: Ամսադե Գոգեի վկայությամբ՝ Ջորի դպրոցի շրջանավարտներ են այնպիսի հայտնի անհատականություններ, ինչպիսիք են Հասան Թեյմուրովը, Գոգե Ուսուրը, Ազիթե Ալին, Շեխ Ամոն, նաև՝ Շամիլ Թեյմուրյանը, Ալիսան բեկը և ուրիշներ¹²¹: 1908թ. կրթօջախ է այցելել Ուսուր բեկի հետ հանդիպման՝ Սուրմալուի գավառ եկած եզդիների հոգևոր առաջնորդ Սիր Իսմայիլը: Էմանուել քահանա Նազարյանը¹²² գրում է, որ Մոսուլի ու Բաղդադի մոտակայքում բնակվող եզդիների ընդհանուր կրոնապետը՝ Սիր Իսմայիլը, «1909 հունվարի 30-ին գալով Կովկաս, մի քանի օր մնաց ս. Էջմիածնում և այցելեց սրբավայրերը»: Գովարանում ենք ճշգրիտ ասել՝ Սիր Իսմայիլը Հայաստան է եկել մի քանի անգամ, գուցե՝ և՛ 1909-ին, և՛ 1908-ին:

Ջորի դպրոցի գոյությունը, գործունեությունը ոգևորությամբ է հիշատակում Սիոն վարդապետ Տեր-Մանվելյանը¹²³. «Ոչ պակաս մխիթարական է և վերջերումս՝ մեր բարեխնամ հզոր պետության՝ Կովկասյան Ն.

Սիր Իսմայիլ, 1909թ.

120. **Ա. Գյուրջյանը** և **Սիոն վարդապետը** 20-րդ դարասկզբի մեզ հայտնի այն քիչ հեղինակներից են, որ օգտագործում են **եզդի** բառաձևը: *Մ.Մ.*

121. **Ա. Գոգե**, Մեր ապուրապետի ծայրը, Երևան, 1997թ.:

122. «Արարատ», թիվ 5, էջ 460-461, Էջմիածին, 1910թ.:

123. **Ս. Վ. Տեր-Մանվելյան**, Եզդի. Կուրմանժ, էջ 36, Ախալցխա, 1910թ.:

Կ. Մ. փոխարքա կոմս Վարանցով-Դաշկովի բարձրագույն հաճությամբ արդեն ձեռնարկումն եզդիական տարրական անդրանիկ դպրոցի բացման՝ մերային երբեմնի հայտնի «Կամրջածոր» կոչված հոյակապ պատմական կիսավերակ վանքի կիսաքանդ փլատակների շուրջը՝ քրդական (եզդիական) Չոր լեռնային գյուղում...»։ Սլոն վարդապետը հայտնում է նաև, որ «Մշակի» 1910-ի 4-րդ համարից (տիկին Սաթենիկ Պահլավունու Իգդիրում պատրաստած հոդվածից) մի ուրախ լուր է իմացել. շվեդացիները որքանոց են բացում եզդի որբ երեխաների համար։ «...արդեն Շվեդիայից ուղարկված է մի շվեդուհի եզդի չվատ (թշվատ) երեխայոց համար որքանոց բանալու Իգդիրում, որը և արդեն նույն հարցով դիմել է կառավարություն, երկօրից հետո ի դեպ կարդում են «Կավկազ» պաշտոնական թերթի 8-րդ համարում նույն շվեդուհու արդեն բանակցության մեջ մտած լինելը՝ Շվեդա-Եզդիական որբանոցի դրականապես բացման համար՝ Երևանի տեր նահանգապետ Տիգենհաուզենի հետ»։ Գովեստով խոսելով «Եվրոպայի ծայրագավառի մի փոքրիկ պետության»՝ Շվեդիայի մարդասիրական ձեռնարկի մասին՝ վարդապետը քննադատական խոսք է ուղղում ասիական մեծ ազգություններին, որոնք «սպերախտ են գտնվել այդ չվատ (թշվատ), սակայն ուշադրավ ժողովրդյան (եզդիների) քնդհանրական բնույթ կրող փառավոր անցյալի՝ որպես և նորա անփառունակ ներկայի վերաբերմամբ»¹²⁴։ Ինչպես Չորի, եզդիական մյուս գյուղերի դպրոցների, այնպես էլ Իգդիրում եզդի որբերի համար շվեդական որբանոցի բացման հարցում միանշանակ իր դերակատարությունն է ունեցել Անդրկովկասի եզդիների առաջնորդ Ուսուր բեկը։ Երբ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, ի թիվս Հայաստանի այլ կրթօջախների, փակվեցին եզդիական գյուղերի, այդ թվում՝ Չորի դպրոցը, բեկը նամակներ հղեց Երևանի նահանգապետին և Կովկասի փոխարքային՝ խնդրելով վերաբացել հիշյալ կրթօջախները։

«Իսկ ո՞վ, և երբ պիտի մտածե և իրագործե սեփական գիր և գրիչ, և քաղաքականություն պարզեկու այդ վիշապագուն ցեղին (եզդիներին), որ ի բնե օժտված է ինքնուրույն բացառիկ հատկություններով. չը գիտեմ...», հարց է տալիս Սլոն վարդապետը։

Այդ խնդրով մտահոգված էր եզդիների ցեղապետը՝ Ուսուր բեկը, սակայն խորհրդային կարգերի հաստատմամբ ճակատագիրն այլ ճանապարհով էր նրան տանելու։

¹²⁴ Ա. ֆ. Տեր-Մանվելյան, Եզդի. Կուրմանժ, էջ 35-36, Ախալխա, 1910թ.։

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՀԱՐԿԻ ՏԱԿ

Ալիխան բեկ Թեմուրյան

Ե՞րբ է ամուսնացել Ուսուր բեկը. մինչև ցեղապետ դառնալը, թե՞ դրանից հետո, այսինքն 1896-ից առաջ, թե՞ հետո։ Գիտենք, որ նա 7 զավակ է ունեցել, 2 տղա և 5 աղջիկ։ Ավագ որդին Ալիխանն էր, հետո ծնվել է՝ Ղուլիխանը։ Բայց տղաների մեջ էր Ալիխանն ավագը, նրա աղջիկ զավակներից (չորսը՝ առաջին կնոջից) ո՞ր մեկը կամ որո՞նք էին Ալիխանից շուտ ծնվել։ Ալիխանի որդին՝ Մաջիթ բեկ Ուսուրյանը, պատմում է, որ պապը՝ Ուսուր բեկը, իր հայր Հասան աղայի պես համարձակ, առաջադեմ է գտնվել և կին ընտրել ոչ հասընդիների էլից։ Բեկի առաջին կինը՝ Կյավեն, Կարսի գավառից էր, սիպկիների ցեղից։ Նրանց առաջնեկը աղջիկ էր՝ Թագեն, որից հետո, 1902 թվականին ծնվել է անդրանիկ որդին՝ Ալիխանը։ Այս ծնվել են հաջորդ 3 աղջիկները՝ Սուսիկը, Գյավագը և Ամեն (Ամաղե Գոգելի, Ալի Ուսուրյանի մայրը)։ 7-րդ զավակի՝ Ղուլիխանի ծննդաբերության ժամանակ Կյավեն մահացել է։ Նա առաջին երկու երեխաներին՝ Թագենին և Ալիխանին ունեցել է մինչև 1902 թվականը։ Բնականաբար, կարելի է ենթադրել, որ նրա և Ուսուր բեկի ամուսնությունը տեղի է ունեցել 1896-ից հետո։ Այսինքն՝ Ուսուր բեկն ամուսնացել է ցեղապետ դառնալուց հետո (հաշվի առնենք նաև հոր մահվան առիթով պահած սուգը)։

Կյավեի մահից հետո Ուսուր բեկն ամուսնացել է երկրորդ անգամ՝ կին ընտրելով հասընդիների էլից։ Այստեղ ժամանակն է հիշելու 1919թ. աշնանը Ուսուր բեկի լրացրած հարցաթերթիկը։ Ընտանիքի կազմի մասին նա գրել է, որ ունի կին և վեց երեխա՝ երեք տղա, երեք աղջիկ։ Ինչպես պատմում է թողը՝ Մաջիթ Ուսուրյանը, Ուսուր բեկն ամուսնացել էր երկրորդ անգամ՝ Մայրեի հետ, սակայն նրանք դեռևս համատեղ երեխա չունեին։ Բեկն ուներ երեք տղա, որոնցից միջնեկը մանկական տարիքում՝ 1920-ականների սկզբին հիվանդությունից մահացել է, իսկ աղջիկներից մեկը, որն ամուսնացել-հարս էր գնացել, մահացել է մինչև 1919

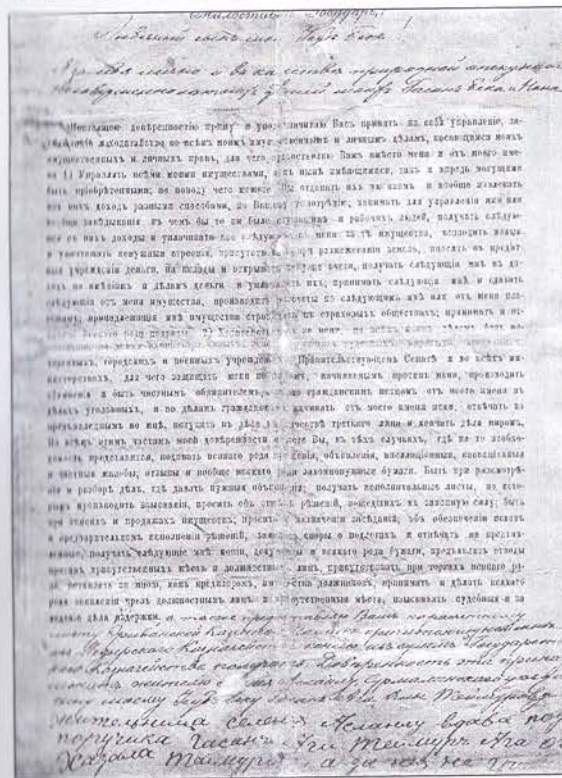
թվականը: Այսպես, պարզ է դառնում հարցաթերթիկում լրացվածը: 1921-ին Մայրեն ունեցել է միակ զավակին, որն աղջիկ էր (Գյուլիզարը՝ Ասկարն Բոկիկի մայրը):

Երիտասարդ ցեղապետն ինչպիսին էլ լիներ՝ սկզբնական շրջանում ընդունվում էր ժողովրդի կողմից: Խոսելով Հասան աղայի ցավալի կորստի մասին, հայտնելով, որ ցեղակիցները մեծ պատկառանքով և ավստասանքով են հիշում նրան՝ «թանկագին ցեղապետին», Ա. Գյուրջյանը նշում է. «Իսկ այժմ մեծ հարգանք և սեր են տածում դեպի նորա զավակները: Քուրդերն (եզդիներն) ընդհանրապես չափազանց երախտագետ են... Նոցա ջենեղ (ջահեղ, երիտասարդ)-անվորձ ցեղապետերը՝ թեկուզ որքան էլ անընդունակ գտնվին դեպի իրենց ստանձնած պատասխանատու պաշտոնը, այնուամենայնիվ, շատ ներդրամիտ են դեպի իրենց երիտասարդ ցեղապետը – ի նկատի ունենալով՝ որ իրենց ցեղապետը հասկն առնելով՝ փորձառություն ձեռք կրերն և յուր ցեղակիցների պաշտպան կհանդիսանա»¹²⁵: Նկատի ունենալով, որ սա գրում է Ասլանյու գյուղում Ուսուր բեկին ոչ մեկ օր հյուրընկալված Ա. Գյուրջյանը, նշելով, որ Հասան աղան «վերջին տարիներս» է վախճանվել, և ցեղապետ դարձած Ուսուր բեկը (հողվածի հեղինակը գրում է Ուսուֆ-բեկ) «30-35 տարեկան մի համակրելի անձնավորություն է»:

Երիտասարդ ցեղապետը, սակայն, կյանքի որոշակի փորձ ուներ արդեն: Ուներ հարգանք և հեղինակություն հասընկների համայնքում, քանի որ նրան հանդիպած բոլոր հեղինակները, առանց բացառության, միայն դրականորեն են բեկին գնահատել: Մի քանի տարի անց նոր, հիմնավոր փոփոխություններ էին լինելու ցեղապետի կյանքում: Դեռ 1909 թվականն է, որ յուրատեսակ շրջադարձ է սկզբնավորում, լի է հասարակական հնչելության մի շարք իրադարձություններով, որոնք անշեղորեն, սրնթաց բարձրացնում են ցեղապետի անունը, տարածում համբավն ու փառքը: Իսկ տարեսկզբին կարևոր մի իրադարձություն է կատարվում: 1909 թվականի փետրվարին, Իզդիրում: Քոչվորական կյանքը վաղուց թողած ցեղապետը, որին շուրջ երեք տասնյակ գյուղեր էին ենթարկվում Սինակում, լինելով հողատարածքների, ամառանոց-ձմեռանոցների, մի խոսքով՝ մեծաքանակ անշարժ և շարժական գույքի տեր, ապրելով Ռուսական կայս-

125.«Լումայ», քիվ 1, էջ 88, Թիֆլիս, 1904թ.:

րության սահմաններում՝ կարիք ուներ, պարտավոր էր օրինական կերպով պրանցել, ձևակերպել անշարժ և շարժական ունեցվածքը: Հասան աղայի մահից հետո բեկի մայրը՝ Խազալ խանումն էր տնօրինում ամեն ինչ: Բայց նա տարիքն առել էր, անգրագետ կին էր և ժամանակն էր, որ ցեղապետ որդուն փոխանցի տոհմական ժառանգությունը: Անհրաժեշտ էր դա օրինական կերպով ձևակերպել, թեև, առանց դրա էլ, հասկանալի է, Ուսուր բեկն էր տոհմական ունեցվածքի տերն ու տնօրենը: Ուսուրյանների տանը պահպանվել է Իզդիրի նոտարական գրասենյակում ձևակերպված փաստաթուղթը, համաձայն որի մայրը որդուն՝ Ուսուր բեկին է հանձնում իր լիազորությունները: Պետական բլանկը լրացված է ձեռագրով, վկաների ստորագրություններով և հաստատված Իզդիր գյուղի նոտար Տիգրան Ներսեսի Սաֆարովի ստորագրությամբ ու կնիքով:

126. Ուսուրյանների գերդաստանի արխիվ:

«Միրելի որդյակ իմ, Ուսուր բեկ.

Այս լիազորագրով խնդրում և լիազորում եմ Ձեզ Ձեր վրա վերցնելու կառավարումը բոլոր գույքային և անձնական գործերի, որ վերաբերում են իմ գույքային և անձնական իրավունքներին, որի համար ներկայացնում եմ Ձեզ իմ փոխաբեն և իմ անունից...»¹²⁶:

Այսպես, խիստ պաշտոնական ոճով սկսվող լիազորագրում Ոստրեբեկին հայտնվում է, որ նա է ունեցած և ձեռք բերելիք անշարժ գույքի տեր, կարող է ուզած ձևով տնօրինել այն, վարվել ըստ սեփական հայեցողության: Նաև հայտնվում է, որ նա է խնամակալի շահերը ներկայացնող բոլոր ասպարեզներում և հաստատություններում, դատարանից մինչև Սենատ, նա է կադրերի, պաշտոնատար անձանց ճակատագրերի որոշողը և բոլոր տեսակի գործարքներն իրականացնողը՝ առևտրայինից մինչև զինվորական ոլորտներ:

Հետաքրքիր է, որ նույն լիազորագրով մայրը որդուն է հանձնում Երևանի գանձապետական պալատի թերթիկը, որով «Իգդիրի գանձաբանից կարող եք ստանալ իմ թոշակը»:

«Այս լիազորագիրը պատկանում է Սուրմալուի գավառի Ասլանլու գյուղի բնակիչ, իմ որդի Ոստրեբեկ Հասան աղայի որդի Թեյմուրովին: Ասլանլու գյուղի բնակչուհի, փոխպորուչիկ Հասան աղայի այրի Խազալ Թեյմուրովա: Նրա անձնական խնդրանքով ստորագրել է Գուլուջա գյուղի բնակիչ Մ. Մնացականյանը», հայտնվում է փաստաթղթում: Խազալ խանումի ինքնությունը և իրավունակությունը հաստատել են երեք բնակիչներ և նոտարը: Իսկ 1909-ի փետրվարի 14-ին նոտար Տիգրան Սաֆարովը լրացրել, ստորագրել և պետական կնիքով հաստատել է լիազորագիրը:

«Ասլանլու գյուղի բնակչուհի Հասան աղա Թեյմուրովի այրի Խազալ խանումի ինքնությունը և իրավունակությունը հաստատում են Բալաբեկ Բագրատյանը, Մելիք Մնացականյանը, Ռուբեն Հունանյանը՝ Սուրմալուի գավառի Գուլուջա գյուղի բնակիչներ: Ես՝ նոտարս, հաստատում եմ, որ լիազորագիրը անգրագետ այրու՝ Խազալ խանում Թեյմուրովայի փոխարեն իմ ներկայությամբ, նրա անձնական իրավունքով, ստորագրել են... (հիշատակվում են անուններ), որն անձամբ ես հաստատում եմ: Տես՝ նոտարի կանոնադրություն N 137: Հայտարարված է ռեեստրում N 64»:

Ափսոս, փաստաթղթում նշված չէ Ոստրեբեկի տոհմական ժառանգության ցանկը, նշված չեն նրա ունեցվածքի ծավալներն ու տեսակները: Բայց որ նա իր ժամանակի ամենահարուստ, ամենակարող մայրկանցից էր, վերնախավի ներկայացուցիչ, կասկած լինել չի կարող: Մակայն սպրել է զուսպ, համեստ կյանքով, շփվել հասարակ մարդկանց՝ իր ցեղակիցների հետ, զբաղվել նրանց հոգսերով, հայրություն արել, դրա համար էլ բոլորը նրան Հայրիկ՝ Կակո են ասել: Ինչպես պատմում է թոռը՝ Ալիխանի որդի Մաջիթը, ամենամեծ շքեղությունը, որ իրեն թույլ է տվել

Ոստրեբեկը, հետևյալն է. երբեք չի կերել նախորդ օրը մոլորած գառան կամ ոչխարի միս, միշտ օգտագործել է նույն օրվա մսով պատրաստված կերակուրներ՝ խաշլամա, սաջի վրա տապակած կամ խորոված միս:

Ոստրեբեկների արխիվում ցեղապետի պարզևատրման մասին մասնապետական գիրք է պահպանվում, որ տրվել է նրան 1909 թվականի մայիսի 20-ին, Սուրմալուի գավառապետի ստորագրությամբ.

«Սույնը տրված է Սուրմալուի գավառի ոստիկանական վարչության կողմից եզդի Հասրենիների գյուղական համայնքի ավագ Ոստրեբեկ Թեյմուրովին այն մասին, որ, ինչպես նշվում է Երևանի նահանգապետի 1909 թվականի մայիսի 8-ի N 3463 գրավոր կարգադրության մեջ, Կովկասի զինվորական օկրուգի 1908 թվականի դեկտեմբերի 6-ի N 360 հրամանով նրան շնորհվել է արծաթե մեդալ՝ «քաջասրտության համար» մակագրությամբ՝ կրծքին Ստանիսլավյան ժապավենով կրելու համար: Հաստատում եմ ստորագրությամբ և պետական կնիքով»¹²⁷:

Հայտնի չէ պարզևատրման առիթը: Հետագայում, առիթով կամ ստանց առիթի, շատ պարզևներ են շնորհվելու Ոստրեբեկ Թեյմուրյանցիին, վկայելով, որ եզդիների ցեղապետը կառավարական-պաշտոնական ատյաններում նույնպես վայելել է վստահություն և հարգանք, համարվել կարևոր անձ իշխանությունների և ժողովրդի հարցերի լուծման գործում: Մեծ հեղինակություն է ունեցել Ոստրեբեկը Սուրմալուի գավառում, նրա կենտրոն Իգդիրում: Հայերի հետ մտերմությունը, շփումները, ինչպես գրել է Ս. Ավագյանն իր «Սուրմալու» գրքում, «սանձում էր թուրք խուժանի՝ հայերի հանդեպ ոտնձգություններ ու բռնություններ կատարելու ախորժակը»¹²⁸: Բեկին հաճախ, շաբաթներով, հյուր է եղել Ջահանգիր աղան: Ս. Ավագյանի խոսքով՝ «Հայ-եզդիական անկաշառ բարեկամության օրինակներ են տվել եզդի ժողովրդի արժանավոր գավազներ Ջահանգիր աղան և Ոստրեբեկը: Այս տարիներին Սուրմալուում, Իգդիրում, մաս հայրենի Ասլանլու գյուղում էր անցկացնում ծնունդ ամիսները եզդիների հայտնի ցեղապետ Ոստրեբեկ Թեյմուրյանը: Այստեղ երկար ժամանակով մնում էր նաև հայերին լավ հայտնի և շատ հարգված Ջահանգիր աղան: Իգդիրում սրանց հայտնվելը երիտասարդությանը ձգում էր նրանց հետ հանդիպման»: Պատմելով գորավար Անդրանիկի և

127. Ոստրեբեկների գերդաստանի արխիվ:

128. Ս. Ավագյան, Սուրմալու, Երևան, 2000թ.:

Ջհանգիր աղա

Անդրանիկ գորավար

Ջհանգիր աղայի բարեկամության մասին՝ հեղինակը հայտնում է, որ «Անդրանիկը եղել է նաև Ջահանգիր աղայի հետ Սուրմալուի Ասլանլու գյուղում, Ուսուր բեգին հյուր: Ժամանակակիցները պատմում են, որ այս երկու ժողովուրդների ազնիվ զավակները շատ մտահոգված են եղել հայ և եզդի ժողովուրդների ճակատագրով և այդ հյուրընկալման օրերին մշակել են թշնամուն հակահարված տալու հնարքներ ու ձևեր»¹²⁹:

ԱԼԻՍԱՆ ԲԵԿ

1910թ. ութ տարեկան էր Ուսուր բեկի ավագ որդին՝ Ալիխանը: Նրա հետ շատ էր կապված բեկը, նրան էր ապագա ցեղապետ տեսնում: Եվ կարևորելով որդու կրթության գործը՝ նրան նախ ուղարկում է Իգդիր՝ սովորելու հայկական դպրոցում: Սա, անշուշտ, բնական էր հայկական փայլուն կրթություն ստացած ցեղապետի պարագայում:

ՀՀ ժողովրդական նկարիչ Էդուարդ Իսաբեկյանը 1994-ին հրատարակած իր «Իգդիր» հուշապատումում, բոլոր ժլատ, մեկ-երկու տողով, սակայն էական փաստ է հայտնում Ալիխանի մասին: Նա գրում է, որ «ցեղապետ Ուսուր բեկի» տղան՝ «Ալի բեկը սովորում էր ծխական դպրոցում ու ապրում էր մեր տանը, քնում էր Գևորգի հետ տատիս «կլինիկայում»¹³⁰: «Կլինիկա» կոչվածը, որը տնօրինողին՝ տատին նուրբ հումորով

129. Նույն տեղում:

130. Էդ. Իսաբեկյան, Իգդիր, էջ 58-59, Երևան, 1994թ.:

ներկայացնում է հեղինակը, «բակում, ցախատան կողքին եղած առանձին մեծ սենյակն» էր, Գևորգը՝ ժողովրդական բժշկությամբ զբաղվող տատի օգնականը՝ որը տղա: Ի դեպ, շրջակա գյուղերի՝ զանազան հիվանդություններով տառապող շատ եզդիներ գալիս էին Իգդիր՝ ապաքինվելու հույսով: Այս «կլինիկա»-սենյակում էլ իր անկյունն ուներ մանկահասակ Ալիխանը:

Էդուարդ Իսաբեկյան

Պիտի մշել, որ Իգդիրը՝ Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառի վարչական կենտրոնը, գյուղաքաղաք էր 20-րդ դարասկզբին: Քաղաքի կարգավիճակ ստացավ Հայաստանի 1-ին Հանրապետության շրջանում, 1919 թվականին: Ի դեպ, միևնույն ժամանակ Հայաստանի քաղաքների շարքը դասվեց նաև Սուրմալուի մյուս նշանավոր ավանը՝ Կողբը¹³¹: Արաքսի աջ ափին տարածված Իգդիրը, որ Երևանից հեռու էր բնդամենը 40 կմ, 1914-ին ուներ մոտ 10 հազար բնակիչ: Գործում էին երեք եկեղեցի և հայկական երկու վարժարան: «Ինչ վերաբերում է կանոնավոր դպրոցներին, որոնք մեր իրականության մեջ հայտնի են ծխական-եկեղեցական անվամբ, ապա դրանք սկսել են գործել 19-րդ դարի երկրորդ կեսից... ազգային-կրթական զարթոնքին համընթաց»։ «Սուրմալուի բնակչության զբաղմունքը» հոդվածում գրում է պատմագիտության դոկտոր Ա. Վիրաբյանը: «Գավառի Իգդիր գյուղում 1872թ. բացվել է միանգամից երկու երկամյա ծխական դպրոց՝ տղայոց և աղջիկների... Յարական իշխանությունների հալածանքներն ուղղված էին ազգության հիմքերը խաթարելու՝ եկեղեցու և դպրոցի դեմ: Դպրոցները փակվում էին, բայց կրկին վերաբացվում և դժվարին պայմաններում շարունակում իրենց գործունեությունը»¹³²: Ծխական դպրոց է անվանում Էդ. Իսաբեկյանը, վարժարանն էլ նույնն է, և նրանցից մեկի սանն էր Ալիխան բեկը:

Շատ տարիներ՝ մոտ 9 տասնամյակ անց հռչակավոր նկարիչն իր հուշագրությունը նվիրելու է Ալի-Ալիխանի որդուն՝ Մաջիթ բեկ Ուսուրյան-

131. Ա. Վիրաբյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 372, Երևան, 1993թ.:

132. Սուրմալու. Իգդիր. Պատմության քառուղիներում, Երևան, 2007թ.:

նին, ընդամենն իմանալով, որ Ուսուրյանները կան և ապրում են Շամիրամում: Ահա նրա ընծայագիրը. «Մեծ Ուսուր բեկի մյուս թոռանը՝ Մաջիտին՝ մեծ ուրախությամբ: Էդ. Իսաբեկյան, 27.03.97թ.»¹³³:

Ինչպես Ուսուր բեկը, Սինակի մյուս եղբիները, Էդուարդ Իսաբեկյանը, նրա ծնողները, Սուրմալուի բոլոր հայերը 1919-20թթ. հարկադրված բողեցին իրենց ծաղկուն, բերքառատ, սառնորակ աղբյուրներով հոչակված բնօրրանը, անցան Արաքսը և հաստատվեցին գետի ձախ ափին, Արևելահայաստանի տարբեր բնակավայրերում: «Իսկ դու, սիրելիս, ոտքեր չունենիր, որ մեզ հետ գաղթեիր», - գրում է Էդ. Իսաբեկյանը: - *Դու մնացիր, որ դառնաս աշխարհագրական, քարտեզային հասկացողություն, փաստ՝ քո քաղաքացիներին հիշեցնելու համար, որ կար, եղել էր Մասիսի երկար շվաքի տակ Սուրբ Մարի (Սուրմալի) կոչվող շեն ու լի, «ղայրոցներով հարուստ» գավառի նախկին կենտրոնը՝ Իգդիր կոչեցյալ...»¹³⁴: Ասենք, որ Սուրմալուի գավառը 16-րդ դարակեսից եղել է պարսկական տիրապետության տակ և 1827-28թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի արդյունքում, Արևելյան Հայաստանի կազմում, անցել Ռուսական կայսրությանը: 1828-ին Իգդիրում և գավառում հաստատվել են Խոյից և Սալ-*

Իգդիրցի դարոցականներ

133. Ուսուրյանների գերդաստանի արխիվ:

134. Էդ. Իսաբեկյան, Իգդիր, էջ 4, Երևան, 1994թ.:

մաստից, նաև Բայազետից գաղթած բազմաթիվ հայ ընտանիքներ: Այդ նույն ժամանակ Հասան աղա ավագի գլխավորությամբ, ինչպես արդեն նշվել է, Սուրմալուի գավառում, Սինակ լեռան գեղատեսիլ լանջերին, հաստատվել և իրենց շեներն են կառուցել Բայազետից փոխադրված 300 եզդի ընտանիքներ: Բայազետն ու Սուրմալուն հարևան գավառներ էին, ինչպես Սուրմալուն ու Երևանը: Խճուղով Իգդիրից մինչև Բայազետ 54 կմ է, իսկ Իգդիրից մինչև Մարգարայի կամուրջ՝ 12-13 կմ: Այս հանգամանքը հնարավորություն է տվել և՛ քաղաքին, և՛ Սուրմալուի գավառին սերտ կապերի մեջ լինել Էջմիածնի, Երևանի, Արարատյան դաշտի մյուս բնակավայրերի հետ: Իսկ Բայազետ տանող ճանապարհով պահպանվում էր կապը Արևմտյան Հայաստանի հետ: 20-րդ դարասկզբին Իգդիրի ոստիկանական շրջանն ընդգրկում էր 61 գյուղ, ուներ 2961 ծովա՝ 30169 բնակիչ: Հարևանությամբ՝ Դաշքուռունի ոստիկանական ենթաշրջանն ուներ 317 ծովա՝ 3000 բնակչով¹³⁵: 1920 թվականի թուրք-հայկական պատերազմի նախօրեին Սուրմալուի բնակչությունը գաղթեց Արաքսի ձախափնյակ, հաստատվեց Երևանում և Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում: Թուրքական զորքերը գավառից գավառ, տեղի դարձան ծաղկուն, հարուստ քաղաք Իգդիրին, Կողբի աղահանքերին... Ռուս բոլշևիկների հետ լեզու գտած, իրենց հեղափոխության ջահակիրներ հոչակած կարմիր քեմալականները 1921թ. Մոսկվայում, ապա Կարսում կնքեցին ռուս-թուրքական բարեկամության պայմանագրեր՝ վերստին Հայաստանի սահմանները և սեփականացնելով մինչ այդ երբևէ Թուրքիային չպատկանած տարածքներ, այս թվում՝ Հայաստանի խորհրդանիշ Արարատ լեռը¹³⁶:

Իսկ մինչ այդ, 20-րդ դարասկզբին, այգիներով, արհեստներով, ինքնօրինակ նկարագրի տեղ բնակիչներով հայտնի գյուղաքաղաք էր Սուրմալուի

Արարատը Իգդիրից

135. Սուրմալու. Իգդիր, Պատմության քառուղիներում, Երևան, 2007թ.:

136. Հայոց պատմություն, հ. 4, գիրք առաջին, էջ 324, 367, Երևան, 2010թ.:

կենտրոնը՝ Իգդիրը: Այստեղ էր ապրում Կանայանների գերդաստանը, որ հռչակված էր ոչ միայն բարեկեցիկ նիստ ու կացով, այլև ուսյալ գավակներով: Հնարավոր է, որ Իգդիրում 1910-12թթ. Ալիխանն ապրել է և Իսաբեկյանների, և Կանայանների տանը, քանի որ Մարտիրոս աղան՝ Դրոյի հայրը, մտերիմ էր Հասան աղայի ընտանիքի հետ. Դրոն և Ուսուր բեկը փոքրուց շփվել, ընկերություն են արել, և այս երկու ընտանիքները հաճախ հյուրընկալել են միմյանց: Ուսուրյանները միշտ շեշտում են, որ Դրաստամատ Կանայանը եղել է Ուսուր բեկի հարսանիքի քավորը: Այնպես որ, Ալիխանը կարող էր մնալ նաև իր քավորի օջախում: Իգդիրի դպրոցն ավարտելուց հետո հայրը որդուն տեղափոխել է Ջոր, և Ալիխանը կրթություն է ստացել եգիպտական գյուղի ռուսական կրթօջախում: Այսքանով չի բավարարվել Ուսուր բեկը: Նա ցանկանում էր, որ որդին ավելի հիմնավոր կրթություն ստանա, քան անգամ ինքը: Եվ Ալիխան բեկը՝ ընդամենը 13 տարեկան, ճանապարհվում է Մոսկվա՝ ուսանելու հանրա-հայտ Լազարյան ճեմարանում:

Լազարյան ճեմարանի շենքը

Ուսուրյանների գերդաստանի արխիվում պահվող փաստաթղթերից մեկը Ալիխանի մոսկովյան ուսումնառության առիթով Ուսուր բեկի գրած դիմում-խնդրագիրն է Կովկասի փոխարքային: Հետաքրքիր է, որ 1915 թվականին գրած փաստաթղթում «Կովկասի բոլոր եգիպտական առաջնորդ Ուսուր բեկ Թեյմուրովը» իրեն համարել է «Երևանի նահանգի Մուրմալու-

ի գավառի Իգդիր գյուղի բնակիչ»¹³⁷: Անշուշտ, չի բացառվում, որ գավառի կենտրոնում՝ Իգդիրում էլ Ուսուր բեկը տուն ունենար, բայց... ավելի հետաքրքիր է խնդրագիրը. «Պատերազմի ժամանակ սնանկանալով և հնարավորություն չունենալով որդուս համապատասխան դաստիարակություն տալու, համարձակվում եմ դիմելու Ձերդ կայսերական մեծությանը ամենախոնարհ խնդիրքով, համձնարարելու, որ որդուս՝ Ալի բեկ Թեյմուրովին Մոսկվայի Լազարյան ինստիտուտի արևելյան լեզուների կովկասցի բոշակառուների թվում ներառելու, դրանով չգրկելով ինձ որդուս իր ծագմանը համապատասխան դաստիարակություն և կրթություն տալու հնարավորությունից: Հաշվի առնելով, որ որդիս 13 տարեկան է և, հետևաբար, ուսումնական հաստատության ընտրության հետագա ձգձգումը անհնար է միջնակարգ ուսումնական հաստատություն ընդունվելու տարիքի փոփոխման հետ, որդուս հերթագրելը նրան ընդմիջու կրողնի առանց կրթության: Իմ միջոցներով կրթության տալու հնարավորություն չունեմ, որովհետև Իգդիրում չկան միջնակարգ ուսումնական հաստատություններ:

Հաշվի առնելով վերոնշյալը, պատիվ ունեմ խնդրելու Ձերդ կայսերական մեծությանը՝ նկատի ունենալու իմ դրությունը, ինչպես նաև այն, որ պետությանն անհրաժեշտ է ունենալ եգիպտական ժողովրդի կրթված և կուլտուրական ներկայացուցիչներ, չմերժել իմ ամենախորին խնդրանքը՝ ընդունելու որդուս Արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտ՝ Կովկասցի բոշակառու, որ եկող ուսումնական տարվա սկզբից նա կարողանա սովորել և ավարտել կրթությունը՝ նվիրվելով Յարին և հայրենիքին, որն իր պաշտպանության և հովանավորության տակ է առել եգիպտական ժողովրդին՝ տանջված ու սնանկացած դարավոր թշնամուց՝ բուրից...»:

Ի. Վորոնցով-Դաշկով

Կովկասի փոխարքա, գեներալ-լեյտենանտ, կոմս Ի. Վորոնցով-Դաշկովն ընդառաջել է Ուսուր բեկին, և 13-ամյա Ալիխան բեկն ընդունվել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարան: Ի. Վորոնցով-Դաշկովը պաշտոնա-

¹³⁷ Ուսուրյանների գերդաստանի արխիվ:

վարման վերջին տարում՝ 1915 թվականին, ընդառաջելով Ռուսիա Բեկին, ասես, կրկին հավաստել է իր բարեհաճ վերաբերմունքը դեպի անդրկովկասյան ժողովուրդների կրթա-մշակութային հարցերը¹³⁸:

Հարազատները պատմում են, որ Ալիխան Բեկը երկու-երեք տարի է ընդամենը սովորել Լազարյան ճեմարանում: Սկսվել են 1917-ի հեղափոխությունները, և Ռուսիա Բեկը, վախենալով որդու ապագայի համար՝ նրան ետ է կանչում, բերում Սուրմալու: Անկանխատեսելի, խառնակ իրադարձություններով եռացող «հեղափոխության դարբնոցում»՝ Մոսկվայում, երաշխավորված չէր որևէ մեկի կյանքն ու անվտանգությունը: Այսպես, 1917-ին, 15 տարեկանում, Ալի Բեկը վերադառնում է Մոսկվայից: Նշանակում է, որ հայրը 1915-ի տարեկագրին էր փոխարքային խնդրագիր ուղարկել՝ նշելով, որ որդին 13 տարեկան է: Ասել է՝ Ալիխանը ծնվել է 1902թ., 1910-12թթ., երկու տարի, հաճախել Իգդիրի ծխական դպրոց, ապա սովորել է Ջորջի ռուսական տարրական դպրոցում, այնուհետև 1915-ին, 13 տարեկանում, մեկնել Մոսկվա և երկու տարի ուսանել Լազարյան ճեմարանում, որն այն ժամանակ արդեն արևելյան լեզուների ինստիտուտ էր: Որդուն ևս, ինչպես ժամանակին՝ Գևորգյան ճեմարանում սովորող հորը, հանգամանքները խանգարում են ավարտելու ուսումնառությունը:

1915-ի տարեկագրին առաջին անգամը չէր, որ Ռուսիա Բեկը փաստաթղթի տակ ստորագրել էր՝ Անդրկովկասի բոլոր եզդիների առաջնորդ: Այդպես էր, ըստ էության, ի սկզբանե՝ 1896-ից: Իսկ 1909 թվականին, երբ եզդիների հոգևոր առաջնորդ Միր Իսմայիլը Մոսուլից եկավ Հայաստան, հատուկ կոնդակով Անդրկովկասում իր փոխանորդ և ներկայացուցիչ նշանակեց Ռուսիա Բեկին: Այսինքն՝ Անդրկովկասի եզդիների աշխարհիկ առաջնորդին վերապահվում էին նաև եզդիների հոգևոր առաջնորդի իրավունքներ, պարտականություններ, իշխանություն, մի խոսքով՝ բոլոր գործառնությունները երկրամասում նրա բացակայության ժամանակ: Հայկական և ռուսական մամուլն անդրադարձավ այդ իրադարձությանը, որն առիթ էր նաև եզդիներին նվիրված մոր հետազոտություններ, գրքեր և հոդվածներ պատրաստելու: Եվ դրանք չուշացան:

138. Հայտնի է, որ **Ի. Վորոնցով-Գաշկովի** պնդմամբ **Նիկոլայ 2-րդը** 1905-ի օգոստոսի 1-ին ստորագրեց երկու տարի առաջ բռնագրավված հայկական եկեղեցու

ՄՐ ԻՍՄԱՅԻԼ ԵՎ ՈՒՍՈՒՐ ԲԵԿ

20-րդ դարասկզբին եզդիների հոգևոր առաջնորդն էր Միր Իսմայիլը: Նրա նստավայրը Լալեշում էր, Մոսուլից ոչ հեռու: Մերձակայքում տասնյակ եզդիական գյուղեր կային, 56-ից ավելի, ինչպես հիշատակել է նա 1919-ի աշնանը Ռուսիա Բեկին հղած իր գրություն-նամակում¹³⁹:

Միր Իսմայիլ

Հայ քաղաքական, ազգային-ազատագրական շարժման խոշոր գործիչ Վահան Փափագյանը՝ Կոմսը, որ Արամ Մանուկյանից առաջ, 1903 թվականից գլխավորում էր ՀՀԴ կազմակերպությունը Վան-Վասպուրականում¹⁴⁰ և, Ս. Վրացյանի խոսքով, լավ գիտեր քրդերին ու եզդիներին, իր հուշերում գրում է, որ «*Եզդիներն ունենում էին տարրը տեղավորված էր Տիգրանակերտի շրջանի (Դիարբեքիր) և Սինճար լեռան շուրջ (թվով 10-15 հազար)*»: Նա նաև նշում է, որ «*Եզդի ազգաբնակչությունը Վասպուրականի մեջ սակավ էր, մեկ կամ երկու գյուղ միայն, որոնք միշտ բարեկամ և շատ պարագաներու մեջ նաև գործակից եղած են մեզի*»¹⁴¹:

Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության Վան-Վասպուրականի շրջանի ղեկավարը գրում է նաև, որ Սինճարի լեռներում է եզդիների գլխավոր սրբավայր Լալեշը՝ կրոնապետի նստավայրը: Լալեշը կամ Լալըշը Իրաքում է: Այնտեղ՝ տաճարում պահվում են եզդիական դավանաբանության

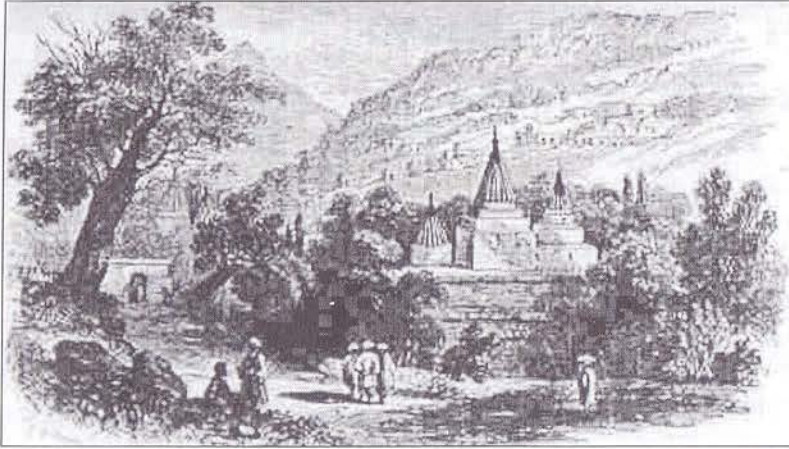
ունեցվածքը վերադարձնելու և հայկական դպրոցները վերաբացելու մասին հրամանագիրը: Ի դեպ, **Վորոնցով-Գաշկովի** միջնորդությամբ է Ռուսաստանի կառավարությունը 1912-ին ստանձնել Թուրքիայում հայկական բարենորոգումների անցկացման միաձեռնությունը: Նա նաև գործուն մասնակցություն է ունեցել 1-ին աշխարհամարտի ժամանակ հայկական կամավորական զորքերի կազմակերպմանը՝ Թուրքիայի դեմ կռվելու համար:

139. Այս և հետագա վկայությունները, մեջբերումները՝ Ամբողջ եզդիների **Քեյխ Արդի Բեկ զադե Միր Իսմայիլ Բեկի** գրություններից. Երևանի Մատենադարան, 240գ թղթապանակ, վավերագիր 3:

140. Հայկական հարց հանրագիտարան, էջ 297, Երևան, 1996թ.:

141. **Վ. Փափագյան**, Իմ հուշերը, հ. 1, էջ 295, Բոստոն, 1950թ.:

երկու սուրբ գրքերը՝ «Գիրք Հայտնությանը» և «Մև մատյանը», այստեղ է Շեխ Ադիի դամբարանը, դավանանքը խորհրդանշող հուշարձան-կոթողը, որի կրկնօրինակը մեր ժամանակներում իրենց գյուղի կենտրոնում են դրել շամիրամցիները, Ուսուր բեկի հետնորդների նախածնունդամբ:

Լալեշ

Լալեշում են տեղի ունենում բոլոր գլխավոր դավանաբանական արարողությունները, շուքով նշվում ժողովրդական տոները, որոնք անցկացնում են միքերը և դավալները: Լալեշ այցելած եզդին իրեն երջանիկ է համարում, գտնում, որ կատարել է հոգու մեծ պարտականությունը: «Լալեշն այն սուրբ վայրն է աշխարհում, որ նրանք պաշտում են, ինչպես քրիստոնյաները՝ Երուսաղեմը, ուր նրանք ուխտի են գնում և որը նրանք բազմաթիվ հոգևորականության առաջնակարգ մայրաքաղաքն է», - գրում է հայ մեծ լուսավորիչ Խ. Աբովյանը¹⁴²:

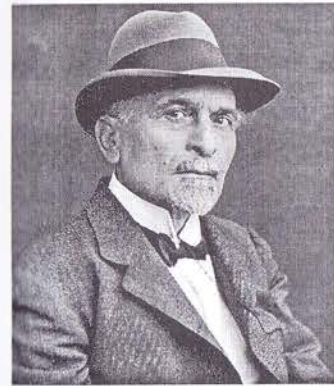
Իսկ գլխավոր սրբավայրից եզդիական մոտ ու հեռու բնակավայրեր այցելող հոգևորականները ամենուր ընդունվել են մեծագույն հարգանքով ու պատկառանքով, արժանացել մեծարանքների ու նվերների: Ի դեպ, 1919-ին (հավանաբար նոյեմբեր ամսին) Հայաստանում պաշտոնական ընդունելություն կազմակերպվեց Լալեշի եզդի հոգևորականների Երևան ժամանելու առիթով¹⁴³:

142. Խ. Աբովյան, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 264, Երևան, 1958թ.:

143. Ս. Վրացյան, Կյանքի ուղիներով, Գ հատոր, Եզդիների և պոչի մասին, էջ 179-180, Բեյրութ, 1963թ.:

20-րդ դարասկզբին Միր Իսմայիլի՝ եզդիների հոգևոր առաջնորդի այցերը Անդրկովկաս պակաս տալավորիչ չեն եղել, անդրադարձ են գտել ժամանակի մամուլում, արձագանքներ ունեցել, քանի որ մշտապես ուղեկցվել են եզդիներին վերաբերող ինչ-ինչ խնդիրների քննարկումներով, քաղաքական բանակցություններով՝ ցարական բարձր աստիճանավորների, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի և հասարակական գործիչների հետ:

Միր Իսմայիլը, լրիվ՝ Ամբողջ Եզդիների Բեյա Աբդի բեկ զադե Միր Իսմայիլ բեկ, քանիցս եղել է Հայաստանում, հանդիպել եզդիների աշխարհիկ առաջնորդ Ուսուր բեկին, այցելել Էջմիածին՝ կաթողիկոսին, Թիֆլիս՝ փոխարքային, տեսնվել ինչ-ինչ պաշտոնյաների ու գործիչների հետ: Լինելով հոգևորական՝ նա սեփական օրինակով ցանկանում էր կոտրել իր ժողովրդի մեջ ապրող կարծրատիպը՝ անտարբերությունը կրթության նկատմամբ: Եվ քանի որ հայերին համարում էր եզդի ժողովրդի

Վահան Փափազյան

բարեկամ, իր զավակներին հայկական դպրոց է ուղարկում: «Այնքան կսիրեի հայերը, որ յուր զավակները անգամ Պաղտատի հայոց Ս. Թարգմանչաց վարժարանը կը դրկե դաստիարակության համար», գրել է «Հայ հանրագիտակը»¹⁴⁴: Հայաստան կատարած իր առաջին այցերից մեկի ժամանակ Միր Իսմայիլը հանդիպել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկին¹⁴⁵ և խնդրել, «որպեսզի իր հոտի կրթական հոգատարությունը հայ հոգևորականությունն իր վրա վերցնի»:

Այդ մասին իր հուշերում գրել է նաև Վահան Փափազյանը. «Տարիներ առաջ Սինճարի եզդիները նույնիսկ Էջմիածին դրկած էին իրենց քաղաքական (հոգևոր) պետերեն Իսմայիլ պեյր, որ Կաթողիկոսեն խնդրած էր հայ ուսուցիչներ դրկել իրենց քով և հայության հարիլ»: Կոմսն այստեղ շեշտում է, որ «Սինճարը Վասպուրականն շատ հեռու էր՝ անոնց հետ գործակցություն ստեղծելու համար»¹⁴⁶:

144. «Հայ հանրագիտակ», 5-րդ հատոր, Բուրբեշ, 1940թ.:

145. Մկրտիչ Ա Վանեցին Խրիմյան Հայրիկը կաթողիկոս է եղել 1892-1907 թթ.:

146. Վ. Փափազյան, Իմ հուշերը, հ. 1, էջ 295, Բոստոն, 1950թ.:

Միր Իսմայիլը, տարբեր աղբյուրների հաղորդմամբ, Կովկասում եղել է նաև 1907, 1908, 1909, 1912 թվականներին: 1909-ին Անդրկովկաս եկած Միր Իսմայիլը հանդիպել է եզդիների առաջնորդ Ռուսր բեկին, ապա նրան Էջմիածնում ընդունել է արքեպիսկոպոս Գևորգ Սուրենյանը՝ ապագա կաթողիկոսը: Այնուհետև բեկը կրոնապետին ճանապարհել է Թիֆլիս: Այստեղ Միր Իսմայիլը հանդիպել է «Մշակի» խմբագիր Ալեքսանդր Քալանթարին, ով քրդական (եզդիական) մշակույթի ջատագովներից էր: «1909թ. փետրվարի 19-ին Շեխ Իսմայիլը ներկայանում է Կովկասի փոխարքային: Ընդունելությանը ներկա էին հայ մտավորականության լայնախոհ ներկայացուցիչներ Գարեգին արքեպիսկոպոս Սաքունցյանը, Եփրեմ վարդապետ Սուրխասյանը, գնդապետ Ա.Լազարյանը, լրագրող Ա. Քալանթարը, որոնք աջակցելով Միր Իսմայիլին՝ փոխարքայից խնդրում են քուրդ (եզդի) երեխաների համար դպրոցներ բացել», գրել է հետազոտողը¹⁴⁷: Միր Իսմայիլի 1909-ի հայաստանյան և քիֆլիսյան այցին իր գրքում անդրադարձել է Սիոն վարդապետ Տեր-Մանվելյանը: «Ընդհանուր եզդիների ներկայիս կրոնապետն է - շեխ-միր Իսմայիլ՝ Միր-Աբդին Բեկօղլին, որն ապրում է Մոսուլի և Բաղդադի մոտերքը»:

Տեսարան Թիֆլիսից

գրում է վարդապետը: «Սա անցյալ՝ 1909 թվին, հունվարի 30-ին գալով Կովկաս, մի քանի օրով մնաց «Էջմիածնում՝ այցելելով սրբազան վայրերն հայության»¹⁴⁸: Ապա Սիոն վարդապետը տեղեկացնում է, որ կրոնապետը «այցելության ժամանակ գնահատելով ցեղապետ-Էլբեկի՝ (էլ-ցեղ) հիշատակյալ Ռուսույ աղի ծառայությունները և անձ-

նական արժանավորությունը՝ նշանակեց նրան իրեն փոխանորդ և ներկայացուցիչ յուր ռուսահայատակ հավատացյալների վերա...»: Ասել է՝ Անդրկովկասի եզդիների առաջնորդին նոր իրավասություն էր տրվում՝ գործառույթների լիիրավ տնօրինումը Անդրկովկասում կրոնապետի բացակայության ժամանակ: Սա, անշուշտ, ավելի էր ընդլայնում Ռուսր բեկի իշխանության ոլորտները: Սիոն վարդապետը հայտնում է նաև, որ Միր Իսմայիլը, «գալով Տիֆլիս՝ բախտ ունեցավ ներկայանալու Ն.Կ.Մ փոխարքա Գրաֆ (կոմս) Վարանցով-Դաշկովին»:

Ռուսթյանները պատմում են, որ 1912թ. Հայաստան եկած Միր Իսմայիլին Ասլանլուում, իր օջախում, ընդունել և պատվել է Ռուսր բեկը: Ինքնին պարզ է, որ Անդրկովկասի եզդիների առաջնորդին և եզդի ժողովրդի կրոնապետին մախ միացրել են իրենց ազգակիցներին վերաբերող ընդհանուր մտահոգություններն ու խնդիրները, նաև՝ մարդկային պարզ համակրանքը, հայացքների ընդհանրությունը: Միր Իսմայիլի հանձնարարությամբ էին 1919 թ. եզդի հոգևորականները եկել Երևան ու բերել կրոնապետի կոնդակը: Այդ մասին իմանում ենք Ս.Վրացյանի¹⁴⁹ շնորհիվ:

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարների շրջանում, Ս. Վրացյանի խոսքով, «անհրաժեշտ էր նկատվում ուժեղացնել քարեկամական կապը Հայաստանի և Միջագետքի միջև, ուր (եզդիների հետ մեկտեղ) ապրում էին և Ասորիները, որոնք Հայերից ոչ պակաս հակաթուրք էին»: Եզդի կրոնապետների պատվիրակությանը 1919թ. «Երևանում ջերմ ընդունելություն ցույց տրվեց», գրում է Ս. Վրացյանը և հայտնում, որ կառավարությունն իրեն էր նշանակել «եզդիի պատվիրակության հանդիսավոր ընդունելության կազմակերպիչ»: Նախատեսվում էր, որ հանդիպումը պիտի լինի շատ տպավորիչ, որպեսզի հոգևոր առաջնորդները գոհ վերադառնան Սինջար: Ս. Վրացյանը գործը հանձնում է «այդ տեսակ գոր- Արշավիր Շահխաթունի ծերի վարպետ՝ մայրաքաղաքի պարետ» և շնորհավի դերասան, հայ րատորնի վարպետ Արշավիր Շահխաթունուն: Վերջինս հանդիպում է

147. Կարլեն Զաչանյան, Հայ մտավորականության ավանդը քրդական մշակույթի և պատմության ուսումնասիրման գործում, էջ 88, Երևան, 2004թ.:

148. Ս.Վ.Տեր-Մանվելյան, Եզդիի. Կուրմանժ, էջ 25, Ախալխա, 1910թ.:

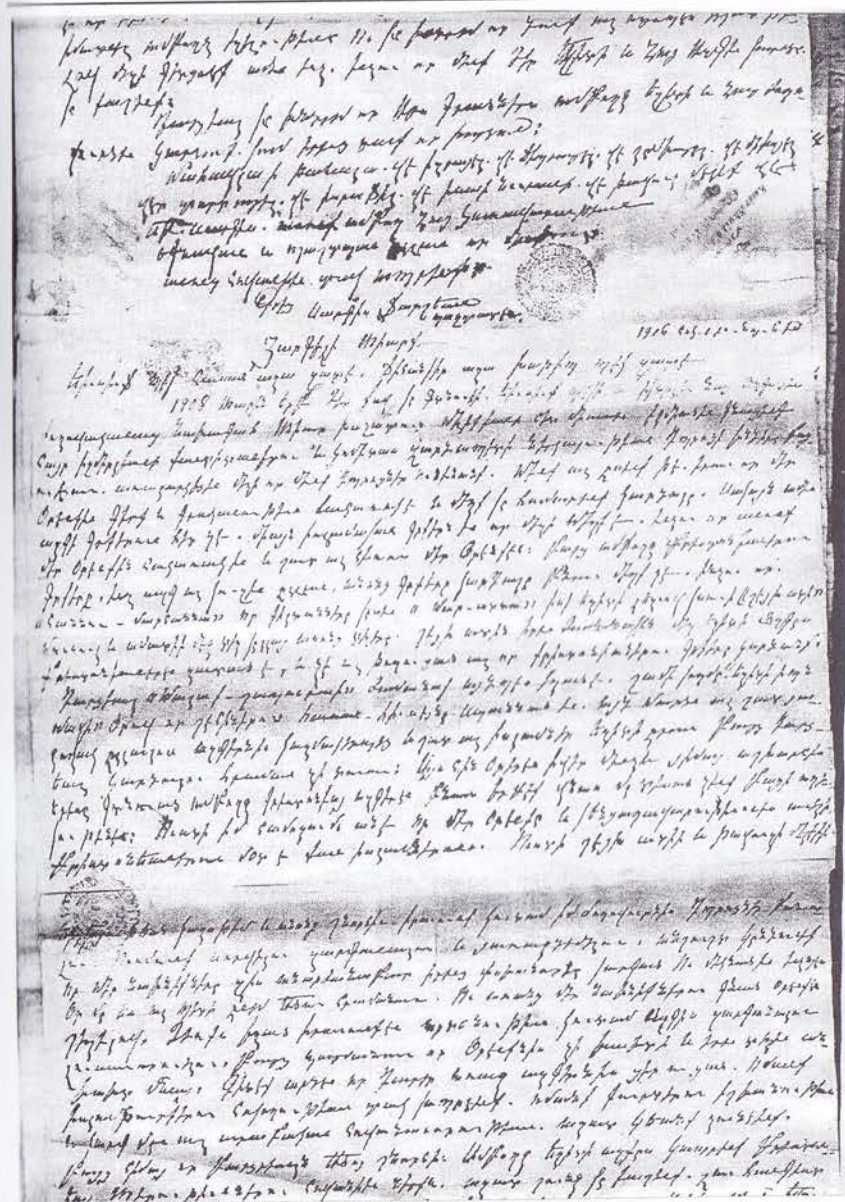
149. Ս. Վրացյան, Կյանքի ուղիներով, Գ. հատոր, «Եզդիների և պոչի մասին», էջ 179-180, Բեյրութ, 1963թ.:

Սիմոն Վրացյան

վանեցի ոսկերիչների հետ և մի գեղեցիկ ոսկյա շքանշան պատրաստել տալիս՝ կառավարության անունից եզդիների պատվիրակության ղեկավարին նվիրելու համար: Կազմակերպչական աշխատանքի մեջ ներգրավվում է խորհրդարանի անդամ Ուսուր բեկը: Նրա, պատգամավորների և կառավարության անդամների մասնակցությամբ տպավորիչ ձևով խորհրդարանում տեղի է ունենում պատվիրակության հանդիսավոր ընդունելությունը, որից եզդիները շատ գոհ են մնում: Ս. Վրացյանը գրում է, որ ընդունելության ժամանակ պատվիրակության ղեկավարը եզդիների կրոնապետի կոնդակը հանձնում է Ուսուր բեկին, նրա միջոցով՝ Հայաստանի ղեկավարությանը: «Որպեսզի անախորժ անակնկալի չհանդիպեինք, ես նախորդ ժանոթացա կոնդակի բովանդակության,- պատմում է Ս. Վրացյանը: - Այդ մի երկար քուղբ էր, «Դանիելի» ձևով, գրված հայերեն լեզվով, որ բացվեց երկյուղածությամբ: Թղթի վերևը, անհմուտ ձեռքով գծված էր սիրամարգի պատկերը, որ եզդիների կրոնական խորհրդանշանն էր: Ապա գալիս էր կոնդակի բովանդակությունը»:

Որ այդ կոնդակը եզդիների գլխավոր կրոնապետ Միր Իսմայիլի՝ 1916-19 թվականների ընթացքում Բաղդադում թելադրած ու գրի առնված նամակ-գրություններն էին հիշյալ ժամանակաշրջանում տարագիր 6000 հայերի ու նրանց ապաստան տված Սինջարի եզդիների ողիսականի մասին, պարզ է դառնում Ս.Վրացյանի հետևյալ խոսքից. «Կոնդակում... ռամկական հայերենով, պատմված էին այն խժոժությունները, որ պատերազմի ընթացքին բուրբերը գործեցին հայերի և եզդիների վերաբերմամբ: Եվ բուրբերի հասցեին գործածված էին անտպագրելի հայկոյանքներ... Երևակայեցեք, որ մեր կաթողիկոսները իրենց կոնդակներում գործածեին այդպիսի բառեր...»: Խորհրդարանում, հանդիսավոր ընդունելության ժամանակ, Խորհրդարանի նախագահ Ավետիք Սահակյանի ողջունի խոսքից հետո, «Յուսուֆ աղան առավ պատվիրակի ձեռքից կոնդակի փաթեթը և համբուրելով՝ հանձնեց նախագահին,- գրում է Ս. Վրացյանը: - Չեմ կարող հիշել, թե ո՞վ էր, որ կարդաց կոնդակը դանդաղ ու հանդիսավոր ձայնով: Եզդիները հետևում էին ընթերցանության մասնավոր ջերմեռանդությամբ. իրենց հոգևոր պետի սրբատառ կոնդակն էր»:

Միր Իսմայիլի կոնդակ-գրությունը (հատված)

տուր Պաղտատ ժամանեց: Տեսնվեցանք, պատմեց ինձ 12 տարի առաջ վան Չեր մուր գայս և միասին Էջմիածնա մեջ հայերուն հետ ունեցած կապակցությունն իսկ անքակտելի մնացած է և դուք ներկայումս գործած եք հայկական բանակին մեջ և օգնած եք եղբայրաբար, քե՛ս և քե՛ս մեր ժողովրդի ամբողջ մեծավորներն ու շեխերը ուրախ եղան, զովաբանեցին Չեզ: Իսկ ես Պաղտատի մեջ հայերու Զյուպին (ակումբ) հրավիրված էի, տիար Արսեն Կիսուր բանախոսության մեջ զովեց և փառաբանեց, վեր հանեց Չեր քաջությունը և հայերու հեպ ունեցած անքակտելի բարեկամությունը և կապը, հոն զիս ներկայացուց մեր Եզիտի ազգին ներկայացուցիչը, հայերը ոտնկայս ընդունեցին զիս՝ իրենց դաշնակից ազգին ներկայացուցիչն ծափահարությունն ու մեջ զովասանքներ կարդացին բոլոր եզիտի ազգին...» (ընդգծումները մերն են՝ Մ.Մ.):

Ոճը մանվածապատ է, «ռամկական», ինչպես նկատել է Ս. Վրացյանը, սակայն՝ հասկանալի: Գրագիրը՝ Սարգիս Ֆարշյանը, Միր Իսմայիլի հայերեն բանավոր խոսքն է արագ-արագ տղագրել: Ասենք, որ հասարակական-քաղաքական գործիչ Արսեն Կիսուրը մոտիկից ճանաչել է Ուսուր բեկին, շփվել նրա հետ: 1919թ. փետրվարի 6-ից 13-ին Երևանում տեղի ունեցած Արևմտահայերի 2-րդ համագումարի¹⁵¹ պատգամավորներ էին նրանք: Թեյմուրովը ներկայացնում էր Սուրմալուի գաղթականներին, իսկ Ա. Կիսուրը համագումարի Կազմակերպիչ կոմիտեի կազմում էր, այնուհետև ընտրվեց գործադիր մարմնի անդամ: Իսկ որ Ուսուր բեկը իր գլխավորած զինված ջոկատով, ինչպես նշվում է Միր Իսմայիլի նամակում, մասնակցել է Հայաստանի անկախության համար մղված կռիվներին, այլ փաստեր ևս կան, որոնց կանոդադառնա՞նք հաջորդիվ: Շարունակենք նամակի ընթերցումը.

«1915 թվականին թուրք կառավարությունը զարհուրանքի մատնելով ընդհանուր հայությանը, տեղահանություն հրապարակեց (հայտարարեց) և քեզ քշվառ հայերը դեպի Բեսյուլ Այնի կողմերը և Տեր Էլ Ջորի: Մինճար լեռը ապաստանող թուրք յաթաղաներեն ճողոպրող հայ և քրիստոնյա 4.000 տարրին, որ վերջը եղավ 6.000, եզիտի ազգը ասոնք ամբողջությամբ իրենց տուններում մեջ բաժնեցին, պահեցին զանոնք ուտելիքով, հագնելիքնին անգամ հոգալով, ովևե՛ մեկը թուրքին չհանձնելու պայմանով: Իսկ ես մեծ պարտականություն մը վրաս առած միշտ կպտտեմ ժո-

ղովորդին մեջ՝ հորդորելով անոնց, որ լավ խնամեն, աղեկ պահեն, ինչու որ աշխարհը ասանկ չի՝ պիտի մնա...»: Այնուհետև Միր Իսմայիլը Ուսուր բեկին հայտնում է, որ եզդիներն ընդդիմացել են գերմանացի և թուրք զինվորականներին, պաշտոնյաներին, չեն կատարել նրանց պահանջները, չեն հանձնել նրանց անգամ մի տարագիր հայի, ավելին՝ զենքով կռվել, սրայքարել են և մեծ վնասներ պատճառել, բռնագրավել գերմանական սովորմեքենաներ ու զենք: «26-րդ օրը, - հայտնում է կրոնապետը, - թուրք բանակը իրեն կատաղի վայրագությամբ հարձակվեցավ Մինճարի վրա», և 24 ժամ շարունակ կռվող եզդիները ստիպված լքեցին «գյուղաքաղաքը և գյուղերը ու լեռ քաշվեցան, թուրք կառավարությունը առիթն օգտվելով՝ մոտավ գյուղերը այրեց», ապա շրջապատեց լեռան վրա ապաստանածներին: Սակայն, օգնության են հասնում անգլիացիները, որոնց լուր էր հասցրել հայ պրոֆեսոր Աստվածատուր Խաչատրյանը: Եվ 1918-ի սեպտեմբերի 30-ին թուրքերը նահանջում են: 35-օրյա կռիվների ժամանակ «75 եզիտի և 10 հայ մահատակ ունեցանք, իսկ մեր տեսած թուրք զորքերու անկումեն՝ 285 դիակ», պատմում է Միր Իսմայիլը:

Նրա ծավալուն գրություններում հիշատակվում են զորավար Անդրանիկը, կաթողիկոս Խրիմյանը, Ջավեն պատրիարքը, Կոմիտասը, եզդիների խմբապետ Ջիանգիր աղան և այլ անձնավորություններ, խոսվում է հայ և եզդի ժողովուրդների բարեկամության, եզդիների կրթական հարցերի և այլ խնդիրների, իրադարձությունների մասին: Ներկայացնելով թուրքերի կողմից եզդիների տևական հալածանքները, բռնությունները, կրոնապետը նշում է. «...մեր ազգը բնաջինջ արին... Բռնի կերպով կիսլամացնեին. կկտրեին, կսպանեին, մինչև որ ազգերնիս այս վիճակին հասցուցին: Դիշտ ատոր համար է, որ կրսեմ՝ բնավ երբեք կարևորություն չի տաք Ձեզ դարերով նեղող, ճնշող թուրք բռնապետին և չի միանար: Չեռներուդ եկածին չափ կոտորեցեք, ջարդեցեք, սուրե անցուցեք, հալածեցեք, ցիրուցան ըրեք և թող մի տաք, որ աչք բանան Ձեր վրա, և փստահ եղեք, որ 230.000 տնվորներեն, որ 1.150.000 ժողովուրդեն կբաղկանար, այսօր թուրք կառավարության շնորհիվ 14.000 տուն, 80.000... անձե՛ բաղկացյալ կապրինք, ասիկա բող ականջներուդ օղ ըլլա, որ անոնց վրեժը լուծեք առանց խնայելու»: Այնուհետև Միր Իսմայիլը գրում է. «Հիմա պատմեմ Ձեզի Մինճարի կյանքը ամբողջ պատերազմի տևողության ընթացքին»: Կարելի է ասել, որ սա մի յուրօրինակ հաշվետվություն է Անդրկովկասի եզդիների առաջնորդ, Հայաստանի Հանրա-

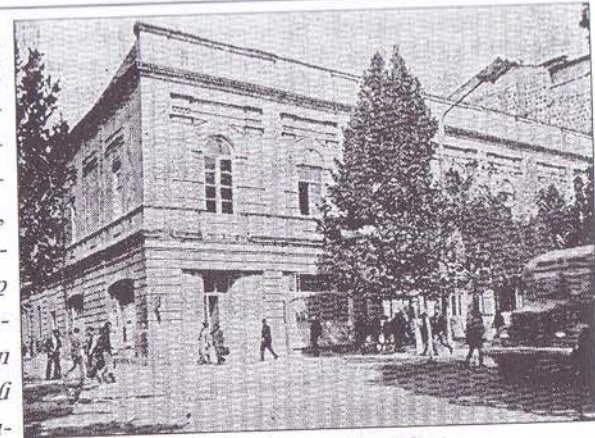
151. Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 275, Երևան, 1993թ.:

պետության խորհրդարանի անդամ Ռուսուր բեկ Թեմուրյանցին, որպեսզի վերջինս, նրա հետ՝ նաև Հայաստանի պաշտոնական շրջանները, ժողովուրդը տեղեկացված լինեն 1916-19թթ. Սինջարում՝ Մոսուլում տեղի ունեցած իրադարձությունների մանրամասներին, որոնք հավասարապես վերաբերում են և հայ, և եզդի ժողովուրդներին, նրանց՝ թուրք-գերմանացու դեմ մղած համատեղ պայքարի, նաև՝ ջերմ բարեկամության վկայություններն են:

Եզդիները տարագիր, անօթևան հայերին տեղավորել են անգամ իրենց գլխավոր սրբավայրում՝ Շեխ Ադիի տաճարում: «...2000 հայ և քրիստոնյա և կամ զինվորությունից (օսմանյան) փախչող, կամ տարագիր, օսմանյան կառավարությունեն ծածուկ պահեցին, կեղտակցուցին մինչև վերջ», գրում է Միր Իսմայիլը և հայտնում, որ կատարված բոլոր իրադարձությունների մանրամասներին տեղյակ է Մոսուլում գտնվող Ջավեն պատրիարքը, ով գերադասել է մնալ անօթևան իր հոտի հետ, տառապել, մեռնել կամ ազատություն գտնել միայն իր ժողովուրդի հետ միասին:

Տարագրության դաժան պատկերներից, թուրք-գերմանացիների դեմ պայքարի դրվագներից գատ, Միր Իսմայիլի նամակ-գրություններում մի հետաքրքիր հանդիպում է ներկայացված՝ կրոնապետի, Ռուսուր բեկի, Կոմիտաս վարդապետի գրույցը կաթողիկոս Իգմիրյանի հետ: Էջմիածնում, 1908 թվականին է եղել այդ հանդիպումը, ինչպես նշում է Միր Իսմայիլը, «Յուսուֆ Պեկի և... Հայ ազգային ժողովականաց նախագահ Տիար Խաչատուր Մելիքյանի հետ միասին» այցելել են Էջմիածին՝ եզդիների համար դպրոցներ բացելու խնդրով: Զրույցին մասնակցել է Կոմիտաս վարդապետը, նաև՝ վանքի մի խումբ միաբաններ: Խոսք է եղել և եզդիական դավանանքի ու կրթական-լուսավորական գործի հակասության մասին: «...ամեն ազգի գրքերում հետ չէ, միայն իսլամական գրքերն են, որ մեզի մեղք է,- նշում է Միր Իսմայիլը: - ...ամոնք մեր օրենքին հակառակ են և շատ ալ հեռու մեր օրենքեն: Բայց ամբողջ Քրիստոնեության գրքերը կարդալը բնավ մեղք չէ... Հին օրենքն ի վեր մինչև հիմա աշխարհիս երեսը գտնված ամբողջ քրիստոնյա ազգերեն բնավ երբեք վնաս մը տեսած չենք, բացի աղեկությունը: Ուստի իմ համոզումս այն է, որ մեր օրենքը և կենցաղավարություննիս ավելի Քրիստոնեության մոտ է, քան իսլամներուն: Ուստի շեյխ Ատիի և Թավուզե Մելեքի ներկայության կաղոթեն և անոնց շնորհիվ իրավունք կուտամ իմ ժողովուրդիս դպրոցներ բանալու. ուսմունք սովորելու, զարգանալու և առաջադիմելու...»:

Ս. Վրացյանն իր հուշերում հայտնում է նաև, որ արարողակարգի հաջորդ հատվածում, կոնդակի ընթերցումից հետո, «նախագահը շնորհակալության խոսք ասաց և, բեմ հրավիրելով՝ գլխավոր պատվիրակի վզին անցկացրեց լայն ժապավենով փառավոր մի շքանշան: Պատվիրակը հուզված՝ խոսք չէր գտնում շնորհակալություն հայտնելու: Շահխաթունին, դերասանի ճարտարությամբ, հիանալի կերպով կատարում էր արարողապետի դերը: Նույն հանդիսավորությամբ պատվիրակությունն ու հյուրերը հեռացան խորհրդարանի սրահից: Կառավարությունը պատվիրակության անդամներին նվիրել էր մի մի մատուցեք ատրճանակ և ուրիշ ընծաներ»¹⁵²:

ՀՀ խորհրդարանի շենքը

ԿՈՎԿԱՍԻ ԲՈԼՈՐ ԵԶԳԻՆԵՐԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԸ

Բազմաբնույթ իրադարձություններով հագեցած տարիներ են Ռուսուր բեկի կյանքում 1913-1916 թվականները: Առաջին աշխարհամարտն սկսվելուն պես՝ 1914-ի օգոստոսից Կովկասի բոլոր եզդիների առաջնորդը Հայաստանում տեղի ունեցող շրջադարձային, ճակատագրական անցքերի կենտրոնում է: Սրընթաց, գլխապաշտոյտ արագությամբ զարգացող, փոփոխվող քաղաքական իրավիճակները շարունակվելու են մինչև Հայաստանի երկուսուկեսամյա անկախության շրջան, ընդհուպ մինչև 1921 թվականի հուլիս, երբ ՀՀ կառավարության անդամների, ականավոր հայ մտավորականների հետ Ռուսուր բեկն էլ անցնելու է Արաքսը և դառնալու է տարագիր: Պարսկաստանում էլ դրվելու է նրա և էլի շատերի քաղաքական-պետական գործունեության վերջնակետը:

152. Ս. Վրացյան, Կյանքի ուղիներով, Գ. հատոր, Եզդիների և պոչի մասին, էջ 180, Բեյրութ, 1963թ.:

1913 թվական, դեռևս մեկուկես տարի կա մինչև 1-ին աշխարհամարտի բռնկումը, բայց նրա շունչն զգացվում է, իշխանության վերին օղակներում դա զգում են: Եվ որպեսզի ցույց տան, որ ուժեղ են, պատրաստ՝ միշտ հասնելու նպատակին, ցարական արքունիքում պատրաստվում են տոնակատարության: Ռուսական աշխարհակալ կայսրությունն իր հզորությունը ցուցադրելու հիանալի առիթ ունի՝ Ռոմանովների արքայատոհմի գահակալման 300-ամյակը: Հսկայական երկրի բոլոր անկյուններում այդ հոբելյանը պիտի նշեն: Կայսերական զանձարանը բաց է, ցարը հպատակների հանդեպ՝ բարեհաճ: Պարզևստորմներ, կոչումների շնորհումներ, առատաձեռնություն, և ամենը՝ հոբելյանի առիթով:

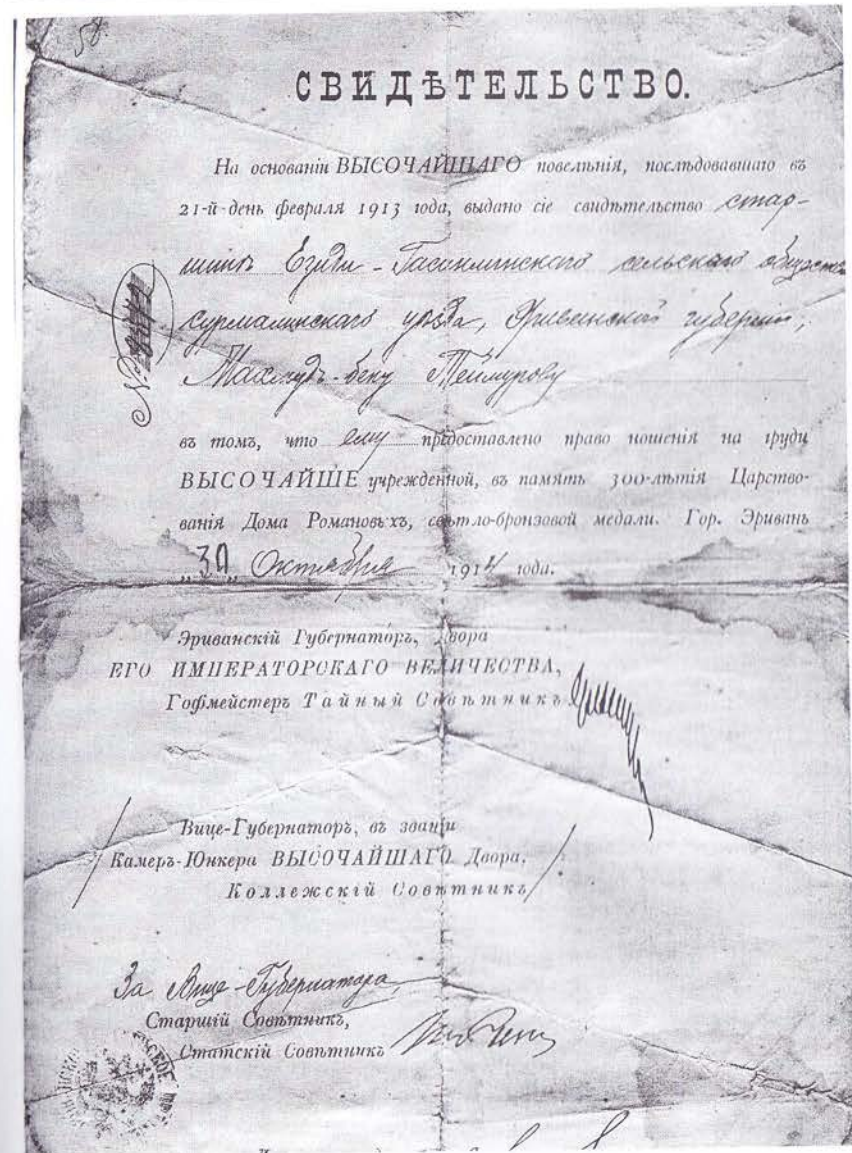
1913 թ. հունիսի 12-ին Մուրմալուի գավառապետը Ուսուր բեկին է հանձնում կառավարական պարգևի «Վկայագիր»-ը: Այն 2317-րդ համարն է կրում:

«Մույնը տրված է Եզդի-Հասրնիների գյուղական համայնքի կառավարական ավագ Ուսուր բեկ Թեմուրովին այն մասին, որ, ինչպես նշվում է Երևանի նահանգապետի ս/թ մայիսի 30 N4864 գրավոր կարգադրության մեջ, Կովկասի զինվորական օկրուգի գործերի գլխավոր հրամանատարը (օկրուգի 1912 թվականի դեկտեմբերի 6-ի N 324 հրաման) Թեմուրովին շնորհել է ոսկե մեդալ՝ «Քաջասրտության համար» մակագրությամբ, կրծքին՝ Աննայի ժապավենի վրա կրելու համար: Հաստատում եմ ստորագրությամբ և պետական կնիքով»¹⁵³:

Վկայագիրը ստորագրել են գավառապետը և գավառի զինվորական ղեկավարը, որ փոխզնդապետի աստիճան ունի:

Մուրմալուի գավառով էր անցնում ռուս-թուրքական սահմանը, և ցեղապետի քիկնագորի հեծյալները կարիքի դեպքում օգնում էին սահմանապահ զինվորներին: Թերևս, այս ծառայությունն է նկատի ունեցել Կովկասի զինվորական օկրուգի գործերի գլխավոր հրամանատարը՝ Ուսուր բեկ Թեմուրովին շնորհելով ոսկե մեդալ, որ կոչվում էր «Քաջասրտության համար»: Իսկ Ուսուր բեկի հորեղբայր Ասադի որդուն՝ Մուրմալուի գավառի գյուղական համայնքի ավագ Մահմուդ բեկ Թեմուրովին, 1913թ. փետրվարի 21-ի կայսերական հրամանով շնորհվել է հոբելյանական բրոնզե մեդալ:

153. Ուսուրյանների գերդաստանի արխիվ:

Վկայականի բնօրինակը

Վկայական

Ընդունելով Բարձրագույնի 1913թ. փետրվարի 21-ի հրամանը՝ այս վկայականը տրվում է Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառի եզդի Հասրինների գյուղական համայնքի ավագ Մահմուդ բեկ Թեյմուրովին այն մասին, որ նրան իրավունք է վերապահվում՝ կրճքին կրելու Բարձրագույնի կողմից հաստատված փայտյուն բրոնզե մեդալ, որը նվիրված է Ռոմանովների դինաստիայի 300-ամյակին¹⁵⁴:

1914թ. հոկտեմբերի 30-ին տրված վկայականը ստորագրել են Երևանի նահանգապետը, Նորին կայսերական մեծության պալատի գաղտնի խորհրդականը, փոխնահանգապետը և Նորին կայսերական մեծության պալատի կոլեգիական խորհրդականը: Կարծում ենք, 1913-ին, Ռոմանովների դինաստիայի գահակալման 300-ամյակի առիթով է Ռուսոբ բեկը շնորհավորական հեռագիր հղել փոխարքային, ուր եզդիների 3000 ընտանիքների անունից շնորհավորում է «*իմաստուն կառավարչին*», «*բոլորիս այսքան ուրախացնող հորեյանը*» և մաղթում «*Չերդ պայ-ծառափայտության ընտանիքին շատ երջանիկ օրեր՝ հօգուտ հայրենիքի և հուրախություն Չեր հովանավորյալ բոլոր ժողովուրդների*»: Անհասցե և անթվակիր այս փաստաթուղթն այլ առիթով արդեն ներկայացրել ենք:

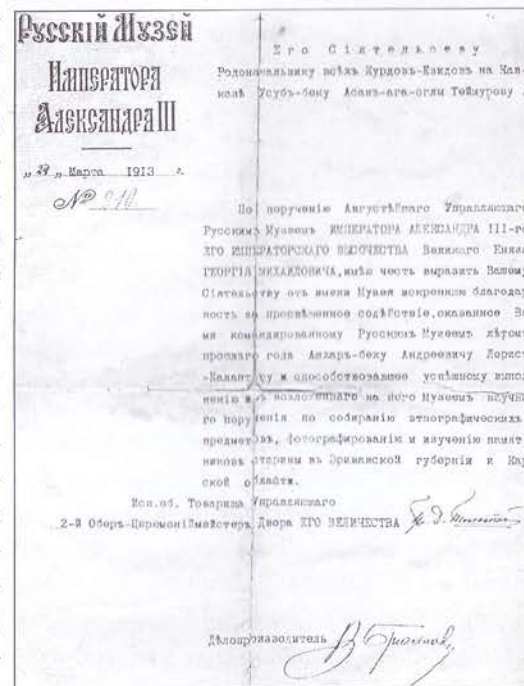

Աշխարհբեկ
Լոռիս-Քալանթար

1913թ. մարտին Ռուսոբ բեկին փոքրիկ, սակայն հաճելի անակնկալ մատուցեց Ալեքսանդր 3-րդ միապետի Ռուսական քանդառանը: Սանկտ Պետերբուրգից շնորհակալագիր¹⁵⁵ էր ստացվել, որ բեկին հիշեցրեց նախորդ տարվա իր հանդիպումը մի հետաքրքիր մարդու հետ: 1912թ. ամռանը Սուրմալուի գավառ էր եկել երիտասարդ գիտնական, հնագետ Աշխարհբեկ Լոռիս-Քալանթարը: Ռուսական քանդառանը նրան գործուղել էր Անդրկովկաս՝ ուսումնասիրելու Երևանի նահանգի և Կարսի մարզի հնավայրերը, պատմական հուշար-

ժանները, հավաքելու անդրկովկասյան ժողովուրդների ազգագրական իրեր և կատարելու լուսանկարներ: 28-ամյա Ա. Լոռիս-Քալանթարը նոր էր ավարտել Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետը՝ աշակերտելով հռչակավոր գիտնական Նիկոլայոս Մառին: Ուսանողական տարիներից իր դասախոսի՝ Ն. Մառի հետ մասնակցել էր Անիի պեղումներին և վիճակի արձանագրությունների հավաքմանը¹⁵⁶:

Աշխարհբեկ Լոռիս-Քալանթարին Ռուսոբ բեկն ապահովել է կացարանով, փոխադրամիջոցներով, հաճախ հյուրընկալել իր տանը, նաև ուղեկցել Սուրմալուի հնավայրեր և պատմական հուշարձաններ, նվիրել հայերի և եզդիների կենցաղում գործածական ազգագրական իրեր ու առարկաներ: Այնքան ջերմ, սրտաբաց է եղել բեկի պահվածքը, որ, Պետերբուրգ հասնելուն պես, հնագետ-գիտնականն այդ մասին հայտնել է քանդառանի վարիչին՝ մեծ իշխան Գեորգի Միխայլովիչին: Վերջինս էլ հանձնարարել է հատուկ շնորհակալություն հայտնել Կովկասի բոլոր եզդիների առաջնորդին՝ ցուցաբերած աջակցության համար: Ահա Ռուսական քանդառանից 1913-ի մարտի 28-ին ուղարկված գրությունը.

Շնորհակալագրի բնօրինակը

156. **Ա. Լոռիս-Քալանթարը** բեղուն գործունեության ծավալեց Հայաստանի 1-ին Հանրապետության շրջանում՝ գլխավորելով հնագիտական արշավախումբ, որը կարճ ժամանակամիջոցում չափազանց և լուսանկարեց Անիի, Տեկորի շատ հուշարձաններ: Նրա շնորհիվ է փրկվել և այժմ Հայաստանի պատմության պետական քանդառանում պահվում Անիի հնագիտական հավաքածուների մի մասը:

154. **Ռուսոբ բեկի** գերդաստանի արխիվ:

155. Նույն տեղում:

Ուսուր բեկը և Ա.Քալանթարը Չորավանքում

Ա.Քալանթարը Ուսուր բեկի ընտանիքի հետ

Նկարում ես և Ուսուրբեկն ենք, նրա իսկ տան առաջ: Իմ ձեռքին իմ զենքն է (Թիֆլիսի նահանգապետից ստացած վկայականը այն կրելու և պահպանելու մասին իմ թղթերի մեջ է), իսկ Ուսուրի մոտ իմ պահակի հրացանն է:

Ես միաժամանակ լուսանկարել եմ մարդկանց խումբ, այդ թվում՝ իմ զինված պահակներին և Ուսուրին՝ հարազատների հետ:

19.02.39թ.

Ա. Քալանթար»:

Հազվագյուտ այս վավերագրերը՝ լուսանկարները, արժեքավոր են մի քանի առումներով: Նախ, որ Ուսուր բեկին, նրա հարազատներին ներկայացնող լուսանկարներ այդ տարիներից չկան: Ուսուրյանների տանը պահպանվում է ընդամենը երկու ոչ այնքան որակյալ լուսանկար: Իսկ Ա. Քալանթարի արած լուսանկարները բավականին որակով են և լավ պահպանված: Երկրորդ, որ 43-ամյա Ուսուր բեկին տեսնում ենք իր հագուկապով, որ նույնպես հետաքրքիր է: Տունը, որի առաջ լուսանկարվել են, քարաշեն է, բարձր, ապակեպատ, մեծ լուսամուտներով: Գեղեցիկ, վայելուչ է ոչ միայն ազնվական ընտանիքի գլխավորի՝ Ուսուր բեկի, այլև նրա զավակների, հարազատների հագուկապը, արտաքինը:

Լուսանկարներից երկուսում Աշխարհբեկ Լոռիս-Քալանթարը և Ուսուր բեկն են: Ի թիվս այլ հնավայրերի՝ նրանք այցելել են նաև Չոր գյուղի վանք, որտեղ, խոնարհված եկեղեցու առջև, դարձյալ լուսանկարվել են իրենց ուղեկիցների հետ:

Ա. Քալանթարը ուսումնասիրել, լուսանկարել է Չորավանքը, բազմաթիվ այլ հնավայրեր և աշխատանքը ներկայացրել Ռուսական բանգարանին:

1913-ին Ուսուր բեկը 44 տարեկան էր: Հայտնի չէ՝ փոխարքային կամ ցարին խնդրագիր ուղարկե՞լ է թոշակի հարցով: Բայց պահպանվել են փաստաթղթեր նրան թոշակ նշանակելու մասին: 1913թ. դեկտեմբերի 19-ին Երևանի նահանգապետը Սուրմալուի գավառապետին տեղեկացրել է, որ նույն տարվա նոյեմբերի 13-ին Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ եզրինների առաջնորդ Ուսուր բեկ Թեյմուրովին նշանակված է ցմահ թոշակ պետական գանձարանից, տարեկան 600 ռուբլի՝ սկսած հրամանագրի օրվանից: Ուսուր բեկին տրվում էր վկայական՝ նշանակված թոշակն ստանալու համար¹⁵⁹: Ընդ որում՝ Սուրմալուի գավառապետը բե-

159. *Ուսուրյանների* գերդաստանի արխիվ:

կին թոշակի առիթով տեղեկացրել է 1914թ. հունվարին, իսկ վկայականը ստորագրել է մայիսի 11-ին: Տարեկան 600 ռուբլին փոքր գումար չէր, ամիսը 50 ռուբլի էր կազմում: Որպեսզի պարզ լինի ռուսական ռուբլու գնողունակության չափը, ներկայացնենք գնացուցակը, որ գործել է 1913-14թթ. մահանգական կենտրոն Երևանում.¹⁶⁰

- 1 փութ (16.2 կգ) ցորենն արժեր 1 ռ. 50 կոպ.
- 1 փութ ալյուրը՝ 1 ռ. 60 կոպ.
- 1 փութ բրինձը՝ 2 ռ. 40 կոպ.
- 1 փութ կարտոֆիլը՝ 50 կոպ.
- 1 փութ պոմիդորը՝ 25 կոպ.
- 1 փութ խաղողը՝ 1-2 ռ. 40 կոպ.
- 1 փութ տեղական պանիրը՝ 4 ռ.
- 1 փութ շվեյցարական պանիրը՝ 14 ռ.
- 100 հատ ձուն՝ 1 ռ. 50 կոպ.- 2 ռ.
- Շուստովի 1 շիշ կոնյակը՝ 1 ռ.
- 1 փութ շաքարը՝ 5 ռ. 20 կոպ.
- 1 գույզ կոշիկը՝ 8-11 ռ.
- 1 ոչխարը՝ 5-8 ռ.
- 1 այծը՝ 3-5 ռ.
- 1 կովը՝ 30-50 ռ.
- 1 գոմեշը՝ 50-130 ռ.
- 1 ցուլը՝ 40-70 ռ.
- «Ձինգեր» մակնիշի կարի մեքենան՝ 25 ռ.
- 1 կառքը 2 ձիով ու թամբասարքով՝ 1200-1500 ռ.

«Սուրմալուի բնակչության զբաղմունքը» հոդվածում Ա.Վիրաբյանը ներկայացրել է Սուրմալուի գավառում, Իգդիրում և մյուս բնակավայրերում, առկա մսի, բրդի և մորթու (կաշվի) գները¹⁶¹:

- Անվա բուրդը արժեր՝ փութը՝ 5-6 ռ.
- լվացածը, փութը՝ 12-14 ռ.
- 1 ոչխարի մորթին արժեր՝ 60 կոպ.
- կովինը՝ 4-6 ռ.

160. Գնացուցակը կազմել է տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆ. **Լ.Անանյանը**, 2007թ.:

161. **Ա.Վիրաբյան**, Սուրմալուի բնակչության զբաղմունքը, Սուրմալու, Իգդիր..., Երևան, 2007թ.:

- գոմեշինը՝ 12-15 ռ.
- ուտինը՝ 20-22 ռ.
- ոչխարի մսի ֆունտն արժեր՝ 8 կոպ.
- տավարինը՝ 5-6 կոպ.
- գոմեշինը՝ 3 կոպ.

Այսպիսին էին գները Երևանում և Սուրմալուի գավառում, երբ Ռուսոյ բեկին Ռուսական կառավարությունը նշանակեց 600 ռ. թոշակ: Ի դեպ, գեղապետերի տոհմում սա ամենաբարձր թոշակն էր, որ տրվում էր պետության կողմից: Մինչ այդ, 1890թ. մարտից, Հասան աղա կրտսերը տաքեկան ստանում էր 250 ռ.:

Առաջին աշխարհամարտը, 1915-ին Օսմանյան Թուրքիայում (Արևմտյան Հայաստանում) սկսված հայերի Մեծ Եղեռնը, նաև ոչ մուսուլման ազգային փոքրամասնությունների՝ հույների, ասորիների ու եգիպտացիների նկատմամբ բռնությունները, հիմնիվեր փոխում են իրադրությունը Արևելյան Հայաստանում: Ռուսոյ բեկն ամուսնացել է ամենայն հնարավորը գաղթականներին օգնելու, նրանց ապրած ողբերգությունը, ցավը մեղմելու համար: Ռուսոյբյանների գերդաստանի արխիվում 1915 և 1916 թվականներին վերաբերող 2 փաստաթուղթ է պահպանվում: Առաջինը Կարմիր Խաչի գլխավոր վարչության շնորհակալագիրն է, որ ստորագրել է Երևանի մահանգապետ, Կարմիր Խաչի Երևանի տեղական վարչության նախագահ Գ. Տիգենհաուզենը¹⁶²: Պարզվում է՝ պատերազմի վիրավորներին բուժելու նպատակով Երևանում 40 մահճակալով հիվանդանոց է բացել Կարմիր Խաչի տեղական վարչությունը: Եվ այս ձեռնարկի իրականացման նվիրատուներին շնորհակալություն է հայտնվում: Հաջորդ փաստաթուղթը խնդրագիր է, որ 1916թ. հունիսի 16-ին Կովկասի բոլոր եգիպտացի առաջնորդ Ռուսոյ բեկ Թեմուրովն ուղարկել է Նորին Կայսերական Մեծություն Կովկասի փոխարքա Նիկոլայ Նիկոլաևիչին:

Ռուսոյ բեկը թույլտվություն է խնդրում, որպեսզի Պարսկաստանի բացառապես եգիպտացի Ջաբալի (Ավաջիկ) գյուղի բնակիչները փոխադրվեն Բայազետի գավառի Տապարիզ գյուղ: 31 տնտեսություն են փոխադրվել ցանկացողները, որոնց առջև արգելքներ է դնում Մակուի խանությունը, մինչև անասունների և ունեցվածքի բռնագրավում: Մինչդեռ «Ռուսաստանում, Թուրքիայում և Պարսկաստանում բնակվող բոլոր եգիպտացիները միշտ նվիրված են եղել Ռուսաստանի կառավարությանը, ում օգնել և օգնում են՝

162. **Ռուսոյբյանների** գերդաստանի արխիվ:

Մեծ Ռուսաստանի հովանու տակ ապրելով,- գրում է Ուսուր բեկ Թեմուրովը և ավելացնում:- ...հարգանք խնդրում եմ Ձերը Մեծությանը աջակցելու պարսկական Ջաբալի (Ավաջիկ) գյուղի եզդիների վերաբնակեցմանը Բալազետի շրջանի Տապարիզ գյուղում, որի համար արդեն ստացվել է թույլտվություն»։ 1916թ. հուլիսի 22-ին Կովկասյան բանակի շտաբի հետախուզական բաժնի պետ, փոխգնդապետ Շատիլովը հետևյալ մակագրությունն է արել խնդրագրի վրա. «Կովկասի բոլոր եզդիների առաջնորդ Ուսուր բեկ Թեմուրովին, Երևանի նահանգի Ասլանլու գյուղ.

Գեներալ-կվարտիրմեյստերի հրամանով տեղեկացնում եմ, որ եզդիների վերջնական վերաբնակեցման հարցը կլուծվի միայն պատերազմի ավարտից հետո»։

Ալ. Խատիսյան

1915-16թթ. ռազմական գործողությունների ընթացքում ռուսական զորքերը Կովկասյան ճակատում լուրջ հաջողությունների էին հասել, ջախջախիչ պարտության էին մատնել թուրքական բանակին և գրավել Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը, այս թվում՝ նաև Բալազետը, ուր Ուսուր բեկի օգնությամբ ցանկանում էին փոխադրվել մակվեցի եզդիները։ Ռուսական բանակի առաջխաղացումը հույսեր էր ներշնչել նաև Մեծ Եղեռնից փրկված արևմտահայության բեկորներին, որոնք զաղթել էին Արևելյան Հայաստան։ Նրանց մի մասը 1916-17 թվականներին կրկին դարձավ իր բնակավայրերը։ Սակայն 1917-ի փետր-

վարյան, ապա հոկտեմբերյան ռուսական հեղափոխությունները հիմնիվեր շրջեցին իրադրությունը ռազմաճակատում։ 1-ին աշխարհամարտում պարտված, 1915-ի Հայոց ցեղասպանությունն իրականացրած Թուրքիան հանկարծ հայտնվեց... հաղթանակողի դերում։ Ռուսական զորքերը մասսայաբար լքում էին Կովկասյան ճակատն ու տուն վերադառնում։ «Եվրոպական ազգերու հոգնածությունը պատերազմեն, մասնավորապես, խոշոր դեր կատարեց եվրոպական ուժերու Արևելքեն նահանջելու խնդրին մեջ,- գրում է Ալ. Խատիսյանը «Հայրենիք» ամսագրում։- Լեյպը Փարթին (Լեյբորիստական կուսակցությունը) Անգլիո և Ընկերության (Սոցիա-

լիստական) կուսակցությունը Ֆրանսայի մեջ ուղղակի կապահանջեին հետ կանչել զորքերը Կովկասեն, Կիլիկիայեն և Մուրիայեն... Վիկտոր Բերարը ինձ կըսեր. «Ես չեմ կարող երևալ իմ ընտրողներու առջև, եթե չպահանջեմ Կիլիկիայի պարսպումը Ֆրանսական զորքերեն»¹⁶³։

Արագ մերկացող ռազմաճակատի գծում մնում էին միայն փոքրաթիվ հայկական զինված ջոկատները։ Նրանք ի գործու չէին լրջորեն դիմակայել տասնակի գերազանցող թուրքական բանակին։ Եվ թուրքերը, խախտելով 1917-ի դեկտեմբերի 5-ին կնքված Երզնկայի զինադադարի պայմանները՝ հարձակման անցան ու վերագրավեցին Արևմտյան Հայաստանը։ Առջևում, արդեն Արևելյան Հայաստանի տարածքում, նոր, ճակատագրական ու բախտորոշ ճակատամարտեր էին տեղի ունենալու։ Դրանց տագնապով էր սպասում հայությունը, տագնապ էին ապրում նաև Հայաստանում ապրող ոչ մուսուլման ազգային փոքրամասնությունները, վերջինիս ամենատվար հատվածը՝ եզդիները։ Աշխարհաքաղաքական ծայրահեղ լարված իրադրության պայմաններում նոր առաքելություն էր վիճակված Անդրկովկասի եզդիների առաջնորդին՝ Ուսուր բեկ Թեմուրյանցին։

ՀԱՆՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

1917թ. փետրվարը ռուսական հսկա կայսրության ժողովուրդների, այս թվում՝ նաև հայերի ու Հայաստանում ապրող եզդիների կյանքում միանգամայն նոր ժամանակաշրջանի սկիզբ է խորհրդանշում։ «Հեղափոխությունը շրջեց ամեն բան,- գրում է Սիմոն Վրացյանը։- Ցարական գահի փլատակների հետ միասին հեղափոխության ալիքը սրբեց-տալով և կովկասյան սատրապներին։ Անփառունակ ու դողալով՝ փախավ Թիֆլիսից փոխարքա Նիկոլայ Նիկոլաևիչը իր բոլոր արքանականերով ու ռուսացման ծրագրերով։ Հեղափոխական իշխանությունը հետը բերեց նոր գաղափարներ, նոր ոգի, նոր գործելակերպ ու նոր հույսեր»։

Աշնանը Թիֆլիսում գումարված հայ քաղաքական կուսակցությունների ու կազմակերպությունների համաժողովում քաղաքական որոշում կայացվեց, և սեպտեմբերի 27-ին ստեղծվեց Գործադիր մարմին, որը

163. Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Հայրենիք, N 3, էջ 101-102, 1927թ.։

ստացավ Հայոց Ազգային Խորհուրդ անունը: Նախագահ ընտրվեց Ավետիս Ահարոնյանը: Ս. Վրացյանի խոսքով՝ դեպքերի բերումով Ազգային Խորհուրդը «գարծավ ազգային գերագույն իշխանություն, մի տեսակ հայկական կամ արևելահայոց կառավարություն»¹⁶⁴: Ազգային Խորհրդի՝ հայ ժողովրդին ուղղած առաջին կոչում, որը գրել էր ականավոր քաղաքական և պետական գործիչ Նիկոլ Աղբալյանը, ի թիվս այլ հարցերի, տեղեկացվում-հայտարարվում էր, որ Հայոց Ազգային Խորհուրդը «իր գործունեության կետ-մպատակ ունենալով հայ ժողովրդի կենսական շահերը», միաժամանակ պաշտպանելու է «ժողովուրդների եղբայրության և ազատության սկզբունքները»:

Հայաստանում ապրող սովոր ազգային փոքրամասնությունը՝ եզրի ժողովուրդը, իր ցեղապետի՝ Կովկասի բոլոր եզրիների առաջնորդ Ուսուր բեկի գլխավորությամբ, վարանման պահ իսկ չունեցավ: Եզրիներն իրենց բախտը կապել էին հայերի հետ, և մասնակից եղան հայոց հազարամյա կորուսյալ պետականության վերականգնմանը, կռվելով թուրք զավթիչների դեմ, ի դեմս Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովի՝ գործուն մասնակցություն ունենալով քաղաքական նոր իշխանությունների ձևավորման աշխատանքներին:

Տարածաշրջանում սրընթաց կատարվող, մեկը մյուսին հաջորդող իրադարձությունների արձագանքն էին Հայաստանի եզրիական համայնքներում տեղի ունեցող ժողովները: Գյուղական համայնքները ժողովներ գումարելով՝ միաձայն Ուսուր բեկ Թեյմուրովին էին հանձնում իրենց բոլոր լիազորությունները, ասես, կանխազգալով առաջիկա բախտորոշ իրադարձությունները՝ թուրք-հայկական պատերազմ, Հայաստանի անկախության հռչակում և պետականության կառուցում: Այս ժողովների մասին վկայող երեք փաստաթղթեր կան: Երեքն էլ նույն՝ «Համաձայնության վճիռ» անվանումն ունեն, որոնք ստորագրել և կնքել են գյուղական համայնքների ավագները՝ Կոմիսարի ժամանակավոր պաշտոնակատարը կամ Կոմիսարը¹⁶⁵:

Առաջին փաստաթուղթը վերաբերում է 1917թ. մայիսի 15-ին, երբ համաձայնության վճիռ են կայացրել ժողովի հավաքված 189 տնտեսությունների ներկայացուցիչներ:

164. Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 52, Երևան, 1993թ.:

165. Ուսուրյանների գերդաստանի արխիվ:

«Մենք՝ ներքոստորագրյալներս՝ Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառի Ալիքոչակ համայնքի Գյամաշըվ, Չաքի-Կիշլադ, Քարվանսարա, Զարսալա, Դիբալյու, Ջոր, Բանդամուրադ և Ղարսդու գյուղերի եզրի բնակիչներս, հավաքվելով մասնավոր համայնքային ժողովի, յուրաքանչյուր տնից մի հոգի, համայնքի Կոմիսարի պաշտոնակատար Իսմայիլ բեկ Յուզբաշևի ներկայությամբ, քննարկելով եզրիների վիճակը՝ միաձայն ընտրեցինք լիազոր-առաջնորդ նույն գավառի Ասլանլու գյուղի բնակիչ Հասան աղայի որդի Ուսուր բեկ Թեյմուրովին, ով իրավունք ունի՝ 1. մասնակցելու գավառային, նահանգական և այլ կոմիտեների աշխատանքին, 2. բոլոր եզրիների կողմից ընտրվելու տարածքային հաստատակական և համայնքային Կոմիսար»:

Համաձայնության վճիռը ստորագրել և պետական կնիքով հաստատել է համայնքի Կոմիսարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Յուզբաշևը:

Հաջորդ համաձայնության վճիռը կայացրել են Սուրմալուի գավառի եզրիական 286 տնտեսությունների ներկայացուցիչներ: Ժողովի որոշման բնօրինակը մայիսի 18-ին ստորագրել և կնքել է եզրի-հասընիների գյուղական համայնքի Կոմիսարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Մահմուդ բեկ Թեյմուրովը:

«Մենք՝ ներքոստորագրյալ եզրիներս՝ Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառի Աշիդ Հուսեյն, Յաստի-Բուլադ, Ասլանլու, Խարարա-Կարախտի, Դաշ-Ուչան, Ղահրաման-Բյալաֆաս, Քոչ-Բաշ, Ալչալու, Դամիրխան, Մափուխ-Բուլադ, Դաշ-Զերիմ, Աստաֆլու, Չարիբխանա, Կիրչ-Բուլադ, Բաշ-Սինակ, Ալ-Բուլադ, Դուտախ Հասրնի-եզրիների գյուղերի բնակիչներս, հավաքվելով համայնքային մասնավոր ժողովի, յուրաքանչյուր տնից մեկական հոգի, մեր համայնքի Կոմիսարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Մահմուդ բեկ Թեյմուրովի ներկայությամբ, քննարկելով եզրիների ժամանակակից վիճակի մասին հարցը՝ միաձայն որոշեցինք. մեր Ասլանլու գյուղի ցեղապետ Հասան աղայի որդի Ուսուր բեկին ընտրել մեր բոլոր գյուղերի լիազոր Առաջնորդ, ով իրավունք ունի՝ 1. մասնակցելու գավառային, նահանգական և այլ Կոմիտեների (աշխատանքին) և 2. որպես բոլոր եզրիների ներկայացուցիչ՝ ընտրվելու իբրև նախագահ, տարածքային պատասխանատու և համայնքային Կոմիսար, որի համար ստորագրում ենք»:

11 օր անց Սինակի Կարաբուլախ գյուղում ինը համայնքների ներկայացուցիչներ գումարել են ժողով, որը նախագահել է համայնքի Կոմիսար

սար Ալի Նադիրովը: Այստեղ ևս նույն բովանդակությամբ համաձայնության վճիռ է կայացվել: Ի դեպ, այն թվագրված է՝ «Համաձայնության վճիռ N 27»: Պիտի ենթադրել, որ Հայաստանի առնվազն 27 եզդիական համայնքներում համանման որոշումներ են ընդունվել:

Համաձայնության վճիռ N 27

«1917 թվական, 29-ր մայիսի, գյուղ Կարաբուլախ: Մենք՝ ներքոստորագրյալներս, Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառի Սինակի գյուղական համայնքի Սարիբուլախ, Տանդուրեկ, Կազմաֆար, Կարապլու, Բադիշ, Կազիկուպարապ, Ատարի, Դիտսիգ գյուղերի բնակիչներ, հավաքվելով մասնավոր գյուղական հավաքի, յուրաքանչյուր տնից մեկական ներկայացուցիչ, մեր համայնքի Կոմիտար Ալի Նադիրով օղու ներկայությամբ, քննարկելով եզդիների վիճակը, միաձայն որոշեցինք ընտրել լիազոր ղեկավար Սուրմալուի գավառի Ասլանլու գյուղում բնակվող ցեղապետ Ուսուր բեկ Հասան աղայի որդի Թեյմուրովին, որին լիազորում ենք՝

- 1. մասնակցել գավառային, նահանգական և այլ Կոմիտեների աշխատանքին,*
- 2. ընտրվել բոլոր եզդիների ներկայացուցիչ տարածքային, հասարակական և գյուղական հանձնաժողովներում (.)»:*

Որոշման բնօրինակը ստորագրել են ժողովին մասնակցած տնտեսությունների ներկայացուցիչները: Պատճենը ստորագրել և պետական կնիքով հաստատել է համայնքի կոմիտար Ալի Նադիրովը:

Տեղապետին ժողովրդի լրացուցիչ վստահության քվե տալ էր նշանակում տեղի ունեցածը, անհրաժեշտ քայլ՝ թելադրված քաղաքական նոր իրադրությամբ:

Ուսուր բեկ Թեմուրյանցի կյանքին և գործունեությանն առնչվող ուշագրավ մի վկայություն է տվել հայ ազգային-ազատագրական շարժման խոշորագույն գործիչ, մեծ զինվորական և ազգային գաղափարախոսության հիմնադիր Գարեգին Նժդեհը (Գարեգին Տեր-Հարությունյան): 1944թ. Սոֆիայում, ձերբակալվելուց առաջ, թղթին հանձնած իր հայտնի ինքնակենսագրականում Նժդեհը գրել է. «1917-ին սակավաթիվ ուժերով օգնության եմ փութացել պաշարված Կողբին և փրկել այդ շրջանի հայությանը: Այդ միևնույն օրերին անցել եմ Աբրաս գյուղ¹⁶⁶, կապվել եզդիների

166. **Գ. Նժդեհի** նշած Աբրաս գետը [Աբրասգյուղ], ուր նա հանդիպել է եզդիների առաջնորդին, Սուրմալուի գյուղերից է: Դա Աբասգյուղ լճակի ափին գտնվող

հետ, և հետս առնելով վերջիններիս առաջնորդ Յուսուֆ բեգին, վերադարձել եմ Տփլիսի (Թիֆլիս) և նրան կապի մեջ դրել Հայոց ազգ. (ազգային) խորհրդի հետ»: Նույն «Ինքնակենսագրության» մեջ Գ. Նժդեհը (նաև նշում է, որ Հայաստանի անկախության նախօրյակին վարել է (զլխավորել է) Ալաջայի կռիվները, որոնց շնորհիվ հայկական զորամասերը անկորուստ նահանջել են Էրզրում-Սարիղամիշ-Կարսից:

1917-ին, Արևելահայաստանի սահմանամերձ շրջաններում և ռուսական զորքերի կողմից ազատագրված Արևմտահայաստանում, փետրվարյան հեղափոխությունից հետո կրկին ակտիվություն են դրսևորում բուրժական զորքերը և տեղի մուսուլման բնակիչներից կազմված հրոսակախմբերը: Գ. Նժդեհի կենսագիրներից մեկը¹⁶⁷, ներկայացնելով Կողբում և Ալաջայում 1917-ի գարնանն ու ամռանը Նժդեհի վարած մարտերը, նաև նշում է, որ բշնամական զինված ջոկատների շրջափակման մեջ հայտնված Կողբի և Ալաջայի հայերն ու

Գարեգին Նժդեհ

հայաբնակ Գուլուջա գյուղն է: Արդեն ներկայացրել ենք, որ Գուլուջայի հայ բնակիչներ էին 1909-ի փետրվարին եկել Իզդիբի մոտարական գրասենյակ և ստորագրել Խազալ խանումի լիազորագիրը, համաձայն որի հետադարձ նրա որդին՝ Ուսուր բեկն էր տնօրինելու ցեղապետերի տոհմին պատկանող անշարժ և շարժական գույքը: **Գ. Նժդեհի** նշած մյուս բնակավայրը, որի մերձակայքում իր զինված ջոկատով կռիվներ է մղել թուրքերի դեմ, Ալաջան է: Այդպես կոչվող շատ տեղանուններ կային հայկական լեռնաշխարհում: **Նժդեհը** նկատի ունի Կաղզվանի գավառում, Շորագայի շրջանում գտնվող բնակավայրը, որ Անիից հեռու էր ընդամենը 2 կմ: Հիշեցնենք, որ այդտեղ՝ Ալաջայում 1877թ. ռուսական զորքերը զենքերալ **Հ. Լազարևի** զլխավորությամբ փայլուն հաղթանակ տարան թվով գերազանցող թուրքական բանակի դեմ՝ ապահովելով հաղթական արշավը Կարսի վրա: Տեղանունների բառարանը, առանց նշելու ազգությունը, հայտնում է, որ 20-րդ դարասկզբին անասնապահությամբ զբաղվող 167 բնակիչ ուներ Ալաջա գյուղը: Չի բացառվում, որ եզդիների ձմեռանոց կամ բնակավայր է եղել և, հավանաբար, պատկանել է հալեմիների ազգապետին:

167. **Ռ. Համբարձումյան**, Գարեգին Նժդեհ, էջ 11, Երևան, 2008թ.:

եզդիները փրկվել են Գ. Նժդեհի շնորհիվ, նրա զորաջոկատի անդամները: Նույն տարեվերջին, երբ ռուսական զորքերը լքում էին ռազմաօկուպացիան, Գ. Նժդեհը իր զինակիցներով մասնավորապես էր հայկական գյուղերը, ժողովրդին հավաքում հրապարակներով և ծովագնացությամբ փախչող զինվորներին ու տեղի բնակչությանը ազդեցիկ ծառայություններ ցուցաբերում, կազմում էր ջոկատներ: Նույնը Նժդեհը կատարում է նաև եզդիների գյուղերում, որոնցից մեկում նա կազմում է 250 հոգիանոց կամավորական ջոկատ և հետը տանում ինքնապաշտպանական մարտերի»¹⁶⁸:

Գարեգին Նժդեհի հետ միասին 1917-ի աշնանը (հավանաբար՝ եսկտեմբերին) Ռուսեր բեկը մեկնել է Թիֆլիս և նրա միջոցով ծանոթացել Հայոց Ազգային Խորհրդի անդամներին: Իսկ նրանք ճանաչված գործիչներ էին. Ավետիս Ահարոնյան, Արամ Մանուկյան, Նիկոլ Աղբալյան, Ռուբեն Տեր-Սիմոնյան, Արտաշես Բաբայան, Խաչատուր Կարնիկյան, Արամայիս Երզնկյան, Սիմոն Վրացյան և ուրիշներ: Զաղաքական այլեր, որոնց հետ Ռուսեր բեկը շուտով համագործակցելու էր հանուն Հայաստանի Հանրապետության կերտման, հանուն հայկական պետականության կայացման, որին հույսերով սպասում էր, նրանում էր իր ապագա տեսնում նաև եզդի ժողովուրդը:

«Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը հիմնովին փոխեց դեպքերի ընթացքը ինչպես ամբողջ Ռուսաստանում, այնպես և Կովկասում: Եվ ամենից առաջ անդրադարձավ պատերազմի և խաղաղության վրա», գրում է Ս. Վրացյանը: Բոլշևիկների կառավարության քաղաքականությունն ամենից աղետաբեր հետևանքներ ունեցավ հայ ժողովրդի և Հայաստանի պետականության բնակիչների համար: «Մկավեց համատարած քայրային ռազմաճակատում»՝ պատմում է տարեգիրը՝ Ս. Վրացյանը, «գործառնորդ թողնում էին դիրքերը և հրացանը առած՝ շտապում դեպի տուն, որպեսզի օր առաջ բաժին ստանան բոլշևիկների խոստացած «ժողից ու բոլոր ժուանների գույքից»¹⁶⁹: Լենինի գլխավորած խորհրդային կառավարության հրահանգով մինչև 1917թ. դեկտեմբերի 25-ը պետք է լիովին դատարկվեր Կովկասյան ռազմաճակատը: Տագնապալի էին այդ օրերին ռազմաճակատից ստացվող հեռագրերը: 1918-ի հունվարի 10-ին Արաշկերտի կոմիտեի Գլխավոր Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Ալ. Խոս-

թրյանին տեղեկացնում էր, որ քաղաքը զինվորներից դատարկվում է, ռազմական բնակչությունն է պահում պարենի, ռազմամթերքի պահեստներ, զինվորական գույքը... Հայտնվում էր նաև, որ քրդերն սկսել են հարձակվել ու բախանել գյուղերը: Հեռագրերում տեղեկացվում էր, որ փոքրաթիվ հայկական զորամասերն ի գործու չեն պահելու ռազմաճակատի գիծը: Ինտերվյու իրադրությունը նոր մոտեցումներ էր պահանջում: 1917-ի դեկտեմբերի սկզբին, Թիֆլիսում, արևմտահայ գործիչների խորհրդակցությունում, ծնունդ առավ մի նոր կազմակերպական մարմին՝ Ապահովության խորհուրդը, որի նախագահ ընտրվեց Վահան Փափագյանը (Լուսի)¹⁷⁰: Խորհրդի հիմնական նպատակն էր մարտական ջոկատների ձևավորումը և ինքնապաշտպանության կազմակերպումն Արևմտյան Հայաստանում: Ինքնաբոլիս ստեղծված զորամասեր արդեն կային՝ Վահան Մասունի, Երզնկայի և այլ գնդեր: Ալաշկերտում Սմբատի (Բերդյան. Լուսիգուտ) ջանքերով կազմված էին տեղական զորամասեր, տեղեկացնում է Ս. Վրացյանը: Ապահովության խորհրդի ջանքերով ձևավորվեց Արևմտահայ դիվիզիան, զորավար Անդրապոլի հրամանատարությամբ:

Նույն գործին էր ձեռնամուխ եղել նաև Հայոց Ազգային Խորհուրդը, որի հետ սերտ համագործակցում էր Ապահովության խորհուրդը: Անհրաժեշտ էր տեղ կանգնել իրադրությանը: Եվ 1917-ի դեկտեմբերի 13-ին կազմվում է Հայկական կորպուսը: Հրամանատար է նշանակվում զորավար Թովմաս Կաթարբեկյանը: Արևմտահայ դիվիզիան մտնում է Հայկական կորպուսի կազմ¹⁷¹:

1917-ի վերջերս և 1918-ին Արևմտահայաստանում մղված մարտերին մասնակից է եղել եզդի կամավորների հեծյալ գումարտակը Ռուսեր բեկի հրամանատարությամբ: Պետական կամ վարձու հասարակական սրբաշուն չունեցող, բայց իրեն մասնագիտությամբ զինվորական համարող Ռուսեր բեկ Թեմուրովը, ինչպես ինքն է նշել 1919-ի աշնանը լրաց-

Թովմաս Նազարբեկյան

168. Նույն տեղում:

169. Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետությունը, էջ 54-56, Երևան, 1993թ.

170. Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետությունը, էջ 62-63, Երևան, 1993թ.:

171. Նույն տեղում, էջ 63:

րած, մեզ արդեն ծանոթ հարցաթերթիկում, հայկական զորախմբերի և կամավորական ջոկատների հետ մասնակցում է ռուսական զորքերի լքած ռազմաճակատի գծի պաշտպանությանը Արևմտյան Հայաստանում: 1917-ի դեկտեմբերի 5-ին կնքված Երզնկայի զինադադարով մարտական գործողությունները կանգ են առնում: Այդ պահին ռուս-թուրքական ճակատը ձգվում էր ավելի քան 500 կմ՝ Սև ծովից մինչև Վան: Թուրքերին անհրաժեշտ էր ժամանակ շահել, և նրանց հրահրմամբ տեղի են ունենում մահմեդական խռովություններ: Ի վերջո, 1918-ի փետրվարին, խախտելով զինադադարի պայմանները, թուրքական բանակն անցավ հարձակման: Նրա դեմ անձնվիրաբար կռվում, համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս փոքրաթիվ հայկական զինված ուժերը, սակայն տասնակի զերակշիռ՝ թշնամին առաջ էր շարժվում: Թուրքական զորքերը վերազավթեցին Երզնկան, Սարիղամիշը, Սուրմալուն, Վանը, առանց դիմադրության հանդիպելու մտան Կարս: Սկսվեց Բաթումի հաշտության խորհրդաժողովը Թուրքիայի և Անդրկովկասյան համադաշնության միջև: Մինչ շարունակվում էին բանակցությունները, մայիսի 15-ին սկսվեց Ալեքսանդրապոլի ռմբակոծումը, և քաղաքն անցավ թուրքերի ձեռքը¹⁷²: Մեկ շաբաթ անց թուրքերը գրավեցին Համամլու կայարանը: Երևան տանող ճանապարհին արդեն բաց էր նրանց առաջ: Եվ տեղի ունեցավ... հրաշքը՝ հայերը մի բռունցք դարձան: «Ժողովուրդը, նրա առաջնորդները, զորքը, ամենքը համակվում են մեկ գիտակցությամբ՝ հաղթել կամ մեռնել», գրում է ականատեսը՝ Սիմոն Վրացյանը: Տեղի են ունենում մայիսյան հերոսամարտերը. Գարաբիխա, Բաշ-Ապարան, Սարդարապատ: Եզդիների հեծյալ ջոկատները, հայերի հետ կողք-կողքի, մարտնչում են թուրքերի դեմ: Այդ հեծյալ ջոկատներից մեկը խիզախ հրամանատարի՝ Ոսուր բեկի գլխավորությամբ, ամենախոշոր ռազմական գործողությունների թատերաբեմում՝ Սարդարապատում է, մասնակցում է Մովսես Սիլիկյանի գլխավորած Երևանյան զորաջոկատի մղած կռիվներին:

Մովսես Սիլիկյան

172. **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 120, Երևան, 1993թ.:

Արևմտյան Հայաստանում ծնված Երվանդ Կյուրեղյանը պատկանելի տարիքում գրել է հուշեր՝ ընթերցողին հանձնելով ապրածն ու տեսածը: Նրա «Իմ հուշերի ճանապարհով» գիրքը հրատարակվել է Երևանում, 2009-ին: Թող որ ժլատ տողերով, երկու խոսքով, բայց ականատեսի վկայություն է. «...այդ ծաղկած Սարդարապատը, ոչ ջուր կար և ոչ՝ մի հատ ծառ: Մի ամառի դաշտավայր էր, որին տիրացել էին երկու հզոր հրամանատարներ՝ Ջահանգիր աղան և Ոսուր բեկը: Ջահանգիրի վրանը խփված էր թուրքի Թալիհի մոտ, Անի քաղաքին մոտիկ: Ոսուր բեկի վրանը խփված էր Սև ջուր գեղի կողքին...» (ընդգծումը մերն է՝ Մ.Մ.): Մեր օրերում Սարդարապատ այցելած Եր. Կյուրեղյանը այնուհետև գրում է. «Իմ տեսած զինվորական կռիվների ժամանակը և այժմ, որ կտեսնամ, ոչինչ չի մնանի անցյալին»¹⁷³: Փաստորեն, Եր. Կյուրեղյանը վկայում է, որ Ոսուր բեկը մասնակցել է Սարդարապատի կռիվներին:

Սարդարապատի ճակատամարտի, 1918-ի մայիսյան հերոսամարտերի մասին, խորհրդային տարիների համար բավական ուշագրավ, բայց և վիճելի գաղափարական որոշ տեսակետներով, աշխատություն է հրատարակել Հարություն Թուրշյանը: Մեր խնդիրն այլ է: Հեղինակը, խոսելով հայկական զինված ուժերը Բաշ-Ապարանի ճակատամարտին նախապատրաստելու մասին՝ վկայակոչում է Դրոյին և նշում, որ վերջինիս «հաջողվում է դաշնակցական զորքե բոլոր խմբերը տանել Բաշ-Ապարանի ճակատը: Դրանից առաջ, գրում է Հ. Թուրշյանը, - Ալեքսանդրապոլում Նժդեհը փորձել էր գործնապես կազմակերպել եզդիներից: Նրան այդ բանը չէր հաջողվել: Սակայն Դրոյին հաջողվում է գեներլ ընդունակ բոլոր եզդիներին ոտքի հանել... Ջահանգիր աղայի հրամանատարությամբ: Այդ ժամանակ Արագածի երկու լանջերին և Արարատյան դաշտում էին գտնվում... նաև Մինագի ռուսահպատակ եզդիները՝ հայկական կրթություն ստացած ճեմարանավարտ Ոսուրբեյի ղեկավարությամբ: Կարսից հայերի հետ նահանջել և Արագածի հյուսիսային լանջերին էին ապաստանել Կարսի եզդիները, որոնք Ոսուր բեյի հետ միասին կարող էին տալ մի քանի հարյուր կռիվող»¹⁷⁴: Եզդակացությունը հասկանալի է՝ Դրոյի հրամանատարությամբ Ոսուր բեկն իր հեծյալների ջոկա-

173. **Եր. Կյուրեղյան**, Իմ հուշերի ճանապարհով, էջ 296-297, Երևան, 2009թ.:

174. **Հ. Թուրշյան**, Սարդարապատի հերոսամարտը, էջ 164, Երևան, 1965թ.:

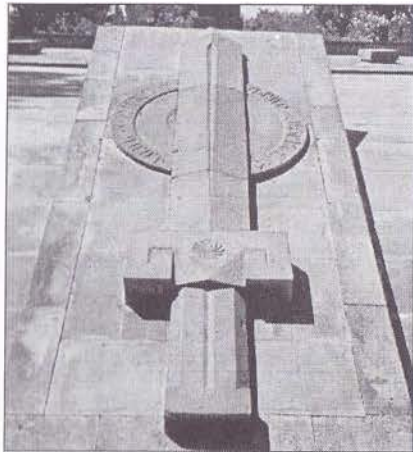
տով մասնակցել է նաև Բաշ-Ապարանի ճակատամարտին:

Մայիսյան հերոսամարտերին Ոսուր բեկ թեմուրյանցի մասնակցության մասին և մի արժանահավատ վկայություն կա. Եզդիներին

Ապարանի հրամանատարները

հոգևոր առաջնորդ Միր Իսմայիլի նամակ-գրությունները: Կրոնապետը պատմում է 1919թ. Բաղդադ ժամանած Հայաստանի ներկայացուցիչ, հասարակական-քաղաքական գործիչ Արսեն Կիսուրի հետ իր հանդիպման մասին և տեղեկացնում, որ գրուցել են Ոսուր բեկի մասին: Ա. Կիսուրը ներկայացրել է այն ծառայությունները, որ «Դուք ներկայումս գործած եք հայկական բանակին մեջ և օգնած անոնց եղբայրաբար»: Այնուհետև Բաղդադի հայկական ակումբում տեղի է ունեցել բազմամարդ միջոցառում, որին մասնակցել են նաև Միր Իսմայիլը և Արսեն Կիսուրը: Վերջինս ելույթ է ունեցել, իր խոսքում ներկայացրել նաև Ոսուր բեկի մարտական սխրանքները. «Արսեն Կիսուր բանախոսության մեջ գովեց և փառաբանեց, վեր հանեց Ձեր քաջությունը...»: Հավաքվածների առջև խոսք է ասել նաև եզդիների կրոնապետը, Ոսուր բեկի մարտական խիզախության մասին արդեն տեղեկացած, ոգևորված հանդիսականները հոտնկայա ծափահարություններով են ընդունել Միր Իսմայիլին:

Դրոյի շիրիմը

1918 թվական, մայիս. Սարդաբադում և Բաշ-Ապարանում

մարտնչող հայկական զորքերը ջախջախիչ պարտության մատնեցին բուրքերին: «...Որքան եմ ուզում նորից... խմել Բաշ-Ապարանի աղբյուրի սառը ջուրը, տեսնել այն վայրերը, ուր իմ քաջ զինվորները հետ շարտեցին բուրքերին», տասնամյակներ անց գրել է Դրաստամատ Կանայանը: Հրամանատարի ցանկությունն իրականացավ 2000 թ. մայիսի 28-ին: Ապարանում, հերոսամարտի հուշակոթողի հարևանությամբ, հողին հանձնվեց Դրոյի աճյունը: Եվ խորհրդանշական է, որ այդ արարողությանը Դրոյի հարազատները հրավիրել էին նաև հերոսամարտերի մասնակից, հրամանատարի զինակից ընկեր Ոսուր բեկի մերձավորներին, իմանալով, որ նրանք Շամիրամում են բնակվում: Ոսուր բեկի ազգականները՝ Մաջիթ բեկ Ոսուրյանը, Մրազ Բրոյանը, մի խումբ շամիրամցիների հետ, մասնակցեցին հրամանատարի աճյունի՝ Ապարանի հողում ամփոփման արարողությանը:

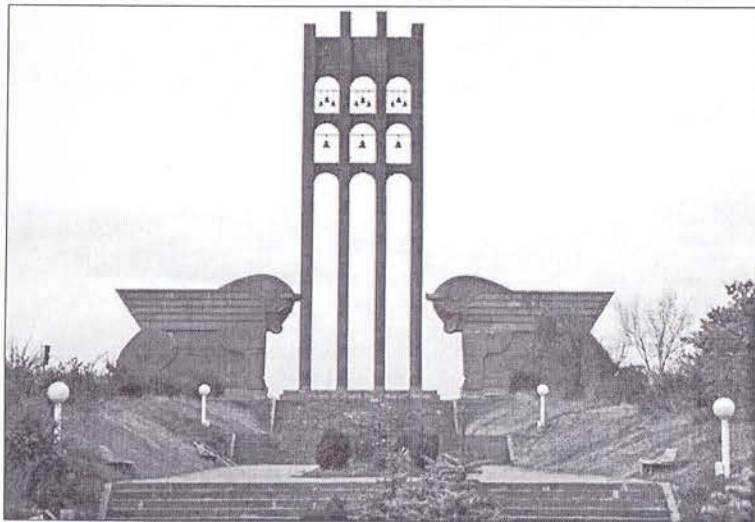
Բայց... դառնանք նորից Սարդաբադ, 1918-ի մայիսյան բախտորոշ օրերը: Եզդի հեծյալների ջոկատի հրամանատարը ոչ միայն իր զինվորների հետ պատրաստվում է առաջիկա մարտերին, այլև մասնակցում է ճակատամարտերի նախապատրաստման, կազմակերպման գործին, հանում որի, Երևանի դիկտատոր Արամ Մանուկյանի գլխավորությամբ, ջանքեր են քափում, աշխատանքներ կատարում բոլորը: Ոսուր բեկը, որպես եզդիների առաջնորդ, կոչով դիմում է իր ազգակիցներին՝ մտնելու բուրքերի դեմ կովի նախապատրաստվող հայկական զինված ուժերի կազմ, օգնելու, աջակցելու կովողներին, ով ինչ հնարավորություն ունի: Յեղապետի կոչով հարյուրավոր եզդիներ մեկնում են ռազմաճակատ: Նրանց մեջ է և բեկի մերձավոր ազգականը՝ Շամիլ Թեմուրովը, որը քաջի համբավ է ձեռք բերում Սարդաբադատում:

Արամ Մանուկյան

Մայիսյան հերոսամարտերին իր հեծյալների ջոկատով մասնակցել և քաջությամբ աչքի է ընկել նաև Ջհանգիր աղան, որ ծագումով Վանի գավառից էր և թուրքական բռնապետության դեմ պայքարի գործուն մասնակիցներից: Նրա և Ոսուր բեկի ճամփաները դեռ խաչվելու են, և Հա-

տանին մեծ ծառայություններ մատուցած, հանուն հայոց հողի կռվի ելած օտարազգի զորահրամանատարներին: Ռուսներ Եվգենի Վիշինսկու, Պերեկրյոստովի, Կորոկովի, Էզասցի Ալեքսանդր Շենուրի, հույն Սակիլիարիի, ֆրանսիացի Մորելի և էստոնացի Կլիչի կողքին մա հիշատակել է եզդի Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովին և նրա ազգակցին՝ Ջհանգիր աղային¹⁷⁹: Այո, Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովը Սարդարապատի հերոսներից է: Փաստ, որ համիրավի մոռացության էր տրված խորհրդային տասնամյակներին: Մի վեհերոս հիշեցում է եղել, Հ. Թուրշանի՝ Սարդարապատի ճակատամարտին նվիրված գրքում, այն էլ... Ապարանի հերոսամարտի առիթով: Հասկանալի է,

Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիրի մուտքը

Հ.Յ.Դ. անդամ, խորհրդարանում դաշնակցական խմբակցության կազմ մտած, Հ.Յ.Դ. առաջին դեմքերի հետ մարդկային ջերմ հարաբերություններ ունեցած Ռուսոբ բեկը ցանկալի անձ չէր բուշլիկ-կոմունիստների համար:

Հայ ականավոր զորահրամանատար Մովսես Միլիկյանի հրամանագրի հրապարակումը նոր լույս է սփռում մայիսյան հերոսամարտերին և զոհերի մասնակցության արդեն առկա փաստերի վրա: Սարդարապատում բուրքերի դեմ մղված հաղթական մարտերում է ծնունդ առել Ռուսոբ բեկի և Դանիել Բեկ-Փիրումյանի բարեկամությունը: Այդ մասին պատմություններն Ռուսոբյանների գերդաստանում բոլորը գիտեն:

179. «Հայ զինվոր» շաբաթաթերթ, մայիսի 25-հունիսի 1, 2011թ.:

1918թ. մայիսի 28-ին Երևանում տարածվեց **Երևանյան զորաջոկատի սպայակույտի հաղորդագրությունը**. «Թուրքերը երեք օրվա կռիվներից հետո ջարդված են և մահանջում են հապճեպով... Մեր զորամասերը քայլ առ քայլ հետապնդում են նրանց: Ոգևորությունը աներևակայելի է»:

Ռուսոբ բեկն ապրում էր այդ ոգևորությունը:

Հայաստանում նոր օր էր բացվում:

ՌԻՍՈՒԲ ԲԵԿԸ՝ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐ

ՀՀ կառավարության շենքը

1918 թվական, 28-ը մայիսի. Թիֆլիսում, մեծահարուստ բարերար Միքայել Արամյանցի տանը, Հայոց Ազգային Խորհուրդը հռչակեց Հայաստանի անկախությունը: Վերականգնվեց հայոց հազարամյա կորուսյալ պետականությունը: Հունիսի 4-ին Թուրքիայի և Հայաստանի Հանրապետության միջև Բաքումի պայմանագրի կնքումից հետո սկիզբ են առնում պետական շինարարության աշխատանքները: Հովհաննես Քաջազնունու գլխավորությամբ ձևավորվում է Հայաստանի կառավարությունը, որը հուլիսի 19-ին ժամանում է Երևան և երկրի համար ծանրագույն օրերին անցնում իր պարտականությունների կատարմանը: Ձևավորվում է նաև Հայաստանի Խորհուրդը, որի բացման օրը՝ 1918թ. օգոստոսի 1-ին, հրապարակվում է խորհրդարանի անդամների ցանկը. 46 պատգամա-

վորներ 4 կուսակցություններից, անկուսակցականներից և ազգային փոքրամասնություններից: Վերջիններիս թվում Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովն է՝ Հայաստանի Խորհրդի եզրի պատգամավորը: Հակոբ Հակոբյանը՝ Իրազեկը, իր «Մոտիկ անցյալից» փաստագրական հուշերի գրքում նշում է, որ Խորհրդի անդամների ընդհանուր թիվը 47 էր: Հեղինակը՝ ներկայացնելով նորակազմ Հայաստանի Խորհուրդը, նաև հայտնում է, որ բացի կուսակցությունների ներկայացուցիչներից, «որպեսզի Հայաստանի Խորհրդի պատկերն ավելի մոտեցվի Հայաստանի բնակչության ազգագրական և դասակարգային շերտավորմանը», Խորհրդում աթոռ ունենին 3 հոգի Հայ ժողովրդի այսպես կոչված անկուսակցական զանգվածից՝ Տ. Բեկզադյան, Ստ. Մամիկոնյան և Պ. Ջաքարյան... , 6 հոգի Հայաստանի թուրք ազգաբնակչությունից, 1 հոգի ռուս՝ Իվան Ջորին, նախկին վերատեսուչը Երևանի նահանգի պետական ժողովրդական դպրոցների և նախադահր՝ Երևանի ռուսաց ազգային խորհրդի, և 1 հոգի էլ Եզդիի ազգաբնակչությունից, Յուսուֆ բեկ Թեյմուրով, Բարդուղյան լեռներում ապրող եզդիների գեղապետը»¹⁸⁰:

Ուսուր բեկը սկզբից ևեթ, լինելով դաշնակցական՝ ընդգրկվել է Հ.Յ.Դ. խմբակցության մեջ: Այս մասին վկայում է նաև ՀՀ խնամատարության նախարար, պատգամավոր Արտաշես Բաբայանն իր հուշերում.

«Ազգային Խորհուրդը երբ տեղ հասավ, մեր առաջին գործը եղավ լրացնել նրա կազմը և տեղ տալ նաև ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներին: Որոշվեց եռապատկել Ազգային Խորհրդի անդամների թիվը, որով պիտի լինեին 18 դաշնակցական պատգամավորներ, 6 ժողովրդական, 6 սոցիալ-դեմոկրատ և 6 սոցիալիստ-հեղափոխական ներկայացուցիչներ, 2 չեզոք, 3 թուրք և մի ռուս: Եզդի ժողովրդի ներկայացուցիչը մտնում էր Դաշնակցական ֆրակցիայի մեջ: Հայաստանի Խորհուրդը պիտի լիներ մեր օրենսդիր մարմինը մինչև խորհրդարանի ընտրությունները...»¹⁸¹:

Խորհրդի բացման մասին տեղեկացրել, պատգամավորների ցանկը հրապարակել են «Զանգ», «Հորիզոն», «Հայաստանի աշխատավոր» և այլ պարբերականներ 1918-ի օգոստոսյան համարներում, նկարագրել պառլամենտի 1-ին նիստի ընթացքը, հանդիսավոր արարողությունը: Յու-

180. *Իրազեկ*, Մոտիկ անցյալից, Բեյրութ, 1956թ.:

181. «Յուսարեր», թժ *Ա. Բաբայան*, Էջեր Հայաստանի անկախության պատմությունից, էջ 13, Կահիրե, 1959թ.:

սուֆ բեկ Թեյմուրովը մասնակիցը և ակամատեսն է եղել հիրավի պատմական այդ իրադարձությունների¹⁸²: Հետևենք ժամանակի մամուլին.

ՀՀ խորհրդարանի շենքը

1-ր օգոստոսի, հինգշաբթի, ժամը 11.30. 1918թ.

Երևանում բացվեց Հայաստանի Հանրապետության անդրանիկ գերագույն օրենսդրական ժողովի՝ Հայաստանի Խորհրդի առաջին նստաշրջանը... Քաղաքային ակումբի քառերասրահի վերածված էր Խորհրդի ընդհանուր ժողովասրահի, իսկ կողքի սենյակները՝ նախագահության, ֆրակցիաների, դիվանատան և այլն:

...Դահլիճի միջին մասը վերապահված էր Խորհրդի անդամներին: Հետևի մասը և վերնահարկը՝ հասարակության:

...Նշանակված ժամանակին արդեն բոլոր տեղերը զբաղված էին: Դահլիճում էին Ստեփան Մալխասյանը, Իվան Ջորինը, Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովը, Ավետիք Սահակյանը, թժ. Արտաշես Բաբայանը, Ռուբեն Տեր-Սյունասյանը, Արշալույս Աստվածատրյանը, Արշամ Խոնդկարյանը, Հայկ Ազատյանը, մյուս պատգամավորները: Կառավարական օբյակտում էին վարչապետ Հովհաննես Բաջազյունին, ներքին գործոց նախարար Արամ Մանուկյանը, զինվորական նախարար զոր. Հովհաննես Հախվերդյանը,

182. ՀՀ պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ, էջ 6-9, Երևան, 2010թ.:

մյուս նախարարները: Ներկա էին գերմանական, ավստրիական և օսմանյան դիվանագիտական ներկայացուցիչները, պարսից հյուպատոսը, ռուս, բուրք և ուկրաինական ազգային խորհուրդների ներկայացուցիչները: Զինվորական օթյակում էին ՀՀ առաջին սպարապետ, գոր. Թովմաս Նազարբեկյանը, գոր. Սիլիկյանը, Դյուն և ուրիշ զինվորականներ:

Ժամը 11 և կեսին ամբիոն բարձրացավ Խորհրդի ավագագույն պատգամավոր, Խորհրդի ապագա նախագահ Ավետիք Սահակյանը և բացեց 1-ին նիստը: Իր ճառում նա նաև անդրադարձավ նորանկախ երկրի արտաքին և ներքին քաղաքական պայմաններին, զնահատեց այն իրադարձությունները, որոնց արդյունքում ծնունդ առավ Հայաստանի պետական իշխանությունը:

«...Մենք գգում ենք խարխախ մեր պետական նավի և դնում ենք հիմքը պետական շենքի՝ ձգտելով միշտ կատարելագործել նրան ի բարօրություն Հայաստանի Հանրապետության բոլոր ազգությունների, իբրև գավակներ մեկ հարազատ մայր հայրենիքի»:

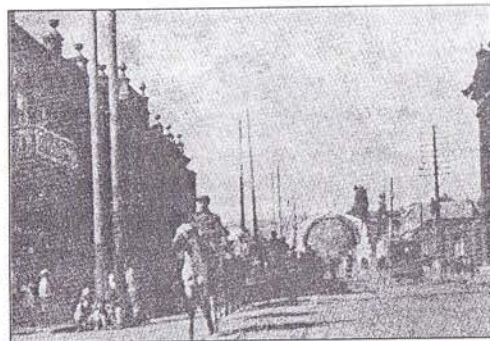
Ավետիք Սահակյանի այս խոսքից հետո հնչեցին բուռն ծափահարություններ:

Որ նորանկախ Հայաստանում սկզբից կեսը դրվում էր բարեկամական հարաբերությունների հիմք ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ, վկայում է նաև Ավետիք Սահակյանի ճառի այս հատվածը.

«Ընդամենը հայ պատգամավորների թիվը 38 է: Բացի հայ պատգամավորներից, Գերագույն Խորհուրդը պարտավոր համարեց իրեն իսկույն կեսը մտցնել Հայաստանի Խորհրդի կազմի մեջ և ներկայացուցիչներ այն ազգությունների, որոնք փոքրամասնություն են: Այսպիսով, Հայաստանի Խորհրդի կազմի մեջ մտնում են ընդամենը 46 պատգամավորներ... Չեմ կարող չլինել օտարազգի պատգամավորներին և հայտնել նրանց, որ փոքրամասնության իրավունքները մենք առանձնապես զնահատում ենք ու պաշտպանում և այդ իսկ պատճառով մեր սրբազան պարտքը համարեցինք հենց Հայաստանի Խորհրդի Ա. նիստից ապահովել ձեր մասնակցությունը: Ես ի բոլոր սրտե ողջունում եմ ձեզ և անչափ ուրախ եմ, որ դուք լծվել եք մեզ հետ ընդհանուր հայրենիքի անդաստանը մշակելու և երկրի շինարար գործը առաջ տանելու»¹⁸³:

183. ՀՀ պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ. 1918-1920թթ., էջ 7-9, Երևան, 2010թ.:

Եթե մոտավորապես ներկայացուցիչների նկատմամբ Ա.Սահակյանի այս խոսքերը դիվանագիտական, քաղաքական էրիկայի քայլ կարելի է համարել, ապա ոչ մոտավորապես պատգամավորների, հատկապես՝ Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովի պարագայում՝ անկեղծությամբ, բարի ցանկությամբ: Քանի որ քե Ա. Սահակյանը, քե հայ քաղաքական գործիչներն արդեն մոտիկից ճանաչում էին Անդրկովկասի եզդիների առաջնորդին, տեսել էին նրա անկեղծ հավատարմությունը, կատարած գործերը Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի ճակատագրական օրերին, զիտեին, որ մասնակցել է հերոսամարտերին: Գիտեին նաև հայ մեծամուն մարդկանց հետ Ուսուր բեկի մտերմության մասին: Եզդի ժողովուրդը, համեմատելով նրա առաջնորդ Ուսուր բեկի, հայ քաղաքական շրջանակներում համարվում էր բարեկամ, ում հետ որևէ խնդիր չէր առաջացել:

Զորահանդես, 1918թ., օգոստոս

1918թ. օգոստոսի 1-ին, խորհրդարանի 1-ին նիստի փակումից հետո, Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովը մյուս պատգամավորների, կառավարության անդամների և հյուրերի հետ ներկա էր շենքի առջև տեղի ունեցած զորահանդեսին: Հանդեսը վարում էր նրա մտերիմ ընկերը՝ գնդապետ Դանիել Բեկ-Փիրումյանը: ՀՀ 1-ին զորահանդեսն ընդունեց Հայկական կորպուսի հրամանատար, զորավար Թովմաս Նազարբեկյանը: Հավաքվածները հուզված էին, շատերի աչքերին արտասուք կար: *«Զորքը կրած շտապարմար և երգերով անցավ քաղաքի գլխավոր փողոցներով»*, գրել են քերթերը: Խորհրդարանի աշխատանքները կազմակերպելու և օրենդրական գործունեություն ծավալելու համար անհրաժեշտ էր անհապաղ հանձնաժողովներ ձևավորել: Օգոստոսին, առաջին նիստերի ընթացքում, ձևավորվում են Խորհրդի 14 հանձնաժողովները: Գաղթականության հանձնաժողովի անդամներ են ընտրվում Արտաշես Բաբայանը, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովը և ուրիշներ:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության գոյության շրջանում, մոտ երկուսուկես տարի, Ուսուր բեկն ապրել է Երևանում, Հին Կազարմայի

(գորանոցի) փողոցի թիվ 29 տանը¹⁸⁴։ Այս հասցեն է նա նշել 1919-ի հարցաթերթիկում։ Խորհրդարանական գործունեությունը, բարեխիղճ մասնակցությունը օրենսդիր մարմնի բոլոր նիստերին, տեղի ունեցող իրադարձություններին, պահանջում-հարկադրում էին մշտապես լինել Երևանում, ուր, հավանաբար, փոխադրել էր նաև իր ընտանիքը։

Ուսուր բեկ Թեմուրյանը եղել է Հայաստանի Հանրապետության և՛ 1-ին, և՛ 2-րդ խորհրդարանների անդամ։ Սակայն ինչպիսի՞ օրենսդրական նախաձեռնություններով, առաջարկներով է հանդես եկել, հայտնի

Հին Երևան

չէ կամ հայտնի են կցկտուր տեղեկություններ, այն էլ՝ հուշագրություններից։ Այս մասին սակավ են փաստերը ՀՀ պառլամենտի նիստերի արձանագրություններում, որոնք պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվում, ժամանակի պարբերականներում։

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արարատ Հակոբյանն իր «Հայաստանի խորհրդարանը» աշխատության մեջ քանիցս անդրադարձել է Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովին և նշել, որ եզդի պատգամավորը խորհրդարանական գործունեության ընթացքում միշտ եղել է կառուցողական դիրքերում, գործել ի նպաստ հայկական պետականության, ի նպաստ երկրի բարօրության¹⁸⁵։ Եթե ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչ մյուս 7 պատգամավորները գլխավորապես հանդես էին գալիս իրենց ժողովուրդների շահերի պաշտպանությամբ միայն, վճռական պահերին հաճախ խուսափում քվեարկությունից, նիստերին մասնակցելուց, ապա եզ-

դի պատգամավորը՝ Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովը միակն էր, որ ուներ կառուցողական դիրքորոշում։ Գ. Չալխուշյանն իր «Ի՞նչ էր և ի՞նչ պիտի լիներ մեր ուղին» աշխատության մեջ վկայում է, որ «Հայաստանում բնակվող ազգային փոքրամասնություններից միայն եզդիները մեզ հետ էին, միշտ մեր օգնությանը կարող և կառավարությունը անգամ դրամ բաց կթողներ նրանց Եվրոպայի մեջ իրենց շահերը պաշտպանելու համար»¹⁸⁶։ «Հաճախ եզդի միակ պատգամավորի (Ուսուր բեկի) ծայրից էր կախված լինում այս կամ այն հարցի լուծումը, որոշման ընդունումը խորհրդարանում», - գրում է Ա. Հակոբյանը։

1919թ. հունվարի 15-ի նիստի արձանագրությունից պարզ է դառնում, որ, պարենավորման նախարարի խոսքով՝ «երկրի պարենավորումը տոսկալի դրության մեջ է։ Կառավարության ջանքերը արդյունք չեն տալիս, և մեր ժողովուրդը սովամահ է լինում...»։ Այնուհետև թե նախարարը և թե ելույթ ունեցող պատգամավորները խոսում են Անգլիայի և Ամերիկայի կառավարությունների հետ համագործակցելու, այդ երկրներից վարկեր, պարեն կամ հացահատիկ ստանալու խնդիրների մասին։ Երկարատև բանավեճից հետո որոշվում է նախապատվությունը տալ ամերիկյան օգնությանը, ինչին, հուշագիրների խոսքով, կողմնակից է եղել Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովը և հանդես եկել քաղաքական բանավեճերում։ «Հայաստանի աշխատավոր» թերթը 1919թ. օգոստոսին տեղեկացրել է, որ «Ամերիկայից Բաքում են հասել երկու մեծ նավ, 500 000 փութ ալյուրով, շոտով սպասվում են նոր նավեր...»։ Հայտնի է, որ ամերիկյան օգնությունը զգալի դեր ունեցավ սովի հաղթահարելու գործում։ Սակայն մինչ այդ, մինչ 1919-ի առաջին կեսը, երկրում մոլեգնող սովի ծանրագույն շրջանն էր։ Մամուլը հաղորդում է, որ անելանելի վիճակ էր մասնավորապես Սուրմալուի գավառում։ «Իզդիրի շրջանում չի մնացել ոչ ծի, ոչ շուն, ոչ կատու... Մի շաբաթ ևս, և տասը հազար մարդկային կյանք կորած են»։

1919թ. փետրվարի 20-ին Սուրմալուի գավառ գործողված խորհրդարանական հանձնաժողովը հանդիպեց հայ, եզդի և թուրք բնակչությանը, եղավ տարբեր գյուղերում։ Պարզվեց, որ հացով համեմատաբար ապահովված են մուսուլմանները, որոնք, սակայն, հաց ու պարեն չեն տալիս սովահար հային և եզդուն։

186. Գ. Չալխուշյան, Ի՞նչ էր և ի՞նչ պիտի լիներ մեր ուղին, էջ 15, Վիեննա, 1923թ.։

184. Քաղաքային տեխնիկ Մեհրաբյանի կազմած Երևան քաղաքի սխեմատիկ հատակագծում (1906-1911թթ) Հին Կազարմայի փողոցը Երևանի կենտրոնում էր, սկսվում էր Դեմիրբուլաղի խոտի հրապարակից, հասնում - հատում էր Նահանգական (Ալավերդյան) փողոցը և ուղիղ գծով միանում Տեր-Ղուկասովի (Նալբանդյան) փողոցին, ներկայի Հանրապետության հրապարակի հատվածում (համապատասխանում է այժմյան Տիգրան Մեծի պողոտայի մի մասին)։

185. Ա. Հակոբյան, Հայաստանի խորհրդարանը, էջ 80-81, Երևան, 2005թ.։

1919թ. հունիսի 5-ին կայացավ Հայաստանի Խորհրդի վերջին նիստը, որին մասնակցել է մահ Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովը։ Մայիսի վերջից ճգնաժամային վիճակ էր ստեղծվել և խորհրդարանում, և կառավարությունում։ Տրոհվում էր Դաշնակցություն-Ժողովրդական կուսակցություն կուսիցիան, և շուտով, երբ ժողովրդականները, սոցիալ-դեմոկրատները և էսեռները ցուցադրաբար հեռացան խորհրդարանից, փակուղային վիճակ ստեղծվեց։ Հունիսի 5-ի նիստը «Ժողովուրդ» ընդդիմադիր թերթի բնութագրմամբ՝ «...ճնշող էր. դա մի մեռելատուն էր և ուրիշ ոչինչ»¹⁸⁷։ «Եվ չէր մնում այլ բան, քան արձակուրդ հայտարարելով՝ փաստորեն արձակել խորհրդարանը», գրում է Ա. Հակոբյանը¹⁸⁸։ 22 ձայնով ընդունվեց այդ որոշումը։

Պատգամավորներ

Պարտքի գիտակցումով, երկրում կայունություն ստեղծելու մղումով, Հայաստանի անկախությունը պահպանելու ներքին մեծ ցանկությամբ էր Ոստիք բեկ Թեմուրյանը մասնակցում խորհրդարանի նիստերին։ Լի-նելով Հ.Յ.Դ. խմբակցության անդամ՝ ձգտում էր ճիշտ լուծումներ գտնել քաղաքական վեճերի ժամանակ, զերծ մնալ ոչ մի օգուտ չբերող գաղափարական-խմբակցային բախումներից։

Հայաստանի Խորհուրդը դադարեցրեց իր աշխատանքը։ Նոր խորհրդարանի ընտրությունները կայացան 1919թ. հունիսի 21-23-ին։ Կենտրո-

187. «Ժողովուրդ», 11-ը հունիսի, 1919թ.։

188. Ա. Հակոբյան, «Հայաստանի խորհրդարանը», էջ 172, Երևան, 2005թ.։

մական ընտրական հանձնաժողովը ընտրությունների արդյունքները մամուլում պաշտոնապես հրապարակեց հուլիսի 3-ին։ Ընտրվել էր 80 պատգամավոր։ «Հայաստանի աշխատավոր» թերթի ներկայացրած աղյուսակով՝ թիվ 7 ցուցակով ընտրվել էր Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովը։ Ընդ որում, նրա օգտին ամենաշատ քվեներ տրվել էին Մուրմալում։ Օգոստոսի 1-ին նոր խորհրդարանն սկսեց աշխատանքը։

1919 թ. օգոստոսի 7-ին, երեկոյան ժամը 8-ին, բացվում է Պառլամենտի 3-րդ պաշտոնական նիստը¹⁸⁹։ «Ներկա էին 48 պատգամավոր և նախարարական ամբողջ կազմը», գրել է «Հայաստանի աշխատավոր» թերթը։ Նիստը նախագահող Ս. Արարատյանը ներկայացրել է օրակարգը, ուր 2 զլխավոր հարցեր կային՝ վարչապետի և պառլամենտական հանձնաժողովների ընտրություն։ Վարչապետ է ընտրվում Ալեքսանդր Խատիսյանը։ Չնավորվում և հաստատվում են պառլամենտական 12 հանձնաժողովներ։ Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովն ընդգրկվում է «Աշխատանքի և խնամատարության» հանձնաժողովում։ Ոչ դյուրին աշխատանք էր սպասում այս հանձնաժողովին։ Երկրում մոտ 300 հազար գաղթականներ կային, մեծ մասն՝ անտուն, աշխատանք չունեցող։ Մոլեգնում էին սովն ու հիվանդությունները, բացակայում էին անհրաժեշտ մեքենաներն ու հացը։ Լուրջ խնդիր էր ստացված փոքրաքանակ օգնությունը՝ ալյուր, հագուստ և այլն, ճիշտ բաշխելը։ Հայրենակիցների վկայությամբ՝ Աշխատանքի և խնամատարության հանձնաժողովի անդամ Ոստիք բեկը հաճախ այցելել է մահ եզրիարձակ գյուղեր և օգնության ձեռք մեկնել կարիքավորներին։

Կարևոր որոշումներ են ընդունվել խորհրդարանի 5-րդ նիստում, որ տեղի է ունեցել 1919-ի օգոստոսի 15-ին։ Կառավարության նախագահը, նախարարները և պատգամավորներն իրենց ելույթներում ներկայացրել են երկրի տագնապալի դրությունը, որ պայմանավորված էր Թուրքիայի սկսած նոր ռազմարշավով։ Թուրքական զորքերն Էրզրումից շարժվում են դեպի Սարիղամիշ, ռազմական գործողություններ են սկսվել Մուրմալուի շրջանում, մահ Կարակալայի մոտ, Արաքսի ուղղությամբ։ Պատգամավոր Արշակ Ջամալյանի առաջարկով կազմվում են «երկու պառլամենտական հանձնաժողովներ, որոնցից մեկի պարտականությունը պիտի լինի անմիջապես մեկնել դեպի ռազմաճակատ, ողջունել հայրենիքը պաշտպանող

189. ՀՀ պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ, էջ 239, Երևան, 2010թ.։

գործերին և տեղն ու տեղը ծանոթանալով իրերի դրության հետ՝ զեկուցել մեզ. իսկ մյուսինը՝ գնալ Սուրմալուի գավառը՝ աջակցելու համար բազմա-հազար գաղթականության, անակնկալ աղետից հնարավոր եղածի չափ փոքր զոհերով ազատելու համար»։ Կազմվում է ռազմաճակատի հանձնաժողովը, ապա ընտրվում են Սուրմալուի գաղթական հանձնաժողովի անդամները՝ Գառնիկ Շահինյան, բժիշկ Արտաշես Բաբայան, Յուսուֆ բեկ Թեմուրյան։ Հաջորդ օրը հանձնաժողովները սկսել են աշխատանքը հանձնարարված վայրերում։ Որոշ մանրամասներ հայտնում է «Հայաստանի աշխատավոր» թերթը օգոստոսի 27-ի համարում։ Պարզվում է, որ օգոստոսի 22-ին հանձնաժողովներն արդեն վերադարձել և մասնակցել են խորհրդարանի 6-րդ նիստին, ուր օրակարգի 2-րդ հարցը վերաբերում էր Սուրմալու և ճակատ գնացած հանձնաժողովների աշխատանքին։ Ուսուր բեկը բժ. Բաբայանի և Գ. Շահինյանի հետ այցելել է ծննդավայր՝ Սուրմալուի գավառ, տեղում ճշտել Երևանում շրջանառվող լուրերը։ Բաբայանը խորհրդարանին տեղեկացնում է, որ լուրերը «չափազանցված են, ժողովուրդը հանգիստ է, անցյալի փորձերից խրատվելով՝ որոշել է չգաղթել, ժողովրդի տնտեսությունը կամաց-կամաց վերականգնվում է...»։ Նա հայտնում է նաև, որ Սուրմալուի գավառում ազգային հողի վրա թշնամություն չի եղել։ «Կողքի ու Աբասգյուլի, Ալիդամարի շրջանում տեղի է ունեցել գործի մահանջ, և 4-5000-ի չափ հայ և եզդի գաղթականություն է եղել։ Հայ ու եզդի գաղթականությունը համարյա մերկ է դուրս եկել. պահեստներում մթերք չլինելու պատճառով՝ անբավարար նպաստ է բաշխվել։ Բժշկական օգնությունը նույնպես անբավարար է»։ Արտ. Բաբայանը, Ուսուր բեկը և Գ. Շահինյանը Սուրմալու հասնելուն պես նկատել են, որ «վտանգն անցել էր, գաղթականությունն արդեն տեղավորված էր, գործի պարենավորումը համեմատաբար լավ էր»։ Թեպետ այս հանձնաժողովի պարտականությունների մեջ չէր մտնում ռազմաճակատ գնալը, այնուամենայնիվ, գնացել և հետաքրքրվել է տիրող վիճակով։ Հանձնաժողովը խորհրդարանին կոչ է անում «նվիրատվություններ հավաքել և զոհն ամենափոքր չափով բավարարել գործի կարիքները», վերջ դնել անտարբերությանը։ Իսկ կառավարությանը հանձնաժողովն առաջարկում է կանխել «Սուրմալուի գաղթը, որովհետև դա նշանակում է 25 000-ի չափ մնացած ազգաբնակչությանը նոր կոտորածների մատնել»։

Ուսուր բեկ Թեմուրյանը, Յուսուֆ բեկ Թեյմուրով անունով, ՀՀ 2-րդ՝ ընտրովի խորհրդարանում բավական արդյունավետ գործունեություն է

ծավալել։ Այս խորհրդարանում պատգամավորները 80-ն էին, կեսից ավելին՝ Հ.Յ. Դաշնակցության անդամներ։ Խորհրդարանում էին ականավոր պետական, քաղաքական շատ գործիչներ՝ Ավետիս Ահարոնյան, Նիկոլ Աղբալյան, Սարգիս Արարատյան, Արտաշես Բաբայան, Աբրահամ Գյուլխանդանյան, Ալեքսանդր Խատիսյան, Վահան Խորենի, Դրո, Լևոն Շանթ, Միքայել Վարանդյան, Սիմոն Վրացյան, Հովհաննես Քաջազնունի, Համազասպ Օհանջանյան և ուրիշներ։ Նրանց գործընկերն էր Ուսուր բեկ Թեմուրյանը։ Հայաստանի 1-ին Հանրապետության վերջին վարչապետ, ազգային և պետական խոշոր գործիչ Սիմոն Վրացյանի բնութագրումը, ազգային և պետական խոշոր գործիչ Սիմոն Վրացյանի շնորհիվ էլ կարելի է մտովին վերականգնել Ուսուր բեկի մասնակցությամբ խորհրդարանում տեղի ունեցած մի հիշարժան իրադարձություն՝ Մոսկովից ժամանած պատվիրակության պաշտոնական ընդունելությունը, որն արդեն ներկայացրել ենք։ Կրկին շեշտենք, որ եզդիների հոգևոր առաջնորդի՝ Միր Իսմայիլի կոնդակ-գրությունները, որ հասցեագրված էին Ուսուր բեկ Թեմուրյանին և ընթերցվեցին Հայաստանի խորհրդարանում, արժեքավոր վկայություններ են 1915թ. Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ։

ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՈՒՍՈՒԿԵՍ ՏԱՐԻ

Հայաստանի անկախության շրջանում Ուսուր բեկ Թեմուրյանը զբաղվել է օրենսդրական գործունեությամբ։ Սակայն կան փաստեր, որ նա միաժամանակ նաև ծառայության մեջ էր Հայկական նորաստեղծ բանակում. եղել է պորուչիկ, գումարտակի հրամանատար։ Մարդարապատում և Ապարանում 1918-ի մայիսին աչքի ընկած նրա հեծյալների ջոկատը նախարարության գորամիավորումների մեջ էր, Դրոյի գլխավորած Սուրմալուի զորաջոկատի կազմում։ Խոսելով Հայկական բանակի համալրման մասին, որ կատարվում էր ազգային և կրոնական հատկանիշներով, պատմագիտության դոկտոր Կլիմենտ Հարությունյանը նշում է, որ «Որպես կանոն՝ Հայաստանում բնակվող մահմեդականները բանակ չէին զորակոչվում։ Բանակ չէին զորակոչվում նաև... ռուսները, տուրքահացիները, լեհերը, հույները, ինչպես նաև բուրքահպատակ ու պարսկահպատակ հայերը»։ Այնուհետև գիտնականը հայտնում է, որ զինվորական նախարար գեներալ Հախվերդյանը 1919թ. մարտի 21-ին

ՀՀ նախարարների խորհրդին ուղարկել է գրություն, ըստ որի՝ «Ճանաչման մարզային զինկոմիսարիատի ենթակայության տակ գործել է Հայաստանում ապրող եզդիներից կազմված մի գումարտակ... Նույն թվականի մարտի 6-ի այլ տվյալներով եզդիների գումարտակի հեծյալ հետախուզական մի խումբ գործում էր Բզդիքի ջոկատի կազմում: Եզդիական գումարտակի հրամանատարը պորտուգիկ Ոստիք բեկ Թեմուրովն էր...»¹⁹⁰, գրում է Կ. Հարությունյանը:

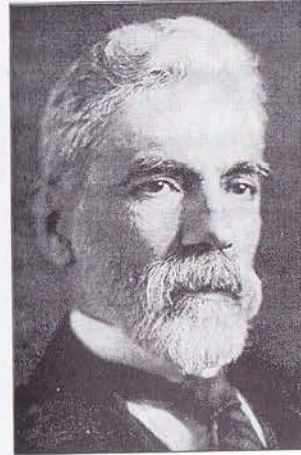
«Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918-20թթ.)» իր գրքում Մ. Կարապետյանը նշում է. «Բաթումում Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Չվերնի տեղեկագրից պարզվում է, որ 1920թ. հոկտեմբերի 25-ի դրությամբ հայկական բանակի հեծելագործի կազմում գործում էր եզդիներից կազմված հեծյալ դիվիզիոնը, որը տեղակայված էր Էջմիածնում: Նրա կազմում 300 ձիավոր և երեք սպա էր... Այդ փաստաթղթից իմանում ենք նաև, որ նույն ժամանակամիջոցում եզդիներից կազմված մեկ հեծելագործային դիվիզիոն էլ գործում էր Դրոյի հրամանատարության տակ գտնվող Սուրմալուի զորաջոկատի կազմում»¹⁹¹: Վերջինս Սիմակի եզդի հեծյալների ջոկատն է, որ կազմավորել էր Ոստիք բեկը և նրա հետ մարտական փառավոր ճանապարհ անցել: Այս հեծյալ ջոկատը հիշատակված է նաև ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Սիմասյանի կողմից 1920 թ. նոյեմբերի սկզբին կազմված տեղեկագրում: Նշվում է, որ «Հայաստանն ունի 4 ճակատ, բոլորն էլ պատերազմական վիճակում»: Ներկայացվում է Դրոյի գլխավորած Սուրմալուի ճակատը, ուր տարբեր զորագնդերում ընդհանուր հաշվով՝ 4500 սվին կա, և նրանց հետ՝ «փոքրիկ եզդիական զորամաս»¹⁹²:

Եզդիական զորաջոկատների ստեղծման, կազմավորման և ընդհանուր թշնամու դեմ պայքարում նրանց ունեցած «պատվավոր տեղի» մասին է գրել քաղաքական ակնամարտ գործիչ Արտաշես Աբեղյանը: Նա ընդգծել է, որ եզդիները «անձնագոհությամբ պաշտպանեցին Հայաստանը ընդդեմ նրա թշնամիների: Նրանք կազմակերպեցին մինչև իսկ հատուկ զորամաս, «եզդիական գումարտակը», որը աչքի ընկնող մաս-

190. Կ. Հարությունյան, Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918-1945 թվականներին, էջ 37, Երևան, 2002թ.:

191. Մ. Կարապետյան, Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918-20թթ.), էջ 59, Երևան, 1996թ.:

192. Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 513-514, Երևան, 1993թ.:

Հովհաննես Բաջագոմունի

նակցություն ունեցավ քեմալական արշավանքի դեմ մղված ինքնապաշտպանական կռիվներում»¹⁹³:

1917 թվականից եզդի հեծյալների ջոկատ գլխավորած, 1917-18թթ. Արևմտահայաստանում թուրքական զորքերի դեմ մարտնչած, 1918-ի մայիսյան հերոսամարտերին մասնակցած Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովի անունը, իբրև զինվորական գործչի, հանդիպում է նաև այլ առիթներով: Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող Հայաստանի 1-ին Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններից մեկը որոշակի տեղեկություններ է տալիս Ոստիք բեկի մասին: Դա 1918թ. դեկտեմբերի 20-ին կայացած կառավարության (Սինիստրների խորհրդի) նիստի օրագիրն է, թիվ 100-րդը: Նիստը վարել է վարչապետը՝ Հովհաննես Բաջագոմունին: Ներկա են եղել արտաքին գործոց նախարար Սիրական Տիգրանյանը, ներքին գործոց նախարար Արամ Մանուկյանը, զինվորական նախարար Հովհաննես Հալվերդյանը, Խնամատարության նախարար Ալեքսանդր Խատիսյանը, Կրթական (կրթության) նախարար Գևորգ Մելիք-Գարսեղյանը, Ֆինանսների նախարար Ա. Էնֆիանյանը և Դատական (արդարադատության) նախարար Ս. Հարությունյանը:

Առաջինը լսել են զինվորական նախարարին: Նա զեկուցել է Դարաբիլիսայի գնդի սպաներին ու զինվորներին վերջնահաշիվ տալու մասին: Սա այն գունդն է, որ մտել էր զորավար Անդրանիկի գլխավորած Արևմտահայ դիվիզիայի կազմ: Գնդի հրամանատարն էր (նիստում նշվել է՝ նախկին հրամանատար) Սմբատը՝ Անդրանիկի հավատարիմ զինակիցը: Որոշվել է տալ նպաստ, մինչև զինվորական նախարարը օրինագիծ կներկայացնի կառավարություն և հատուկ մասնաժողով կկազմվի՝ խնդիրը լուծելու նպատակով: Ապա Ալ. Խատիսյանը խնամատարության ոլորտից երեք տարբեր հարցեր է բարձրացրել, որոնք ընդունվել և հաստատվել են:

193. «Հայրենիք», թիվ 12, հոկտեմբեր, 1924թ.:

Ալ.Խատիսյան

Ալ.Խատիսյան (հրամանատար) Յուսուֆ բեկին, ի հաշիվ նրա չտաքացած ռոճիկների՝ 2000 ռ., վճարումն անելով Հայկական միացյալ զենքի լիկվիդացիոն (լուծարային) գումարից»:

Այնուհետև կառավարության նիստում քննարկվել են այլ հարցեր: Նախարարի միջնորդության մեջ նշվում է եզդիների Ալաշկերտի գումարտակ, նիստի որոշման մեջ՝ Ալաշկերտի եզդիական գումարտակ: Ի հավելումն՝ առաջինում կա նաև Ալաշկերտի նախկին կոմիսար արտահայտությունը: Ալաշկերտ տեղանունը, քերես, գործածվել է այն իմաստով, որ Յուսուֆ բեկի գլխավորած եզդիների հեծյալ ջոկատը տևականորեն մարտերի է մասնակցել այդ բնակավայրի տարածքում կամ մերձակայքում: Գուցե նաև ալաշկերտցի եզդիներն են եղել այդ ջոկատում: Հավանական չէ, որ Ալաշկերտում Սմբատի ձևավորած երեք զորամասերից (զինված ջոկատներից) մեկը լինի: Բոլոր դեպքերում, կառավարությունում գիտեին և բարձր էին գնահատում Ուսուր բեկի ծառայությունները, նվիրվածությունը Հայաստանի անկախության գործին: Կառավարության կազմին ծանոթությունն իսկ բավական է հասկանալու, թե որքան բարձր էին չափանիշները: Զինվորական նախարարի ներկայացրած 1000-1500-ի փոխարեն 2000 ռ. տալու որոշումն իսկ խոսում փաստ է, գնահատման յուրատեսակ ձև: Եվ սա՝ առաջին հերթին, Ուսուր բեկի շնորհիվ: Պատմագիտության դոկտոր Կ. Հարությունյանը կազմել է

1918-20թթ. Հայկական բանակի սպաների աշխատավարձերի աղյուսակը: Այսպես, օրինակ, 1918-ի սեպտեմբերի 1-ի դրությամբ գեներալ-լեյտենանտը ամսական ստանում էր 1050, գնդապետը՝ 900, կապիտանը՝ 800, պորուչիկը՝ 728, պրավորչիկը՝ 650 ռուբլի և այլն:

Մինչ կառավարության նիստում քննարկվում և ինչ-ինչ լուծումներ էին գտնում զինվորականներին, որբերին, գաղթականներին վերաբերող և այլ հարցեր, միջկուսակցական խորհրդակցություններից հետո, 1918-ի դեկտեմբերի 19-ին, Երևանում ստեղծվեց կազմակերպիչ կոմիտե, որի խնդիրն էր նախապատրաստական աշխատանք տանել և հրավիրել Արևմտահայերի 2-րդ համագումարը: Ի վերջո, այն բացվեց 1919-ի փետրվարի 6-ին և կարևոր իրադարձություն համարվեց հանրապետության քաղաքական կյանքում: Առաջին նիստը տեղի ունեցավ Հայաստանի Խորհրդի դահլիճում, ընթերցվեց կաթողիկոսի բարեմադրանքի կոնդակը, ապա ընթերցվեցին նաև համագումարին հղած եզդիների ցեղապետ Թեյֆուր բեկի (Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովի) և Ջհանգիր աղայի ողջույնի գրությունները: Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովը մասնակից էր այդ նշանակալից համաժողովին և Սուրմալուի 25.700 զաղթականների կողմից ընտրված 4 պատգամավորներից էր (2 հայ, 2 եզդի): 1919-ի սկզբին բազմահազար զաղթականություն էր կուտակվել Հայաստանի Հանրապետությունում, հիմնական մասը՝ արևմտահայ, որին սոցիալական, տնտեսական խնդիրներից առավել հուզում էին քաղաքական հարցերը: Եվ օրակարգում առաջինը դրված էր «Արևմտյան Հայաստանի զաղթական հայության քաղաքական նպատակներու ձևակերպումն ու արտահայտությունը» հարցը: Համագումարի մասնակից 55 պատգամավորները, տևական բանավեճերից հետո, փետրվարի 12-ին ընդունեցին բանաձև: Ուր կետերից բաղկացած այդ փաստաթղթում արևմտահայության քաղաքական կամքն էր արտահայտված և գլխավորը՝ «գործնական քայլեր առնել Արարատյան Հանրապետության նախարարության և Խորհրդարանի հետ Միացյալ Ազատ Հայաստանի անկախությունը հայտարարելու և իր մասնակցությունը բերելու գոյություն ունեցող պետական և օրենսդրական հաստատություններու մեջ համագգային միությունը իրականացնելու համար»¹⁹⁴: Համագումարի բանաձևի կետերից մեկով պահանջվում էր նաև Մեծ Եղեռնի պատասխանատուների և կազմակերպիչ-

194. Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 272-273, Երևան, 1993թ.:

Հաղթանակի կամարը Աստաֆյան փողոցում, Երևան, 1919թ.

անկախության հայտարարությունը 1919-ի մայիսի 28-ին Հայաստանի Խորհրդի հանդիսավոր նիստում արեց վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանը: Երևանը տոնական զարդարանքների մեջ էր, Աստաֆյան փողոցում Հաղթանակի կամար էր կառուցվել: Ամենուր ոգեշունչ տրամադրություն էր տիրում:

Տոնական միջոցառումներին մասնակից էր խորհրդարանի պատգամավոր Յուսուֆ բեկ Թեյմուրովը: Յեղապետ էր նա և, քերևա, մտածում էր՝ ի՞նչ էին տալու Հայաստանում զարգացող իրադարձություններն իր ազգակիցներին: Իսկ երկրում առկա էին դրական փոփոխություններ: Կյանքը կամաց-կամաց մտնում էր բնականոն հուն: Մայիսի 28-ին մի շարք գյուղերի, այդ թվում՝ Սուրմալուի կենտրոն Իգդիրին տրվեց քաղաքի կարգավիճակ: Մինչ այդ, մայիսի 25-ին, երկրի վարչական վիճակը բարելավելու նպատակով, Երևանում գումարվեց Հայաստանի գավառապետների անդրանիկ համաժողովը: Ինչպես նշում է տարեգիրը, «Ներկա էին Երևանի գավառապետ Լ. Ամիրխանյանը, Էջմիածնի՝ Մեղրակ Ջալալյանը, Դարալագյազի՝ Ն. Հակոբյանը, Դիլիջանի՝ Մեսրոպ Սարատիկյանը, Նոր Բայազետի՝ Բենո Նալաջյանը, Ղարաքիլիսայի՝ Միգո Տեր-Սարգսյանը, Ալեքսանդրապոլի՝ Թալանյանը, Կարսի նահանգից՝ Ստ. Ղորղանյանը,

ների «զինվորական դատարանով պատժվիր», հայ ժողովրդի վնասների հատուցումը Օսմանյան կառավարության կողմից:

Ասեմք, որ Մեծ Եղեռնի թուրք դահիճներին պատժելու մասին որոշումը կայացվեց 1919-ի աշնանը Երևանում գումարված Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության 9-րդ ընդհանուր ժողովում: Շահան Նաթալիի և նրա համախոհների նախաձեռնությամբ իրականացվել սկսվեց «Նեմեսիս» ծրագիրը, և ցեղասպանության գլխավոր պատասխանատուները՝ Թալեաթը, Ջեմալը, Էնվերը և մյուսները հայ վրիժառուների ձեռքով արժանի պատիժ ստացան: Իսկ Միացյալ Հայաստանի

Ջանգեզուրից՝ Նիկ. Հովսեփյանը, Սուրմալուից՝ Հայաստանի Խորհրդի անդամ Յուսուֆ բեկ Թեյմուրյանը (եզդի)»¹⁹⁵: Օրակարգում ընդգրկված էին վարչական-նստիկանական հարցեր. վարչական սահմանների սրբազրություն, մասնագետ նստիկանների պատրաստություն, նստիկանական դպրոցի բացում և այլն: Համագումարի աշխատանքներին մասնակցում էին նաև Հայաստանի Խորհրդի և կառավարության անդամներ, նախարարությունների ներկայացուցիչներ: Գավառապետների համագումարից անմիջապես հետո՝ մայիսի 27-ին, ձևավորվեց Սուրմալուի գավառապետարանը: Կառավարությունը գավառապետ նշանակեց Հ. Հարությունյանին, Հայաստանի խորհրդարանի անդամ Ուսուր բեկ Թեյմուրյանցն ընտրվեց Սուրմալուի գավառային խորհրդի անդամ¹⁹⁶:

Ուսուր բեկը, ինչպես հուշագիրներն են պատմում, ապրում էր պետականություն կառուցող Հայաստանի հուզերով և ուրախություններով: Ամբողջ հայության հետ բեկը ևս մեծ հրճվանք ապրեց, երբ 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Փարիզի Սևր արվարձանում կնքվեց հաշտության պայմանագիր, Թուրքիայի սուլթանական կառավարության և 1-ին համաշխարհային պատերազմում հաղթած դաշնակից պետությունների միջև: Հայաստանի Հանրապետության անունից պայմանագիրը ստորագրել է Ավետիս Ահարոնյանը¹⁹⁷ և դա իր կյանքի ամենաերջանիկ պահը համարել: Յնծության մեջ էր հայությունը և՛ Հայաստանում, և՛ նրա սահմաններից դուրս: Պայմանագրի 88-93-րդ հոդվածներով Թուրքիան Հայաստանը ճանաչում էր որպես «ազատ ու անկախ պետություն»: Թուրքիան և Հայաստանը համաձայնում էին Արևմտահայաստանի 4 նահանգներում երկու պետությունների միջև սահմանազատումը թողնել ԱՄՆ-ի որոշմանը և ընդունել նրա որոշումն ու առաջարկները Հայաստանին դեպի ծով ելք տալու և հիշյալ սահմանագծին հարող օսմանյան տարածքների ապառազմակա-նացման վերաբերյալ: Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ սահմանները որոշվելու էին այդ պետությունների հետ ուղղակի բանակցությունների միջոցով¹⁹⁸: Մինչ Սևրի պայմանագրի կնքումը ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի նշանակած հանձնաժողովն ուսումնասիրել էր խնդիրը, և 1920-ի նոյեմբերի 22-ին Միացյալ Նահանգների նախագահը իրավաբար վճիռ կա-

195. **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 372, Երևան, 1993թ.:

196. **Ս. Ավագյան**, Սուրմալու, Երևան, 2000թ.:

197. **Ավ. Ահարոնյան**, Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան, Բոստոն, 1943թ.:

198. Հայկական հարց հանրագիտարան, էջ 411-413, Երևան, 1996թ.:

Համո Օհանջանյան

րած ուրախությունը, շնորհավորական հեռագիր է հղել Հայաստանի կառավարության նախագահ Համո Օհանջանյանին, գրել ճեմարանական գեղեցիկ հայերենով.

«Պ. նախագահ.

Եզիդի ժողովուրդը սրտի անհուն ուրախություն զգաց, երբ իմացավ, որ յուր ավագ եղբայրների՝ հայերի հայրենիքի Անկախ և Միացյալ լիները ընդունվել է եվրոպական մեծ պետությունների կողմից:

Եզիդի ժողովուրդը, որ սերտ բարեկամություն ունի կապած հայերի հետ, այսուհետև էլ ավելի բարեկամական և մտերմական կապ հաստատելու ցանկությամբ ողջունելով աշխատավոր և մեզ բարեկամ հայ ժողովրդի դեմոկրատիկ կառավարության տարած վերջին հաղթանակը, որ տանում է դեպի ուժեղ, միացյալ Հայաստան, ազնիվ խոսք է տալիս, այսուհետև էլ, առաջվա նման, ոչինչ չխնայել մեր ընդհանուր հայրենիքի բարգավաճման համար:

Կեցցե միացյալ Հայաստան և պարլամենտը և կառավարությունը

Կեցցե հայ և եզիդի աշխատավոր ժողովուրդների բարեկամությունը

Կեցցե մեր ընդհանուր հայրենիքը՝ դեմոկրատիկ Հայաստան.

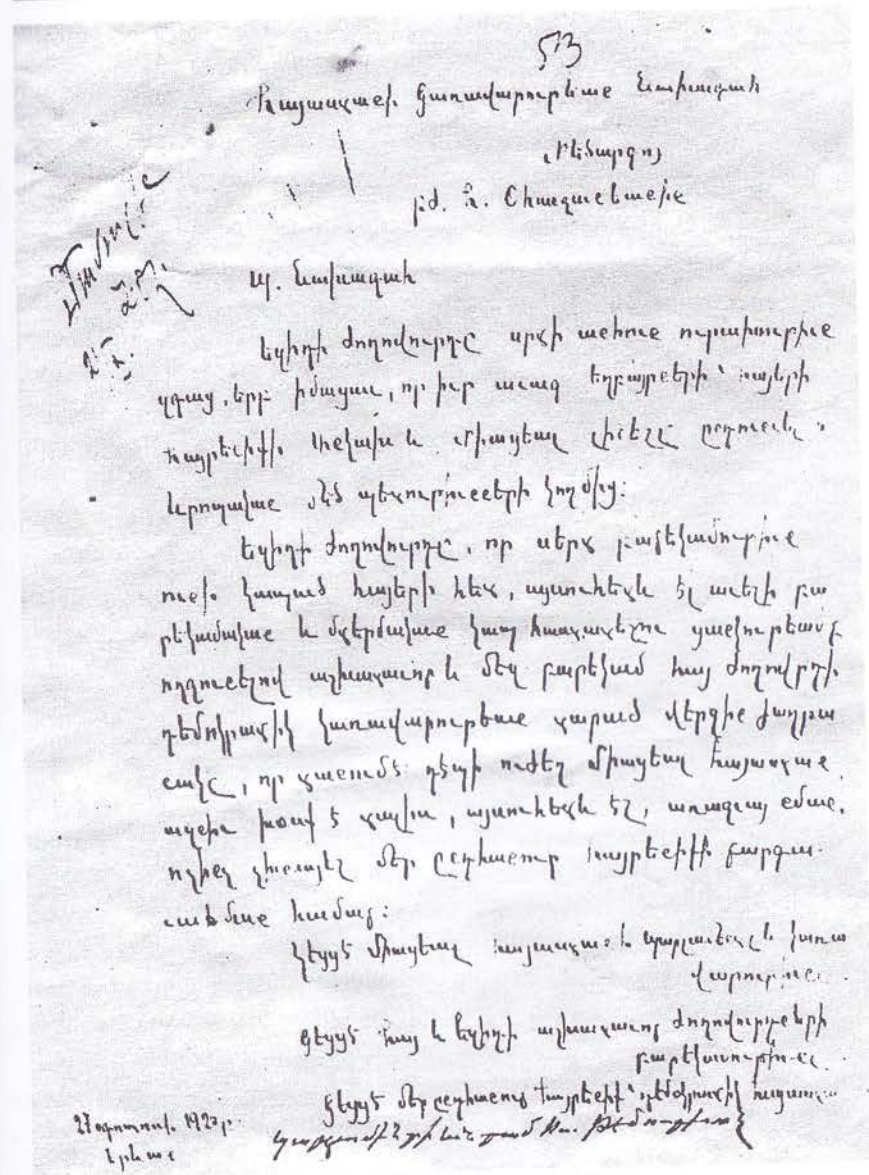
Պարլամենտի անդամ Ու. Թեմուրյան

/ստորագրություն/

27 օգոստոսի. 1920թ.

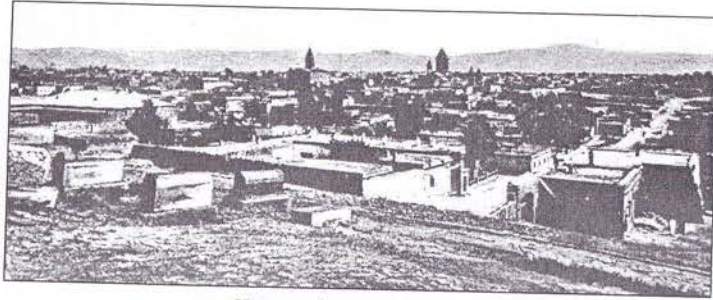
Երևան»¹⁹⁹:

199. Պատճենը Ուսուրյանների գերդաստանի արխիվում է՝ Մ.Մ.:

Հեռագիր-նամակի բնօրինակը՝ Ուսուր բեկի հայերեն ձեռագրերից պահպանված միակ նմուշը

Այսպես՝ պարզ, սրտաբուխ և մարդկային: Եվ՝ զարմանալու, հիանալու առիթ. ճեմարանում ուսումնառությունը թողնելուց շուրջ երեքուկես տասնամյակ անց՝ գրագիտություն և հայերենի հրաշալի իմացություն: Ասել է՝ բեկը հաճախ մաս գրել-կարդացել է: Ափսոս, որ մրհանից ընդամենը այս փոքրիկ նամակն է պահպանվել:

Ալեքսանդրապոլ, 1920թ.

1920թ. օգոստոսի 14-ին Երևանում լույս տեսնող «Հառաջ» թերթում մի հայտարարություն էր զետեղվել. «Ամսիս 15-ին Ալեքսանդրապոլում բացվում է Հայաստանում ապրող եզդիների համագումարը: Համագումարին մասնակցելու է մաս Հայաստանի պարլամենտի անդամ եզդի թեյմուրազ Բեկովը, որն Երևանից արդեն մեկնել է Ալեքսանդրապոլ»²⁰⁰: Հեռախոսով լավ չլսած կամ ինչպես ասում են՝ ոտի վրա գրի առած լուր՝ սկսած համագումարի օրից մինչև եզդի պատգամավորի անուն-ազգանունը (նման վրիպակները շատ են՝ Մ. Մ.): Սակայն, որ Հայաստանում առաջին անգամ եզդիների համագումար էր տեղի ունենալու, կարևոր նորություն, փաստ էր, որը չի շրջանցել ժամանակի մամուլը: Սեպտեմբերի 16-ին ընդդիմադիր «Ժողովուրդ» թերթը²⁰¹ տեղեկացնում է, որ «Եզդիների առաջին համագումարը բացվում է Ալեքսանդրապոլում, 1920 թ. սեպտեմբերի 20-ին»: Հայտնելով, որ համագումարին մասնակցում են 18 տարեկանից բարձր երկսեռ եզդիների ընտրած պատգամավորներ, մինչև 500 ընտրողից՝ 1 պատգամավոր, լրագիրը ներկայացրել է օրակարգը. «1. Հայաստանի կառավարության վերաբերմունքը դեպի այլազգիներն ընդհանրապես և դեպի եզդիները մասնավորապես. 2. Եզդիների

200. «Հառաջ», 14-ը օգոստոսի, Երևան, 1920 թ.:

201. «Ժողովուրդ», 16-ը սեպտեմբերի, Երևան, 1920 թ.:

անցյալ և ներկա վերաբերմունքը դեպի միացյալ և անկախ Հայաստանը. 3. Եզդիների տնտեսական դրությունը և նրա բարելավումը. 4. Եզդիների կրթական գործը. 5. Ներգաղթի խնդիրը. 6. Այլ և այլ հարցեր»:

Նույն՝ «Ժողովուրդ» թերթը սեպտեմբերի 21-ին տպագրել է ողջույնի պաշտոնական հեռագիր եզդիների համագումարի նախագահությանը.

«Հայ ժողովրդական կուսակցության Հայաստանի կենտրոնական կոմիտեն և «Ժողովուրդի» խմբագրությունը սրտանց ողջունում են եղբայրական եզդի ժողովրդի ներկայացուցիչների համագումարը և մատրում են աշխատանքների լիակատար հաջողություն հանուն մեր ընդհանուր հայրենիքի՝ միացյալ և անկախ Հայաստանի բարօրության»²⁰²: Իշխանամետ, Հ. Յ. Դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Հառաջ»-ը «Ժողովուրդ»-ից ետ չի մնացել, հաջորդ օրը տպագրել է իր ողջույնի խոսքը և տեղեկացրել, որ «Խմբագրության կողմից համագումարին ներկայացուցիչ է լինելու ընկ. Պարույր Լևոնյանը»²⁰³:

Նույն «Հառաջը» երկու օր անց տպագրել է Հ. Յ. Դաշնակցության Երևանի քաղկոմի ողջույնի հեռագիրը Ալեքսանդրապոլում բացված եզդիների անդրանիկ համագումարին. «Հայաստանի մայրաքաղաքի Դաշնակցության կոմիտեն ջերմագին ողջունում է հայ աշխատավորության դարավոր և միակ հավատարիմ հարևանի և բույր ժողովրդի անդրանիկ համագումարը և ցանկանում բեղմնավոր աշխատանք՝ ամրապնդելու եզդի և հայ աշխատավորության մեջ եղբայրական այն անբաժանելի կապը, որ ձեռք է բերված երկու աշխատավոր և հեղափոխական ժողովուրդների զոհաբերությամբ, միասնական արյան՝ ի նպաստ մեր ընդհանուր սիրելի հայրենիքի՝ միացյալ և անկախ Հայաստանի:

Կեցցե եզդի աշխատավորության վերածնունդը:

Կեցցե հայ և եզդիների եղբայրությունը»²⁰⁴:

Կարելի է ասել՝ սա արդեն պաշտոնական վերաբերմունք էր համագումարի աշխատանքի նկատմամբ:

1920թ. սեպտեմբերի 22-ին Ալեքսանդրապոլում բացված Հայաստանի եզդիների առաջին համագումարն աշխատանքները շարունակել է մի քանի օր: Համագումարի նախագահ է ընտրվել Լազոն, փոխնախագահ՝

202. Նույն տեղում, 21-ը սեպտեմբերի:

203. «Հառաջ», 22-ը սեպտեմբերի, Երևան, 1920 թ.:

204. Նույն տեղում:

Ուսուր բեկը, քարտուղար՝ Ալիխանը²⁰⁵։ Մամուլը տեղեկացնում է, որ համագումարում հիմնականում կարգավորվել, ընթացք է ստացել եզդիների կրթական խնդիրը։ «Հառաջ» թերթի սեպտեմբերի 29-ի հաղորդագրությունից խմանում ենք, որ ՀՀ խնամատարության նախարարության ջանքերով Թիֆլիսում հիմնվել է (կամ՝ հիմնվում է) եզդիական դպրոց «Համա» անվամբ (գուցե՝ «Շամա»), իսկ Հայաստանի կրթության նախարարությունը մամուլին է հանձնել եզդիական առաջին այբբենարանը²⁰⁶։ Ահա այս առիթներով համագումարի նախագահությունը շնորհակալական հեռագրեր է ուղարկել ՀՀ խնամատարության և վերաշինության, նաև՝ հանրային կրթության նախարարներին։

«Պատմական այն խորհրդավոր ժամին, երբ եզդիի ժողովուրդը Միացյալ, Անկախ Հայաստանի կառավարության աջակցությամբ և ջանքերով զարթոնքի առաջին քայլն է անում՝ ձգտելով քաղաքակրթության անմահական շիճուկով պատրաստել (պատվաստել) տղիտության և խավարի սպանիչ ախտավորության դեմ, յուր առաջին համագումարում սրտի անհուն բերկրանքով լսում է, որ այդ անմահական շիճուկի առաջին սրվակը տվել է եզդիի ժողովրդին Հայաստանի խնամատարության նախարարությունը, հիմնելով պատմության ընթացքում առաջին եզդիական դպրոցը Թիֆլիսում, «Համա» անունով, որից և ծնվում են եզդիական գիրն ու գրականությունը։ Անմահական հյուրի երկրորդ սրվակ տալիս է Հայաստանի լուսավորության նախարարությունը՝ հրաշալի մամուլին հանձնելով եզդիական առաջին այբբենարանը. երախտագիտական անհուն գոհունակությունից բացի համագումարը բուռն ոգևորությամբ և մանկան խանդավառությամբ գոչում է. «Կեցցեն իրենց կոչման արժանի խնամատարության և լուսավորության նախարարությունները, փառք հայկական կառավարության։

Եզդիների առաջին համագումարի նախագահ՝ Լազո Փոխնախագահ՝ Ուսուրբեկ Բարտուղար՝ Ալիխան»։

205. Յավոր, մեզ չհաջողվեց պարզել՝ սա նույն Ալիխան բեկն է՝ Ուսուր բեկի 18-ամյա որդին։ Չի բացառվում, քանի որ Լազարյան ճեմարանում ուսանած Ալիխան բեկը հիանալի տիրապետում էր հայերենին և ռուսերենին, իսկ համագումարի քարտուղարը հիմնականում այդ լեզուներով հնչող ելույթները պիտի սղագրեր։ Մ.Մ.:

206. «Հառաջ», 29-ը սեպտեմբերի, Երևան, 1920 թ.:

Հայաստանի եզդիների առաջին համագումարում ու՞մ կողքին էր նստած Ուսուր բեկը, ո՞վ էր Լազոն²⁰⁷։ Իհարկե, չպետք է շփոթել բուլշևիկյան հայտնի գործչի հետ։ Լազո. հայ գրող և մանկավարժ Հակոբ Ղազարյանի կեղծանունն է։ Նա և Ուսուր բեկը տարեկիցներ էին։ Բայազետ քաղաքում ծնված Լազոն հետագայում տեղափոխվել է Թիֆլիս, աշխատակցել ժամանակի պարբերականներին, գրել պատմվածքներ, վիպակներ, պիես և վեպ²⁰⁸։ Իր գեղարվեստական գործերում հաճախ անդրադարձել է եզդիներին։ Բայց նա առավել հիշվում է ոչ թե գրական, այլ կրթական գործունեությամբ։ Իսկ նրա կրթական գործունեությունն առնչվում է եզդիներին, խորհրդային շրջանում՝ ...քրդերին (այդպես էր ընդունված ասել)։ Եզդիագետ Լազոն պատահական չէ, որ հրավիրվել, եկել, ալելին՝ նախագահում էր եզդիների 1-ին համագումարում։ Մանկավարժ-գիտնականը ցանկանում էր զիր ու գրականություն ստեղծել եզդի ժողովրդի համար, կրթության, լուսավորության սերմեր ցանել նրա հոգում։ Համագումարը լավ առիթ էր՝ իրականացնելու ծրագրերը։ Սակայն կրթական ասպարեզին վերաբերող վերոնշյալ որոշումները փոքրինչ ուշ և փոքր-ինչ այլ կերպ Հակոբ Ղազարյանին հաջողվեց իրականացնել։ Նա կազմեց այբուբեն, իսկ 1921-ին լույս ընծայեց հայատառ «Շամա» այբբենարանը։

Կրթությանը կարևորություն տվող Ուսուր բեկը, կարծում ենք, հարգալիք կերպով համագործակցել է Լազոյի հետ։ Սեպտեմբերի 25-ին Լազոն և Ուսուր բեկը համագումարի մասնակիցների անունից հեռագիր են ուղարկել ՀՀ նախարարապետ Համո Օհանջանյանին։ «Հառաջն» այն տպագրել է սեպտեմբերի 30-ին.

«Ներկա պատմական ժամին, երբ եղբայրակից հայ և եզդիի ժողովրդի դարավոր իղձերն իրականացած ունենք՝ մեր սեփական Ազատ Հայրենիք Միացյալ Անկախ Հայաստանը, հայկական նորընծա կառավարության գերագույն ջանքերով դարավոր խավարից սքափվում է նաև եզդիի ժողովուրդը, բանալով յուր ազգային առաջին համագումարը, բուռն ոգևորությամբ և անմեղ մանկական խանդավառությամբ երախտագիտական

207. Տես՝ Հայկական հանրագիտարան, հ. 4, էջ 474, Երևան, 1978թ.:

208. **Լազոյի** սցենարով է 1926 թ. «Հայֆիլմը» նկարահանել «Ձարե» գեղարվեստական կինոնկարը, ուր մի դրվագում երևում է **Ուսուր բեկը**՝ պահպանված միակ կենդանի կադրը **Ուսուր բեկ Թեմուրյանից**։

տագիտական անհուն շնորհակալիքն է մատուցում կառավարության, ուխտելով՝ չխնայել ամեն ինչ Միացյալ Անկախ Հայաստանի ամրապնդման և բարգավաճման համար:

Նախագահություն՝ Լազո, Ուսուրբեկյան»²⁰⁹:

Համագումարի մասնակիցների այս ոգևորությունը նկատել և գնահատել է մամուլը: Մասնավորապես, «Հառաջ» օրաթերթը²¹⁰ նշել է այդ մասին 1920թ. հոկտեմբերի 17-ի համարում, երբ դարձյալ անդրադարձ է կատարել եզդիների համագումարին: «Հայ և եզդի եղբայրակցությունը» հողվածում հեղինակը՝ Հրանտ Կարիկյանը գրում է. «...սխալ չէ երբեք և ոչ ալ ավելորդ շռայլություն, երբ ներկա թվի սեպտ. 21-ին Ալեքսանդրապոլի մեջ հավաքված Տիկորի, Աբարանի, Ալագյազի օբաներու, ինչպես և Նախիջևանի շրջաններեն հավաքված 35 գյուղերի ներկայացուցիչներու առաջին համագումարը իր երախտագիտական անվերապահ խոսքը կոտլդե հայ ժողովուրդի և անոր կառավարության եզդի ժողովուրդի վերաբերմամբ ցույց տված ուղղամիտ և բարեհաճ ընթացքը մատնանշող»: Հողվածագիրը կարծում է, որ նաև «ավելորդ չէր ու ոչ ալ շռայլություն», երբ համագումարում եզդի հոգևորական՝ Ղավալ Այվազը և եզդիների կրոնապետ Միր Մահմուդը իր կոնդակով հայ և եզդի «միության, պատրաստակամության և հավատարիմ գործակցության պետքն են շեշտած»:

Համագումարը, անշուշտ, մեծ իրադարձություն էր եզդի ժողովրդի կյանքում, իրադարձություն էր և նորանկախ Հայաստանի քաղաքական կյանքում: Եվ նշանակալի էր խորհրդարանի անդամ, ՀՀ առաջին դեմքերի կողմից հարգանք վայելող Ուսուրբեկի դերը համագումարի կազմակերպման և անցկացման գործում: Մամուլի հրապարակումներից իսկ պարզ է դառնում, որ նա բարեխղճորեն ներկա է գտնվել բոլոր նիստերին և նպաստել կարևոր որոշումների ընդունմանը:

**ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ՍԱԼԻ ԵՎ
ՄՈՒՐՃԻ ՄԻՋԵՎ**

209.«Հառաջ», 30-ը սեպտեմբերի, Երևան, 1920 թ.:

210.Նույն տեղում, 17-ը հոկտեմբերի:

ՎԵՐՋԻՆ ՑԵՂԱՊԵՏԸ

Երկի՞նքն էր որոշել, ճամփի աղբյուրի պես ցամաքելո՞ւ էր հանկարծ, քե՞զ Բարդուղյան լեռներում մթնշաղի մեջ փայլփլող պատրանք էր, ժամանակների հեռվից եկած տեսիլ՝ ցուլա՜ց, ցուլա՜ց ու ... չկար այլևս: Ցեղապետերի տոհմի հազարամյա ճանապարհը այսպես կանգ էր առնելու, ոչ իր կամքով և ոչ էլ՝ քե իբր ավարտվել կամ իրեն սպառել էր: Դանապարհը պատնեշելու էր մի թվական, որ կարմիր գույն ուներ, արյան գույն. որ չկարմրող, իր գույնը պահպանող ամենքին ու ամեն ինչ ոչ միայն իրեն, այլ ժողովրդին թշնամի էր համարելու, վարվելու էր նրա հետ, ինչպես թշնամու:

Եվ կարմիրը եկավ: 1920-ի դեկտեմբերի 2-րդ օրն էր, ցեղապետերի ժամանակի վերջին օրը: Ուսուր բեկը՝ տոհմի վերջին մոհիկանը, այդ օրը հեռու ու մենակ էր, մարդկանց մեջ՝ մեն-մենակ: Հետո, ավելի ուշ՝ 21-ի ամռանը, ցեղապետերից վերջինը՝ ընտանիքից, հարազատներից, ազգակիցներից շատ հեռու, օտարության մեջ՝ դառնալու էր լռակյաց: Ինքն իր հետ, իր մեջ ամենքի հետ խոսելու էր, և բոլորը նրան համարելու էին լռակյաց և... իմաստուն: Ավելորդ, անիմաստ էր ցանկացած խոսք, խոսք ու գործ ավելորդ էին՝ Կարմիրը վարակի պես տարածվել էր ամեն տեղ: Ցեղի 26 այրերի հիշողությունը պահելու անհրաժեշտությունն էր միայն պարտադրում մնալ, մնալ և ընտանիքին, ժառանգներին միանալ մի օր, որ գոնե նրանց թև ու քիկունք լինի, իր յոթ զավակներին:

1920-ի դեկտեմբերից մինչև... վերադարձը: Հայաստանում հաստատվել էին խորհրդային կարգեր, տեր ու տնօրեն էին բոլշևիկները:

Ուսուր բեկ Թեմուրյանցը՝ անհայտության մեջ հայտնված ցեղապետը, սկզբունքային մարդ էր: Մոքով իսկ չանցավ հաճոյանալ նոր, ուժեղ իշխանություններին, լեզու գտնել նրանց հետ՝ հանուն իր իշխանության ու հանուն հացի: Նա իր երկրային փառքն ապրել էր, բայց չգիտեր, այդպես էլ չիմացավ, որ իր կյանքի ամենաաղժվար օրերի պատմիչը, կենսագիրը այդ միայնությունն ու դժվար ժամանակը վավերացնելու է, հանձնելու է սերունդների հիշողությանը՝ փոքրինչ դառը-լուսավոր երգիծանքով, բայց ցեղապետին վայել շիտակ պատվախնդրությամբ: Հաքնիներից ցեղի վերջին առաջնորդի այդ կերպարը պահպանողը մաս իր երկրի՝ երկրապետության Անկախ Հայաստանի կերպարն էր սերունդների հիշողությանը պահ տալու, ժամանակի ականավոր այրերի, ազգի նվիրյալների կերպարները: Այդ մարդը Անկախ Հայաստանի վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանն էր: Վերջին վարչապետը՝ ցեղապետերի տոհմի վերջին մոհիկանի մասին... գրելու էր, և դա լինելու էր ավելին, լինելու էր ամենալուսավորը:

1920թ. զարմանից սկիզբ առած բուրբ-բուշխիկյան գործակցությունը, դրան միացած հայ կոմունիստները, հաջորդած բուրբ-հայկական չհայտարարված պատերազմը, փաստորեն, դարձան այն վիճի, որ կանխորոշեց նորանկախ Հայաստանի անկումը:

Սեպտեմբերի 23-ին քեմալական զորքերը հարձակվեցին Հայաստանի վրա²¹¹: Հայկական զինուժը համառ դիմադրություն էր ցույց տալիս ճակատի բոլոր հատվածներում: «Մասնավորապես բուռն կռիվներ տեղի ունեցան Մուրմալուի ճակատում», գրում է Ս. Վրացյանը: Այստեղ հայկական զինուժը գլխավորում էր Դրոն, որը փոքրաթիվ ուժերով, դրանց թվում՝ եզդիների հեծյալ գորամասը, հաջողությամբ դիմակայում էր բուրբական բանակի հարձակումներին: Գավառի հայ և եզդի ազգաբնակչությունը հիմնականում փոխադրվել էր Արարատյան դաշտ և հաստատվել տարբեր բնակավայրերում: Իր ազգակիցներին՝ Սինակի զգալի թվով բնակիչներին, Ուսուր բեկը տեղավորել էր Աշտարակի Շամիրամ գյուղում, և նրանք հեռու էին պատերազմական գործողությունների վայրերից:

«Հոկտեմբերի 20-ից սկսած՝ բուրբերը գործոն շարժումներ կատարեցին Մուրմալուի ճակատում: Նրանք հարձակվեցին Կարաբուլաղ և Սոգուրի գյուղերի վրա... Թնդանքները երկու կողմից որոտում էին անընդհատ, - գրում է Ս. Վրացյանը²¹²: - Թուրքերը առանց կանգ առնելու զոհերի առաջ, ձգտում էին, ինչ գնով էլ լինի, գրավել Մուրմալուն: Հայերն էլ վճռել էին ավելի շուտ մեռնել, բայց տեղի չտալ...»:

Հոկտեմբերի 26-ին Դրոյի գլխավորությամբ հայկական զորամասերը անցան հակահարձակման, և, կատաղի դիմադրությունից հետո, թշնամին դիմեց խուճապային փախուստի: «Թշնամին այլևս Մուրմալուի ճակատում կենդանի գործունեություն ցույց չտվեց», ասում է տարեգիրը: Հայերը, նրանց հետ՝ եզդիները, կռվում էին սեփական հողի, իրենց ծննդավայրի համար և բոլոր ուժերը ներդրեցին՝ ապահովելու Մուրմալուի հաղթանակը: Այդ օրը նկատի ուներ մաս «Հառաջ»-ի հոկտեմբերի 17-ի հոդվածագիրը՝ Հր. Կարիկյանը. «... ծով արյուններն և լեռնացած դիակներն հետո կհաջողվի կառուցել մեր սեփական օջախը, այսօր մենք չենք կրնար առանձին բերկրությամբ չողջունել... եզիդ ժողովրդի պատրաս-

211. Հայոց պատմություն, հ. 4-րդ, գիրք առաջին, էջ 254, Երևան, 2010թ.:

212. Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 507, Երևան, 1993թ.:

տակամ ու աներեր կամքը՝ մեզ հետ միասին ... կռվելու... ու հաղթելու»²¹³, մինչև որ վերջնականապես մերը կլինեն Սինակի և մյուս գյուղերը: Սակայն, հոկտեմբերի 30-ին թուրքերն առանց դիմադրության հանդիպելու գրավեցին Կարսը, ապա, մի քանի օրից՝ Ալեքսանդրապոլը: «Թուրքիո գործակցությունը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ ոմանց կը թվեր անքնական և այդ պատճառով՝ կարճատև», գրում է Ալեքսանդր Խատիսյանը: - Սակայն, այդպիսի ըմբռնումը սխալ էր: Իհարկե, անոնք պատմական բռնամիներ են: Բայց այսօր անոնք բնական դաշնակիցներ են: Զանոնք միացնողը եվրոպական պետություններու դեմ միասին կռվելու ժամանակավոր շահն է»²¹⁴:

Երևանը 1920թ. դեկտեմբերին

Կարմիր դրոշներով արշավող, կարմիր բանակի համազգեստ հագած թուրքերը բռնազավթեցին հայկական զգալի տարածքներ, իսկ նոյեմբերի վերջին Հայաստան մտավ ռուսական 11-րդ Կարմիր բանակը, և դեկտեմբերի 2-ին, խաղաղ ճանապարհով, իշխանությունն անցավ բոլշևիկներին:

Հաջորդող բոլոր իրադարձություններին Անկախ Հայաստանի կառավարության ու հայ մտավորականների հետ է եղել Ռուսոբ բեկ Թեմուրյանը: Ս. Վրացյանի խոսքով՝ տեսել և ճաշակել է Հայկեղկոմի դառնությունները, մասնակցել է բոլշևիկների դեմ փետրվարի 18-ին բռնկած հա-

213. «Հառաջ», հոկտ. 17, ք. 227, Երևան, 1920թ.:

214. Աբ. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումը և զարգացումը, «Հայրենիք» ամսագիր, N 3, էջ 102, հունվար, 1927թ.:

մաժողովրդական ապստամբությանը և հաջորդող կռիվներին, կառավարության հետ անցել Նժդեհի շնորհիվ անառիկ մնացած Զանգեզուր՝ Լեռնահայաստան, ապա 1921թ. հունիս-հուլիսին տարագրվել Պարսկաստան: Ուսումնասիրողը վկայում է, որ 8000-ից ավելի մարդ տարագրության մեջ էր հայտնվել²¹⁵: Նրանց Հայաստան վերադարձնելու գործը հանձն առավ խորհրդային իշխանությունը: Տարագիրների վերադարձն սկսվել էր մայիս-հունիսից, սակայն կարճ ժամանակով ընդհատվեց և վերսկսվեց օգոստոսի 12-ից՝ բարձր տեմպերով շարունակվելով մինչև սեպտեմբերի վերջը²¹⁶: Կառավարության ղեկավարների, որոշ գործիչների տունդարձն արգելվեց: Թավրիզում քաղաքական վտարանդիների հետ եղած դաշնակցական գործիչ Իրազեկը՝ Հակոբ Հակոբյանը, հայտնում է, որ օգոստոսի 1-ին ստացված Սիմոն Վրացյանի նամակը՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը լուծարելու մասին, տարագիրներին ի վերջո կողմնորոշեց՝ վերադառնալ Հայաստան կամ մնալ արտասահմանում, մեկնել որևէ երկիր²¹⁷:

Քաղաքական վտարանդի բեկն անելիք չունեի արտասահմանում: Եվ երբ իմացավ ՀՀ կառավարության լուծարման մասին, նաև, որ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը ձեռնամուխ է եղել տարագիրների դարձին, սեպտեմբերին եկավ Հայաստան: Ցեղապետերի տոհմի վերջին մոհիկանին, սակայն, նոր հիասթափություն էր սպասում: 1921թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում կնքվեց ռուս-թուրքական բարեկամության սրայանագիրը, որը վերահաստատեց-վավերացրեց մարտի 16-ին Մոսկվայում արդեն ստորագրված փաստաթուղթը: Առանց անգամ Խորհրդային Հայաստանի կամքը հարցնելու՝ Լենինի կառավարությունը Թուրքիային նվիրեց հայկական շատ տարածքներ, այս թվում՝ Սուրմալուի գավառը: «Ի գուր անցավ փոքրիկ Հայաստանի սլաքարը»: Գրում է հայ քաղաքական, պետական նշանավոր գործիչ Ռուբեն Տեր-Սիմոնյանը: - Հայաստան վերացավ և ստեղծվեցավ Խորհրդային երկիր, որու սահմանը Արաքսն է, այսինքն՝ Սուրմալուն բողված է տաճիկին և այսօր Թուրքիան տեղ է Մասիսի երկու դռներում: Այն, որ Տաճկաստան ձգտեցավ դարեր շարունակ և չի կրցավ ձեռք ձգել Ռուսիայեն,

215. Վլ. Ղազախեցյան, Հայաստանը 1920-1940 թ.թ., էջ 210, Երևան, 2006թ.:

216. Նույն տեղում, էջ 210-212:

217. Իրազեկ, Մոսկի անցյալից, Բեյրութ, 1956թ.:

Տեսարան Կարս քաղաքից

այսօր տիրացավ շնորհիվ բոլշևիկներուն»²¹⁸։ Բազմահազար հայ գաղթականների պես Սիմակի եզդիներին ևս վիճակված էր Արաքսի այս կողմում հիմնել իրենց նոր օջախները։ Բեկը Շամիրամում և այլ բնակավայրերում հաստատված իր ազգակիցներին խորհուրդ տվեց առճակատման չզնալ նոր իշխանության հետ, ավելին՝ մասնակցել նրա ձեռնարկումներին, որ ուղղված էին գյուղացիական տնտեսությունների վերականգնմանը, կյանքի բարելավմանը գյուղում։ Եվ որպեսզի ազգակիցների վարանումներին վերջ դնի՝ իր տունը կառուցեց։ Շամիրամցի Քյարամ Խուրդյանը, որ 85 տարեկան է և եղել է գյուղխորհրդի նախագահ, պատմում է. «Ուսուր բեկի տունը մեծ ու սիրուն էր, տան օդան, ուր հավաքվում էին գյուղի մեծերը, փոքր էր, բայց էլի՝ սիրուն։ Շատերն են Շամիրամ եկել՝ Ուսուր բեկին տեսնելու։ Զինվորական մարդ էր, պետական մարդ էր նա։ Գիտեր՝ ինչ պիտի լինի, ինչ է անհրաժեշտ անել, որ դժվարություններ չառաջանան։ Գուշակի պես ճիշտ էր ասում, ու նրա խոսքերը միշտ կատարվում էին։ Ժողովրդին էլ ասում էր, որ լսեն պետությանը, նոր դեկավարներին, կարգ է, պիտի պահպանվի։ Ասում էր՝ աշխատեք ձեզ համար, ստեղծեք, իրար հետ մի վիճեք, մի կռվեք»։

Ժողովրդին, այսպես, խորհուրդներ էր տալիս, բայց նոր իշխանությունների հետ բեկն անելիք չուներ։ Գիտեր, կարմիրների համար բշտա-

մի էր «դաշնակների հետ գործակցած» ամեն մարդ՝ անկախ ազգությամբ ու հեղինակությունից։ Եվ «դաշնակ» Ուսուր բեկին, բնական է, բոլշևիկները չհիշեցին, երբ 1923թ.²¹⁹ օգոստոսի 3-ին անցկացնում էին «նոր, քարմ գաղափարներով» հագեցած «Եզդիական համագումարը Արագյազի քարձունքներում»։ «Խորհրդային Հայաստան» պաշտոնաթերթն այսպես էր իր ընդարձակ տեղեկատվությունը վերնագրել նույն տարվա օգոստոսի 23-ին²²⁰։ Ընդամենը երեք տարի առաջ Անկախ Հայաստանում՝ Ալեքսանդրապոլում, բեկի ջանքերով և գործուն մասնակցությամբ տեղի ունեցած Հայաստանի եզդիների 1-ին համագումարի կրկնությունն էր սա՝ գաղափարախոսական ուղղվածությամբ։ Հայտնվում էր, որ «մասնակցում էին հիսունից ավելի պատգամավորներ, բոլոր եզդիական օթաներից, թե հասընիներ (նախկին ռուսահայատակներ) և թե գուգուրիներ (Տաճկահայաստանից գաղթածներ)»։ Համագումարը քացած Էջմիածնի գավկումի ազիտացիայի բաժնի վարիչ ընկ. Կարոն «ղյուրքմբռնելի կերպով» շեշտում է «Խորհրդային իշխանության սիրալիր վերաբերմունքը... դեպի եզդիները, որոնք... միջոց և հնարավորություն ունեն քաղաքական գիտակցություն ձեռք բերելու... և կրթությամբ ու դաստիարակությամբ քաղաքակիրթ ազգերի շարքը մտնելու»։ «Բոլոր ծափերի ու կեցցենների տարափի տակ ընկեր Կարոն հայտարարեց ժողովի օրակարգը, այն է. 1. Ամուսնական խնդիրներ. 2. Վարչական կապը իշխանության հետ. 3. Դպրոցական-կրթական խնդիրներ»։ Ապա ելույթ է ունենում մեզ ծանոթ Հակոբ Ղազարյանը, որ դարձել է ընկ. Լագո։ Նա «նախագահի ասածները քյուրդերեն քարզմանելուց հետո անցավ իր նյութին», օրակարգի 1-ին և 3-րդ հարցերի քննարկմանը։ «Ապա բոլոր ծափահարություններով և միաձայն ընդունվում է որոշում. 1. Եզդիների մեջ մտցնել զրանցման կարգը (ՉԱԳՄ)..., 2. Ամուսնության տարիքը նշանակել նվազագույն չափը աղջիկներին՝ 15, տղաներին՝ 18. 3. Վերացնել ընդմիջտ աղջկա համար դալան վճարելու սովորությունը՝ փոխարինելով այն կամավոր նվերով...»։ Համագումարի գլխավոր հարցը իշխանության հետ վարչական ամուր կապին էր նվիրված։ Ողջունելով «Եզդիական երկրորդ համագումարը», Աշտարակի գործկոմի նախագահ

218. Ռ. Տեր-Մինասյան, Սուրմալու գավառը, Սուրմալու, Իզդիր..., Երևան, 2007թ.։

219. 1926թ. ևս Խորհրդային Հայաստանում կազմակերպվել և անցկացվել է եզդիների համագումար, որին, հասկանալի է, դարձյալ չի հրավիրվել Ուսուր բեկ Թևմուրյանը։ Մ.Մ.։

220. «Խորհրդային Հայաստան», 23-ը օգոստոսի, Երևան, 1923թ.։

հը «ակնհայտ օրինակներով» համեմատում է եզդիների նախկին և ներկա վիճակը, և տեղից ռեպլիկներ են հնչում՝ *այժմ մենք բախտավոր ենք, ազատվել ենք ամենօրյա հարստահարություններից, կողոպտումներից...* Ձեկուցողը շեշտում է, որ «վնասակար տարրերը... ձեր դատն աշխատանքի արդյունքով հազարավոր ոսկիներ գրպանները դրած՝ փախան արտասահման», և նրանք իրենց կողմնակիցներն ունեն այստեղ, որ «ստոր պրովակացիաներ են անում», նրանք «ոչ մի տեղ ապաստան չպիտի գտնեն»: «Ոչ մի ցեղ իրավունք չունի շեղվելու ընդհանուր կանոններից և իր ցեղական աղաթներով դեկավարվելու», ընդգծում է ելույթ ունեցողը: «Կեցցե Խորհրդային իշխանությունը, գոչում են ժողովականներն անվերջ», գրում է քերթը: Ապա ընկ. Լազոն կրկին ելույթ է ունենում և խոսում կրթական խնդիրների մասին: Հայտնում է, որ եզդիական կրոնական օրենքներով «գիրն ու գրականությունը հայտարարված են եղել» պիղծ, «կարդացողները՝ «քյաֆուր», սկսած 7-րդ դարից»: Այդ տաբուն մեր օրերում, նշում է զեկուցողը, վերացրել է. «Եզդիների ներկա ազգապետը, Միրեդ-Միրան Իսմայիլ Բաբուն (Միր Իսմայիլը), որ մի բացառիկ լուսամիտ մարդ է, սրանից տասը տարի առաջ որոշեց վերացնել այդ... և հնարավորություն տալ իր ցեղին մասնակից լինելու մարդկային ամենամեծ բարիքին-գրին և գրականության»: Այդ բանն արվեց կրոնապետի 1918-ի հրովարտակով, ասում է ընկ. Լազոն:

Ոչ մի խոսք կամ հիշատակություն Ուսուր բեկի մասին, միայն՝ սպառնալիքներ, նրա «մութ գործերի» մասին ակնարկներ են հնչել համագումարում:

Իսկ բեկը... սպասում էր: Գիտեր, որ մի օր գալու է Չեկան: Ասլանլուից բերած քանկագին հիշատակները՝ նամակներ, լուսանկարներ, ցարական արքունիքի պարգևներ, շքանշաններ, Հայաստանի անկախության շրջանի փաստաթղթեր, ամեն ինչ, որ կարող էր բոլշևիկներին գրգռել, տանեցիներն արդեն վախից ոչնչացրել էին: Երբեմն գալիս էր Ազիթ բեկը՝ իր Բրո եղբոր որդին, լուում էին միասին, երբեմն էլ Ազիթը երգում էր.

*Անցան այս զարման տասներկու օրերը,
Գյուլենն ասաց.- Չաղինա, ծանր է, ինչպե՞ս պատահեց,
Որ չեն կտրվում արցունքները:
Ազիթ բեկն ասաց.- Ուսուր բեկ, թող չփչեր
Առավոտյան ցուրտը Բրանի քամու պես,*

Ազիթ բեկ, Ուսուր բեկ, Ալմաստ խանում

*Տե՛ս, նա խփում է Հասանի հոր բոյ ու բուսաթին,
Որ կապել է ոսկե պատրոնդաշը:
Գյուլենն ասաց.- Չաղինա, ծանր է, բայց
Մենք կխփենք Հասանի, Գյոզալյանի, Ամարի,
Նրանց հոր վրանները
Քառասուն աղբյուրի յալլաներում...
Յոթ սյունանոց վրանի առաջ
Կանգնել է Հասան աղայի որդի Ուսուր բեկը՝
Եզդիների առաջնորդը:
Ազիթ բեկը ասաց.- Ուսուր բեկ,
Գյուլիս ցավում է,
Միրտս կտոր-կտոր է լինում...
Աստծուն է հայտնի՝
Հասան աղայի որդի Ուսուր բեկը պառլամենտի անդամ է,
Հասան աղայի որդի Ուսուր բեկի թղթերը
Տարածվել են աշխարհով մեկ,
Ժամանակը Հասան աղայի որդի Ուսուր բեկի վրա կանգ է առել...»²²¹*

Եվ Չեկան եկավ Ուսուր բեկի հետևից, 1929-ի վերջերին: Մաջիթ բեկ Ուսուրյանը պատմում է, որ դատ, այնուամենայնիվ, եղել է, և Ուսուր բեկին ազատ արքայ են որոշել, ուղարկել Քյավառ: Կինը՝ Մայրեն, հետևել

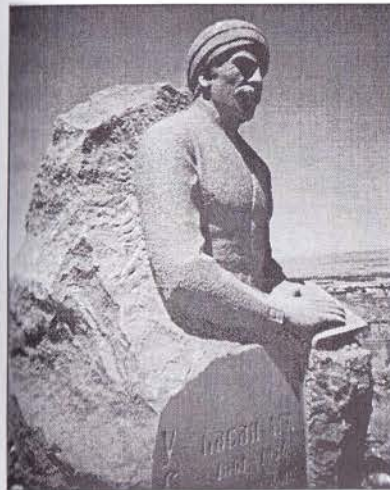
221. Հատված երգից: Տողացի թարգմանությունը՝ *Ալիխանե Մամեի*: Երգը երգել է *Ազիթ Բեկը* 1929 թվականին, գրի է առել *Գյոզալա Հասանը՝ Ուսուր բեկի* ծոռնուհին:

է բեկին: Ասում են՝ արքայի օրը Ազիք բեկը նորից երգել է ցեղապետին նվիրված երգը: Դա՞ է եղել պատճառը, թե՞ նրա նախկին՝ նույնպես «գաշ-նակցական անցյալը», հայտնի չէ, բայց մեկ-երկու օրից Չեկան եկել է մահ Ազիք բեկի հետևից: Մեկուկես, երկու տարի անց «ազատ արքայում» գտնվող Ուսուր բեկը նորից Երևանում, Չեկայի բանտում է: *«Մերոնք նույնիսկ վախենում էին հաց, շոր տանեն, վախենում էին, որ իրենց էլ կքոնեն»*, պատմում է բեկի Մաջիք բոռը: Բանտում ուր ամիս պահելուց հետո Ուսուր բեկին ազատում են, 1932-ի ամռանը: Ք. Խուրդյանը հիշում է՝ ինչպես գյուղ եկավ արդեն վատառողջ, շատ տառապանքներ տեսած Ուսուր բեկը. *«Ձիով գյուղ մտավ: Ինչքան եզդի կար, եկան նրան տեսության: Բոլորին հետաքրքրում էր բեկի որպիսությունը... Մենք փոքր էինք, չէինք պատկերացնում՝ ինչ մեծ մարդ է, ինչ մեծ կյանք է ապրել, որքան բարի գործեր է արել բեկը... Մրբի տեսք ուներ, ուրիշ էր գույնը, ուրիշ՝ գեղեցկությունը»*: Ուսուր բեկը շամիրամցիներին վերադարձի օրը պատմել է մահ իր բանտային կյանքից, ասել, որ ոչ ինքը, ոչ էլ մյուսները ժողովրդի թշնամիներ չեն, չէին էլ կարող լինել: *«Պատմել է Խանջյանի, Ջիանգիր աղայի մասին, ասել, որ իրեն օգնել է տուն դառնալ Աղասի Խանջյանը»*, հիշում է Ք. Խուրդյանը: Ուսուրյանները այլ մանրամասներ են մահ պատմում բեկի անազատ ամիսների, բանտից ազատվելուց հետո կատարված անցքերի մասին: Բայց... ցեղապետի երկրային կյանքն արդեն մոտենում էր եզրագծին: Բանտային պայմաններում կորցրած առողջությունը վերականգնել անհնարին էր: Ավելի ծանր էր, սակայն, հոգեկան խռովքի պատճառած ցավը: Նրա ներսում դա կուտակվում, կուտակվում էր, ու դառնությունը՝ անասելի ծանր գնդի պես, խեղդում էր: Առիթները շատ էին: Մաջիք բեկ Ուսուրյանի խոսքով՝ վատառողջ պապին ազգակիցների այցելությունն անգամ դուր չէր գալիս իշխանություններին, և *«ղեկավարությունն զգուշացնում էր, որ ժողովուրդը շատ չհավաքվի նրա շուրջը»*:

«Ուսուր բեկը ժողովրդական մարդ էր, ժողովրդի մարդ էր, - պատմում է Քյարամ Խուրդյանը: - Ասում էր՝ մարդ, որ ծնվել է, սուտ չի խոսի, իր նմաններին չի խաբի, անագնվությունը, սուտ ասելը շատ վատ բաներ են... Իրոք որ սուրբ մարդ էր նա»:

Յուրտ, ձնառատ օր էր Շամիրամում: 1934 թվականի հունվարի 12-ն էր:

Ցեղապետերի տոհմի վերջին մոնիկանը խաղաղ ու անխռով էր: Մանկության, պատանեկության չքնաղ պատկերների հետ երևի հիշել էր մի լուսավոր-պայծառ դեմք՝ Սողոմոն-Կոմիտասին, հիշել էր ճեմարա-

Ուսուր բեկի հուշարձանը
Շամիրամ գյուղի շիրմատանը

նում, Սինակում միասին անցկացրած օրերը: Աղբյուրի մոտ, ձորերում, գյուղերում: Որքա՞ն առիթնող ու պարզ էր ընկերը, ինչքա՞ն գեղեցիկ՝ միասին լսած, վայելած իր ազգակիցների երգերը, լեկները:

*Գութանը խոր չորի մեջն է,
Այ իմ սիրունիկ, լե՛, լե՛, լե՛:
Տղան մաճկալ է, մաճկալ, լե՛, լե՛,
Այ իմ խորուրդիկ, լե՛, լե՛...*

Բեկը կյանքին հրաժեշտ էր տալիս՝ այդպես էլ չիմանալով, որ շուտով, 1935-ի հոկտեմբերի 25-ին երկրային կյանքի եզրագիծն էր հատելու մահ ընկերը՝ Սողոմոն-Կոմիտասը՝ խռոված կյանքից ու աշխարհից:

Բեկի աչքերի առջև արդեն սառչում էր անցյալը: 1934 թվականի հունվարի 12-ն էր:

«Ուսուր բեկը շատ մոտ է եղել հայերի հետ: Եվ հայերն էլ չեն բողեք, որ նա արքայի, մեծնի օտարության մեջ, - ասում է Մաջիք Ուսուրյանը: - Մենք որ ազգի մեջ ապրեինք, վաղուց հավել-կորչել էինք: Քրդերի ու բուրքերի մի մասը կրոնափոխ եղած եզդիներ են, տասնյակ հազարներով ապրում են Թուրքիայում ու երևի իրենք էլ գիտեն այդ մասին: Այստեղ՝ Հայաստանում, մենք մեզ շատ լավ ենք զգում, ազատ, անկախ երկրում ենք ապրում, որի համար պայքարել է մահ մեր մեծ նախնին՝ Ուսուր բեկ Թեմուրյանը: Շամիրամը մեր ծննդավայրն է, սուրբ հող, որի մեջ մեր պապն է հանգչում, մեր բոլոր ննջեցյալները: Եզդիների համար այս հողը սրբություն է, մենք հոգի ենք տալիս այս հողի համար»:

Շամիրամի հողում հանգչող պապի շիրիմին շատ տասնամյակներ անց միայն՝ 1982 թվականին, Մաջիք բեկ Ուսուրյանին հաջողվեց հուշարձան՝ կիսանդրի կանգնեցնել: Ստալինյան բռնապետության շրջանում, անգամ մինչև 1970-ական թվականները, այդ մասին բարձրաձայն մտածելն իսկ վտանգավոր էր:

Այդպես թողը կատարեց իր և բոլոր Ուսուրյանների հոգու պարտքը մեծամուն բեկի հիշատակի հանդեպ: «Ուսուր բեկի շիրիմը ուխտատեղի է դարձել,- ասում է Մ. Ուսուրյանը: - Հիմա էլ, ով Շամիրամի գերեզմանոց է մտնում, անպայման մոտենում է բեկի շիրիմին, խոնարհվում, համբուրում ու երախտագիտությամբ տալիս է նրա անունը»:

ՏԱԳՆԱՊԻ ՏԱՐԻՆԵՐ

1920-30-ական թվականները, ընդհուպ մինչև 2-րդ աշխարհամարտ, տազմապի տարիներ են ազգապետի գերդաստանի համար: Վերափոխելով հայտնի արտահայտությունը՝ ասենք, որ այդ գերդաստանը հայտնվել էր բոլշևիկյան սալի և մուրճի²²² միջև, մասնավորապես, Ուսուր բեկի և նրա որդու՝ Ալիխան բեկի նկատմամբ խորհրդային իշխանությունների շարունակական հալածանքներն ու բռնությունները կարելի է այդպես բնութագրել: Իրավիճակ, որից ելքն անհնարին էր թվում, անկումն ու կործանումը՝ շոշափելի:

Ուսուր բեկ Թեմուրյանը 7 զավակ ուներ՝ 2 տղա և 5 աղջիկ: Ավագ որդին՝ Ալիխան բեկը, հորը պիտի փոխարիներ ցեղապետի պաշտոնում: Փոքրուց նրան հենց Ալի բեկ էլ ասում էին: Մոսկվայից վերադառնալուց հետո քե ինչն[՞] է մա գյուղում զբաղվել, ի[՞]նչ է արել Հայաստանի 1-ին Հանրապետության շրջանում, Փետրվարյան ապստամբության ամիսներին, մաև խորհրդային առաջին տարիներին, ցավոք, հայտնի չէ:

1921-ի սեպտեմբերին տարագրությունից տուն է դառնում Ուսուր բեկը, սակայն մախկին հանգիստն ու խաղաղությունն այլևս հնարավոր չէր վերականգնել գերդաստանում: Բեկը Շամիրամից գրեթե դուրս չէր գալիս, ապրում էր մարդկանցից մեկուսացած, անորոշ տազմապով: Ալիխանին ամուսնացրեց, ժամանակն էր, ուզում էր իր թոռներին տեսնել, ուրախանալ, թեքանալ նրանցով, ինչ-որ զբաղմունք գտնել: Հարսը՝ Ջամիլանը, ավագին՝ Մահմուդին ունեցավ 1926 թվին, Մաջիթը ծնվեց 1930-ին... Բայց, ցավոք, չհասցրեց, չկարողացավ մյուս թոռներին տեսնել: Նա հրաժեշտ էր տվել կյանքին, երբ 1935-ին ծնվեց Քյարամը, իսկ 1945-ին՝ Դադին: Ալիխանն ու Ջամիլանը աղջիկներ էլ ունեցան, սակայն

222. «Բոլշևիկյան մուրճի և թուրքական սալի միջև». **Ս. Վրացյանի** «Հայաստանի Հանրապետություն» աշխատության խորագրերից:

ծանր ժամանակներ էին՝ հիվանդություններ, համաճարակներ, աղջիկները չապրեցին: Ընտանիքը պահել էր պետք, և Լազարյան ճեմարանում ուսանած Ալիխան Ուսուրյանն աշխատանքի անցավ... Գյուղում նոր-նոր կազմակերպվող կոլտնտեսությունում: Աշխղեկ էր շինարարությունում, կոլխոզին գոմեր, շինություններ էին պետք՝ կառուցում էին, գյուղը ճանապարհներ չուներ՝ կառուցում էին: Սակայն, հորը ձերբակալեց Չեկան և արքորեց: Առանց այդ էլ տազմապով ապրող Ուսուրյանների համար սկսվեցին, տևականորեն շարունակվեցին անհանգիստ օրերը: «Հայրս՝ Ալիխանն այլևս տանը չէր գիշերում, մնում էր լքված քողտիկներում, հանդում, երբեմն օրերով տուն չէր գալիս,- պատմում է որդին՝ Մաջիթ Ուսուրյանը: - Իսկ պապիս՝ Ուսուր բեկի մահից հետո, դադարեց ընդհանրապես տուն գալուց: Երևի գիտեր, զգում էր, որ Չեկան չի թողնելու ցեղապետի՝ «ղաշնակցական» անցյալ ունեցող բեկի որդին հանգիստ ապրի, իր ընտանիքում, մարդկանց հետ նստի-վեր կենա»:

Իզուր չէր Ալիխանի տազմապը: 1936թ. Չեկան գտավ նրան և արքորեց Սիբիր: Տուն եկավ 1939-ին, ու շուտով սկսվեց 2-րդ աշխարհամարտը: Առաջինը՝ 1941-ի ամռանը, ռազմաճակատ զորակոչեցին եղբորը՝ Դուլիխանին: «Հայկական դիվիզիայի հետ մեկնեց, հասավ Կերչ, և այլևս ոչ մի յուր նրանից: Էն գնալն էր, որ գնաց,- պատմում է Մ. Ուսուրյանը, - հետո ստացանք անհայտ կորածի թուղթ: Ինչքան դժվար ծնվել էր, էնքան էլ հեշտ կորավ»: Ալիխանին, քանի որ շինարարությունում աշխատելու փորձ ուներ, 1942-ին զորակոչեցին քիկունքային զորամաս՝ բանվորական-շինարարական գումարտակում ծառայելու: «Բացի դա էլ, արդեն կար ազգային փոքրամասնությունների մասին Ստալինի հրամանը: Դա օգնեց, որ ռազմաճակատի առաջին գիծ չհասավ,- ասում է Մաջիթ բեկ Ուսուրյանը: - Մոխումի քաղաքում էր ծառայում հայրս, փոքր չէր, 42-43 տարեկան էր, երբ ազատեցին 1944-ին: Գերմանիան արդեն պարտվում էր: Այդ ժամանակ ես 14 տարեկան էի, և հայրս մեկ-մեկ պատմում էր մեր տոհմի պատմությունները: Ինչ գիտեմ, լսել եմ հիմնականում նրանից: Նա է ինձ ասել, որ Դրոն, շատ քահել լինելով՝ պապիս հարսանիքի քափոքն է եղել: Դե, նրա հայրը՝ Մարտիրոս աղան, մոտ էր մերոնց հետ: Նա էլ մեծ պապիս՝ Հասան աղային ժամանակին ասել է՝ տղայիդ պապեցիդ, մենք քաղորություն ենք անելու: Զգիտեմ՝ ոնց է ստացվել, Ուսուր բեկն ուշ է ամուսնացել, գուցե հոր մահն է եղել պատճառը: Իսկ երբ ամուսնացել է, Մարտիրոս աղայի որդին՝ Դրոն է քափորը եղել»:

Դրո

Պատերազմի ավարտից հետո Ալիխանն աշխատել է կոլտնտեսությունում, ոչխարաբուծական ֆերմայի վարիչ էր: «*Չմռան իրիկուններին, փառարանի մոտ նստած՝ երբեմն մեզ՝ երեխաներիս, պատմում էր հին-հին քաներ,-* ասում է Մաջիթ բեկ Ուսուրյանը: *Ու մենք զարմանում, հիանում էինք մեր տոհմի մեծերով, նրանց արած գործերով: Ափսոս, հայրս կարճ ապրեց, վախճանվեց 1959թվին»:*

Այսքանն է հարազատներին հայտնի Ալիխան բեկի կենսագրությունից: Մական...

ԳՈՐԾ N 10392...²²³

Մական ինչ-ինչ փաստեր Ալիխան բեկ Թեյմուրովի կենսագրությունից պարզ են դառնում պետանվտանգության արխիվային նյութերից, մասնավորապես՝ Շամիլ Թեմուրովի, Խատիֆով Ջհանգիր աղայի և մյուսների միացյալ գործի երեք հատորներից, որոնք ներկայում պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվում²²⁴: Հատորներում ամփոփված նյութերը վերաբերում են 1938-39թթ. և ներկայացնում են, այսպես ասած՝ Հայաստանի եզդիների շրջանում հակահեղափոխական տեռորիստական խմբի մասին գործը: Հարցաքննության են ենթարկվել Շամիլ Թեմուրովը (Շամիր Թեմուրով ձևով է գործում նշված), Խատիֆով Ջհանգիր աղան, Ազիթ բեկը, Ալիխան բեկը, Արաբ Շամիլովը, Ջասմե Ջալիլը և Հաջին Ջնդին: Մեղադրանքն այն է, որ Հայաստանի եզդիների շրջանում իբր ստեղծվել և գործել է հակահեղափոխական տեռորիստական խումբ, որը կազմավորվել և ղեկավարվել է դրսից՝ արտասահմանից: Չավեշտականն այն է, որ նշվում է անգամ ղեկավարի անունը՝ Սիր Իսմայիլ, ով «համագործակցում է անգլիական լրտես» պրոֆեսոր Խաչատուրովի

223. Սա ԱԱԾ արխիվում եղել է ներքոհիշյալ գործի համարը:

224. ՀԱԱ, ֆոնդ 1191, ցուցակ 14, գործ 876, 878, 879: ԱԱԾ արխիվը հիշյալ և այլ գործեր ՀԱԱ է հանձնել 2011 թ. հոկտեմբերին:

հետ²²⁵: Հարցաքննությամբ իբր պարզվել է, որ 1927թ. Աշտարակի Շամիրյան գյուղում Արաբ Շամիլովի և Շամիլ Թեմուրովի նախաձեռնությամբ անցկացվել է անլեզալ ժողով, որին մասնակցել է Խատիֆով Ջհանգիր աղան: Այդ հավաքի ժամանակ էլ ստեղծվել է դաշնակցական տեղական հակահեղափոխական բջիջ, որի նպատակը պայքարն էր սովետական իշխանության դեմ և քրդերի համար ինքնավարության ստեղծումը²²⁶: Գործում հիշատակվում է անգամ, թե իբր այդ խմբակի հավաքներին մասնակցել են Ուսուր բեկ Թեյմուրովը, Ազիթ բեկը և այլք:

Հարցաքննություններից իսկ երևում է, թե Ն.Գ.Ժ.Կ.-ի բանտում ինչ ծանր կտտանքների են ենթարկվել հանիրավի ձերբակալված մարդիկ, որոնք, ավաղ, շատ տարիներ հետո պիտի ամնդ ճանաչվեին: Ալիխան Թեյմուրովին, ով արդեն ձերբակալված էր, հարցաքննել են 1938թ., և տրված հարցերը վերաբերել են Խատիֆով Ջհանգիր աղային և Շամիլ Թեմուրովին: «*Այս Խատիֆով Ջհանգիր աղայի գործով՝ Թեյմուրով Ալիխան Ուսուրբեկի. ծնվ. է 1902 թ., անկուսակցական, կիսագրագետ, կոլտնտեսական, չդատված, մեղադրյալ Ջհանգիր աղայի հետ արյունակցական կապ և թշնամություն չունի»:*

Խոսելով Փետրվարյան ապստամբության օրերին Ախտայի ճակատում բուշլիկյան զորքերի դեմ կռվից, Ալիխանը Ջհանգիր աղայի մասին հայտնել է. «Գյուղում նրա հակահեղափոխական գործունեության մասին ոչինչ չեմ կարող ասել, քանի որ ոչինչ չեմ լսել»: Իսկ Ջհանգիր աղան իր պարզաբանման մեջ խոսելով այլ հարցերից՝ նաև նշել է, որ Հայաստանի դաշնակցական պառլամենտի անդամ բեկի որդին՝ Ալիխանն Ախտայի ճակատում մասնակցել է Կարմիր բանակի դեմ մղված կռիվներին:

Այս փաստը 1939թ. մարտի 16-ի հարցաքննության ժամանակ հաստատել է և Ազիթ Թեյմուրովը: Նույն՝ 1939-ի հունվարի 7-ին Շամիր Թեմուրովը բանտից դիմում-նամակ է հղել Ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարին, հասկանալի պատճառներով ժխտելով նաև իր ազգակցա-

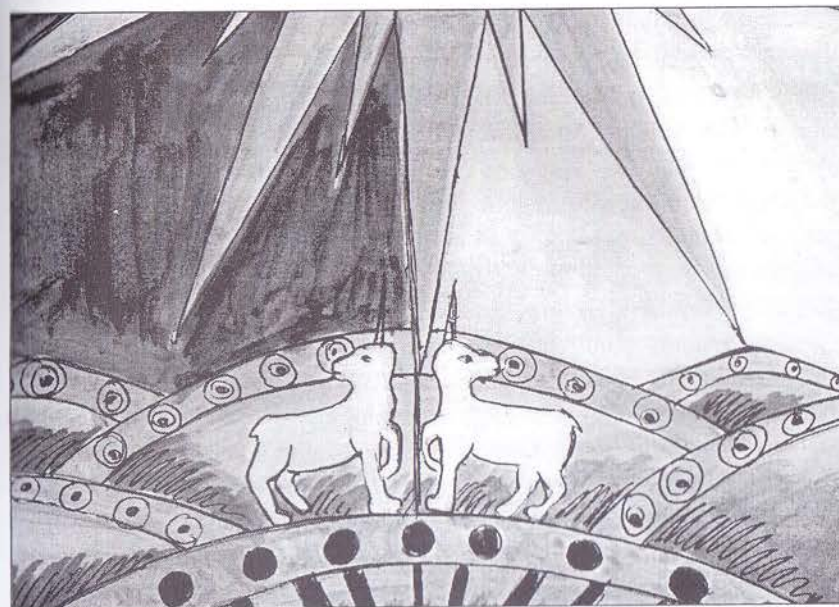
225. Սա Միր Իսմայիլի գրություններից հայտնի քաջասիրտ հայ մտավորական, պրոֆեսոր Աստվածաբուր Խաչատուրյանն է, որ ծալյալ կերպով 1918թ. սեպտեմբերին կարողացավ անցնել Սիմջարը շրջափակած թուրքական զորքերի միջով և անգլիական բանակին լուր հասցրեց՝ օգնելու 6000 գաղթական հայերին և Մոսկուի եզդիներին:

226. ՀԱԱ, ֆոնդ 1191, ցուցակ 14, գործ 879:

կան կապը Թեմուրովների հետ, հայտնելով, որ միշտ անհաշտ է եղել բոլոր բեկերի, նաև Ալիխանի, նրա կրկնակ եղբայր (հորեղբորորդի) Ազիբ բեկի և մյուսների հետ:

Հարցաքննությունների նյութերից էլ պարզ են դառնում Ալիխան բեկի կենսագրության որոշ կարևոր փաստեր: Նախ՝ ճշտվում է ծննդյան տարեթիվը, որ 1902-ն է, ապա՝ մասնակցությունը Փետրվարյան համաժողովրդական ապստամբությանը բուլղարիկյան իշխանության դեմ: Երևում է նաև 1920-30-ական թվականներին տիրող տագնապի, կասկածանքի մթնոլորտը, որ մարդկանց հարկադրում էր ապրել մեկուսացած, ներանձնացած և մշտական վախի պայմաններում:

Արխիվային հիշյալ հատորները որոշակի լույս են սփռում նաև գործում ընդգրկված մյուս անձանց կենսագրության ինչ-ինչ կողմերի վրա: Մասնավորապես, հետաքրքրական են խորհրդային շրջանի պետական և ռազմական անվանի գործիչ Շամիլ Թեմուրովին վերաբերող տեղեկությունները: Իսկ նրա կենսագրականներում, նրան նվիրված հոդվածներում ու պատմություններում, որոնց ծանոթացել ենք, չգիտես՝ ինչու, չի հիշատակվում բռնադատված լինելու փաստը:

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ԳՐԱԿԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՆԵՐ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ ԸՍՏ ԵԶԳԻՆԵՐԻ

Փայլվիլուն, սրտառուչ, պարզ ու մարդկային. եթե հնարավոր է՝ դարձյալ բնորոշ գույներ, իմաստներ որոնեք, որոնք հաղորդեն եզդիների ազգայության ինքնատիպությունը: Դավանանքի, ավանդույթների, ընտանեկան նիստ ու կացի, հասարակական հարաբերությունների, զբաղմունքի և այլ ասպարեզներում դժվար է գտնել այսքան պահպանողական և ազգային ինքնությանն այսքան հավատարիմ ժողովուրդ, համեմայնդես մեր՝ հայերիս հարևանների մեջ: Շատ շեշտված, կոտրիտային, կենցաղի մեջ անգամ՝ բանաստեղծական, որ այդպիսին մեզ է գուցե քվում, իրենց համար սովորական, հասկանալի վիճակ է և էություն:

Դժվար է գայթակությունը զսպել և չներկայացնել հասընթիների ցեղապետների տոհմի այնքան գունեղ ու հետաքրքիր ազգագրական նկարագիրը, հասկանալի է՝ ինչ-ինչ դրվագներով, պատմության, գրականության մեջ և ժամանակի մամուլում տեղ գտած օրինակներով: Յեղապետի՝ տոհմի առաջնորդի կենցաղը, նիստն ու կացը ավելի պատկերավոր, քան հայ մեծ վիպասան Բաֆֆին, դժվար որևէ մեկը ներկայացնեք: Նրա «Կայծեր» վեպում կարդում ենք. «Մի փոքրիկ, կանաչագարդ հովիտի մեջ գետեղված էին եզդիների չաղրները մի քանի հարյուրի չափ, իսկ կենտրոնում կազմված էր բեկի վրանը: Նա որոշվում էր մյուս բոլորից իր մեծությամբ և գեղեցկությամբ: Նա բաժանված էր չորս մասի. մեկի մեջ, ուր ընդունեցին մեզ, նստած էր ինքը՝ բեկը և դիտակը ձեռին անդադար նայում էր այս ու այն կողմ, կարծես, նա միշտ երկյուղի մեջ էր, չիցե թե քշնամու անակնկալ հարձակում լինի նրա վրա: Այդ մասը նրա հյուրանոցն էր: Նրա առջև, մերկ գետնի վրա կարգով ցցված էին մի քանի երկայն նիզակներ... Հյուրանոցի սյուներից քարշ էին տված զենքերի այլևայլ տեսակներ, որպիսի են՝ վահաններ, սրեր և զանազան հրացան գործիքներ: Հյուրանոցի աջակողմյան մասում կապած էին մի քանի ձիաններ, թամբած և բոլորովին կազմ ու պատրաստ: Այդ նրա համար էր, եթե փոսնգ պատահի, իսկույն տեղերը թռչեն նրանց վրա և դուրս գան քշնամու դեմ: Հյուրանոցի ձախակողմյան մասում գետեղված էին բեկի քիկնապահները, որոնք նրանից միշտ անբաժան են մնում: Դրանք նրա մերձավոր ազգականներիցն էին, որոնց վրա ավելի վստահություն ունեի բեկը: Հյուրանոցի ետևի կողմում... գետեղված էր նրա ընտանիքը: Այս

բոլորն այնպես հարմար կերպով վարագույրներով բաժանված էր մինը մյուսից, որ ամբողջ վրանը ներկայացնում էր մի գեղեցիկ, շարժական ասպարանք իր բոլոր սարք ու կարգով, բայց ամենի մեջ նշմարվում էր պարզություն և նահապետական անշքություն»²²⁷:

Կարծես, ռուս-թուրքական պատերազմների շրջանում, Հասան աղա ավագի, Թամըր աղայի կամ կրտսեր Հասան աղայի վրանների նկարագրությունը լինի:

Ինչպիսի՞ն էր ունեղ եզդիների հագուկապը: 20-րդ դարակազմին Սիմակի գյուղերում շրջած, Ռատուր բեկին հանդիպած Մկրտիչ քահանա Զաքարյանցը գրում է. «Տղամարդկանց տարազը նույն է, ինչ-որ մահմեդական քրդերինը, տղամարդկանց մեջ քաջը նա է համարվում, ով թիկունքի ու երկու բազուկների վերա կարած ունի Շեյխից կամ Մոլլայից օրհնված և գրված քալիսմաններ (աղոթից թղթեր), որոնք իրենց հրաշալի գործությամբ պահպանում են քշնամու սրից ու զնդակից կովոդ հերոսին»²²⁸: Շատ ավելի մանրամասն է հեղինակը ներկայացնում եզդի կանանց և աղջիկների տարազը, նրանց կրած զարդերն ու զարդարանքի առարկաները: «...եթե ոչ երկու, գոնե ձեռքի մեկ դաստակը պետք է կապած ունենա ուլունքներ և ապարանջան նույնիսկ հասարակ մետաղից: Երկար բաճկոնակի վերայից հագնում են քանկագին թելերից ասեղնագործած պարեզոտ երկնային գանազան լուսավոր մարմինների ձևակերպությամբ: Ձեռքի մատները գույնզգույն ակներով մատանիներ շարված. ուղրները նույնպես ուլունքներ կապած»²²⁹: «Լումա» հանդեսի թղթակիցն առավել պատկերավոր է նկարագրում նույն ժամանակ Սիմակում, մասնավորապես՝ Ասլանլուում, Ռատուր բեկի հարկի տակ իր տեսած կանանց ու աղջիկներին: Սիայն մեծահարուստի ընտանիքում հնարավոր էր այսպիսի պատկերներ տեսնել. «Եզդուհիք սիրում են քանկագին զարդարանքներ և գունավոր պայծառ զգեստներ: Նոքա ունեն մեծ և արտահայտիչ աչքեր, սիրուն ունքեր, արծվաքիթ [են], [ունեն] ջղուտ իրան: Ամենից շատ սիրում են նոքա մագերի բազմաճյուղ հյուսեր»²³⁰: Թղթակցին՝ Ա. Գյուրջյանին հյուրընկալը տեղեկացրել է, որ եզդի աղջիկները մինչև

227. Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 5, «Կայծեր», էջ 591-592, Երևան, 1985թ.:

228. «Արարատ», թիվ 4, էջ 1023, Էջմիածին, 1914թ.:

229. Նույն տեղում:

230. «Լումայ», թիվ 1, էջ 90, Թիֆլիս, 1904թ.:

ամուսնանալը «իրենց գլուխները միայն ֆեսով են ծածկում, իսկ հենց սր ամուսնանում են, նոր սկսում են իրենց գլուխները բարակ շղարշով (յագմայով) կապել»։ Պակաս բանաստեղծական, հուզիչ չէ աշխատավոր դասին պատկանող կնոջ նկարագրությունը. «Հետաքրքիր է տեսնել, քե ինչպես աշխատասեր քրդուհիք ամառվա ամենաշոգ եղանակին ... իրենց սիրատուն յայլաներից դեսի մոտակա քաղաք կամ գյուղ յուր, պսմիր, մածուն կամ մի որևիցե կանաչեղեն ծախելու գնալիս, միաժամանակ և յուր բարձած եզն է քշում, և յուր խուրջու [խուրջինի] մեջ դրած կամ եզի վերա կապած երեխային է խնամում և թե ձեռքի վերա փաթաթած թելն է մանում ու երգում։ Կատարյալ երջանկություն...»։ Նման հովվերգական պատկերների է Սինակում ականատես եղել Ա. Գյուրջյանը²³¹ ու նաև նշել, որ եզրուհիները շատ անկախ և հպարտ են, երբևէ տաճիկ [թուրք] մեծամեծ պաշտոնյաներն անգամ նրանց չեն կարողացել, չեն համարձակվել տանել «իրենց զգվելի հարեն»։

Սիոն վարդապետ Տեր-Մանվելյանը²³² հրատարակել է «Եզիդի. Կուրմանձ» գիրքը, որ գլխավորապես նվիրված է եզդիների ազգագրությանը և սովորույթներին։ Հասկանալի է, նրա գրքում իր ժամանակի՝ դարձյալ 20-րդ դարասկզբի պատկերներ ու երևույթներ են։ Այլ ժողովուրդների ավանդույթների հետ համեմատած՝ եզդի աղջիկը՝ օրիորդը մեծ հարգանք է վայելում ազգակիցների կողմից և «ավելի քան... ազատ է»։ Հարսնախոսության ժամանակ, որքան ծագումով բարձր է, այնքան քանկ նվերներ է ստանում՝ «նժույզ ծիեր, ազնիվ տեսակի եզներ, խոյեր, խալիչա, կարպետ, ոսկի, արծաթ...»։ Կանանց տարազը և գլխազարդերը հիշեցնում են Ագուլիսի և Կարինի հայ կանանց հանդերձները և գլխազարդերը։ Եզդի կանայք և աղջիկները կրում են մանյակներ, ապարանջաններ, զինդեր՝ ականջօղեր, սիրում են խալերով զարդարել ճակատը, դաստակը և մարմինը։ Հանդերձների թևերի ծայրերին շարում են արծաթյա բոժոժիկներով ուլունքներ, որոնց զնգզնգոցը «պատճառում են աշխույժ և խանդ՝ թե կրողներին և թե լսողներին»։ Կարևոր մի հանգամանք էլ. «...հարգի է կանանց շրջանում սև սաթի գործածությունը, որն որպես դյուրական համարված ուլուն՝ անհրաժեշտ է՝ իբր գերծ պահող միջոց» չարից և անհարկի սիրահետումների վտանգից։ Առավել շքեղ ու զարդա-

231. «Լումայ», քիվ 1, էջ 90, Թիֆլիս, 1904թ.։

232. Ս. Վ. Տեր-Մանվելյան, Եզիդի. Կուրմանձ, Ախալցխա, 1910թ.։

լանքներով առատ է եզդիների հագուկապը տոնական օրերին, մասնավորապես՝ հարսանիքների ժամանակ։ «Հարսանյաց հանդեսները եզդիների մեջ ավելի պարզ կերպով են կատարվում, քան թե մեր հայ գյուղական ամբոխի մեջ», գրում է Սկրտիչ քահանան²³³։ Ամենամոտ ծանոթներն ու բարեկամները «մասնակցում են հարսանյաց ուրախությանը իրենց առատ պարզկներով ու նվերներով»։ Շատ մանրակրկիտ է եզդի կինը պատրաստվում, երբ գնում է հարսանիքի. «նրա երկար պարանոցը ծածկված է քանկազին մանյակով, որին շրջապատում է փայլուն սև և դեղին սաթերի շարվածքը, ճակատի վերի մասը՝ ամբողջ երկարությամբ շարված են ոսկյա կամ արծաթյա կիսալուսնաձև դրամներ, որոնցից կախված են ոսկյա նուրբ շղթաներ երկու կողմից մինչև ականջները։ Քթի արտաքին մասի վրա դրված է ոսկյա զինդ կապույտ փիրուզայով»²³⁴ և, հեղինակի խոսքով՝ այս զարդարանքների մեջ եզդի կանայք հեթանոսական դարի աստվածուհիներին են հիշեցնում։

Հարսանեկան հանդեսներին առանձին կամ զույգերով պարելու սովորություն չունեն եզդիները։ Նրանք խաղ են բռնում՝ կլոր պար (գյուվրնդ), երգում սիրո ու լավ օրերի մասին երգեր, նաև՝ ժողովրդական տարածված սիրավեպեր։ Այդպիսիք գրի առել, ձայնագրել է դասրնկերոջը՝ Ուսուր Թեմուրյանին այցելած, նրա հետ Սինակի Ասլանլու, Սիչանլու, Զոր, Բանդամուրադ և այլ գյուղերում շրջած մեծամուն հայ երգահան Կոմիտասը և հետագայում դրանք հրատարակել։

Լե՛, լե՛, սիրունիկ,

Իմ սիրուն յարր բոռոններից է,

Լե՛, լե՛, յա՛ր,

Նման սիրուն ու ճերմակը ուրիշը չունի,

Վա՛յ լե՛, լե՛, լե՛,

Անաստված սիրունիկ։

Հետաքրքիր ձևով է մեկնաբանել այս երգը երաժշտագետ Ռ. Աբայանը. «Թռռոն՝ ազնվական։ Քաֆրը գավրե՛ արտահայտությունը բարգմանության մեջ (կարելի էր նաև փոխարինել հայկական ժողովրդական երգերում տարածված «Դու անսի՛րտ յար» արտահայտությամբ) տվյալ դեպքում փաղաքշական է։ Այս քրդական [եզդիական] երգը, այնուամեն-

233. «Արարատ», քիվ 4, էջ 1023, Էջմիածին, 1914թ.։

234. Նույն տեղում։

նայնիվ, իր մեղեդու մեջ պարունակում է մի երանգ, որը «մատնում» է դրա՝ հայի ընկալումով կատարված կամ գրառված լինելը»²³⁵:

Հարսանիքը նոր կյանքի սկիզբ էր եզդու (ինչպես ցանկացած ազգության ներկայացուցչի) համար: Բայց ամուսնական հարաբերությունները միանգամայն այլ հարթակում էին: Առաջին՝ եզդին իրավունք ուներ ամուսնանալու միայն իր ազգակցի, կաստայի ներկայացուցչի հետ, այլադավանների հետ ամուսնությունն արգելված էր: Ինչպես գրում է Ս. Եղիազարովը՝ «ամբողջ ժողովուրդը խիստ տարանջատված է երկու հատվածների՝ միրիդներ և հոգևորականներ: Երկու կաստաներն էլ միևնույն ձևով փակ են և անհասանելի միմյանց»: Միրիդը երբեք չի կարող դառնալ հոգևորական, և վերջինս՝ միրիդ: Ամուսնությունը նրանց միջև խստորեն արգելված է: Հետաքրքիր է, որ միրիդները նույնպես միմյանցից զանազանվում են՝ բարեծնունդներ և նշանավորներ ու՝ հասարակ ծագում ունեցողներ: Սակայն նրանք, հանգամանքների բերումով, կարող են մեկը մյուսի աստիճանին հասնել՝ աղքատանալով կամ հարստանալով: Ամուսնությունը ազնվական, հարուստ միրիդի և ցածր ծագման, աղքատ միրիդի միջև «ազատորեն բույլատրվում է», տեղեկացնում է գիտնականը ու Հասան աղայից լսած, նրան առնչվող դեպքեր պատմում: Պարզվում է՝ մեկ տարի առաջ, այսինքն՝ 1883 թվականին ցեղապետ Հասան աղան իր դստերը կնության է տվել հասարակ ծագման, բայց կյանքից հասկացող, կյանք տեսած միրիդի: Իսկ ինքը՝ ցեղապետն ամուսնացել էր հասարակ միրիդի աղջկա՝ Խազալի հետ, որն իր արտաքինով, բնավորությամբ և խելքով գրավել էր նրա սիրտը²³⁶:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին ռուսահայտակ եզդիների մեջ դեռևս տարածված էր կալիմի կամ դալիմի սովորույթը: «Եզդիների մեջ ամուսնության մի քանի հին ձևեր են գործ դրվում, - գրում է պրոֆեսոր Ս. Եղիազարովը: - Ամենից լայն ասպարեզ գնովի ամուսնությանն է վիճակված: Կուլիմն էլ գոյություն ունի, սակայն ազգային սովորությունը նրա չափը ճշգրտությամբ որոշել է - սովորական միրիդի համար այն երեսուն մաքի-ից, ոչխարից կամ այծից չի անցնում... Իբրև համաձայնության նշան՝ ծնողները նշանադրության ժամանակ առնում են 10-ից մինչև 30 ռուբլի:

235. *Կոմիպուս*, Երկերի ժողովածու, 14-րդ հատոր, էջ 146, Երևան, 2006թ.:

236. *Ս. Եղիազարով*, Երևանի մահանգի քրդերի ազգագրական համառոտ նկարագիր, Թիֆլիս, 1884թ.:

«Լերջապես՝ հարսանիքից առաջ փեսան աղջկա ծնողներին և եղբայրներին առատ ընծաներ է տալիս, բայց դրա փոխարեն, եթե նրանք աղքատ չեն, համարյա ամբողջ կալիմը աղջկա օժիտի պատրաստության համար են գործ դնում»²³⁷:

Հասան աղա կրտսերը, ում հյուրն էր հայ գիտնականը, երեք տղա և հինգ աղջիկ ուներ: Նրանց հանդիպման օրերին ցեղապետն ամուսնացրել է աղջիկներից մեկին: Եվ Եղիազարովը ակամատես է եղել այս արարողությանը. «Դստեր համար Հասան աղան վերցրեց 60 հատ 2 տարեկան ոչխար, համաձայնությունը տալու համար՝ 100 ռուբլի, 1 ցեղական զամբիկ, իր կանանց, եղբոր և իր համար՝ մեկական նվեր: Բայց դստերը նրա տված օժիտը դալիմի արժեքից պակաս չէր»²³⁸: Ապա տեղի է ունեցել ամուսնական արարողությունը. «Ամուսնական ծեսերը և կարգերը շեխն է կատարում: Սովորական աղոթքը կարդալուց հետո նա պսակվողներին բոլորի ներկայությամբ հայտարարում է ամուսիններ»²³⁹: Ճիսակատարության ժամանակ շեխը սպիտակ շապիկ է հագնում, ձեռքը դնում ամուսնացողների գլխին ու խրատում՝ լինել բարի, սիրել միմյանց, ճշտությամբ պահպանել իրենց սովորություններն ու դավանանքը:

Եզդիների ազգագրության մեջ շատ ինքնատիպ է ժողովրդական արհեստագործությունը: Արհեստներով հիմնականում զբաղվում էին կանայք: Նրանք գործում էին կարպետներ, նաև՝ «այծի մազից փառավոր և դիմացկուն բուխ վրաններ, որոնք ունին զարմանալի հատկություն արեգակի ճառագայթների և մանուկանդ անձրևների արգելման դեմ», նկատել է Սիոն վարդապետը²³⁹: Հատկապես հռչակված էին **համանի** կամ **յամանի** կոչվող «երկերեսանի գեղեցիկ ծակոտիներով» անկար կարպետները, որոնք վաճառքի էին «հանում ոչ միայն Ռուսաստանի խորքերը, այլ և արտասահման անգամ»: Տղամարդիկ մի տարեկան գառան բրդից պատրաստում էին քեչաներ (թաղիքներ), որոնք շատ գործածական էին: Քեչայի բուրդը ծեծում-խտացնում էին ձմռանը՝ անընդհատ ոտքով հարվածելով կամ կապելով եզների լծից՝ մինչև փողոցներում խտանալու կենդանիների ոտքերի տակ:

237. *Ս. Եղիազարով*, Երևանի մահանգի քրդերի ազգագրական համառոտ նկարագիր, էջ 219-220, Թիֆլիս, 1884թ.:

238. Նույն տեղում, էջ 220:

239. *Ս. վ. Տեր-Մանվելյան*, Եզդի. Կուրմանժ, էջ 19-20, Ախալցխա, 1910թ.:

Խաշնարած եզդիները հատկապես հմուտ էին կաթնամթերքի պատրաստման գործում: Շատ համեղ էին սերը, մածուը, պանիրն ու յուղը: Սիոն վարդապետը եզդիների՝ «տկերում շոռի մեջ պահած պանիրը» ավելի լավն է համարում «հողանդական քանկագին պանիրների տեսակներից»: Նա քնարական գույներով է ներկայացրել անգամ կենցաղային գործերից մեկը՝ լվացքը. «տան մեջ եղած բոլոր կին, աղջիկ անդամներով, նրանք իրենց լվացքը սիրում են կատարել գյուղից դուրս՝ բացօթյա՝ գետի, առվակի կամ աղբյուրների եզերքներում, ուր քե կիսամերկ մարմնով շորերն են լվանում և իրենք են լվացվում առանց խույս տալու պատահական անցորդների դիպվածական ներկայությունից»:

Յուրահատուկ է և եզդիների խոհանոցը: 19-րդ դարի առաջին կեսին եվրոպացի ճանապարհորդ Ավգուստ Ֆոն-Հաքստիստիզենին, որ ժամանակի սղոթյան պատճառով թույլ չէր տվել ոչխար մորթելու, եզդիները հյուրասիրել էին սաջի վրա թխված բլիթներով, քանով և «ոչխարի ընտիր կաթով», մածուն-պանիրով... Եվ դա շատ էր տպավորվել ճանապարհորդի մեջ: 20-րդ դարասկզբին գրեթե նույնն էր եզդիական խոհանոցի պատկերը: Սիոն վարդապետը ժամանակ ունեցել է, տաճարները գառ է մորթել և հյուրասիրել: «Եզդու կերածը սաջի հաց է, իսկ ազիզ կերակուրը – սաջ դավորմասի՝ սաջի մեջ մանրիկ կտորներով տապակած որսի կամ գառան միս և քյուլլամա խորոված [մոխրի տակ թաղած խորոված միսը]: Իսկ բուսականության մեջ՝ կանաչեղենների կարգում նրանց անգույն սիրելին է սոխը, որը ոչնչի հետ չեն փոխի...»: Այս վերջինիս՝ սոխի մասին նույնիսկ ասացվածք կա. «Ես սոխ չեմ ուտում, ինձ ասում է շաքար կեր»: Գրեթե բոլոր հետազոտողները, հողվածագիրներն ընդգծել են եզդիների առանձնահատուկ վերաբերմունքը հյուրի նկատմամբ, նրանց սրտաբաց, առատ հյուրասիրությունը, որ ավանդական է եղել, ստացել ավանդույթի, ասել է՝ ազգագրական արժեք: Հիշենք.

Ավգուստ Ֆոն-Հաքստիստիզեն, 1843թ.– Մեզ նստեցին գորգերի և բարձերի վրա և անմիջապես պատրաստվեցին հյուրասիրության. ուզում էին ոչխար մորթել, որից մենք հրաժարվեցինք... Տաճարն իր ուրախությունը, որ կարող է մեզ հյուրասիրել, արտահայտում էր այսպես. բարեկամ, ես պատրաստ եմ գլուխս դնել քո ձիու սմբակի տակ²⁴⁰:

240. **Ա. Ֆ. Հաքստիստիզեն**, Անդրկովկասյան երկրամասը, էջ 218, Սանկտ Պետերբուրգ, 1857թ.:

Խաչատուր Աբովյան, 1846թ.– Ուսական եզդիների այժմյան ցեղապետ Թամուր-աղայի մոտ ես որպես Մայոր-աղա իսկական իշխանավայել ընդունելություն գտա²⁴¹:

...Հյուրասիրություն, պարգույթ, հարգանք դեպի մեծերն ու ավագները, ծնողական սեր, օգնություն կարիքավորներին, անհիշաչալություն և հաշտարարություն...

Սիմոն Վրացյան, 1900-03թթ. – Իբրև ճեմարանի աշակերտ, ես առիթ եմ ունեցել ճանաչելու եզդիներին: Մեղրով սեր եմ կերել եզդիների շելի վրանում, Արագածի լանջին: Պարզ ու պարզամիտ մարդիկ երևացին ինձ եզդիները, բարքերով նահապետական, քաջ:

Ա. Գյուրջյան, 1902-03թթ. – Եզդիները որպես արևելցի նահապետական մի ժողովուրդ, վերին աստիճանի հյուրասեր են և պարզ: Նորա տուն-օջախը ամեն մի բույս բաց է «Աստծո հյուր»-ի առաջ: Թեկուզ եզդու ամենատխելիմ թշնամին լինի՝ երբ յուր սրբազան օջախն է ընկնում, այլևս վրեժխնդիր լինել կամ նույնիսկ հյուր չընդունել մեծ նամարդություն-ցածություն է համարվում:

Մկրտիչ քահանա Չաքարյանց, 1904թ. – Եզդիին հյուրասեր է և հյուրասիրության պայմանները անթերի կատարելու համար մեծ հոշակ է ստացել...

Սիոն վարդապետ Տեր-Մանվելյան, 1910թ. – ...եզդիներն իրենց մի քանի աչքի ընկնող բարեմասն հատկությունների հետ անբաժան պահպանել են արևելյան հյուրասեր հոգին... նրանք... վերին աստիճանի սիրահար են մաքրակենցաղության՝ չնայած գետնախշտիկ, վրանաբնակ, վայրագ կացություններին, նրանց սիրելի պահանջն է քանդություն (մաքրություն):

Սիոն վարդապետը, այսպես ասած՝ գունավոր ակնոցով է միայն տեսել եզդիներին: Թերևս, ցեղապետը՝ Ուսուր բեկն իր պահվածքով այնպիսի լավ տպավորություն է թողել, այնքան հյուրամեծար եղել, որ իրեն հիանալի է զգացել զիրք գրել պատրաստվող հայ հոգևորականը: Նա Ուսուր բեկի հետ խոսել է մահ եզդիների կրթական խնդիրներից: Էջմիած-

241. **Խ. Աբովյան**, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 267, Երևան, 1958թ.:

նի ճեմարանում կրթություն ստացած բեկը հայտնել է, որ հանգուցյալ հայրը՝ Հասան աղան «ի սրտե փափագում էր մի օր տեսնել իր կուրմանժ ժողովրդի սեփական գրերի գյուտն ու նրանց գործադրությունը»²⁴²։ Յեղապետը և հայ հոգևորականը բավական զրուցել են նաև ցեղական ձիերի, շների, զինատեսակների մասին, որոնց նկատմամբ առանձնահատուկ վերաբերմունք ունեն եզդիները։ Յեղական ձին, շունը և լավ զենքը ունևոր եզդու համար կարևոր նախապայմաններ են որսորդության ժամանակ։ «...Ոչ մի ազգի մեջ շներն այնքան սրտացավ սեր, գուրգուրանք և խնամք» չեն վայելում, որքան կուրմանժ եզդիների, - գրում է Սիոն վարդապետը։ «Մամանավանդ արագավազ որսկան բարակները (բազգի)... առհասարակ շատ վարժ են որսորդության արհեստի մեջ... Հազիվ թե երբևիցե ազատվի սրանց սուր հոտատությունից և թեթևաթոշից ցայտուններից որևէ վայրի երե, այծյամ, եղնիկ, նապաստակ կամ որևէ մի կենդանի։ Չկա մի եզդու տուն, որ չպահի մեկ կամ մի քանի վարժ բարակներ... այդպիսի բարակները ծախվում են շատ քանկ զնով, համարյա՝ հատը մինչև 25 ռուբլի...»։ Իր վարժեցրած բարակների հետ էլ եզդին զնում է որսորդության, սիրելի զբաղմունք, որ տևական ու մանրակրկիտ նախապատրաստություն է պահանջում։ Հարգի է համարվել եղնիկի, արջի, աղվեսի և նապաստակի որսը։ Ոչ մի վայրի կենդանի չի կարողացել խուսափել, ազատվել «սարի որսկան քաջ զավակների մահակներից», նրանց վարժեցրած շներից։ «Եզդին խիզախ որսորդության՝ որպես մենամարտության և կռվի մեջ, հազիվ թե իր հավասարն ունենա աշխարհում», ոգևորված զրուցակցի պատմություններից՝ գրել է Սիոն վարդապետ Տեր-Մանվելյանը։

242. 1910թ. մայիսին «Արարատ» ամսագրում **Էմանուել քահանա Նազարյանը** գրախոսել է **Սիոն վարդապետ Տեր-Մանվելյանի** «Եզդի. Կուրմանժ» գիրքը և՛ բավական քննադատաբար, տեղ-տեղ՝ երգիծանքով ու գրոտեսկով։ Այնուամենայնիվ, վարդապետի գիրքը արժեքավոր է տեղեկատվության, ժամանակի սովորույթների նկարագրության և այլ առումներով։

ՏՈՀՄԻ ԳՐԱԿԱՆ ԿԵՐՊԱՐԸ

Ա.Ս.Պուշկին

Ինքնօրինակ, հետաքրքիր է ցեղապետերի տոհմի գրական կերպարը։ Այն տեսանկյունից, որ միայն գեղարվեստական ստեղծագործություններում, ժողովրդական բանահյուսության մեջ, այլև փաստագրական, ճամփորդական նոթերում, հուշագրություններում և ամբամ՝ գիտական, ազգագրական հետազոտություններում ու լրագրային հոդվածներում Ընդհանրական առումով, այդ կերպարը բնութշվում է էպիկական շնչով և հյուքեղ, եզդի ժողովրդին հատուկ կոլորիտով։ Տոհմի կերպարի ստեղծմանը հանգամանքների բերումով մասնակից են եղել այնպիսի նշանավոր անուններ, ինչպես Ա. Պուշկինը, Խ. Աբովյանը, Ս. Վրացյանը, Ավ. Իսահակյանը, նաև՝ այլ գրողներ ու հետազոտողներ։ Նրանք երբեմն՝ ժլատ տողերով, մեկ-երկու խոսքով, սակայն դիպուկ գծերով ներկայացրել են իրենց հերոսներին։

Մեր նախորդ գլուխներում, բոլոր դր փաստագրական նյութին զուգահեռ, ինչ-ինչ դրսևորումներով ու չափերով տեղ է գտել, երևում է ցեղապետերի տոհմի կերպարը, բայց սկսելով այս գլուխը՝ ցանկանում ենք նրա գեղարվեստական կողմը ներկայացնել, գրական մոտեցումները, որ նույնպես հետաքրքիր են։ Եզդի ժողովուրդը շատ հարուստ բառ ու քան ունի, որ սեփական կենսափորձի, ապրած-տեսածի ծնունդ են, նրա մտածողության խտացումները։ Ասես, ցեղապետերի տոհմի առաջնորդների ընդհանրական բնութագիրն է այս ժողովրդական առածը. **ամեն տղամարդ իր տան մեջ աղա է, բայց այն մարդը, որ ազգին է ծառայում հերոս է**։

Նրանցից՝ այդ հերոսներից ժամանակագրական, ծագումնաբանական կարգով առաջինը Հասան աղա ավագն է, ով դարձել է նաև ցեղապետական երկի հերոս։ Հասան աղայի կերպարը մի քանի վրձնահարվածով, բայց տպավորիչ ձևով ստեղծել է Ա. Պուշկինը «Ճանապարհորդություն դեպի Արգրում» իր ուղեգրության մեջ. բարձրահասակ, տգեղ մի

տղամարդ, կարմիր քիկնոցով ու սև գլխարկով: Գեներալ Ռասկոլնիկովը՝ հեծելագործի պետի մոտ զենույցի եկած ցեղապետ-ռազմիկը ռուս բանաստեղծի վրա խոհեմ և իմաստուն մարդու տպավորություն է թողել իր տրամաբանված խոսքով ու դավանանքին վերաբերող բացատրությամբ. «Իմ հարցումներին նա պատասխանում էր, որ այն համբավը, թե իբր եզդիները երկրպագում են սատանային, դատարկ առասպել է, որ նրանք մի աստծու են հավատում, որ նրանց օրենքով դևին անիծելը, ճիշտ է, համարվում է անվայել և անազնիվ բան, որովհետև նա հիմա անբախտ է, բայց ժամանակով կարող է և ներումն ստանալ, որովհետև չի կարելի սահմաններ դնել Ալլահի ողորմածության: Ես շատ ուրախ էի եզդիների համար, որ նրանք սատանային չեն երկրպագում, և նրանց մոլորություններն ինձ շատ ավելի ներելի քվացին»:

Խաչատուր Աբովյանը քրդերի (եզդիների) հետ,
գեղանկար, հեղինակ՝ Լ.Ֆոն-Մայդել

Հայ նոր գրականության հիմնադիր Խաչատուր Աբովյանը ոչ գեղարվեստական երկ, այլ ազգագրական, պատմագիտական ուսումնասիրություն է գրել եզդիների մասին: Նա հանդիպել է Հասսան աղա ավագի որ-

դուն՝ Թեմուր աղային, գեղարվեստականորեն տպավորիչ՝ նկերվաչաքրել եզդիների ավանդույթները, դավանական ծեսերը, նկարագրի: Գրական գործից վերցված հատված չի՞ հիշեցնում հետևյալը. «Լ. ալեշն այն սուրբ վայրն է աշխարհում, որ նրանք պաշտում են, ինչպես Քալիստոնյաները՝ Երուսաղեմը, ուր նրանք ուխտի են գնում և որը նրանք բազմաթիվ հոգևորականության առաջնակարգ մայրաքաղաքն է: Այն վայրն է գտնվի Սմբինի կողմերում և այժմ քերես մասամբ ավերված ինչի Ռաշիդ-փաշայի կողմից: Այս քառանկյունի շենքը պիտի երեքհարկով և 66 սենյակ ունեցած լինի, ըստ տարվա օրերի քանակի և ներսում Քալիստոնյաներ, որքան սենյակների թիվն է, որոնք գիշեր-ցերեկ պետք է վառվեն: Այդ շենքի կենտրոնում գտնվում է այն սուրբ վայրը, որտեղ նստած է նրանց մեծ, միակ մարգարեն, կամ, ըստ նրանց, հենց Աստվածը՝ ամենակալ, ամենատես, ամեն ինչ կառավարող Շիրասդին, որը նշանակում է՝ շեխերը նրան տեսել են: Նա առաջին անգամ հայտնվել է մարդկանց, որպեսզի ավետի նրանց իր կամքը և օրենքները»:

Թեմուր կամ Թամըր աղայի հետ Խ. Աբովյանը, բացի եզդիներին վերաբերող պատմա-դավանաբանական հարցերից, պայմանավորվում է և եզդիական ծիսական երգեր գրի առնելու մասին: Աղան խոստանում է գալ Երևան և քեղադրել: Հավանաբար, նա իր խոստման տեղն է եղել: Հայ գրողը Գերմանիա է ուղարկել երգերի մի փունջ: «Եզդիական երգ» վերնագրով գործում, որ թարգմանված է տողացի, պատկերավոր է ցեղապետի՝ Թեմուր աղայի կերպարը: Իսկ երգ-բանաստեղծությունը քնարական է և տպավորիչ.

ԵԶԴԻԱԿԱՆ ԵՐԳ.

Ստամբուլից Ֆերման եկալ,
Բալամի բռունցքը շատ է ծանրացել:
Ռաշիդ-փաշայի զինվորն իմ սիրածին
Բանակ տարալ.
Վա՛յ ինձ, նա այնքան ջախել էր,
Երբ աչքս այդ տեսալ, սիրոս ճաքեց...
Գնացի տիրոջս մոտ
Լիճ երկիրը, խնդրեցի նրան, որ գրա:
Նա չընդունեց իմ խնդրանքը:

Ռաշիդ-փաշայի բանակը գետի մոտ էր կանգնած,
Լրտեսները չէին կարող գնալ այն կողմ:
Ստացա մի լուր:
Շինգյալ սարի մոտ անձնատուր էին եղել:
Եվ մի խանում պճնվել էր,
Քթաօղը շուրթերին սեղմել:
Իմ սիրածին բանակ տարան:
Նա ինձանից համբույր ուզեց,
Ես չտվի և չգիտեմ, քե ու՞մ համար եմ պահում:
Արի, հարմար եմ ժամն ու ժամանակը,
Ջահել մարալը Դիարբեքիի դաշտում
Հենվել է խոտառատ բարձունքին:
Չքնաղ պատանիները Դիարբեքիի դաշտում
Վայելում են վրանի տակ ստվերի զովությունը:
Նրանց զանգուրները դես ու դեն են ծփում,
Միջուկն պատանիները քրջված՝ կարծես մայիսի անձրև լինեն:
Բոլոր նագուկ է, ինչպես չինար,
Աչքերը սև, ինչպես կուպր:
Այդ սիրուն պատանիների զանգուրները կարծես
Հզոր Թամուր-փաշայի վրանի թուկերը լինեն:
Աշնան սկզբին մենք պատրաստվեցինք
Եվ Ղարադաղից իջանք հովիտը:

Հասան աղա կրտսերի կերպարը, մարդկային հետաքրքիր բնավորությունը, ցեղի առաջնորդի ազնիվ կեցվածքը Սողոմոն Եղիազարովի (Եղիազարյան) «Երևանի նահանգի եզդիների իրավաբանական-ազգագրական համառոտ նկարագիր» ուսումնասիրության տողատակերում է: Ջգում ես հզոր, իր ազգակիցների համար մտահոգված, ժողովրդական ավանդույթներին հավատարիմ, դավանանքին քաջատեղյակ մարդու ներկայությունը: Երբեմն նա հայտնվում է նաև գիտնական-ազգագրագետի խոսքում: Ս. Եղիազարովի գրի առած գրույցի հատվածը գեղարվեստական պատումի ձև ունի.

«Փիր-Հասանը, որին Հասան աղան հրավիրել էր իրենց կրոնի էությունն ինձ բացատրելու, երկար լռությունից հետո դարձավ ինձ հետևյալ հարցով.

-Ինչու՞ ես ուզում իմանալ մեր վարդապետությունը: Մենք երկրպագում ենք Աստծուն այնպես, ինչպես մեր նախնիները մեզ ավանդել են: Ամենքի համար Աստված մեկն է...

-Չեմ հավատի մասին շատ անհեթեթություններ են պատմում, ես կամենում եմ ձեր կրոնի վարդապետության հետ ծանոթանալ,- պատասխանեցի ես:

-Մեր հյուրը կատարյալ աշիր է (արյունակից-քեմակալ), ոչինչ չծածկես, ասա ամբողջ ճշմարտությունը,- ավելացրեց Հասան աղան:

-Եթե այդպես է, ուրեմն արձանագրի: Ես քեզ պիտի ասեմ ամբողջ ճշմարտությունը, միայն այն պայմանով, որ դու էլ ուրիշներին ասես... Խոստանո՞ւմ ես,- հարցրեց ծերունին դողդոջուն ձայնով:

Նրան խոսք տվեցի, և հետևյալը նա թելադրեց.

-Դու ամենքին ասա, մենք հավատում ենք Աստծուն, ամբողջ Տիեզերքի Արարչին: Նա ստեղծեց աշխարհը ոչնչից... Ամենից առաջ նա ստեղծեց երկինքը, երկնքի լուսատուները և քառսը... Հետո նա երկինքը երկրից բաժանեց, ապա բոլոր տեսանելի առարկաները, բոլոր կենդանիներին ստեղծեց, և վերջիվերջո՝ Աղամին»:

Խոստովանենք, որ տեղեկատվություն ստանալուց ավելի գեղարվեստական հաճույք ես զգում ընթերցանությունից:

Հասան աղա կրտսերի արտաքինը, բարի գործերը այլ հեղինակներ ներկայացրել, նկարագրել են, բայց լրագրային հոլովածի մակարդակով, դրանք չեն վերաճում գեղարվեստականի: Այս առումով, ամենից տպավորիչը Հասան աղայի ողբերգական մահվան առիթով հորինված երգն է:

Աղա, քեզ մատաղ, մեր տները դրել են
Ասլանլուի սարերում, ծնոտ լանջերին,
Լե՛, լե՛, լե՛- մեր տները դրել են
Ասլանլուի սարերում, ծնոտ լանջերին:

Խազալ խանում, կուրանաս,
Վեր կաց, գլխիդ մազերը պոկիր,
Նայիր ձեռնաշղթաներին այս կալանավորների,
Լե՛, լե՛, լե՛- այս կալանավորների.
Ասում են՝ նրանց հասել է

Գավրոյի հեծյալ Ուսուրի հոր շրջված ճակատագիրը
 Հասրնիների 1700 ընտանիքների մեջ:
 Առանց աղայի չի լինի, չի լինի,
 Լո, հարգելիս, չի լինի, չի լինի,
 Հասրնիների էլը շատվոր է, Ուսուրը՝ անփորձ,
 Ժամանակները ծանր են, առանց քեզ չի լինի:

Աղա, քեզ մատաղ, մեր վրանները դրել են
 Ասլանլուի սարերում, լճակի ափին,
 Լե՛, լե՛, լե՛- լճակի ափին,
 Մեր շենները դրել են
 Ասլանլուի սարերում, լճակի ափին:

Այս, երանի Աստծո տան բարությունը-
 Լուր գար, ասեին՝
 Գավրոյի հեծյալ Ուսուրի հայրը մահամբժ է,
 Չասեին՝ դեմքը դարձրել են այս առավոտ
 Դեպի քարաքանդ Ստամբուլ:

Առանց աղայի չի լինի, չի լինի,
 Լո, հարգելիս, չի լինի, չի լինի,
 Հասրնիների էլը շատվոր է, Ուսուրը՝ անփորձ,
 Ժամանակները ծանր են, առանց քեզ չի լինի:

Աղա, քեզ մատաղ, մեր վրանները դրել են
 Ասլանլուի սարերի խուսան արտոններում,
 Լե՛, լե՛, լե՛- խուսան արտոններում,
 Մեր վրանները դրել են
 Ասլանլուի սարերի խուսան արտոններում:

Նայիր հասլա, մեզ ծածկել է ամալը,
 Սև ամալը ու չի հեռանում,
 Դե լե՛, լե՛, լե՛- չի հեռանում...
 Այս, երանի Աստծո տան բարությանը-
 Աչքալուսանք գար, ասեին՝
 Գավրոյի հեծյալ Ուսուրի հայրը վերադառնում է,
 Գալիս է ուրախ իր եղբայրների ու բարեկամների մոտ:

Առանց աղայի չի լինի, չի լինի,
 Լո, հարգելիս, չի լինի, չի լինի,
 Հասրնիների էլը մեծ է, Ուսուրը՝ անփորձ,
 Վատ ժամանակներ են, առանց քեզ չի լինի²⁴³:

Այս երգը ժամանակին, Ռաշիդե Բասոյի կատարմամբ, հաճախ հնչել է հայկական ռադիոյով, դարձել ֆոնդային ձայնագրություն: 85-ամյա Քյարամ Խուրդյանը այսպիսի մի դեպք է պատմում. «Տարիներ առաջ իմ հորեղբոր որդին՝ Ահմադե Գոգեն, աշխատում էր Ռադիոկոմիտեի քրդական հաղորդումների բաժնում: Նա էլ իր նախածեռնությամբ մեկ-մեկ հաղորդումների մեջ դնում էր եզդիական հերոսական երգեր Անդրանիկի, Ուսուր բեկի և Ջիհանգիր աղայի մասին: Բայց մարդիկ կային, «թունդ» կոմունիստներ, որոնց դա դուր չէր գալիս: Ու նրանք բողոքում են, իրենց դժգոհությունը հայտնում Հեռուստառադիոյետկոմի նախագահ Ստեփան Պողոսյանին: Պողոսյանը կանչում է Ահմադին ու հարցնում՝ ինչ-ինչոց է, ի՞նչ երգեր է եթեր տալիս, որ որոշ մարդիկ դժգոհում են՝ իբրև ազգայնական, դաշնակցականների մասին երգեր են հնչում: Ահմադը պատասխանում է, որ նրանք ժողովրդական հերոսներ են եղել, ժողովրդի համար են պայքարել և սովետի դեմ ոչ մի վատ բան չեն արել: Որոշ բաներ է պատմում, որոշ փաստեր բերում նրանց կենսագրությունից, և Պողոսյանն ասում է. «Մալադեց, դու լավ ես աշխատում, ճիշտ ես կատարում գործը, սրանից հետո էլ երգերը միշտ կարող ես երբեք տալ»:

Ուսուր բեկի կերպարի հետաքրքրական մեկնաբանություն է Սիմոն Վրացյանի հուշը: Նա 1963-ին Բեյրութում հրատարակել է իր հուշապատումը՝ «Կյանքի ուղիներով»-ը, որի 3-րդ հատորում ընդգրկված է Ուսուր բեկին կամ, ինչպես ինքն է գրում՝ Յուսուֆ աղային նվիրված «Եզդիներին և պոչի մասին» խորագրով փաստագրական պատմվածքը: Այլ առիթներով այս գործին արդեն անդրադարձել ենք: Ս. Վրացյանի միշտ իրատեսական փաստերը, իհարկե, հեշտ չէ շրջանցել, քանի որ տարրդունակ և էական են: Նա ներկայացնում է 1921 թվականի ամռանը, տարագրության օրերին, Յուսուֆ աղայից ստացած իր տպավորությունները՝ համեմելով դրանք եզդիներին առնչվող պատմություններով, Հայաստանի խորհրդարանում եզդի հոգևորականների պաշտոնական ընդունելու-

243.Թարգմանությունը՝ Ալիսանե Մամեի, Չադա Ուսուրյանի:

քյան նկարագրությամբ և իր՝ քաղաքական-ազգային գործչի մեկնաբանություններով: «Թավրիզում, հաճախ, իմ մոտ հավաքվում էին Հայաստանի Հանրապետության վարիչ դեմքերը՝ հիշելու համար անցյալը և խոսելու ապագայի մասին: Բնության էին առնվում օրվան հարցերը և հետագա անելիքները: Յուսուֆ աղան միշտ ներկա էր այդ հավաքույրներին: Նստում էր մի կողմ լուռ, ուշադրությամբ ականջ էր դնում բոլորի ասածներին, բայց ինքը խոսք չէր առնում: Լուռ հետևում էր խոսակցության և, ինչպես բոլոր լուսկյաց մարդիկ, խելացի մարդու համբավ էր վայելում», գրում է Սիմոն Վրացյանը:

Եվ հետևում է անակնկալը. «լուսկյաց» լինելու իր սովորույթը խախտում է Յուսուֆ աղան ու կարևոր հարցադրում անում:

«Մի օր էլ, երբ խոսակցության նյութը միջազգային քաղաքականությունն էր, Յուսուֆ աղան, հանկարծ, ոտքի ելավ և խոսք ուզեց:

- Պարոն Վրացյան, կարո՞ղ եմ ես էլ մի խոսք ասել:

- Համեցեք, Յուսուֆ աղա, խոսքը ձերն է, շտապեցի պատասխանել ես: Ամենքը հետաքրքրությամբ սպասում էին, քե ինչ պիտի ասի այդ իմաստուն մարդը:

- Դուք, հայերդ, ասաց Յուսուֆ աղան, քախտավոր ազգ եք: Ձեզ ամենքը գիտեն, դուք բոլորին սիրելի եք: Անգլիա, Ֆրանսա, ամենքը ձեր դատն են պաշտպանում: Դուք, հայերդ, բռնել եք Ամերիկայի պոչը և առաջ եք գնում: Մենք՝ եզդիներս էլ բռնեցինք հայերի պոչը, ք... դուրս եկավ:

Եվ անժպիտ՝ նստեց տեղը:

Հանկարծակիի եկած՝ ներկաները ծափահարեցին ու քահ-քահ խնդացին, բայց, իսկապես, խնդալիք բան չկար: Դառն իմաստությունն էր խոսում լուսկյաց եզդիի բերանով: Միայն քե նա պետք է ասեր, քե հայերի բռնած պոչն էլ, ավա՞ղ, ավելի մաքուր չէր»:

Հուշագրության մեջ Յուսուֆ աղայի կերպարը լրացնող շատ մանրամասներ կան, որ նրա՝ քաղաքական խոշոր գործչի արժանիքներն են ներկայացնում՝ խոհեմություն, խելամտություն, ազնվություն, կիրք կեցվածք: Եվ Յուսուֆ աղայի խոսքը քաղաքական մյուս խոշոր գործչին՝ հուշագրության հեղինակ Սիմոն Վրացյանին, մի կարևոր և էական ընդհանրացում անելու առիթ է ընձեռում.

«Զգիտեմ՝ Յուսուֆ աղան կամ իր հաջորդները հիմա գո՞ն են հայերի պոչից, բայց գիտեմ, ամբողջ աշխարհին էլ հայտնի է ռուսական պոչի արժեքը: Կարո՞ղ ես սեփական պոչ ունենալ և սեփական պոչից բռնած առաջ գնալ...»

Խելագարված ամբոխների երգիչ հռչակավոր մի հայ բանաստեղծ, օտար պոչից հիասթափված, ասաց մի օր, երբ գինով չէր օղիով ու բուլշիկությամբ.

- Հայ ժողովուրդ, քո փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է:

Ուզում էր ասել. մեկ կողմ նետիր օտար պոչերը.քո սեփական պոչին ապավինիր...»:

Եվ՝ հուշագրության ավարտը. «Յավն այն է, որ առանց պոչի դժվար է ապրել ներկա աշխարհում: Խրիմյան Հայրիկը Բերլին գնաց հայերի համար պոչ բերելու: Պողոս Նուպարը Լոնդոնում հուսաց պոչ գտնել: Բժիշկ Ջավդյան ռուսական պոչին վրա սիրահարված էր: Արմեն Գարոն հայի համար պոչ փնտռեց Փոքոմարի եզերքին [ԱՄՆ]: Այժմ Երևանի «ընկերները» կարմիր Մեքայում են պոչ գտել... Սիրելի եղբայրներ և քույրեր, բոլոր օտար պոչերը իրար արժեն»:

Ուսուր բեկ Թեմուրյանը հայ մեծանուն գրող Ավետիք Իսահակյանի «Հոր Երանելու ծառը: Դանկրեժ Սլեմանը» պատմվածքի հերոսի նախատիպն է²⁴⁴: Վարպետը ստեղծել է իմաստուն ցեղապետի՝ Յուսուֆ աղայի կերպարը՝ նրան ներկայացնելով պատմական, ազգագրական միջավայրում, յուրահատուկ փիլիսոփայությամբ ու նկարագրով²⁴⁵:

Կոմիտաս և Ուսուր բեկ. Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում միասին սովորած այս երկու անհատականությունների բարեկամությունն ու մարդկային անկեղծ համակրանքը իր արձագանքներն է ունեցել և գեղարվեստական գրականության մեջ, և հուշագրություններում, և առանձին հոդվածներում ու հետազոտություններում:

244. Ավ. Իսահակյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Հոր Երանելու ծառը. Դանկրեժ Սլեմանը, էջ 127, Երևան, 1975թ.:

245. Ավ. Իսահակյանի հիշյալ ստեղծագործությանը և այն գրելու պատմությանն անդրադառնում է Վարպետի թոռը՝ ՀՀ ԳԱԱ գրականության ինստիտուտի տնօրեն, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ավիկ Իսահակյանը իր «Պատմվածքի հերոսի նախատիպը» հոդվածում, որ գետեղել ենք գրքի «Բարեկամության ձայն» բաժնում: Մ.Մ.:

Ավետիք Իսահակյան

1969-ին հայ հանճարեղ երգահանի 100-ամյակի առթիվ, լույս ընծայված գրական գործերից առանձնացրել ենք երկուսը: Առաջինը Վարդան Վարդանյանի «Հավերժ ճամփորդ» վիպակ - գեղարվեստական հուշագրությունն է՝ նվիրված Կոմիտասին: Մի կողմ բողոքելով փաստերի խկության խնդիրը՝ ներկայացնենք գրքի՝ Ուսուր բեկին վերաբերող հատվածները: Պատմելով Կոմիտաս-Սողոմոնի ճամարանական տարիների, նրա՝ այդ ժամանակ արդեն ժողովրդական երգեր գրի առնելու սովորույթի մասին, հեղինակը նշում է. «Աշակերտների մեջ կար և մի եզդի տղա: Նա շատ ուրախացավ, երբ Սողոմոնը հետաքրքրվեց նաև **քրդական** երգերով, պարերով և իր սրինգ նվագելով: Նա Սողոմոնից իմացավ, որ Աբովյանն էլ շատ է սիրել **քրդական** երգերը, իմացել և երգել է»²⁴⁶ (ընդգծումները մերն են՝ Մ.Մ.): Ընդգծված արտահայտությունները դարձյալ համարենք խորհրդային շրջանի մենաշնորհի և անցնենք առաջ:

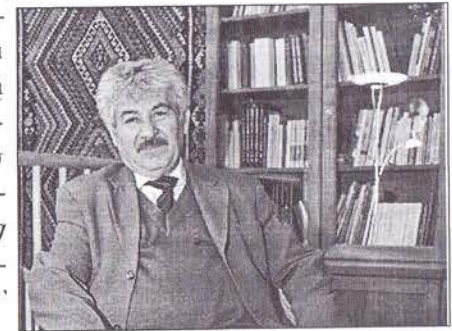
Երբ Կոմիտասը մեկնում է Բեռլին՝ ուսանելու, իր հետ տանում է Խրիմյան Հայրիկի նվիրած Խ. Աբովյանի՝ «արծաթյա շրջանակի մեջ առնված մեծադիր նկարը» և «մի սրինգ, որ նվիրել էր եզդի ընկերը»: Թե որքանով է իրական սրինգի այս պատմությունը, դժվար է ասել: Այն պետք է գալիս Կոմիտասին իր բեռլինյան դասախոսության ժամանակ, երբ հնչեցնում է քրդական (եզդիական) մեղեդիներ: «Լինելով հայ երաժշտության մասնագետ, համեմայնդեսայ, անսպասելի էր, որ Կոմիտասը քրդական երաժշտությունը ընտրեց որպես նյութ իր դիպլոմային աշխատանքի, - գրում է Վ. Վարդանյանը: - Բեռլինի խառն երաժշտագետներն անգամ քյուր և աղքատիկ տեղեկություններ ունեին այդ հին, խաշնարած ժողովրդի երգ-երաժշտության մասին»:

Եվ Կոմիտասը «հեղաբեկեց քյուր կարծիքները՝ ի նպաստ քրդական երաժշտության ինքնության»: Այնուհետև հեղինակը պատմում է, որ բեռլինցիների վրա զարմանալի տպավորություն է բողբ Ուսուր բեկի նվա-

246. Վ. Վարդանյան, Հավերժ ճամփորդ, էջ 27 Երևան, 1969թ.:

րած սրինգը. «Սրինգը, որի հետ շատերն առաջին անգամ էին հաստատում իրենց ծանոթությունը, մի նոր աշխարհ էր բացում: Փոքրիկ, անշուր փայտյա այդ գործիքը գեկուցումից հետո ձեռքից ձեռք անցավ»:

Ասկարե Բոիկի «Երգի մարգարեն լեռներում» պատմվածքը լույս է ընծայել «Ավանգարդ» թերթը նույն՝ 1969 թվականին: Սա արդեն Սիմակում տեղի ունեցած հանդիպման մասին է: «Գյուղերում արտակարգ եռուզեռ էր, բայց ավելի աշխույժ էր ու գեղեցիկ ձորի մեջ փռված փոքրիկ Ասլանյուն՝ եզդիների ցեղապետանիստը... Գյուղում հնչում էին դիռն ու գուռ-նան: Ամենից շատ ուրախ էր եզդիների երիտասարդ ցեղապետ Ուսուր բեկը»²⁴⁷: Բեկը ղավալների՝ եզդի հոգևորականների գալստի համար այնքան ուրախ չէր, որքան ընկերոջ, գալու էր «նրա ճամարանական դասընկեր Սողոմոնը՝ Եվրոպայում մեծ համբավ վաստակած կոմպոզիտոր Կոմիտասը»: Առավոտից բեկը նայում էր Իգդիր տանող ճանապարհին՝ սպասելով ընկերոջը: Վերջապես կառքով ժամանում է Կոմիտասը նկարիչ ընկերոջ՝ Փ. Թերլեմեզյանի հետ: Նա նկատում է, որ կառքին ընդառաջ ձիավորներ են գալիս:

Ասկարե Բոիկ

«-Առաջին ձիավորը նա է՝ Հովսեփը, - հանգստացնող ծայնով ասաց Կոմիտասը և շարունակեց, - ես նրա բոլոր շարժումներին ծանոթ եմ:

-Ուրեմն բե՞կն է...

Հովսեփը բեկի ճամարանական անունն էր:

-Այո՛, այո՛, նա է, հիանալի է վարում ձին, չէ՞... Նա չի սիրում ձին կանաց քշել...»:

Ընկերները ողջագուրվում են, բեկը և Թերլեմեզյանը ծանոթանում են միմյանց: «Երեքով նստեցին կառքը և շարժվեցին: Երկու փողեմի բարեկամները ամբողջ ճանապարհին հետաքրքրվում էին միմյանց կյանքով: Նկարիչը զարմանում էր, որ բեկը Կոմիտասի կյանքի բոլոր մանրամասնություններին տեղյակ է:

247. Ավանգարդ, N 137, 18 նոյեմբերի, 1969թ.:

-Շնորհավորում եմ երազանքներիդ իրականացման համար և որքան ուրախ եմ, որ քո դիպլոմային աշխատանքը մեր ազգային երաժշտության հիման վրա ես պաշտպանել...

-Այո,- ասաց Կոմիտասը,- միշտ մեր երկիրն էի հիշում, քեզ էի հիշում...»:

Հեղինակը քիչ հետո պատմում է երկու ընկերների ճեմարանական տարիների մասին, ասում, որ «Սողոմոնի խնդրանքով Հովսեփը Էջմիածին էր հրավիրում իրենց էլի [ցեղի] լավագույն երգիչներին, որ ծայնագրի նրանց երգեին»:

Իսկ Ասլանլուում քեկը նորից երգասացներ էր կանչել, միջոցառումներ կազմակերպել, որ Կոմիտասն իրեն լավ զգա: «Այդ օրը նրանք երեքով երկար թափառեցին. երբ հոգնած նստեցին աղբյուրի կողքի ժայռի վրա, նկարիչը սկսեց նկարել...», պատմում է Ա. Բոհիլը: Հաջորդ օրը ընկերները միմյանց հրաժեշտ են տալիս՝ խոստանալով կրկին հանդիպել:

«- Եկող տարի դու պետք է իմ հյուրը լինես, Հովսեփ, ես Պոլսում քեզ կսպասեմ...

-Եվ ես,- լրացրեց նկարիչը:

-Կգամ, Կոմիտաս, կգամ,- տխուր ժպիտով պատասխանեց քեկը:

Երեքով ողջագուրվեցին: Կառքը շարժվեց...»²⁴⁸:

Ուսուր բեկի կերպարին անդրադարձել են նաև այլ հեղինակներ, սակայն փաստական, ճշգրիտ վկայությունների պակասը, թյուր և ժխտ տեղեկությունները հնարավորություն չեն տվել նրանց՝ ընդգրկում կերպով ներկայացնելու հասրնի ցեղապետերից վերջինի՝ Ուսուր բեկի կերպարը:

Ցեղապետերի տոհմը, նրա նշանավոր ներկայացուցիչները և, մասնավորապես, Ուսուր բեկը, իսկապես վիպական կերպարներ են և սպասում են իրենց գեղարվեստական վավերագրողին: Դեռ գրվելու են,

248. Իմանալով, որ աշխատությունն էմ պատրաստում **Ուսուր բեկի** և նրա տոհմի մասին, 2011թ. նոյեմբերի 11-ին Գերմանիայում բնակվող **Ա. Բոհիլը** իմ էլեկտրոնային հասցեով նամակ էր ուղարկել: Ողջունելով ձեռնարկածս գործը, նա 1969թ. տպագրած իր «Երգի մարգարեն լեռներում» ակնարկ-պատմվածքի առիթով գրել է. «Այդ ակնարկից հետո ինձ կանչեցին Հայաստանի անվտանգության կոմիտե: Ահագին քաշքշուկից ու ընկերների միջամտությունից հետո գործը կարճվեց»: 1969թ. խորհրդային իշխանությանը դեռևս տազնապ էր պատճառում «դաշնակցական գործոնը», որից «գերծ չէր» **Ուսուր բեկ Թեմուրյանը**: Մ.Մ.:

ստեղծվելու են գրական արժեքավոր ստեղծագործություններ՝ բանաստեղծություններ, պատմվածքներ ու վեպեր, այլ ժանրի գործեր: Դրանց համար հիմք կարող են դառնալ մինչև այժմ անհայտ, շրջանառության մեջ չղրված, նաև՝ առաջին անգամ հրապարակվող պատմական տարրեր բնույթի վավերագրերը, որ տեղ են գտել այս գրքում:

Հասրնիների էլի գեղարվեստական կերպարը չափածոյով կերտել, լրնդհանրական ձևով տվել է բանաստեղծ Ա. Մամեն:

Հասրնիների ցեղը

Օրը կրակներ վառեց,
գետինը դարձավ զնդան,
դարբին ժամանակը հառնեց
երկաթի մուրճով բազմաձայն:
Երկաթը տաք էր այնքան
և տիրական էր ու խոս,
բշնամին՝ հրեշ, գազան,
անհետանում էր մաս-մաս:

Երկաթի դար էր, երկաթի ցեղ-
զնգում էր ծայնով անաղարտ,
հսկա զանգի պես ասեղ
կոչում էր ի զեն և ի մարտ:

Քուրան բոսոր էր ու կարմիր,
ժամանակը՝ բախտի դարբին,
պատմում էր երկաթագիր
պատմությունը ցեղի-դարին:

Այսպես ծնունդ առավ երկրում
հասրնի տոհմը ազնիվ,
երկաթի դար էր ու երկունք,
կրակը բավում էր հազիվ:

Ճակատագիրն էր երկաթը ծեծում
Հասրնիների՝ երկաթի տոհմի,
Ջրաղաշտի որդու պես ցնծում,
պատրաստում զենք ու գերանդի,

որ հայրենիքը չմնա անգնեմ,
որ ոսկի-արծաթ ու գարուն հագնի,
Հասընիների տոհմի սկես ազնիվ
դառնա շողշողուն երկաթե բազիմ²⁴⁹ :

ՇԱՄԻՐԱՄ՝ ԻՄ ԾՆԴԱՎԱՅԻ

249. Ա. Մամեի «Հասընիների ցեղը» բանաստեղծության չափածո թարգմանությունը՝ Մ. Մուրադյանի:

ՈՒՍՈՒՔՅԱՆՆԵՐ

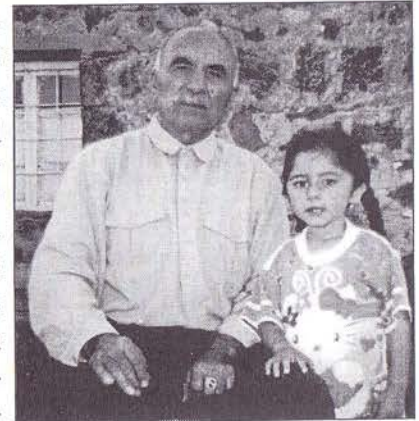

Մաջիթ և Ազնիվ Ուսուբյանները հարազատների հետ, 1955թ.

Ուսուբյանների պապական տունը Շամիրամում այսպես ասած՝ քա-
րափի գլխին էր, ձորի մոտ: 1962-ին, երբ արդեն վաղուց ամուսնացած,
երեխաների տեր էր՝ Մաջիթ Ալիխանի Ուսուբյանը գյուղի կենտրոնում իր
ընտանիքի համար մեծ տուն կառուցեց: Հին տունը բողեցին և իրենց հա-
մար տներ կառուցեցին նաև եղբայրները: Մաջիթ Ուսուբյանի կինը՝ Ազ-
նիվը, 9 զավակներ է ունեցել՝ 4 տղա և 5 աղջիկ: Ավագը Գոգեն էր՝ դուստ-
րը, նրանից հետո ծնվեցին Վազիրը, Փոռեն, Քյարամը, Մաիդը, Խանեն,
Ջամիլանը, Բադրն և Ջինեն: Լավ-վատ ապրել են, աշխատել, ստեղծել
իրենց ընտանիքի համար, ոչ մի բանի կարիք չեն ունեցել, ոչ որի չեն նե-
ղացրել: Հակառակը՝ աշխատել են բոլորի հետ լավ լինել, հնարավորու-
թյուն քե ունեցել են՝ օգնել են: Ու միշտ պահել-պահպանել են ընտանե-
կան ավանդույթները, ազգային սովորույթները, հարգել են մեծերի հիշա-
տակը, հայարտացել նախնիներով ու խոնարհվել նրանց անվան առաջ:

82 տարեկան է Մաջիթ բեկ Ուսուբյանը, Շամիրամում հարգված, հե-
ղինակավոր անձնավորություն: Նրա ներկայությունը, մի քանի խոսքն
անգամ բավական են՝ հարթելու վեճերը, նրա օգնությանն են միշտ դիմել
և դիմում, եթե անհաշտություն է եղել, աղջիկ փախցնելու պատմություն և
նման դժվար իրավիճակներ:

-Մեր էլի (ցեղի) մասին, մեր նախ-
նիների մասին ինչ գիտեմ, հորիցս եմ
յսել ու գյուղի մեծերից,- պատմում է
Մ.Ուսուբյանը: Ուսուբ բեկին տեսել
եմ, երբ 4 տարեկան էի, մի մատ երե-
խա, ոնց որ ասում են: Ու հիշում եմ՝
հրեշտակի նման մարդ էր: Ում օրի-
նել է՝ ոտքը քարին չի դիպել, ում
անիծել է՝ անիծվածը խեղ չի տեսել:
Սուրբ մարդ է եղել, ո՞նց ասեմ, իր
անվանի նախնիների իսկական ժա-
ռանգը: Ուսուբ բեկն էլ, նրա զավակ-
ներն էլ մեզ փոխանցել են շատ
պատմություններ, որոնք այսօր լեզ-
ենդ, հեքիաթ են քվում: Բայց եթե արխիվները նայեք, կտեսնեք, որ այդ
բոլոր պատմությունները իրական են, հիմք ունեն, եղել են ու մնացել
մարդկանց հիշողության մեջ:

Մաջիթ բեկը բոռնուհու հետ

Շատ ժամանակներ առաջ, երևի մի 200 տարի առաջ, մեր էլը Բայա-
զետում է ապրել: Հասան աղան՝ Ուսուբ բեկի պապի հայրն է եղել եզդիներ-
ի ցեղապետը: Այն ժամանակ Բայազետում նահանգապետը մի քույր է
եղել՝ Բահիուլ փաշա անունով: Ասում են՝ սա մանահ՝ պատճառ է ման գա-
լիս, որ կրոնափոխ անի Հասան աղայի ցեղը: Քույրը մուսուլման էր, իսկ
մենք՝ եզդիներս՝ արևապաշտ, մեր աստվածն ունենք, մեր ավանդույթնե-
րը: Գարնան սկիզբն է լինում: Բահիուլ փաշան ասում է, որ բերդ պիտի
կառուցվի, սակայն ջրի տեղ ոչխարի կաթ է պետք շինարարության հա-
մար: «Ինձ պիտի շատ-շատ ոչխարներ տաք, որ իմ մարդիկ կրեն, բերդը
կառուցեն, իսկ ոչխարի միսն էլ ուտեն» սոված չմնան: Եթե իմ պայմանը
չկատարվեց, ձեր ցեղը պիտի կրոնափոխ անեմ»: Հասան աղան մտածում
է՝ ինչ անի, ինչ չանի, ընկնում է ժողովրդի մեջ, 12 հազար մարի է հավա-
քում ու տալիս բուրբեղին: Առավոտ-իրիկուն կրում են ոչխարները, շաղախ
անում ու կառուցում էդ բերդը: Ասում են՝ մինչև հիմա էլ Բայազետում մնա-
ցել են էդ սպիտակ բերդի ավերակները: Իսկ Հասան աղան տեսում է՝ ճար
չկա, հավաքում է իր էլը, գնում-հասնում ռուսաց սահման: Լուր են տալիս
Նիկոլայ քազավորին, որ եզդիները եկել են, սա ասում է՝ բողեք, եզդիները
բող անցնեն սահմանը ու ապրեն մեր կողմում: Հասան աղան այսպես իր

ժողովրդին անցկացնում է սահմանը ու տեղավորում Մուրմալուում: Այդպես է մեր էլը Բայազետից Մուրմալու հասել:

Այդ տարիներին Ռուսական կառավարությունը Թուրքիային պատերազմ է հայտարարում: Հասան աղան հավաքում է 300 ձիավոր մարտիկներ ու ռուսական բանակի հետ կռվում է թուրքերի դեմ, մեծ քաջագործություններ անում: Լուրը հասնում է Նիկոլայ ցարին, որը զինվորականի կոչում ու պարգևներ է տալիս նրան:

Շատ մեծ անուն են ունեցել Թամըր աղան, նրա որդին՝ Հասանը: Նրանք իրենց ժողովրդին սեփական զավակներից չեն տարբերել, բոլորի նկատմամբ եղել են ուշադիր և հոգատար, միշտ հասել են կարիքավորներին ու նեղության մեջ գտնվողներին, դրա համար էլ հարգանք, հեղինակություն են ունեցել ու ղեկավարել երկար:

Շատ պատմություններ կան Թամըր աղայի որդի Հասան աղայի մասին: Դրանցից մեկն էլ ռուս-թուրքական կռվի հետ է կապվում: Էն ժամանակ ավտո, տրանսպորտ չկար, ձիերով էին քնդանոթները, ռազմական տեխնիկան տեղափոխում ռազմաճակատի մի հատվածից մյուսը: Մի անգամ քնդանոթով բեռնված սայրը խրվում է ցեխի մեջ: Ռուս զինվորներն ինչ ասես՝ անում են, բայց չեն կարողանում ոչ քնդանոթը հանել, ոչ՝ ձիերին քշել առաջ: Հասան աղան շատ ուժեղ մարդ է լինում, տեսնում է՝ ինչ է կատարվում, հենց շորերով մտնում է ցեխը ու հանում քնդանոթը, ձիերին էլ քշում-տանում է առաջ, մի չոր տեղ: Այս ամենը տեսնում են ռուսները, Հասան աղային նկատում են քնդանոթը հանելիս, նկարն էլ ուղարկում Թիֆլիս՝ փոխարքային: Փոխարքան որոշում է շքանշանով պարգևատրել Հասան աղային ու հեռագիր է ուղարկում Երևան, որ Հասան աղան Թիֆլիս գնա: Այդ ժամանակ Երևանում թուրք խաներն էին իշխում: Փանահ խանն էր: Նա իր մարդուն է ուղարկում՝ պարզել ստանալու, սակայն փոխարքան պահանջում է, որ նկարում պատկերված մարդը գա: Ստիպված Հասան աղային ասում են, որ փոխարքան կանչում է: Մուրմալուից նա տասը ձիավորի հետ ճամփա է ընկնում: Հասնում են Ուլուխանլու, որտեղ խան՝ իջևանատուն կար: Էդ խանում կռիվ են խմում, հետո ուղեկիցների մի մասը մնում է ձիերի հետ, մյուսները միանում են Հասան աղային, որ գնան Երևան՝ մեկնելու Թիֆլիս: Հասան աղան հանկարծ սկսում է վատ զգալ: Դու մի ասա՝ թուրքերը խանում կռիվի մեջ թույն են լցրած լինում: Հասանը հասկանում է, որ մահը հեռու չէ: Իսկույն հրամայում է՝ հեծնել ձիերը ու մեկնել տուն, շուտ վերադառնալ,

որ ճանապարհին մահը չգա: Հասնում են տուն, Հասան աղան մեռնում է: Շատ մեծ ու պատվավոր քաղում է կազմակերպվում: Բոլոր սահմանապահ ռուս զինվորների քեռին սև ժապավեն են կապում, մոտ 100 զինվոր էլ մասնակցում է հուղարկավորությանը և զինված՝ պատվո պահակ կանգնում: Հասան աղայի թաղման պահին ռուս զինվորները երեք անգամ օդ են կրակում: Հայրիկս՝ Ալիխանը, պատմում էր, որ Հասան աղայի մահից հետո Ռուսաստանի ցարը պետական թոշակ է նշանակել նրա կնոջը, տարեկան 100 ռսկի: Իսկ մեկ հատ տասնոց ռսկին արժեք տասը ռուբլի, շատ մեծ փող էր: Մեր եղբիներն ասում են, որ խանումի թոշակը 200 ոչխարի գնի չափ է:

Հասան աղան երեք տղա ուներ՝ Բրոն, Ուսուրը և Հասանը, և բոլորը գիտեին, որ ցեղի ղեկավարումը պիտի շարունակեր Ուսուր բեկը: Հագիվ 26-27 տարեկան՝ Ուսուր բեկը դառնում է ցեղապետ: Նա սիրում, բոյ-բուսաթով, հասուն տղամարդ է եղել: Ժողովուրդը «ախ» է քաշել, որ նստի նրա կողքին, նրան տեսնի ու ասածները լսի: Այնքան է սիրել ու հարգել ժողովուրդը Ուսուր բեկին, որ Կակո՝ Հայր է անվանել: Ինչպես հայերն են իրենց շատ սիրելի կաթողիկոսին՝ Սկրաիչ Խրիմյանին, Հայրիկ անվանել: Նրա խոսքը միշտ ազդեցիկ է եղել: 80 տարի է, որ Ուսուր բեկը չկա, բայց հիմա էլ ոմց որ կենդանի լինի ժողովրդի համար: Մեղանի վրա մինչև հիմա էլ եղբիները խմում են նրա կենացը: Որքան թուրքերի հետ վատ, էնքան հայերի հետ լավ է եղել մեր էլը: Ուսուր բեկին միշտ հյուր են եղել հայ մեծամեծեր, անվանի մարդիկ: Կոմիտասն է եկել մեր տուն, Ուսուր բեկը նրան ծանոթացրել է մեր ժողովրդի ավանդույթներին, երգերին:

1912 թվին մեր տուն եկել է Միր Իսմայիլը: Հայրիկս պատմել է, որ նրան լավ են ընդունել Մուրմալուում, շատ մեծ պատիվներով, լավ հյուրասիրել են: Ասում են, երբ Միր Իսմայիլը հասնում է Իզդիր, քաղաքի կողքի մի գյուղի վանքի դուռը փակ է լինում: Միր Իսմայիլը վրդովվում է, ասում է՝ բերեք տերտերին, միտուքը խուզեմ: Ո՞վ է տեսել վանքի դուռը փակ լինի, Աստծո դուռը ո՞նց կարող է փակ լինել: Միր Իսմայիլը շատ մեծ հարգանքով է վերաբերվել հայերին:

Մեր ժողովուրդը Ուսուր Բեկին սուրբ մարդ է համարել: Իրոք որ նա սուրբ էր: Նրա նկարը շատերի տանը կա: Աշխատանքի կամ ճանապարհ գնալիս մարդիկ նկարի մոտ աղոթում են: Խնդրում են, որ նա բարի ճանապարհ, բախտավորություն տա: Այդպես սրբերին են կանչում: Մեր տան հացը մինչև հիմա էլ ջահելները դնում են իրենց գրպանները, որ հաջողու-

քյուն ունենան: Ում տանը Ուսուր բեկի նկարը չկա, գալիս են մեր տուն, հացը համբուրում, հաջողություն են ուզում: Ուրիշ գյուղերից անգամ գալիս, մեր տան հացը տանում են: Ոնց որ ասած՝ չլինող գործը անպայման ստացվում է: Սա փորձված բան է: Հարսանիքների ժամանակ բաժակ են վերցնում, սրբերի կենացն են խմում: Այդպես էլ մեր հացի կենացն են խմում, որ հարսն ու փեսան բախտավոր լինեն, մի բարձի ծերանան:

1918 թվին Ուսուր բեկի գլխավորությամբ մեր եզդիները թողնում են Սուրմալուն, անցնում Արաքսը ու գաղթական հայերի հետ տեղավորվում տարբեր գյուղերում: Հետո բոլորը, որ ցրվել էին Հայաստանով մեկ, գալիս են Շամիրամ, հաստատվում այստեղ: 1918-19 թվերին Հայաստանը դառնում է անկախ երկիր, պապս՝ Ուսուր բեկը, ընտրվում է պառլամենտի անդամ: Նա պառլամենտում կոչ է արել հավատալ ոչ թե Անգլիային, այլ Ամերիկային: Նա ասել է, որ Ամերիկյան շատ հարուստ է ու ավելի լավ կօգնի մեզ: Պայման է կապել Ամերիկայի հետ, այնտեղից ամեն ինչ՝ ալյուր, շոր ստացել են, բաժանել ժողովրդին: Հիմա մեր ժողովուրդն ասում է՝ տվի տարիներին Ուսուր բեկն է մեզ փրկել, Ուսուր բեկն է մեզ հոգի տվել:

Ուսուր բեկը դաշնակցականների հետ լավ է եղել: Նա էլ Հայաստանի կառավարության անդամների հետ, վախճնալով բոլշևիկների հաշվեհարդարից, անցել է Արաքսը ու գնացել Թավրիզ: Ներում է հայտարարվել, ու շատերի հետ Ուսուր բեկն էլ վերադարձել է: Բայց պապիս բռնել են, աքսորել: Չեկայի բանտում ուր ամիս մնացել է Ուսուր բեկը: Բանտի պետը, աշխատողները ճանաչել են նրան ու հարգանքով վերաբերվել: Քննիչները չեն կարողացել լուրջ մեղադրանք գտնել, հետո ասում են՝ պապիս համար Խանջյանն է բարեխոսել ու նրան 1932 թվի ամռանն ազատել են: Բանտից երբ դուրս է եկել, հենց դռան մոտ մի ծանոթ հայ է, հանդիպել, Հայկո անունով: Հայկոն ճանաչել է Ուսուր բեկին, ֆայտոն է բռնել ու տարել իր տուն: Երևանում մի քանի օր պահել է իր տանը: Հետո Ամարիկ Գոգեն՝ Ուսուր բեկի փեսան, գնում է Չլկանի՝ 40 աղբյուրներ, ուր մեր յայլաներն էին և հորս ասում, որ Ուսուր բեկին ազատել են: Մերոնք գնում են Երևան և ֆայտոնով Ուսուր բեկին տանում են Էջմիածին, այնտեղից ձիասայլով՝ մինչև Չլկանի (Արթիկի կողմերում է սա): Բեկը բանտում հիվանդացած է լինում, ազատվելուց հետո մեկ, մեկուկես տարի անց վախճանվում է:

Ուսուր բեկը շատ մոտ է եղել հայերի հետ: Եվ հայերն էլ չեն թողել, որ նա աքսորվի, մեռնի օտարության մեջ: Մենք որ ազգի մեջ ապրեինք, վա-

ղուց հալվել-կորչել էինք: Շամիրամը սուրբ հող է, որի մեջ մեր պապն է հանգչում, մեր բոլոր ննջեցյալները: Եզդիների համար այս հողը սրբություն է, մենք հոգի ենք տալիս այս հողի համար:

Հայ Ազնվականների Միության շնորհած վկայականը

1998թ. նոյեմբերի 11-ին Հայ Ազնվականների Միությունը ցեղապետերի տոհմի հետնորդին՝ Մաջիթ Ալիխանի Ուսուրյանին շնորհել է ասոցացված անդամի (աղայի) տիտղոս: Միության առաջնորդ Գևորգ Պ. Փիրումյանի ստորագրությամբ վկայականը պահպանվում է նախնիներից մնացած, հրաշքով պահպանված 100-150-ամյա փաստաթղթերի հետ:

Վազիր Ուսուբյանի ընտանիքը

1991թ. սեպտեմբերի 21-ին, Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո, նախորդած և հաջորդած տարիների տնտեսական վայրկյվերումները, սոցիալական դժվարությունները շատերի հետ Ուսուբյան եղբայրներին էլ հարկադրեցին մեկնել արտագնա աշխատանքի, ընտանիքը արժանապատիվ, բարեկեցիկ պահելու նպատակով բախտ փնտրել այլ երկրում: Այսպես նրանք գործարարությամբ են զբաղվում Ռուսաստանի Դաշնության Եկատերինբուրգ քաղաքում: Սակայն կապը ծննդավայրի, Հայաստանի հետ Ուսուբյանները միշտ պահպանել ու պահպանում են, շաբաթներով, ամսով գալիս են հայրենի գյուղ, ուր նրանց հայրական տունն է, ուր ապրում են հարազատներն ու ազգակիցները: Եվ փոքրերին՝ երեխաներին են հաճախ բերում, որ չմոռանան հայերենը, չմոռանան, պահպանեն ազգային սովորույթները և ավանդույթները: Այնքան ամուր է կապը ծննդավայր հողի հետ, որ 2011-ին Ուսուբյանները հիմնովին նորոգեցին հայրական տունը, վերաշինեցին կցակառույցներն ու բակը: Մաջիթ բեկ Ուսուբյանի որդիներից ավագը՝ Վազիրը, եթե ժամանակները չխառնեին ամեն բան, կարող էր դառնալ ցեղասպետների տոհմի հաջորդական առաջնորդը:

Վազիր Ուսուբյանը ծնվել է 1959-ին: 1980-ին ավարտել է Վանաձորի պետական մանկավարժական ինստիտուտի ֆիզմաթ ֆակուլտետը և 13

Վազիր Ուսուբյան

տարի դասավանդել Շամիրամի միջնակարգ դպրոցում: Միշտ հպարտացել է իր նախնիներով, հետաքրքրվել իմացել նրանց վերաբերող պատմությունները, տարեցների հետ ճշտել շատ դեպքերի մանրամասներ:

-Մենք հասընիների ցեղից ենք: Հասընի-եզդիներն նշանակում է երկաթյա: Ժամանակներն ապացուցել են, որ մեր ցեղն արժանի է եղել իր անվանը: Ինչքան էլ նրան ճնշել են, կոտորել, նեղել՝ երկաթի պես ամուր է մնացել, իր կրոնից, ավանդույթներից հետ չի կանգնել: Իր ունեցվածքը, ամեն ինչ տվել է, բայց հավատքին չի դավաճանել: Վառել են՝ չեն փոխվել, կախել են՝ չեն փոխվել, հարկ ու տուրք են դրել, հալածել՝ չեն փոխվել: Այսպիսին են եղել, այսպիսին են հասընիները, -ասում է Վազիրը: - Մեր տոհմը շատ անվանի մարդիկ է տվել: Ուսուբ բեկը հինգ հորեղբայր է ունեցել՝ Սյուն, Քալաշը, Ավասը, Ամարը և Ասաղը: Նրանք բոլորի մոտ մեծ հարգանք են վայելել: Մեր տոհմի ճանաչված, հեղինակավոր մարդկանցից են Մստո բեկը, Մաջիթ բեկը, Շամո բեկը, որ Հասանի եղբայր Ամարի որդիներն էին, վերջինիս տղա Շամոյի որդին՝ Ֆայգո բեկը, Ասաղի տղա Մահմուդ բեկը, Քալաշի ժառանգ Շամիլ Թեմուրովը, Սյունի որդի Ղաստ բեկը, Ուսուբ բեկի հորեղբորորդի Բրահիմ տղան, որ Սինակում յոթ գյուղերի գլավա՝ տանուտեր է եղել, բեկի եղբոր՝ Բրոյի որդի Ազիթ բեկը, նրա եղբայրներ Փաշան և Զուրբան... Դժվար է բոլորի անունները թվարկել: Պետք է հատուկ նշել, որ կրթված մարդիկ են եղել Մաջիթ բեկը և Ֆայգո բեկը: Նրանք սովորել են Զորի դպրոցում, ուր իր գիտելիքներով ուսուցիչների խրախուսմամբ է միշտ արժանացել պապա՝ Ալիխանը: Մեր գյուղում մեծ հեղինակություն է ունեցել Ֆայգո բեկը, եղել է տարբեր պատասխանատու աշխատանքների Շամիրամի կոլտնտեսությունում և արդարամիտ մարդու համբավ ձեռք բերել:

Այնքան հարգանք ու պատիվ ունեին մեր տոհմի մեծերը, որ առանց նրանց մասնակցության գյուղում համարյա ոչ մի արարողություն չէր կատարվում: Մեր տոհմի մեծերից էլ մի այսպիսի հետաքրքիր պատմություն են լսել: Շատ տարիներ առաջ Ուսուբ բեկի ցեղից 3-4 հոգի ինչ-որ

գործով գնում են թիֆլիս: Մինակից դուրս են գալիս ու ճամփին հանդիպում են ռուսական բանակի հայտնի գեներալ Ջաֆար աղայի որդուն՝ Համիդ բեկին, որ քրդերի աղան է լինում: Նա Սուրմալուի Ղարադքին եղող հաբնակ գյուղի տերն էր: Իր զինված խմբի հետ է Համիդ բեկը լինում: Ասում է՝ եկեք փորձենք Ուսուր բեկի մարդկանց, տեսնենք՝ ի՞նչ կստացվի: Համիդ բեկը նրանց ասում է. «Տնից դուրս ենք եկել ու փող չենք վերցրել, կարո՞ղ եք մեզ մի քիչ փող տալ: Մինչև թիֆլիսից հետ գաք՝ կտանք»: Եզդիներն իրար հետ խոսում են ու մտածում, թե՝ Համիդ բեկին փող տանք, ումի՞ց ենք ետ առնելու, նա երբեք մեր փողը չի վերադարձնի: Ու ասում են՝ Համիդ բեկ, քո արև, մեզ մոտ փող չկա: «Թե որ այդպես է՝ Հասան աղայի հացով երդվեք, որ փող չունեք»: Եզդիները ստիպված երդվում են Հասան աղայի հացով ու միանգամից զլապանները ման գալիս, որ ինչ կա՝ տան: Անհնարին բան է չտալը, Հասան աղայի հացով են երդվել: Հանում են, որ տան՝ ինչքան փող ունենին: Համիդն իր զինվորներին ասում է՝ տեսա՞ք, իմ արևով սուտ խոսեցին, բայց Հասան աղայի՝ Ուսուր բեկի հոր հացով երդվելով՝ սուտ չխոսեցին: Դառնում է եզդիներին ու ասում. «Քանի որ ձեր երդումը պահեցիք, սուտ չխոսեցիք, հալալ է ձեզ, ազատ եք, գնացեք: Ես ձեզ փորձելու համար էի փող ուզում»:

Որ մեր տան հացը սուրբ է, շատերն են դա վկայել, նաև պապս՝ Ալիխանը: Նա ծնվել է Սուրմալուում, Ասլանլու գյուղում: Չորի ռուսական դպրոցն ավարտելուց հետո ուսանել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում: Ընդ որում, նա Մոսկվայում ապրել և սովորել է պետական միջոցներով: Ուսուր բեկը մի մտերիմ հայ ընկեր է ունեցել, ամիսոս, անունը չեն հիշում մեր մեծերը: Նա այդ տարիներին ապրել է Մոսկվայում և հաճախակի այցելել է ճեմարան, հետաքրքրվել բեկի որդու՝ Ալիխանի կրթական հարցերով: Նաև անհրաժեշտության դեպքում պապիս իր տուն է տարել, հոգացել կարիքները: Ալիխանը երեք տարի սովորել է ճեմարանի գիմնազիայում՝ ցուցաբերելով լավ առաջադիմություն և օրինակելի վարք: Սակայն սկսվել է բոլշևիկյան հեղափոխությունը, և Ուսուր բեկը, վախենալով որդու ճակատագրի համար՝ նրան հետ է կանչել:

Բոլշևիկյան հեղափոխությունը հիմնիվեր շրջել է ամեն ինչ ոչ միայն Մոսկվայում, այլև ռուսական կայսրության ծայրամասերում, Անդրկովկասում, Հայաստանում: Ռուսական զորքերը մասսայաբար սկսում են լքել ռազմաճակատը և տուն վերադառնալ: Օգտվելով այս առիթից՝ քուրդական բանակը նորից սկսում է հարձակումները: Մեծագույն վտանգի առաջ

են կանգնում հայ և եզդի ժողովուրդները: Եզդիներն էլ հայերի հետ ստիպված գաղթում են և բնակություն հաստատում Արևելյան Հայաստանում:

1934 թվի սկզբին մահանում է Ուսուր բեկը, էլի աղայությունն անցնում է Ալիխան բեկին: Խորհրդային կարգեր էին, կոմունիստական օրենքներ, այս պատճառով Ալիխան բեկը չունեի գործունեության լայն շրջանակ, ինչպես իր հայրն ու նախնիները: Չնայած ամեն կարգի արգելքներին, բոլշևիկյան կարգերի տարածած ահ ու սարսափին, ժողովուրդը բեկին հարգում ու սիրում էր, ընդունում նրան իբրև ցեղի առաջնորդի: Ալիխան բեկի ներկայությունը բավական էր, որ ժողովրդի մեջ ծագած անախորժությունները հարթվեին, վերջ տրվեր վեճերին ու կռիվներին: Ստալինյան դաժան բռնապետության տարիներն էին: 1936 թվականին պապիս կալանավորում են և առանց դատ ու դատաստանի աքսորում Սիբիր: Ալիխան բեկը երեք տարի մնացել է Սիբիրում, ապրել ծանր ու դաժան կյանքով: 1939թ. ազատություն է ստացել ու վերադարձել գյուղ: Մինչև կյանքի վերջը նա ապրում էր Շամիրամում, վայելում հարգանք ու պատիվ:

Ալիխանին, նրա զավակներին միշտ գորավիզ է եղել Ուսուր բեկի անունը: Ես կասեի՝ Ուսուր բեկի անունը պահապան է եղել բոլոր այն հասընիներին, ովքեր ճակատագրի կամոր հայտնվել են դժվարին պայմաններում: Այսպիսի մի պատմություն եմ մեծերից լսել: Մեր գյուղի բնակիչներից մեկը՝ Մաջիթ Խոյրդյանը, Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ գերի է ընկնում: Նրան տանում են համակենտրոնացման ճամբար: Մի օր էլ գերմանացի սպաների հետ համակենտրոնացման ճամբար է գալիս Դրաստամատ Կանայանը՝ Դրոն: Նա պահանջում է բոլոր հայերին առանձնացնել և շարք կանգնեցնել: Հայերին միանում է նաև Մաջիթը: Դրոն անցնում է շարքի առջևով, խոսում գերիների հետ, հարցեր է տալիս: Երբ հասնում է Մաջիթին, կանգ է առնում և ուշադիր նայում նրան: Մաջիթի պատմելով՝ ինքն ընկնում է ահ ու սարսափի մեջ: Դրոն նրան հարցնում է.

-Դու՞ ել ես հայ:

Մաջիթը պատասխանում է, որ ինքը եզդի է: Դրոն ժպտում է և եզդիներն խոսում հետը, հարցնում է, թե ո՞ր էլից է: Մաջիթը պատասխանում է, որ հասընիների էլից է և իրենց աղան Ուսուր բեկն է եղել:

-Եթե Ուսուր բեկի էլից ես, ասա տեսնեմ՝ ովքե՞ր են նրա տղաները, ասա կնոջ անունը,- հարցնում է Դրոն:

Մաջիթը պատասխանում է: Դրոն համոզվում է, որ ճիշտ է խոսում: Նրան տանում է իր հետ, դարձնում իր անձնական սպասյակը: Մաջիթը Դրոյի մոտ մնում է մինչև գերությունից ազատվելը: Նա միշտ հիշում էր այս պատմությունը և աղոթում Դրոյի և Ուսուր բեկի հոգու համար:

Պապա՝ Ալիխանը, պատմել է, որ Սուրմալում մեր ընտանիքը շատ ջերմ հարաբերություններ է ունեցել Կանայանների ընտանիքի հետ: Կանայանները Իզդիբի մեծահարուստներից էին, ուսյալ, կրթված մարդիկ: Շատ մոտ են եղել Դրոն և Ուսուր բեկը, նրանց միջև բարեկամությունը սկիզբ է առել փոքր տարիքից և շարունակվել մինչև վերջ: Մեր ընտանիքի մայրիկ երբեք չեն մոռանում բարեկամներին, չեն մոռանում պապերի ավանդույթները: Այդպես եղել ու շարունակվում է մինչև հիմա, այդպես լինելու է միշտ:

Գոգե Ուսուրյան

Մաջիթ բեկ Ուսուրյանի զավակներից ավագը դուստրն է՝ **Գոգեն**, որ ծնվել է 1954թ.: Նա չորս երեխաների մայր է:

-Ես հպարտանում եմ իմ նախնիներով, իմ պապերով, մեր տոհմի մեծերով: Նրանց շնորհիվ է, որ կան, ապրում են հասընդհանրը, որ չեն կորչել, անհետացել եզդիները որպես ազգ: -Ասում է Գոգե Ուսուրյանը: -Մեծ պապս՝ Ուսուր բեկն է եզդիներին բերել, տեղավորել Արևելյան Հայաստանում, օգնել, որ դժվար տարիներին իրենց ընտանիքների գոյությունը պաշտպանեն, ինչպես, ինչով կարողացել՝ օժանդակել է: Դրա համար է, որ բոլորը, մինչև հիմա էլ, նրա անունով են երգում, միշտ խմում նրա կենացը, հարգում հիշատակը: Աղջիկը, կինը մեր տոհմում բոլորի կողմից միշտ հարգանք է վայելել, արժանացել ուշադիր վերաբերմունքի: Իսկ կանայք ամեն ինչ արել են հանուն իրենց ամուսինների, հանուն իրենց ընտանիքի երջանկության ու հաջողության: Ինձ համար խելացի կնոջ իդեալական կերպարներ էին մեծ տատերս՝ Հասան աղայի կին Խազալ խանումը և Ուսուր բեկի կինը՝ Կյավեն: Մեր ընտանիքում շատ պատմություններ են լսել նրանց մասին: Ապրելով հարուստ, բարեկեցիկ պայմաններում՝ նրանք աշխատող, համեստ մարդկանց երբեք անտարբերությամբ չեն վերաբերվել, օգնել են աղքատներին, խղճով մոտեցել տանը գործ անողներին ու նրանց ընտանիքներին: Խազալ խանումը այնքան ուժեղ է եղել, որ ամուսնուն՝ Հասան աղային կորցնելուց հետո, քն ու քիկունք է եղել ցեղապետ դարձած երիտասարդ որդուն՝ Ուսուր բեկին, խորհուրդներ է տվել, չի բողբոջ, որ կորչի տոհմի ունեցվածքը, հարստությունը: Նա պետությունից, իբրև զինվորականի այրի, բռնակ է ստացել, տարեկան՝ 100 ռուբլի, որն այն ժամանակ մեծ գումար է եղել: Խազալ խանումը, մեր գերդաստանի կանայք ու աղջիկները տեղը-տեղին պահպանել են նախնիներից ժառանգած բոլոր տոները, հարգել են բոլորին ու հարգանքի արժանացել:

Ես հպարտ եմ, որ Ուսուրյան ազգանունն եմ կրում: Սուրբ է ինձ համար մեծ պապիս՝ Ուսուր բեկի անունը:

Քյարամ Ուսուրյանը ծնվել է 1964թ.:

- Մեր պապերն այնպիսի կարևոր գործեր են արել ժողովրդի համար, հանուն նրա այնպիսի ծառայություններ մատուցել ռուսական կառավարությանը, որ ճանաչում ու հեղինակություն են ձեռք բերել քեզից, քեզի հայերի ու ռուսների մեջ: Իմ հոր պապը՝ Անդրկովկասի եզդիների առաջնորդ Ուսուր բեկը հորից՝ Հասան աղայից ժառանգելով լավագույն հատկություններ՝ ցանկացել է մշտապես ապրել հայ ժողովրդի հետ և իր գործունեության ընթացքում ունեցել է ռուսական և հայկական կողմնորոշում,- պատմում է Քյարամը: - Ուսուր բեկի պապ Թամըր աղան 300 եզդի ծխավորների գլուխ անցած՝ 1853թ. կռվել է ռուս-թուրքական պատերազմում, իսկ հայրը՝ Հասան աղան իր աշխարհագրով 1877-78թթ. նույնպես հերոսաբար մարտնչել է բուրքերի դեմ: Վերջինիս ծառայությունները գնահատվել են ըստ արժանվոյն: Կովկասի փոխարքայի կողմից Հասան աղան արժանացել է զինվորական բարձր կոչման: Կարևորելով բնակչության կրթություն ստանալու գործը՝ նա 1884թ. դիմում է Դավալու՝ այժմ Արարատի մարզի Արարատ գյուղի բնակիչ,

Քյարամ Ուսուրյան

պրոֆեսոր Եղիազարովին՝ եզդիների համար այբուբեն ստեղծելու խնդրով: Պրոֆեսորը առաջարկությունն ընդունում է սիրով: Ուսման նկատմամբ կարողությունը լրացնելու նպատակով Հասան աղան եզդիներից առաջինն է իր որդուն՝ Ուսուր բեկին ուղարկում Էջմիածին՝ Գևորգյան ճեմարանում ուսում ստանալու:

Երիտասարդ հասակում կյանքին հրաժեշտ է տվել Հասան աղան, իսկ որդին՝ Ուսուր բեկը, երգվել է շարունակել հոր կիսատ թողած գործերը: Ուսուր բեկը եղել է Հայաստանի առաջին Հանրապետության պառլամենտի անդամ, ակտիվորեն մասնակցել է Բաշ-Ապարանի և Սարղսարապատի ճակատամարտերի կազմակերպմանը և կռիվներին: Ուսուր բեկը մեր ժողովրդի ամենաարժանավոր զավակներից է, ում անունը սրբությամբ է հիշում յուրաքանչյուր եզդի:

Սահկ Ուսուրյան

Սահկը ծնվել է 1967թ.:

Երբ փոքր էի, ինձ թվում էր՝ Ուսուր բեկը մեր տան Աստվածն է, քանի որ մեծագույն հարգանքով, առանձնակի ջերմությամբ էին բոլորը նրան հիշում: Նրա անունը մեր ընտանիքում միշտ տվել, հիմա էլ տալիս են սրբի անվան պես, սիրով ու հավատով: Մեզ պես մեր ժողովուրդն էլ հավատացել է, հիմա էլ հավատում է, որ այդ անունը հաջողություն է բերում: Ընկերներ, ծանոթներ ունեմ, որ իրենց տներում, սենյակի երևացող տեղում կախել են Ուսուր բեկի նկարը, կախել են, որ պահապան լինի իրենց ընտանիքին ու գործերին, որ հաջողությունը անպակաս լինի տնից:

Մեր նախնիների, հատկապես՝ Ուսուր բեկի պատմությունները լսելով ենք մեծացել: Մենք վստահ ենք, որ մեր հաջողությունները, մեծ թե փոքր, Ուսուր բեկի շնորհիվ է, նրա անունն ամենուր մեզ գորավիզ է, կանգնած է մեր թիկունքին, պահապան հրեշտակի պես մեզնից վանում է անհաջողությունները: Ուսուր բեկի ավանդներով է մեր հայրը մեծացել, այդպես էլ դաստիարակել է մեզ՝ երիտասարդներին: Մեր հորից սովորել ենք միշտ հարգանքով վերաբերվել մեզնից մեծերին, հարկ եղած դեպքում

օգնել կարիքի մեջ եղողներին, ազնիվ, անդավաճան ընկերություն անել, երբեք չնեղացնել մարդկանց: Յավոք, այսօր կյանքը շատ է փոխվել, գնալով՝ մարդիկ հեռանում, մեկուսանում են միմյանցից, ապրում են միայն սեփական շահերով, անտեսում նախկինում ընդունված պարզ, մարդկային հարաբերությունները: Եզդիները, որ այնքան ավանդապաշտ են, նույնպես կամաց-կամաց փոխվում են: Որքան հնարավոր է՝ մենք աշխատում ենք պահպանել մեր պապերի ավանդույթները, երբեք չենք շրջանցում մեր ազգային սովորույթները և նույն կերպ, նման ձևով մեծացնում, դաստիարակում ենք մեր երեխաներին: Մենք այն տոհմի շառավիղն ենք, ժառանգները այնպիսի ազնիվ արյան, որ իրավունք չունենք այլ կերպ մտածելու և ապրելու: Ուսուր բեկի, մեր նախնիների անունն է մեզ պարտավորեցնում: Պիտի միայն ճիշտ ու ազնիվ ձևով գնանք կյանքի ճանապարհներով, որտեղ էլ նրանք մեզ առաջնորդեն:

Ուսուրյան եղբայրներից կրտսերը՝ **Բադոն** ծնվել է 1973թ.:

Հպարտություն պատճառող, պարտավորեցնող հանգամանք է Ուսուր բեկի թոռ, նրա ընտանիքի անդամ լինելը: Մենք ոչ միայն պարտավոր ենք բարձր պահել Ուսուր բեկի անունը, այլև ապրել, մեզ դրսևորել այնպես, որ նրա անվանը համեմատ լինենք: Սա մեզ համար շատ կարևոր է: Սիօրում, մի տարում ձեռք չի բերվել այս ճանաչումն ու փառքը, այլ դարելով, մեր մեծ նախնիների ճիշտ ապրելակերպի, ժողովրդին ճիշտ ղեկավարելու և առաջնորդելու շնորհիվ: Այս ամենը գիտակցելով է, որ միշտ ձգտել ու ձգտում եմ ինձ ճիշտ պահել, իմ դիրքը բարձր պահել, հարգանքով լինել բոլորի հետ, մեծ լինեմ, թե՛ փոքր: Սուրբ, ազնվագույն մարդ է եղել Ուսուր բեկը, մեր ժողովրդի համար արել շատ բան, որ մաքուր, անաղարտ մնա եզդիական արյունը, չկորչի-չանհետանա: Հիմա շատ եզդիներ ապրում ու աշխատում են Ռուսաստանի Դաշնությունում, ունեն այսպես ասած՝ ժամանակակից կենցաղ ու ազատ մտածողություն, սակայն իրենց զավակներին

Բադո Ուսուրյան

ամուսնացնում են միայն եզդիների հետ: Հազարավոր կիլոմետրեր են անցնում, գալիս են Հայաստան ու այստեղից հարս տանում, իրենց հարսանիքն անում: Սա Ուսուր բեկի, մեր մեծերի պատգամն է, որ սրբությամբ պահպանում ենք,- ասում է Բադո Ռուսուրյանների կրտսեր որդին: Հայաստանում, հայերի մեջ եզդիներն իրենց միշտ էլ լավ, ազատ են զգացել, պահպանել են իրենց ավանդույթներն ու կենցաղը: Մակայն Օսմանյան Թուրքիայում այդպես չի եղել: Շատերը վախեցել են անգամ ասել, որ ազգությամբ եզդի են: Դրա համար բուրքերը նույնիսկ մարդկանց լեզուն են կտրել: Ճշմարտախոս, հացին հավատարիմ են եղել մեր տոհմի մարդիկ: Մեր տան հացը երդումով վկայակոչելը համարվել է անառարկելի, ճշմարիտ խոսք, որին հավատացել են բոլորը:

Հայր և որդի՝ Մաջիթ և Բադո Ռուսուրյաններ, 2011թ.

կան հայրենիքը Հայաստանն է: Այստեղ է մեր տունը, մեր պապի գերեզմանը, հայոց հողի հետ, հայերի հետ են կապված մեր բոլոր հիշողությունները: Որքան էլ հեռու լինենք, ամեն տարի գալիս ենք ծննդավայր, մատաղ անում մեր տան, մեր օջախի համար: Ու մեր տան դուռը, քեկուզ այստեղ է չլինենք, երբեք չենք փակում: Այն բաց է, մեր սրբերը տանն են, Ուսուր բեկի նկարը միշտ մեր սրբերի կողքին է, և ցանկացած մարդ կարող է մտնել, աղոթել, իր նպատակը հայտնել Ուսուր բեկին ու հաջողության հասնել: Զատիկներին մեր ժողովուրդը գալիս է, խորհարհիվում մեր սրբերի առաջ, ստեռի՝ տեղաշարի ծալքի առաջ ու գնում իր տունը, տոնը կատարում:

Հայրս շատ բան է արել Ուսուր բեկի հիշատակը Շամիրամում բարձր պահելու համար: Նա է հողակապ հուշարձան կանգնեցրել Ուսուր բեկի շիրիմին, նա է գյուղի դպրոցում դրել Ուսուր բեկի և Կոմիտասի խորհրդանշական արձանները: Այս արձանները ոչ միայն Ուսուր բեկի և Կոմիտասի ամուր, ջերմ բարեկամության վկայությունն են, այլև հայ և եզդի ժողովուրդների հավերժական բարեկամության ապացույցը: Հայրս նաև իր ապրած կյանքով, իր զավակների դաստիարակությամբ միշտ ցանկացել է բարձր պահել մեր տոհմի անունը: Չէ՞ որ մեր բարեկամները մեզ միշտ ճանաչել են այդպես, գտել, որ ճիշտը պիտի այդպես լինի: Եվ մենք մեր զավակներին դաստիարակում, մեծացնում ենք այդ ավանդներով: Իմ երեխաները սովորում են ռուսական դպրոցում, սակայն լավ գիտեն նաև հայերեն ու Կոմիտաս են երգում: Նրանք գիտեն, որ Ուսուր բեկը մտերիմ է եղել Դրոյի, Փիլոմյանների, Կոմիտասի հետ, գիտեն, որ հայերը մեր եղբայրներն են ու պիտի ամուր պահել այդ բարեկամությունը: Մեր մեծ նախնիների հիշատակը բարձր պահելու համար մենք դեռ շատ գործեր ունենք անելու: Եվ անելու ենք, շարունակելու ենք մեր ծնողների արածը: Սա հոգու պարտք ու ներքին մեծ ցանկություն է ինձ համար: Եղբայրներով մի նվիրական երազանք ունենք՝ գյուղում հիմնել պատմության թանգարան-հուշարան, ուր կցուցադրվեն, կներկայացվեն մեր տոհմի առաջնորդներին, նշանավոր մարդկանց վերաբերող փաստաթղթեր, լուսանկարներ, գրքեր և անձնական իրեր, ազգագրական առարկաներ: Դիշտ է, 1920 թվին փաստաթղթերի մեծ մասը ոչնչացվել է, բայց ինչ-ինչ բաներ պատահաբար, հրաշքով փրկվել-պահպանվել են: Եվ հետաքրքիր, հարուստ ցուցադրանք կկազմակերպվի: Թանգարանը եզդի ժողովրդի հպարտությունը կարող է դառնալ, քանի որ նման անցյալ ու մեծահամբավ մարդիկ է ունեցել: Եզդիական ժողովրդական առածն ասում է. Աստված մեկն է, դռները՝ հազար: Այնպես որ՝ սպասենք Աստծո հաջողությանը:

Ուսուր բեկի հուշարձանը հայրենի գյուղի շիրմատանը

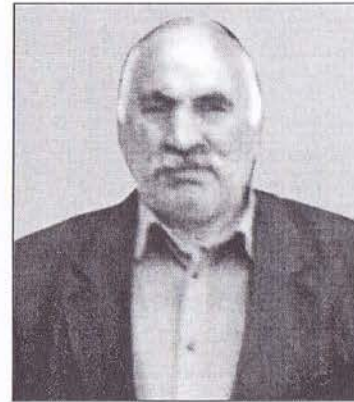
Ռուզաննա Ոստրեյան

Շամիրամի Ոստրեյի անվան միջնակարգ դպրոցում են սովորել Ոստրեյանների զավակները, թոռները: 14-ամյա Ռուզաննան՝ Բաղո Ոստրեյանի դուստրը, ահա, ինչեր է հիշել, երբ հանձնարարվել է դպրոցական շարադրություն գրել «Իմ պապը» թեմայով:

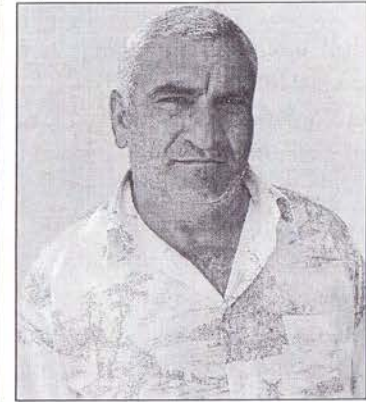
«Իմ պապը Ոստրեյն է: Եվ շատ մեծ է իմ հայրությունը՝ ես սովորում եմ Ոստրեյի անվան դպրոցում: Ամենաերջանիկը ես էի, երբ մի քանի տարի առաջ մեր դպրոցը կոչվեց պապիս անունով ու տեղի ունեցավ մեծ արարողություն: Երևանից, ամեն կողմից շատ մարդիկ էին եկել մեր գյուղ, որպեսզի մասնակցեն այդ միջոցառմանը: Բոլորը խոսում էին իմ պապի մասին, մեծարում էին նրան, հիշում նրա մարդկային բնավորությունն ու արած լավ-լավ գործերը: Այն ժամանակ ես 4-րդ դասարանում էի և սիրով երգեցի Կոմիտասի «Կաքավիկ» երգը: Գիտեի, որ պապս էլ է սիրել այդ երգը, Կոմիտասի մյուս երգերը, չէ՞ որ նա շատ մոտ է եղել Կոմիտասի հետ: Իրար հետ սովորել են Էջմիածնի ճեմարանում, ընկերություն արել: Ուրախ եմ, որ հիմա մեր դպրոցում կողք-կողքի դրված են Ոստրեյի և Կոմիտասի արձանները: Գիտեմ, որ պապս մոտիկություն է արել Դրոյի, Փիրումյան եղբայրների, Անդրանիկի, նշանավոր այլ մարդկանց հետ: Փառք Ոստրեյի հիշատակին: Մենք պիտի լավ սովորենք ու միշտ բարձր պահենք մեր դպրոցի անունը»:

Մեծ է Ոստրեյանների գերդաստանը: Ալիխան բեկի մյուս՝ Մահմուդ, Քյարամ և Գադի որդիները շառավիղներ տվել, ընդարձակել են Ոստրեյանների տոհմաձառը: 45-ամյա Իշխան Քյարամի Ոստրեյանը նույնպես նախանձախնդիր է տոհմի անվանը:

«Հայրս՝ Քյարամը, մեզ՝ իր զավակներին հաճախ էր պատմում Ալիխան բեկի, մեր մեծ պապի՝ Ոստրեյի մասին, - ասում է Իշխանը: - Նա պատմում էր, որ մեր նախնիները միշտ էլ բարեկամություն են արել հայերի հետ: Այս մեծ բարեկամությունը նրանք ամրապնդել են սերնդեսերունդ ու փոխանցել մեզ: Որքան ուզեք՝ օրինակներ կարող եմ բերել, որ

Քյարամ Ոստրեյան

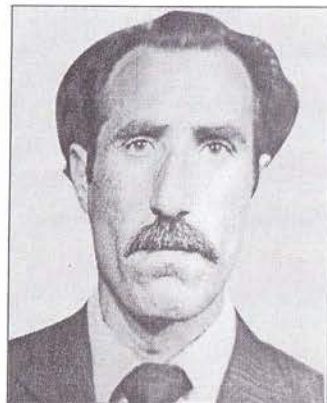

Իշխան Ոստրեյան

տվել են Ոստրեյներ, նրա հայր Հասանը, պապը՝ Թամըր կամ Թեմուր աղան:

Լավ ընկերներ, մտերիմներ են եղել հատկապես Ոստրեյն և Կոմիտասը: Նրանց բարեկամության մասին առաջիններից մեկը գրել է հայտնի նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը և պատմել՝ ինչպես են հանդիպել Սինակում, Ալանլու գյուղում, ուր ապրել է Ոստրեյն: Մեծ բան է, որ Թերլեմեզյանը գյուղում նկարել է երկու ընկերներին, ափսոս, հայտնի չէ այդ նկարի ճակատագիրը:

Ոստրեյներ բարեկամություն է արել նաև Դրաստամատ Կանայանի հետ, մոտ է եղել Գաբեգին Նժդեհին, Անդրանիկին, Ալեքսանդր Խատիսյանին, ուրիշ շատերին: Կարևորելով կրթվածությունը կյանքում՝ նա իր որդուն՝ իմ պապ Ալիխանին ուղարկել է Մոսկվա՝ սովորելու Լազարյան ճեմարանում: Կան, պահպանվում են որոշ փաստաթղթեր, որ պապս ապրել ու սովորել է Մոսկվայում, բայց ռուսական հեղափոխության պատճառով կիսատ է թողել ուսումը և վերադարձել գյուղ: Ոստրեյին լավ ընդունել ու հարգել են արժանապատիվ պահվածքի, խելացի բնավորության ու մարդկանց ճիշտ հասկանալու համար: Նա մեզ՝ բոլոր եզդիներին միշտ կոչ է արել, որ շարունակեն բարեկամությունը հայերի հետ, որ անդավաճան լինեն Հայաստանի պետությանն ու կառավարությանը: Նա հասկանում էր, որ միայն Հայաստանում եզդիները կարող են անաղարտ պահել իրենց ազգային ինքնությունն ու նկարագիրը: Անցած ժամանակն ապացուցել է, որ ճիշտ է եղել Ոստրեյի մոտեցումը:

Ղադի Ուսուրյան

Ջամալ Ուսուրյան

Ջամալ Ուսուրյանը Ալիխան բեկի կրտսեր որդու՝ Ղադիի տղան է, նույնպես աշխատում ու ընտանիքով ապրում է Ռուսաստանում, երբեմն-երբեմն գալիս է ծննդավայր՝ կարոտն առնելու, հանդիպելու սրտամոտ մարդկանց ու ընկերներին:

-Թեև փոքր եմ եղել, բայց հիշում եմ՝ հայրս երբեմն պատմում էր իր նշանավոր պապերի, նրանց գործերի մասին,- ասում է Ջամալ Ուսուրյանը:- Եվ հիմա, ուր էլ լինեմք, ինչքան էլ հեռու լինեմք, չենք մոռանում մեր ծննդավայրը՝ Շամիրամը: Այն մեզ շատ սրտամոտ է, քանի որ հիմնադրել, մեր ազգակիցներին այստեղ է բերել Ուսուր բեկը՝ իմ Ալիխան պապի հայրը: Փոքրուց շատ եմ լսել նրա մասին, նրա կատարած բարի գործերի մասին: Բեկը շատ մեծ հեղինակություն է ունեցել ոչ միայն Շամիրամում, ոչ միայն ամեն տեղ ապրող եզդիների, այլև հայերի մեջ: Հայաստանում ուր էլ եղել է, նրան ճանաչել, պատվով ու հարգանքով ընդունել են, քե մի գործ է ունեցել՝ ընդառաջել են ամեն կերպ: Ինքն էլ ժամանակին ունենալով պաշտոններ, նաև՝ հեղինակություն, օգնել է ոչ միայն եզդիներին, այլև հայերին: Մի հետաքրքիր պատմություն կա, որ մեր ազգականներից մեկը լսել է Արմավիրում, վերջերս: Հոկտեմբեր գյուղի բնակիչ Արամայիս Ներսիսյանն է պատմել՝ հիշելով իր հոր հետ պատահածը: Նա ասել է, որ հայրը՝ Վիրաբ Ներսիսյանը, միշտ կրկնել է, որ Հայաստանի 1-ին Հանրապետության պառլամենտի անդամների մարդկային պահվածքի շնորհիվ է ինքը ողջ մնացել: Պարզվում է, երբ բոլշևիկնե-

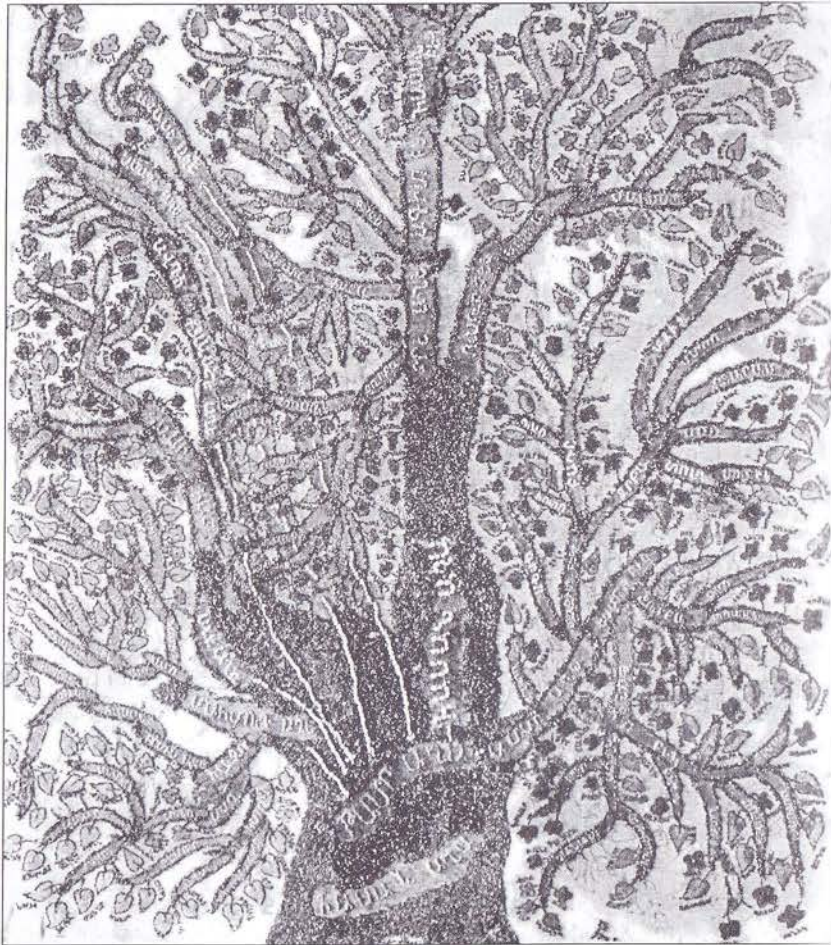
րը իշխանության գլուխ են անցել, Հոկտեմբեր գյուղում, չգիտես ինչու, սկսել են խռովարարներ, այն ժամանակ ասում էին՝ հակա մարդկանց փնտրել: Առանց որևէ պատճառի նրանք ձերբակալում են Արամայիս Ներսիսյանի հորը՝ Վիրաբին, Օլեգ անունով մի հայի և մի եզդու: Ուզում են առանց դատ ու դատաստանի, հակասովետական խռովարարների անվան տակ, հենց ժողովրդի աչքի առաջ գնդակահարել: Շատ ծանր, լարված վիճակ է ստեղծվում: Բախտի բերմամբ այդ պահին Երևանից Սարգսրապատ են գնալիս լինում երկու պառլամենտականներ, մեկը՝ ազգությամբ եզդի Ուսուր բեկ Թեմուրյանցը: Տեսնելով հավաքված գյուղացիներին, լսելով կանանց ու երեխաների ճիչերը՝ պատգամավորները մոտենում են ու հարցնում իրարանցման պատճառը: Իմանալով եղելությունը՝ նրանք համոզում են, կարողանում են համոզել բոլշևիկներին, որ այդ երեք մարդիկ խռովարարներ չեն ու անթույլատրելի որևէ բան չեն արել: Մի խոսքով, նրանց միջամտության շնորհիվ ձերբակալվածներն ազատ են արձակվում, փրկվում գնդակահարությունից:

Արամայիս Ներսիսյանը իր և փրկված մարդկանց ընտանիքների ամուսնից, այդ դեպքից 90 տարի անց, խորին երախտագիտություն է հայտնում մեր ազգակցին ու առաջարկում իր բարեկամությունը:

Այդպիսի մարդ է եղել մեր պապը՝ Ուսուր բեկը:

ՏՈՀՄԱԾԱՌ

Ցեղապետերի սաղարթախիտ, բազմաճյուղ տոհմածառը 1992 թվականից Շամիրամի գյուղապետ, տոհմի շառավիղ Մրազ Բրոյանի տանն է, մի մեծ սենյակում: Այնքան գեղեցիկ ու գունագեղ է, որ թվում է՝ մանրանկար ես դիտում, մեծադիր կտավ, որին հսկա, ամրաբուն մի ծառ է պատկերված: Մրազ Բրոյանն այն պատրաստել է տվել 2001 թվականին՝ մինչ այդ հատիկ-հատիկ պարզելով տոհմի բոլոր ճյուղերի ու շիվերի անունները, սերունդներին, որ ոչ ոք չմոռացվի, և ծառը լինի ամբողջական ու ճշգրիտ: Նա տոհմածառը սկսել է Հասան աղա ավագից, որին կարող ենք կոչել նաև Հասան 3-րդ: Տոհմածառը Մ. Բրոյանը բերել, հասցրել է մինչև մեր օրերը, մինչև 21-րդ դարի սկիզբ: Ասել է՝ ցեղապետերի տոհմի վերջին 200 տարվա աճն է, կենաց ճանապարհը, սերունդների հերթականությունը, որ գունանկարի պարզության մեջ անգամ խորհրդավոր ու առեղծվածային է թվում: Այսքան մարդկային կյանքեր

Ուսույթանների տոհմաճառը

ու պատմություններ, այսքան անհատականություններ, մանավանդ՝ տոհմի վերջին ութ առաջնորդները, որոնց կենսագրությունն առնչվում է աշխարհում ճանաչված շատ անձանց՝ Պուշկինից, գերմանացի հռչակավոր գիտնականից, ռուսական կայսրերից, փոխարքաներից մինչև Խաչատուր Աբովյան, Կոմիտաս, հայ քաղաքական, զինվորական ամենանշանավոր գործիչներ:

Տոհմաճառի վրա այն անուններն են, որ արդեն մեզ հանդիպել են, այն անուններն են, որոնց դեռ կհանդիպենք:

Ուսույթ բեկը երկու եղբայր է ունեցել՝ Բրո և Հասան անուններով: Բրոն շուտ է մահացել, և նրա զավակներին տիրություն է արել ցեղապետը: Բրոյի տղաներ Ազիբին, Փաշային և Զուրբային իր որդիներից չի տարբերել: Հատկապես սիրել է Ազիբ բեկին, քանի որ նա ոչ միայն քաջ էր և ըմբոստ, այլև հիսնալի, հուզիչ ձայն ուներ և հաճախ երգում էր հորեղբոր համար:

Ազիբ բեկը, որ մասնակցել էր 1918-ի մայիսյան հերոսամարտերին, Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո շարունակել է զինվորական ծառայությունը հայկական նորաստեղծ բանակում: Երևանում հրատարակվող «Հառաջ» թերթը տեղեկացրել է, որ ընդհուպ մինչև 1920թ. հոկտեմբերի 30-ը Ազիբ բեկը եղել է զինվորական ծառայության մեջ²⁵⁰: Ըստ թերթում տեղ գտած հոդվածի՝ Մուրմալուի ճակատի հրամանատար Դրաստամատ Կանայանի հրամանով Ազիբ բեկը նշանակված էր զինվորական կոմիսար եզդիների շրջանում, և նա էր իրականացնում զինակոչը, պատասխանատու էր զորահավաքի կազմակերպման առնչվող բոլոր հարցերի համար: Թուրքական հարձակումն սկսվել էր, և Ազիբ բեկը, թերթի հաղորդմամբ, շատ խիստ էր վարվում զորակոչից խուսափող իր ազգակիցների նկատմամբ:

Ազիբ բեկ

Ազիբ բեկ Թեյմուրովը նաև մասնակցել է 1921թ. Փետրվարյան համաժողովրդական ապստամբությանը, Ախտալի ճակատում կռվել բոլշևիկյան զորքերի դեմ: Նա այդ մասին հայտնել է հարցաքննության ժամանակ, Ն.Գ.Ժ.Կ.-ի բանտում, ասելով նաև, որ Ախտալում իր հետ էր Ալիխան բեկը²⁵¹:

Դրոյի, դաշնակցականների հետ կապը չէր ներվելու այդ հզոր մարդուն՝ Ազիբ բեկին: 1929թ. վերջերին Շամիրամ եկած չեկիստները ձերբակալում են Ուսույթ բեկին և աքսորում Քյալառ: Մի քանի օր անց

250. «Հառաջ», 30 հոկտեմբերի, թիվ 237, Երևան, 1920թ.:

251. ՀԱՍ, ֆոնդ 1191, ցուցակ 14, գործ 876, 878, 879:

նրանք կրկին գալիս ու ձերբակալում են նաև Ազիթ բեկին, նույնպես արստրում Բյավառ: Ուսուր բեկի թոռը՝ Մաջիթ Ալիխանի Ուսուրյանը, պատմում է, որ Բյավառում, ազատ արքություն, մեկ ու կես, երկու տարի միասին են եղել Ուսուր բեկը, Ազիթ բեկը և Ջհանգիր աղան: 1931թ., երբ Ուսուր բեկին տեղափոխում են Երևան, Չեկայի բանտ, Ազիթ բեկին Բյավառից ուղարկում են Միջին Ասիա՝ նոր արքութալայր: Այստեղ նա մնում է 5 տարի ու տուն՝ Շամիրամ վերադառնում 1936-ի վերջին:

Աքսորավայրերում անցկացրած ծանր տարիները, սիրելի հորեղբոր՝ Ուսուր բեկի վաղաժամ մահվան վիշտը այդ ուժեղ, երբեք չկոտրվող մարդուն՝ Ազիթ բեկին, շատ էին փոխել, դառնացրել անչափ: «Տնից դուրս չէր գալիս, չէր ուզում շփվել մարդկանց հետ», ասում են հարազատները: Սակայն, դա քիչ էր թվում Չեկայի աշխատակիցներին: 1938թ. Չեկան նորից ձերբակալում է բեկին:

«Հիշում եմ, փետրվար ամիսն էր, գյուղ էր մտել ցածր, բաց թափքով բռնատար մի մեքենա, - հուզված պատմում է Մաջիթ Ուսուրյանը: - Չեկայի աշխատակիցները Ազիթ բեկին տնից դուրս հանեցին ու բռնեցին մեր գյուղից էլի երեք մարդու: Ասացին՝ բարձրացե՛ք բափք: Ազիթ բեկը, էն երկուսը բարձրացան, բայց մեկը հիվանդ էր, չկարողացավ: Վերևից մի չեկիստ վզից բռնեց ու քաշեց գցեց թափքին: Տարան նրանց: Չգիտեմ՝ ով էր, ումից էր լսել, Ազիթ բեկից լուր բերեց, թե իբր արքայի են Միքիլ: Գնաց ու չեկավ: Մեզ միշտ թվացել է, թե Միքիլում, մի ինչ-որ տեղ էլ Ազիթ բեկը մահացել է:

Շատ տասնամյակներ անց Ռուսաստանի Դաշնությունում գտնվող Մրազ Բրոյանը պապի ճակատագրի մասին հարցում է արել ՌԴ անվտանգության ֆեդերալ ծառայությանը: Վերջինիս հաշվառման և արխիվային ֆոնդերի վարչությունից 2005թ. ապրիլի 19-ին հետևյալ գրությունն էր ստացվել.

«2005թ. մարտի 10-ի Ձեր հարցման առիթով հայտնում ենք, որ ՀՀ ազգային անվտանգության ծառայությունից ստացած տվյալներով՝ 1887թ. Թուրքիայում ծնված, Հայաստանի Աշտարակի շրջանի Շամիրամ գյուղի բնակիչ, նախկին կուլակ Ազիթբեկ Բրոյի Թեյմուրովը ձերբակալվել է 1938թ. փետրվարի 13-ին ՀՍՍՀ Ն.Գ.Ժ.Կ.-ի կողմից, այն

Մրազ Բրոյան

մեղադրանքով, որ «մասնակցել է բոլշևիկների դեմ մղված կռիվներին: Լի-նելով հակահեղափոխական տրամադրությամբ տարր՝ պահպանել է ամուր կապ դաշնակների հետ և վարել է ակտիվ հակասովետական աշխատանք»: ՀՍՍՀ Ն.Գ.Ժ.Կ.-ի Եռյակի որոշմամբ՝ 1938թ. փետրվարի 25-ին Ա. Բ. Թեյմուրովը դատապարտվել է պատժի առավելագույն չափի՝ զնդակահարության»:

Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող ՀՍՍՀ Ն.Գ.Ժ.Կ.-ի կազմած արխիվային գործում (Շամիր Թեմուրովի և մյուսների գործը, ՀԱԱ, ֆոնդ 1191, ցուցակ 14, գործ 878) կա մի փաստաթուղթ, որ կազմվել է 1939թ. մարտի 16-ին: Ազիթ Թեյմուրովի հարցաքննությունն է, ուր նա մասնավորապես հայտնել է. «Ալիխան Թեյմուրովը իրոք եղել է Զոբան-Բյարայի հավաքին, իմ տանը, նրա մասին մոռացել էի ասել...»: Հայտնել է նաև, որ Ալիխանն իր հետ էր Ախտայի կռիվների ժամանակ: Շամիրամիցի Ազիթ բեկը, ազգականների պատմելով, Էջմիածնի շրջանի Զոբան-Բարա գյուղից էր կին ուզել, նրա աներոջ տունն էր այնտեղ: Հավանաբար, ասել է՝ իմ տունը, քանի որ հակասովետական հավաքի վայր է անվանվել այն: Սա՝ ի դեպ: Փաստորեն, 1938թ. փետրվարի 25-ին Ազիթ բեկին զնդակահարության դատապարտելու որոշումը իրականացված չէր մինչև 1939թ. մարտի 16-ը, մեկ տարուց ավելի:

Մ. Բրոյանին հասցեագրված նամակում նաև ճակատագրի հերթական հեղինակը կա՝ «Հայաստանի դատախազության 1989թ. դեկտեմբերի 26-ի որոշմամբ Ա. Բ. Թեյմուրովը արդարացվել է»:

Պե՞տք էր արդյոք այս արդարացումը նրան, նրա պես տասնյակ հազարավոր մարդկանց:

«Ազիթ բեկին Չեկան բռնել է որպես դաշնակի, նա մոտ է եղել դաշնակցական հայտնի գործիչների հետ, - պատմում է Մ. Բրոյանը: - Ազիթ բեկը այնքան մոտ էր Դրոյի հետ, որ իրեն նրա եղբայրն էր համարում: Սա բարեկամություն, ընկերություն է, որ սկսվել է Սուրմալում, ապա շարունակվել Երևանում»:

Ազիթ բեկն ընդամենը 3-4 տարով էր փոքր Դրոյից, բայց դա ընկերության համար խանգարող հանգամանք չէր: Նրանք ինչ-որ տեղ նկարագրով նման էին նաև. երկուսն էլ ըմբոստ էին, քաջ, որոշ չափով՝ իրասածի, նկատում էին դիմացինի փոքր վրիպումն անգամ, պատժում էին լուրջ վրիպումների դեպքում, իրենց նպատակին հասնելու համար անգիջում էին ու համառ:

«Ավարայրի ոգեկոչումը» հողվածաշարի «Մեծ քենը» գլխում Դրոյին գրեթե նույն կերպ է բնութագրել Ավետիս Ահարոնյանը. «*Իր ցասումի տարերային պոռթկումը միշտ փտանգավոր է, վասնզի երբեք առանց հետևանքի չի անցնի:*»

Մասնավոր կամ մտերմական հարաբերությունների մեջ և նամանավանդ ընկերական շրջանում՝ անուշ, քաղցրախոս, կատակասեր, նա խստասիրտ է և անողորմ ստանձնած գործի պարտականության ճամփին: Անգիջող ու անվարան, համառ և հետևողական, նա դադար չի առնի մինչև չիրագործի թեկուզ և ամենավտանգավոր, և մահառիթ ձեռնարկը: Ոչ մի արգելք կարող է նրան իր գծած ուղուց շեղել:

Եվ որչափ համեստ, ինքնամոլոյ»²⁵²:

Դրոյի հետ մտերմությունն արդեն «ղաշնակցական անցյալ ունենալ» էր նշանակում Ազիթ բեկի համար, - ասում է Մրազ Բրոյանը: - Երբ 1938 թվականին նրան ձերբակալում են ու տանում Չեկայի բանտ, այնտեղ է լինում նաև Ջեհանգիր աղան: Բանտախցում բեկի հետ ևս երկու քաղաքական բանտարկյալներ են լինում, հայեր: Նրանց դատն արել է Եռյակը. տեղում որոշել ու զնդակահարել են այն երկուսին, իսկ Ազիթ բեկին իբրև թե երկու տարի բանտում պահելուց հետո, աքսորել: Մեզ՝ հարազատներիս այդպիսի մի լուր էր հասել: Ու քանի որ Ազիթ բեկն աքսորից տուն չէր դարձել, մտածում էինք, որ ինչ-որ տեղ՝ Սիբիրում մահացել է: Նա շատ ըմբոստ, անկախ ու անհնազանդ մարդ է եղել, որևէ բանի համար երբեք չի խոնարհվել ուրիշների առաջ, թեկուզ ուժեղ կամ իշխանություն ունեցող լինի դիմացինը: Ապրել է իր ձևով, միայն անվերապահորեն հարգել է հորեղբոր՝ Ուսուր բեկի խոսքը, որ օրենք է եղել նրա համար: Ուսուր բեկն ամենամեծ հեղինակությունն էր Ազիթ բեկի համար և՛ շատերի, որ ղեկավարության շրջանում են եղել: Ուսուր բեկի մասին Ազիթը մի պատմություն է պատմել, փոքր, բայց բեկին բնութագրող դրվագ: Գիտենք, որ Ուսուր բեկը մասնակցել է 1918-ի Սարդարապատի հերոսամարտին, իր գորագնդով եղել է Մ. Սիլիկյանի գլխավորած Երևանյան գորաջուկատի կազմում, որպես ռազմական խորհրդի անդամ՝ մասնակցել ռազմաճակատի շտաբի նիստերին, ունեցել սպայական կոչում: Ազիթ բեկն էլ հորեղբոր հետ մասնակցել է կռիվներին: Պատմել է, որ մի անգամ ռազմաճակատի հրամանատար Դանիել Բեկ-Փիրումյանը զանգա-

252.Սուրմալու. Իգդիր. Պատմության քառուղիներում, Երևան, 2007թ.:

հարում է Սարդարապատ և ուզում է խոսել Ուսուր բեկի հետ: Բեկն այդ պահին հեռու է լինում, հեռախոսը վերցնում է օգնականը: Փիրումյանն իմանալով, որ Ուսուր բեկը հեռու է և չի կարող մոտենալ, ասում է. «Ափսոս, ես ուզում էի նրանից մի խորհուրդ հարցնել»: Այդպիսի մարդ է եղել Ուսուր բեկը: Մինչև հիմա էլ նրա մասին նոր պատմություններ ենք լսում, ինչ մեծ ծավալի գործունեություն է ունեցել, իրեն դրսևորել որքան լավ, որ մարդիկ չեն մոռանում:

Ազիթ բեկի որդին՝ Հասան բեկ Բրոյանը, որ հայրս է, մեր գյուղում, եզդիների մեջ մեծ հեղինակություն է ունեցել: Արդարամիտ ու ճիշտ մարդ է եղել: Նրան են դիմել եզդիները թե մի տեղ վեճ, կռիվ է եղել, աղջիկ փախցնել կամ այլ բաներ: Ափսոս, հայրս չտեսավ տոհմաժառը, նա էլ շատ էր հպարտանում մեր անցյալով, մեր նշանավոր մարդկանցով ու առաջնորդներով: Իսկ ջահելները, մեր երեխաները տոհմաժառից իմանում են՝ ով ով է եղել, ուր է հասել ու ինչ սերունդ է բողել: Մարդ պիտի ճանաչի, իմանա իր անցյալը, իր նախնիներին, որ կարողանա ավելի ճիշտ ասել:

Հասան բեկ Բրոյան

Տոհմի ճանաչված ներկայացուցիչներից է Շամիլ Թեմուրովը կամ Թեմուրյանը: Խորհրդային բանակի մայոր Շ. Թեմուրովի մասին իմանում ենք Խ. Չաթոկի «Խորհրդային Սիւրբյան քրդերի մասնակցությունը 1941-1945թթ. Հայրենական մեծ պատերազմին» գրքից²⁵³: Ոչ միայն կենսագրական որոշ կարևոր թվեր բացակայում են, այլև նշված չէ Շ. Թեմուրովի կյանքի ամենահիշարժան դրվագը՝ մասնակցությունը 1918թ. Սարդարապատի հերոսամարտին: 1970-ին, երբ հրատարակվել է հիշյալ գիրքը, եղել է նաև ԽՍՀՄ մարշալ Հովի. Բաղդամյանի նամակը Շ. Թեմուրովի մասին:

Եզդի ժողովրդի զավակի մարտական գործունեությանն է անդրադարձել, կարևորել նրա մասնակցությունը Սարդարապատի ճակատամար-

253. *Խ. Չաթոկ*, «Խորհրդային Միության քրդերի մասնակցությունը 1941-1945թթ. Հայրենական մեծ պատերազմին», էջ 69, Երևան, 1970թ. /ոուս/:

Շամիլ Թեմուրով

տին պատմագիտության դոկտոր Կլիմենտ Հարությունյանը, ըստ ամենայնի գնահատելով, ներկայացնելով Շ. Թեմուրովին²⁵⁴։ Գիտնականի բերած փաստերից իմանում ենք, որ Շ. Թեմուրովը 1-ին համաշխարհային պատերազմի տարիներին մասնակցել է Արևմտյան Հայաստանում մղված ինքնապաշտպանական մարտերին։ Այս եղել է Հովի. Բաղրամյանի զինակիցը Սարդարապատի ճակատամարտում, ուր քրծվել է նրանց բարեկամությունը։ Կոռնետ Վանոն՝ ապագա մարշալ Հովի. Բաղրամյանը, լավ ճանաչելով Շ. Թեմուրովին, շատ տարիներ անց Ռուսոբ բեկի բռնանը հետևյալ նամակն է գրել.

«Հարգելի Ասկարե Բոհի,

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելուց առաջ ծանր տարիներին Շամո Թեմուրովը 1-ին հայկական հեծյալ գնդում, հայ զինվորների հետ, խիզախորեն կռվում էր քուրդական բանակի դեմ, և նրա նկատմամբ մեծ հարգանք ստեղծվեց զնդի անձնակազմում։

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Շամո Թեմուրովը, որպես մարտական մեծ փորձ ունեցող հեծելազորային, երիտասարդ հայկական կարմիր բանակում հեծելափաշտի ավագ էր, այսպիսով՝ դասակի հրամանատար։ Նա սովորեցրեց և դաստիարակեց երիտասարդ շատ հեծյալների, ովքեր հետագայում հերոսաբար կռվեցին խորհրդային իշխանության թշնամիների դեմ։

Նրա սաներից շատերը կյանքը չխնայելով՝ անձնագոյի կռվեցին հիտլերականների դեմ Հայրենական մեծ պատերազմում։ Շամո Թեմուրովն ինքը Ռուսաստանի ազատության և անկախության համար կռվողների առաջին շարքերում էր։ Իր երկարատև անբասիր ծառայության ժամանակ արժանացել է «Վոխոգոդայետի» բարձր կոչման, բազմաթիվ կառավարական պարգևների։

Ես անձամբ լավ էի ճանաչում Շամոյին և պահպանում եմ անկեղծ զգացմունքներ նրա վաղ հիշատակի հանդեպ։

254. Կ. Հարությունյան, Հայկական բանակի քրդական վաշտը, «Զարգրոս», N 8, 2008թ.։

Ուրախ եմ, որ Դուք, Ասկարե Բոհի, որոշել եք ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ տարած հաղթանակի 25-ամյակի կապակցությամբ նրա մասին հոդված գրել։ Այդ ազնիվ գործում Ձեզ կարող են մեծ օգնություն ցուցաբերել Շամո Թեմուրովի մարտական ընկերները։ Հայաստանում նրանք շատ են։

Հարգանքներով՝ Հ. Բաղրամյան
6 ապրիլի 1970թ.։»

Հովհաննես Բաղրամյան

1922թ. կոմկուսի շարքերն ընդունված Շ. Թեմուրովը երկար տարիներ հանրապետության տարբեր վարչական տարածքներում զբաղվել է կուսակցական աշխատանքով։ 1930-45թթ. ծառայել է Կարմիր բանակի շարքերում։ Եղել է Գյումրիում տեղակայված Հայկական դիվիզիայի քրդական վաշտի հրամանատարը։

1898թ. ծնված Շ. Թեմուրովը 1938թ. փետրվարի 26-ին Ն.Գ.Ժ.Կ.-ի աշխատակիցների կողմից կալանավորվել է Հայաստանի եզդիների շրջանում կազմավորված հակահեղափոխական տեռորիստական խմբակի անդամ լինելու, Շամիրամ գյուղում դաշնակցական հակառակորդական հավաք կազմակերպելու ամբաստանագրով։ Բանտում տևական հարցաքննությունների է ենթարկվել։ Նրա, Խոստիֆով Ջիանգիր աղայի, Արաք Շամիրովի և մյուսների գործը երեք հատոր է կազմում²⁵⁵։ Հայտնի չէ, նպատակին ծառայե՞լ է 1939թ. հունվարի 7-ին Ն.Գ.Ժ.Կ.-ի պետին ուղղված Շ.Թեմուրովի ծավալուն նամակը, բայց նրան ազատ են արձակել։ Շ. Թեմուրովը մասնակցել է Հայրենական պատերազմին, 1945-ին նշանակվել Գերմանիայի Բոյրեն քաղաքի զինվորական պարետ։ Հաղթանակից հետո վարել է մի շարք պաշտոններ, ծառայել սահմանապահ զորքերում։ Պարգևատրվել է «Աշխատանքային կարմիր դրոշի», «Կարմիր աստղ» շքանշաններով ու մեդալներով։

Գլուխ, լրագրող Ահմադե Գոգեն իր «Մեր ապուսպաբերի ձայնը» գրքում լրացուցիչ տեղեկություններ է հայտնում, որ վերաբերում են Շ. Թե-

255. ՀԱԱ, ֆոնդ 1191, ցուցակ 14, գործ 876, 878, 879։

մուրավի մանկությանը, ուսումնառությանը և աշխատանքային գործունեությանը: Ընթերցեք Ա. Գոգեին:

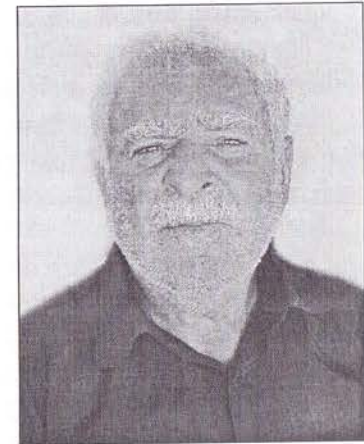
«Շամոյե Համո Թեմուրովն ավարտել է Ջոր գյուղի հայտնի դպրոցը: Բագրատ Դարիբջանյանն էր նրա ուսուցիչը, որը մեծ ուշադրություն էր դարձնում Շամիլի վրա, հավատում էր, որ նա մի օր առաջնորդելու էր իր ցեղակիցներին: Այդ մասին պատմում էր նաև նրա դասընկեր Ֆայզո բեկը: Հարգարժան Ֆայզոն ասում էր, որ Ջորի դպրոցում լավ էին սովորում Շամո Թեմուրովն ու փոքրիկ Ալին²⁵⁶: Պատմում են, որ Շամո Թեմուրովը մանուկ հասակում շատ էր սիրում հրացանի հետ խաղալ: Ձենքի հանդեպ սերը նրան տարավ բանակ, և այստեղ նա ճանաչում գտավ, եղավ Խորհրդային Միության մարշալ, Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս Հովհաննես Բաղրամյանի ընկերը: Շամո Թեմուրովի աշխատանքները շատ ոլորտներում են հայտնի: Նա քաղաքական պատասխանատու աշխատանքներ է կատարել. եղել է Լենինականի գավառի կուսակցական հրահանգիչ, Հայաստանի կենտկոմի հրահանգիչ, Հաջի Նավիլի շրջկոմի առաջին քարտուղար: Շամո Թեմուրովը ավելի լավ իրեն դրսևորեց բանակում: Նրա այդ բնագավառի ծառայությունները գնահատել է մարշալ Բաղրամյանը իր այն նամակում, որ գրել է սիրելի բանաստեղծ Ասկարե Բոիկին... Այս նամակից 9 տարի անց ես հանդիպել եմ մարշալին: Երևանի ՀԿԿ Կենտկոմին կից Մարքսիզմ-Լենինիզմի ինստիտուտում կազմակերպվել էր հանդիպում նրա հետ: Այստեղ ես հարցրեցի, թե 1918թ. Մարդարասպատի ճակատամարտում, Թուրքիայի բանակի դեմ պատերազմում, եզդիները ինչպե՞ս են կռվել: Մարշալն անմիջապես իմ պատասխանը տվեց, և ես նրա խոսքը ձայնագրեցի: Նա ասաց, որ Շամո Թեմուրովը լավ է կռվել, կոչ է արել եզդիներին, որ արիանան, կռվեն թշնամու դեմ: Հենց այդ ժամանակ է, որ ասում էին. «Հայը՝ քաղափոր, եզդին՝ կամավոր»:

Ահմադե Գոգեն (Ահմադ Ուսուբյան) ծնվել է 1937թ., սովորել հայրենի Շամիլյանի դպրոցում, Երևանի Ա. Բակունցի անվան մանկավարժական ուսումնարանում: Ապա ուսումը շարունակել է Խ. Աբովյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի բանասիրական ֆակուլտետում, որն ավարտելուց հետո զբաղվել է մանկավարժությամբ: Այնուհետև աշխատանքի է անցել Հեռուստառադիոպետկոմի քրդերեն

256. *Ալիխան բեկի* մասին է խոսքը:

Ահմադե Գոգե

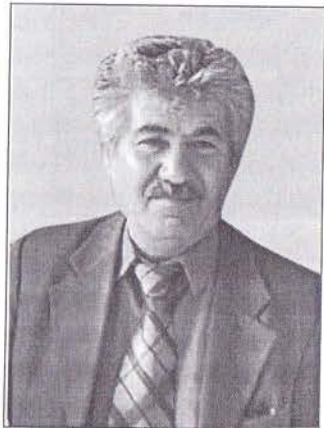
Ալի Ուսուբյան

հաղորդումների բաժնում, եղել խմբագիր, ապա բաժնի վարիչ: 1997թ. հրատարակել է «Մեր ապուպապերի ծայրը» գիրքը: Մահացել է 2003թ.:

Շամիրամում է ապրում Ա. Գոգեի եղբայրը՝ Ալի Ուսուբյանը: Նա բռնորդ է կյանքի ութերորդ տասնամյակը:

- Մարդն իր արած բարի գործերով է հիշվում, այն ամենով, ինչ արել է իր ժողովրդի համար: Իսկ մեր ժողովրդի համար Ուսուբ բեկը շատ բան է արել, օգնել է ամենադժվար տարիներին, երբ պատերազմ էր, սով, ու մարդիկ անօգնական վիճակում էին, ժողովուրդը հագիվ էր իր գոյությունը պահպանում,- ասում է Ալի Ուսուբյանը:- Ուսուբ բեկը իմ հալալ պապն է, սուրբ ու իմաստուն մարդ: Նա Հայաստանի խնամատարության, նպաստների հանձնաժողովի նախագահի տեղակալն է եղել: Մտել են գյուղերը, օգնության համար ընտանիքները ցուցակագրել, որ այնուր, ուտելիք, հագուստ բաժանեն: Ոչ մի կարիքավորի չի մոռացել, մեկի տեղ էլ երկու-երեքն է գրել, որ կարողանան փրկվել սովից, ոտքի կանգնել: Ինձ շատերն են պատմել, որ Ուսուբ բեկի օգնության շնորհիվ կարողացել են ընտանիքի գոյությունը պաշտպանել, փրկվել մահից: Նա լավ շրջապատ է ունեցել, հայ իշխանների հետ կապ է ունեցել: Աղա մարդ է եղել, ապրել է աղայի պես, բայց երբեք իր ունեցածով ուրիշին չի նսեմացրել: Նաև շռայլ, ձեռքը բաց մարդ է եղել, ճոխ հյուրասիրությամբ է պատվել իր

տուն եկողներին: Այնպիսի լավ, բարի անուն է ունեցել, որ մինչև հիմա էլ խոսում են այդ մասին: Եթե մեկը մեկին անիծում է, ասում է՝ Ուսուր բեկի օրինամբը քո վրա չլինի: Եթե մեկը մեկին օրհնում է, ասում է՝ Ուսուր բեկի օրհնամբը քո, քո ընտանիքի վրա լինի: Ես 82 տարեկան եմ, բայց մնամ խոսքեր ուրիշ մարդկանց մասին չեմ լսել:

Ցեղապետերի տոհմի հետնորդներից է Ա. Գոգեի՝ վերը նշած բանաստեղծ Ասկարե Բոիկը: Նա ծնվել է 1941թ. Ապարանի Ղուդաղսազ (Ռիա-Թազա) գյուղում: 1966-ին ավարտել է հայկական գյուղատնտեսական ինստիտուտը, աշխատել հողագիտության և ագրոքիմիայի գ/հ ինստիտուտում: 1975-ին պաշտպանել է ատենախոսություն և ստացել տնտեսագիտության բեկնաձուլի աստիճան: Հրատարակել է բանաստեղծությունների ժողովածուներ, դարձել Հայաստանի գրողների միության անդամ²⁵⁷: Ա. Բո-

իկին էլ պատանի հասակից հուզմունք են պատճառել անվանի նախնիների մասին պատմությունները, տոհմաձուլի նշանավոր ճյուղերը: Նա էլ հանդիպել է Ֆայզո Բեկին, որ 20-րդ դարասկզբի ծնունդ էր, և փորձել ինչ-ինչ մանրամասներ ճշտել ցեղակիցների անցած ճանապարհից:

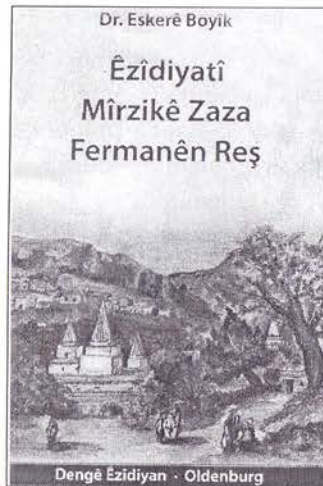
257. **Ասկարե Բոիկի** կենսագրական տվյալները քաղել ենք *Հ. Խաչատրյանի* կազմած «Գրական տեղեկատուից» (Երևան, 1986): Մեր էլեկտրոնային հասցեով ստացված նրա համառոտ կենսագրականի փաստերը գրեթե նույնն են: Նպատահարմար ենք գտնում մեջքերել նամակի ավարտը. «Պապիս մասին իմացել եմ նրան տեսողներից, ժամանակակիցներից: Մայրս նրա հետ աքսորում էր եղել, բայց այդ մասին գրեթե չէր խոսում, քիչ էր պատմում, խուսափում էր: Ճիշտն ասած՝ մարդիկ վախճնում էին անգամ 1960-ական թթ. այդ մասին խոսել: Բանաստեղծությունների իմ առաջին գրքույկը լույս է տեսել 1965 թ., 1985 թ. դարձել եմ ՍՍՀՄ ԳՄ անդամ: 1993 թվից որոշ պատճառներով մեկնել եմ Հայաստանից: Այժմ բնակվում եմ Գերմանիայում»: Մ.Մ.:

«Այս էլը՝ ցեղը, եզդիների հին ու հայտնի ցեղերից է: Նրա երևելի ներկայացուցիչ Ֆայզո բեկը 26 նախնիների²⁵⁸ անուն էր տալիս, որոնք անցյալում դեկավարել են ցեղը: 1980 թվականին արդեն 85-ն անց էր Ֆայզո բեկը: Անցած դարասկզբին սովորել էր Ջոր գյուղի դպրոցում: Պատմում էր, որ իրենց նախնիներն ապրել են Այնթապում, Մարիադում: Դրանից առաջ որտե՞ղ են բնակվել՝ չէր հիշում: Այս էլի առաջնորդների և սիպկի ցեղի առաջնորդ Մլեման աղայի միջև թշնամություն է ծագում: (Այն ժամանակ սիպկիները դեռևս եզդիականության հետևորդ էին, քե ոչ՝ չէր հիշում): Օսմանյան կառավարությունը նրանց նկատմամբ բռնաճնշումներ է կատարում, և հասընիները ստիպված թողնում են իրենց գյուղերը ու զաղթում դեպի Բայազետ, տեղավորվում լքված բնակավայրերում: Սակայն այստեղ էլ անօրինականությունները շարունակվում են: Եվ հասընիների աղան, տեսնելով ճար չկա, Օսմանյան կայսրությունում ուր էլ ապրեն՝ ճնշումներից չեն պրծնելու՝ փրկության ուղիներ է որոնում:

258. Ցեղապետերի գերդաստանում պահպանում են տոհմի 26 առաջնորդների անունները: Ըստ մեզ տրված ցուցակի՝ հասընիների ցեղապետերի ծագումնաբանությունը հետևյալ հերթականությունն ունի.

1. Ղաթրմ աղա	14. Օզման աղա
2. Բրահիմ աղա	15. Գաուդ աղա
3. Հասան աղա	16. Խրդր աղա
4. Իսմայիլ աղա	17. Հասան աղա
5. Ամար աղա	18. Մահմուդ աղա
6. Ուսուր աղա	19. Բաբր աղա
7. Թամըր աղա	20. Գաուդ աղա
8. Միրզա աղա	21. Ղալանդար աղա
9. Սալիմ աղա	22. Օզման աղա
10. Ռասուլ աղա	23. Հասան աղա
11. Քամըլ աղա	24. Թամըր աղա
12. Սալիմ աղա	25. Հասան աղա
13. Մահմուդ աղա	26. Ուսուր բեկ

Հաստատել կամ՝ ոչ, դժվար է: 18-րդ դարից՝ Մահմուդ աղայից սկսած՝ համընկնում է **Ս. Եղիազարովի** գրքում **Հասան աղա** կրտսերի ներկայացրած ցանկին: Անունների կրկնությունները՝ 4 Հասան աղա, 2-ական Թամըր, Ուսուր և այլն, հասկանալի փաստեր են: Ո՞վ է կազմել, ո՞ր դարից է սկիզբ առնում ցեղապետերի տոհմը, մնում է գաղտնիք, մնում է պատմության անթափանց վարագույրի հետևում:

Ա. Բոիկի
«Եզդիականություն. Միզկե
Չազա.Սև վճիռներ» գիրքը

Ա. Բոիկն իր պապի մասին շատ պատմություններ լսել է Ֆայզո բեկից, նրա հետ ճշտել տոհմի անցած ճանապարհի որոշ մանրամասներ։ Ուսուր բեկի տոհմի շառավիղներից Շամիրամուն և Հայաստանի եզդիական համայնքում հարգված անձնավորություն էր նրա թոռը՝ Սուտո Ամարյանը։ Ծնվել է 1959-ին։ 1985թ. ավարտել է Երևանի պետական գյուղատնտեսական ինստիտուտի մեխանիկայի ֆակուլտետը։ Մեկ տարի ծննդավայր Շամիրամուն աշխատելուց հետո 1986թ. նշանակվել է Արուճի միացյալ գյուղխորհրդի նախագահ։ Այդ ժամանակ, Արուճից գատ, նույն վարչական տա-

Սուտո Ամարյան

Գաղտնի որոշվում է և մի քանի մեծամեծների՝ Սմոյե Այլոյին, Օզմանե Մախտոյին, Մստոյե Կալոյին ուղարկում են Թիֆլիս՝ Կովկասի փոխարքայի մոտ²⁵⁹։ Վերջինիս հետ բանագնացները պայմանավորվածություն են ձեռք բերում, թույլտվություն ստանում՝ տեղափոխվելու Սուրմալու՝ Ռուսաստանի սահման։

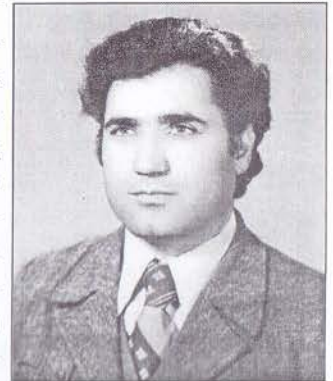
Ուսուր բեկը էլի վերջին ու արժանավոր դեկավարն էր (խորհրդային իշխանության օրոք վերացավ նման գործունեությունը)։ Ուսուր բեկի անվան հետ են կապված ազգանվեր շատ գործեր։ Ոչ միայն հաղորդները, այլև մնացած եզդիները սիրով ու երախտագիտությամբ են հորվում նրա անունը»²⁶⁰։

259. Կովկասի փոխարքայությունը Թիֆլիսում հիմնվել է 1844թ.։

260. Մեջբերումը համառոտաձև պատմություն է Ա. Բոիկի «Եզդիականություն...» գրքից։

լածքում ընդգրկված էին նաև Շամիրամի, Շերամի և թիվ 2 խորհրդային տնտեսությունները։ Լավ աշխատանքի շնորհիվ արժանացել է բնակչության սիրուն ու հարգանքին։ Սուտո Ամարյանը զգալի օգնություն է ցուցաբերել 1988թ. Սպիտակի երկրաշարժից տուժածներին, Արցախյան հեղափոխության օրերին ակտիվորեն մասնակցել կամավորական ջոկատների կազմակերպմանը, ամեն կերպ օժանդակել եզդի ազատամարտիկներին։ Ցավոք, շուտ՝ 2002 թվականին, ավտովթարի հետևանքով հեռացավ կյանքից։

Գերդաստանի արժանավոր զավակներից էր Ֆայզո Համոյանը։ Նա բեկ կարճ ապրեց, ընդամենը 55 տարի, սակայն թողել է լավ, բարի անուն։ Մովորել է Շամիրամի միջնակարգ դպրոցում, 1968թ. ընդունվել Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ռադիոֆիզիկայի ֆակուլտետ։ Այն ավարտելուց հետո աշխատել է Ֆիզիկայի ինստիտուտի Աշտարակի մասնաճյուղում, որպես կրտսեր գիտափորձերի, դրսևորել փայլուն ընդունակություններ։ Սակայն թողել է գիտության ոլորտը և 1985թ. աշխատանքի անցել հայրենի Շամիրամում։ Տեղակառն խորհրդային տնտեսության փոխտնօրենն էր։ Համագյուղացիները հարգել են Ֆայզո Համոյանին, դժվար պահերին միշտ դիմել նրան՝ վստահ լինելով, որ օգնության ձեռք է մեկնելու։ Նա հպարտությամբ էր հիշում մեծ պապին՝ Ուսուր բեկին, շարունակում էր նախնիների ավանդույթները։ Ֆ. Համոյանի հարկի տակ հաճախ հյուրընկալվում էին ակադեմիկոս Գևորգ Ղարիբջանյանը, Կանայան գերդաստանի ներկայացուցիչներ, ճանաչված հայ գիտնականներ։

Ֆայզո Համոյան

ՇԱՄԻՐԱՄ

Շամիրամ գյուղի ներկայի բնակչության նախնիներն այստեղ հաստատվել են 1919թ. վերջերին: Նրանք հասընիների 62 ծխեր էին: Այս քիվն է 1922թ. Խորհրդային Հայաստանում անցկացված գյուղատնտեսական մարդահամարի փաստաթղթերում, որոնք պահպանվում են Հայաստանի ազգային արխիվում: Ըստ Չ. Կորկոտյանի հրապարակման՝ 1919թ. էջմիածնի գավառի Սամաղար գավառամասի Շամիրամ գյուղը դատարկ էր, իսկ 1922թ. ուներ 435, 1926-ին՝ 583, 1931-ին՝ 709 եզդի բնակիչ:

Տեսարան Շամիրամ գյուղից

Շովի մակերևույթից 1163 մետր բարձր Շամիրամը գտնվում է 61045'30" աշխարհագրական երկարության և 40016'32" աշխարհագրական լայնության աստիճանում: Մա էր երկրագնդի վրա, Հայաստան աշխարհում, այն կետը, որ դարձավ սինակցի եզդիների բնօրրանը:

«Շամիրամը Հայաստանի եզդիների մայրաքաղաքն է», - ասում է գյուղապետ Մրազ Բրոյանը, մի քիչ հումորով ու մի քիչ՝ լուրջ: Արագածոտնի մարզի վարչական տարածքում գտնվող այս գյուղը մոտ 1700 բնակիչ ունի, 99 տոկոսը՝ եզդի: Հիմնական զբաղմունքը՝ անասնապա-

հուրյուն և հողագործություն: 1919-1920թթ., երբ առաջին ընտանիքներն Ուսուր բեկի գլխավորությամբ եկան այստեղ՝ լքված, ամայի բնակավայր, այն ժամանակ ևս Շամիրամ էր գյուղը կոչվում: Չ. Կորկոտյանը²⁶¹ նշում է նաև՝ Շամիրան: Գուցե ավելի ճիշտ էր վերջին անվանաձևը՝ մնացած, քերես, նախկին մուսուլման քուրդ բնակիչներից, քանի որ ասորական պազշոտ քաղուհու անունը համահունչ չէ նոր բնակիչների՝ եզդի ժողովրդի պատմությանն ու առասպելներին: Ասենք,

Ամենափրկիչ կորդի մոտ

որ գյուղից հարավ, ծորագլխին մ.թ.ա. 2-րդից 1-ին հազարամյակների հուշարձանախումբ կա: Հնավայրն անվանում են Շամիրամի բերդ, որը մոտ 10 հեկտար տարածք է զբաղեցնում: Հնավայրում պեղումներ է կատարել Թորոս Թորամանյանը, իսկ 1975-ից, պարբերաբար, հուշարձանախումբն ուսումնասիրել է Երևանի պետական լիսնայանի հնագիտական արշավախումբը և հայտնաբերել մեծարժեք նյութեր:

Նախալեռնային Շամիրամ գյուղը Երևանից հեռու է 55, Աշտարակ մարզկենտրոնից՝ 25 կմ: Հողատարածքների մեծ մասն այստեղ ոռոգելի դարձավ, երբ 1968-ին սկսեց գործել Արգնի-Շամիրամ ջրանցքը: Մակայն, ինչպես ամենուր, այստեղ էլ եզդին իր ընտանիքի եկամուտն ապահովում է անասնապահությամբ՝ կով ու ոչխար պահելով:

261. **Չ. Կորկոտյան**, Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում, Երևան, 1932թ.:

Ուսուր բեկի հետնորդները գյուղի կենտրոնում 1996 թվականին կառուցել են սրբավայր, ուր կանգնեցված Ամենափրկիչ կոթողը Լալեշում գտնվող կոթողի կրկնօրինակն է՝ հայկական տուֆով: Այն պատված է քանդակներով, որոնք ներկայացնում են եզդիական դավանանքի խորհրդանշանները:

Ուսուր բեկի անվան դպրոցի մուտքը

Շամիրամում դպրոցը գործում է 1920-ական թվականներից: Նախ՝ տարրական էր, ապա դարձավ միջնակարգ: 1970-80-ական թթ. 400-500 աշակերտ է հաճախել կրթօջախ: Սակայն սկիզբ առած արտագաղթը ինչպես հանրապետության այլ բնակավայրերում, այստեղ ևս կրճատեց երեխաների թիվը: Ներկայումս մոտ 100 սան ունի Շամիրամի հիմնական դպրոցը: Այս կրթօջախում են սովորել Ուսուրյանները, և նրանց մեծ ցանկությունն էր, որ դպրոցը կոչվի պապի՝ Ուսուր բեկի անունով: 2003թ. դեկտեմբերի 18-ին համայնքի ավագանին, 2004-ի ապրիլի 3-ին դպրոցի մանկավարժական խորհուրդն իրենց նիստերում որոշում կայացրեցին Շամիրամի «հիմնական դպրոցը անվանակոչել եզդիների ազգային հերոս, եզդի ժողովրդի արժանի զավակ Ուսուր բեկ Թեմուրյանցի անունով»: Հիմք ընդունելով այս որոշումները և ՀՀ կրթության և գիտության նախարարի 20.05.2004թ. համաձայնությունը՝ Արագածոտնի մարզպետ Գ.Գյոզալյանը 2004թ. հունիսի 14-ին որոշում (թիվ 41) կայացրեց «Շամիրամի հիմնական դպրոցը անվանակոչել եզդի ազգի արժանի զավակ Ուսուր բեկի (Թեմուրյանցի) անունով»:

Ուրախությամբ մեծ էր: Մաջիթ բեկ Ուսուրյանը որդիների, ազգականների հետ հանդես եկավ նախաձեռնությամբ. նորոգել դպրոցի մուտքը, տեղադրել Ուսուր բեկի նկարով հուշաքար, նոր ցուցանակներ փակցնել: Իսկ մուտքի սրահում նա որոշեց կանգնեցնել Ուսուր բեկի և Կոմիտասի կոմպոզիցիոն քանդակները, որպես հայ և եզդի ժողովուրդների բարեկամության խորհրդանիշ:

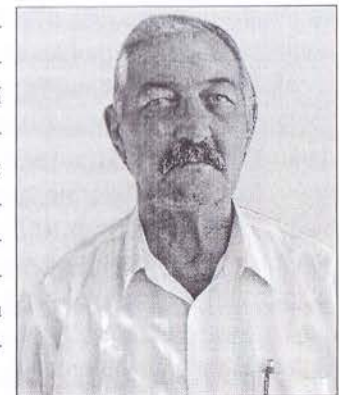

Խուդո Ալիյան

Ուսուր բեկը պատգամել է ամեն ինչ անել հայկական պետականության ամրապնդման համար՝ դրա հետ կապելով եզդի ժողովրդի գոյությունը:

Շամիրամի Ուսուր բեկի անվան դպրոցում արդեն չորս տասնամյակից ավելի հայոց լեզու և գրականություն է դասավանդում Զադա Ուսուրյանը, որ գյուղի ամենասիրված ու հարգված մանկավարժներից է: 2011թ. սեպտեմբերից նա շամիրամցի երեխաներին ուսուցանում է նաև եզդիերեն լեզու: Վաստակաշատ մանկավարժն իր ժողովրդի պատմության նվիրյալներից է, նա ևս մեծ ուրախություն ապրեց, երբ կրթօջախը կոչվեց բեկի անունով:

«Հասրնիների էլը և նրա աղաների պատմությունը գալիս է հնագույն ժամանակներից»:

Զադա Ուսուրյան

րից: Աղայական տան 26 ապուսպալեր ժառանգաբար ղեկավարել են էլը, աչքի ընկել իրենց ազգանվեր գործունեությամբ ու բարի նկարագրով,- ասում է Զադա Ուսուրյանը:- Հասան աղան ուսումնաստենչ անձնավորություն է եղել: Որպեսզի եզդիներն իրենց երեխաներին ուղարկեն հատուկ եզդիների համար բացված դպրոցներ, օրինակ ծառայելու համար, որ ինքը բարձր է գնահատում կրթությունը, իր որդուն՝ Ուսուր բեկին, ուղարկում է Էջմիածնի ճեմարան: Այստեղ շատ ու շատ երեւելիների շարքում Ուսուր բեկի դասընկերն է եղել նաև մեծն Կոմիտասը: Իսկ մինչ այդ եզդի հոգևորականությունը դեմ էր կրթության ստանալուն: Պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ մահմեդական դպրոցներում կրթություն ստացած որոշ եզդի երեխաներ կորցրել էին իրենց ազգային դեմքը, փոխել հավատքը: Մահմեդական կրթօջախներ հաճախող երեխաները, փաստորեն, կանգնած էին կրոնափոխ լինելու վտանգի առաջ: Այս վախն է եղել մեր հոգևորականության՝ կրթությունը պիղծ համարելու պատճառը:

Ուսուր բեկի անմիջական ղեկավարությամբ էլը կազմակերպված արտագաղթում է Արևելյան Հայաստան: Նա յուրաքանչյուր ընտանիքի, յուրաքանչյուր անձի հանդեպ ցուցաբերում է հայրական վերաբերմունք, տառապում իր էլի ցավերով և ուրախանում նրա հաջողություններով: Այս նվիրվածությունը տեսնելով է, որ բոլոր եզդիները՝ մեծ ու փոքր, նրան սկսում են դիմել Կակո (Հայրիկ) անունով: Դեռևս երիտասարդ՝ իր գործունեությամբ նա վայելում էր ամբողջ ժողովրդի սերն ու համակրանքը: Իսկ պատմության մեջ հազվադեպ են պատահել մարդիկ, որոնց այդպիսի մեծարանքով են վերաբերվել և կոչել Հայրիկ անունով:

1960-ական թվականներին, երբ սովորում էի Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտում, ինձ գրաբար էր դասավանդում արժանահիշատակ Խաչատուր Կանայանը՝ Դրոյի հորեղբորդին: Քննության ժամանակ, երբ հարգարժան պրոֆեսորն իմացավ, որ եզդի են և այն էլ՝ Հասան աղայի, Ուսուր բեկի էլից, շատ ուրախացավ: Հարցուփորձ արեց մեթոդից, գյուղի կյանքից, ասաց, որ լավ ճանաչել է Ուսուր բեկին, մտերիմ է եղել նաև նրա եղբայրների հետ: Հաճախ են հանդիպել, բարեկամություն արել, երբ ապրել են Սուրմալուում: «Տղա ջան,- ասաց,- ձեր էլի աղաները, ժողովուրդը վաղուց են իրենց «քննությունը» հանձնել: Հեյ գիտի օրեր,- հուզված շարունակեց պրոֆեսորը,- ի՞նչ մտերիմ էին մեր ընտանիքները: Ափսոս, շուտ թռավ ժամանակը...,- նրա աչքերում ես

արցունքներ տեսա և ինքս էլ հուզվեցի: Իհարկե, շատ տպավորիչ էր ինձ համար, որ իմ մեծանուն դասախոսը՝ պրոֆեսոր Խ. Կանայանը այդքան ցերմությամբ էր խոսում Ուսուր բեկի, մեր էլի մասին: Այսօր շատ եզդիներ ի հիշատակ Ուսուր բեկի իրենց երեխաներին անվանակոչում են Ուսուր: Հավերժ փառք ու պատիվ Ուսուր բեկին, նրա մտերիմներին ու ճանաչողներին: Թող նրանց ազգանվեր հոգին դրախտի բաժին դառնա»:

Շամիրամում կրթօջախի անվանակոչման, Կոմիտասի և Ուսուր բեկի արձանների բացման առիթով անցկացվող տոնակատարությունը շարունակվեց Մաջիթ բեկ Ուսուրյանի տանը, ուր հյուրերի, տոնակատարության մասնակիցների համար եզդիական ազգային հյուրասիրություն էր կազմակերպվել. չամչով փլավ, խաշլամա, սաջի վրա տապակած գառան միս, խնոցու թարմ կարագ և թան: Առատ սեղանների շուրջ մարդիկ հիշեցին, մեծարեցին ցեղապետերի տոհմի վերջին մոհիկանին՝ Ուսուր բեկ Թեմուրյանին, ում անունն ու գործը ապրելու են այնքան, որքան նրան ծնած ժողովուրդը:

Կրթությունն ու լուսավորությունը բարձր գնահատող Ուսուր բեկի կյանքում 1919թ. սեպտեմբերին մի փոքրիկ, սակայն հետաքրքրական իրադարձություն է կատարվել. մասնակցել է Էջմիածնի գավառի Աղավմատուն գյուղի նորաբաց դպրոցում կազմակերպված միջոցառման: Խորհրդարանի պատգամավորին այնտեղ են հրավիրել ոչ պատահաբար: Նախ՝ որ Ուսուր բեկը կրթության ջատագով էր և հետո՝ Աղավմատուն դպրոցում սովորում էին և հայ, և եզդի երեխաներ: 92-ամյա վաղեմության դեպքերը հիշողը, վերապատմողը հիշյալ դպրոցի իմնադիր-տնօրեն Գեղամ Զոհրաբյանի որդին է՝ 90-ամյա նյարդավիրաբույժ, Եվրոասիական նյարդավիրաբուժական ակադեմիայի ակադեմիկոս, ՌԴ բժշկական ակադեմիայի նյարդավիրաբուժական ինստիտուտի պատվավոր պրոֆեսոր, ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ Սուրեն Զոհրաբյանը: Նա պատմությունը լսել է հորից և փորձել է այն վերարտադրել: Վերնագրել է այսպես. «Ուսուր բեկը՝ մեծ հումանիստ»²⁶²:

262. *Ս. Զոհրաբյանի* հուշը միակն է գրքում, որ մեզ տրվել է գրավոր՝ ձեռագիր տեսքով: Ներկայացնում ենք խմբագրական անհրաժեշտ միջամտություններով: *Մ.Մ.*

Սուրեն Չոհրաբյան

ները բաց էին լինելու ոչ միայն Ադալմատուն, այլև հարևան գյուղերի երեխաների առաջ, անկախ ազգությունից: Իսկ Ադալմատուն հարևանությամբ շատ եզդիներ էին ապրում: Ուսուր բեկը, որ խորհրդարանի պատգամավոր էր, տեղյակ լինելով վարժապետ Գեղամի ձեռնարկմանը, ցանկություն է հայտնում հանդիպել և ծանոթանալ նորաբաց կրթօջախին: Հանդիպումը տեղի է ունեցել 1919թ. աշնանային մի օր: Առավոտյան, 6-7 հեծյալների ուղեկցությամբ, Ուսուր բեկն իր գորշ, հիսնայի արաբական ձիով հասնում է Ադալմատուն: Թանկագին հյուրին ընդունելու համար Գեղամ Չոհրաբյանի տան առաջ, բավական երկար տարածության վրա, գորգեր էին փռել: Բեկը, չհասած գորգին՝ իջավ ձիուց, սանձը հանձնեց օգնականին և գորգածածկ հատվածն անցավ ոտքով, ողջունելով հավաքված հայ և եզդի գյուղացիներին: Տան առաջ նրան ղիմավորեցին նոր թխած տաք լավաշով և խաբժի տեսակի խաղողից պատրաստված սպիտակ գինիով: Բաժակ բարձրացնելով՝ Ուսուր բեկը շնորհակալություն հայտնեց բարեկամաբար ղիմավորելու կապակցությամբ և, խմելով գինին, շքախմբի հետ մտավ տուն: Թեպետ հյուրասիրության սեղանն արդեն պատրաստ էր, բեկը, սակայն, ցանկություն հայտնեց նախ դպրոց գնալ, ծանոթանալ երեխաներին: Ծանապարհին Ուսուր բեկին հաճելի անակնկալ էր սպասում. մի քանի տների առաջ մարդիկ սեղաններ էին դրել, լի՝ մրգերով, թխվածքներով և գինիով: Բեկը մի քանի րոպե կանգ առավ, օգտվեց հյուրասիրությունից և, փոխադարձ բարի մաղթանքներից հետո, գնաց դպրոց: Դպրոցը մեծ չէր, սակայն կարող էր նպաստել գրագիտության տարածմանը գյուղում, և ուրախալի փաստ էր բեկի համար, որ

«Վարժապետ Գեղամը՝ Գեղամ Զոհրաբյանը, Էջմիածնի շրջանի Ադալմատուն գյուղի դպրոցի հիմնադիրը և տնօրենն է եղել: 1918 թվականին, երբ ծանր օրեր էին Հայաստանի համար, երբ նոր էին ավարտվել կռիվները բուրքերի դեմ, և Հայաստանը անկախություն էր հռչակել, հայրս՝ վարժապետ Գեղամը ղիմեց մի շարք բարձր ատյաններ և կարողացավ Էջմիածնի գավառում բացել առաջին դպրոցներից մեկը անկախության շրջանում: Կարևոր պայման էր այն, որ դպրոցի դռ-

կրթօջախն ուներ եզդի աշակերտներ: Բեկի համար անակնկալ էր նաև, երբ երեխաները ողջունում, արտասանում ու երգում էին երկու լեզվով՝ հայերեն և եզդիերեն:

Այնուհետև նրանք վերադարձան տուն ու նստեցին ճաշկերույթի: Ջերմ, բարի մթնոլորտում հնչել են կենացներ, հայ և եզդի ժողովուրդների բարեկամական կապերի մասին խոսքեր: Իհարկե, առանձնահատուկ ձևով խմվել է բեկի կենացը, այն մարդու, ով եզդի ժողովրդի բանիմաց և խելացի ղեկավարն էր, հարգված նաև հարևան ազգերի կողմից: Նա՝ բեկը, այն գործիչն էր, որ իր ժողովրդին հուզող հարցերը բարձրացնում էր պետական և կառավարական ատյանների, պաշտոնյաների առաջ²⁶³: Եզդիները և նրան ճանաչող մարդիկ մեծ հարգանքով էին խոսում Ուսուր բեկի մասին, առանձնապես այն բանի համար, որ լինելով համարձակ զինվորական՝ միշտ քարոզում էր խաղաղություն ինչպես եզդիների, հայերի, այնպես էլ մյուս ազգերի մեջ: Վերջում ելույթ է ունեցել բեկը: Նա ասել է.

«Ես գիտեի, որ հարևաններ ենք, ապրում ենք խաղաղ ու համերաշխ, բայց երբեք չէի սպասում, որ դուք՝ գյուղի ղեկավարները և գյուղացիները, այդքան սիրով կվերաբերվեիք մեր ազգակիցներին: Ես հիացած եմ դպրոցի գործունեությամբ: Պարզ է՝ մեծ ջանքեր են պահանջվել Հայաստանի համար այս դժվարին, ծանր ժամանակներում նման դպրոց բացելու:

Ուսուր բեկի խոսքն ընդունվել է ջերմ ծափերով: Ապա բեկը հրաժեշտ է տվել և լավ տրամադրությամբ իր ուղեկիցների հետ մեկնել Ադալմատուն գյուղից»:

Ուսուր բեկի մասին հետաքրքիր հուշեր է պատմում շամիրամցի 86-ամյա Բյարամ Խուրդյանը, մարդ, որ տեսել, լսել է բեկին: Ավելի քան 30 տարի նա եղել է գյուղխորհրդի նախագահը և ժամանակին Շամիրամը շեն դարձնելու որոշակի քայլեր է ձեռնարկել, հիշարժան գործեր իրականացրել: Նա լավ գիտի՝ թե գյուղին, թե նրա բնակիչներին որքան նվիրված էր Ուսուր բեկը:

«Ես ծնվել եմ 1926 թվականին: 8-9 տարեկան էի, երբ Ուսուր բեկն ապրում էր, ու լավ հիշում եմ նրան: Մեծ մարդ էր, արդեն՝ հիվանդ, վա-

263. Ասել է՝ Ուսուր բեկը պատգամավոր է, փաստ, որը թեև չի նշել Ս. Չոհրաբյանը, սակայն հասկանալի է:

Քյարամ Խուրդյան

տառադջ, Չեկայի բանտում ամիսներով մնացել էր ու շատ տառապանքներ տեսել: 1932 թն 33 թիվն էր, ձիով գյուղ մտավ: Բանտից դուրս գալուց հետո գնացել էր Ֆերիկ, իմ հորեղբոր տղան նրան ձիով տարել էր Նազե Էֆենդիի տուն: Մի գիշեր մնացել էր, իսկ հաջորդ օրը գյուղ եկել՝ Շամիրամ: Նա անընդհատ խոսում էր Դրոյի, Անդրանիկի մասին, իրար հետ ընկերներ էին եղել, իրար հետ կռվել թուրքերի դեմ: Ուսուր բեկը մեր մեծերին պատմում էր նաև իր բանտային կյանքից: Ասել է, որ ոչ ինքը, ոչ էլ

մյուս արտոբաժները ժողովրդի թշնամիներ չեն, չէին էլ կարող լինել: Պատմել է Ջհանգիր աղայի, Խանջյանի մասին: Ուսուր բեկին օգնել է տուն դառնալ Աղասի Խանջյանը: Նա Ջհանգիր աղային, մյուսներին էլ կազատել, եթե Բերիան գլուխը չուտեր: Հազար ողորմի նրան, մեր բոլոր անցավորներին:

Մի հետաքրքիր պատմություն եմ լսել հորիցս: 1915-17 թվերի կոտորածների տարիներին է դեպքը եղել: Թուրքերը հարձակվել են մեր գյուղի վրա, մերոնք փախել են: Չմեռվա ցրտին գնացել են էս կողմ, էն կողմ, վերջը թուրքերը բռնել են նրանց: Հանձնել են գյուղի քոխավին, որ իսկի մերոնց, փակել են մի մարագում ու գնացել: Եզդիները հաջողացրել են փախչել, սակայն էդ զինված քոխավեն ձիով ընկել է հետևներից ու բռնացրել: Մտածել են՝ վերջ, էլ փրկություն չկա, բայց հանկարծ զինված հեծյալների մի խումբ է հայտնվել: Պարզվել է՝ Գարեգին Նժդեհն է իր ձիավորներով: Ասել են՝ մենք եզդի ենք, Ուսուր բեկի ցեղից ենք: Նժդեհը բռնել է քոխավի մագերից ու ձիուց գետին գորել, հրացանն ու ձին վերցրել է, մերոնց էլ ազատ արձակել: «Ուսուր բեկի ցեղը մեր բարեկամն է», - ասել է նա: Հայրս միշտ ասում էր, որ կյանքով Նժդեհին է պարտական, եթե իր սիրտը բախտում է, կա, ուրեմն Նժդեհի խերն էլ մեջն է, Ուսուր բեկի խերն էլ:

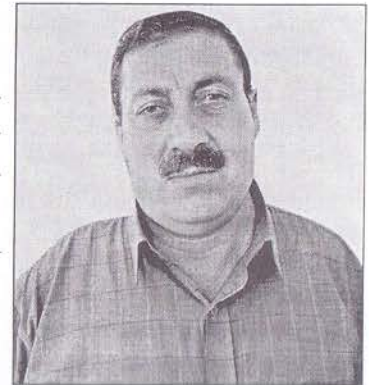
Ուսուր բեկին մենք Կակո՝ Հայր ենք ասում, սրբացնում ենք: Իրոք որ սուրբ մարդ էր նա: Ուսուր բեկն է Դրոյի խորհրդով իր ցեղը հավաքել ու եկել է այստեղ: Սկզբում Արարատյան դաշտի տարբեր գյուղերում են եղել, հետո եկել են Շամիրամ: Ուսուր բեկը լավ էր վերաբերվում բոլոր

նրանց, ովքեր ժողովրդի հետ լավ էին վարվում, խղճով էին, չէին խաբում, այլ օգնում էին, ձեռք մեկնում դժվար պահերին: Նա Աստուծո անունից միշտ օրհնում էր այդպիսի մարդկանց: Այսպիսի մարդ էր Ուսուր բեկը, որս համար էլ բոլորը երդվելիս ասում են՝ Կակոյի գերեզման»:

Շեխ Ալիխան Ալիյան.

- Մեծ կարևորություն ունի կրոնը եզդիների համար: Անհիշելի ժամանակներից մենք արևապաշտ ենք եղել ու երևի աշխարհում այն եզակի ժողովուրդներից ենք, որ միշտ հավատարիմ ենք մնացել մեր դավանանքին: Մեր ժողովրդի ամենանշանավոր զավակներից է Ուսուր բեկը, անառարկելի հեղինակություն ունեցող առաջնորդ, ով իր ապրում կյանքում միշտ եղել է կրոնի պաշտպանը, արել այնպես, որ շեխերի, փիրերի հանդեպ հարգանք ու պատիվ լինի: Փիր - նշանակում է արարող, ստեղծող, շեխ-հոգևոր առաջնորդ: Ուսուր բեկն այնքան է հարգել հոգևորականներին, որ անգամ կուսցել, երեխա տարիքի շեխի ձեռքը համբուրել է: Նա միշտ ուշադրություն է դարձրել, որ սրբերի օջախի հանդեպ ակնածանք լինի, որ կատարվեն կրոնական բոլոր արարողությունները: Սակայն նա, իբրև աղաների ընտանիքի անդամ, ցեղի առաջնորդ, իրավունք է ունեցել պատժել այն փիրերին և շեխերին, ովքեր կրոնի, դավանանքի, ազգային ավանդույթների դեմ մեղանշումներ են րույլ տվել, ոչ հարիր պահվածք ունեցել: Այդպիսիներին իրավունք է ունեցել ոչ միայն զրկել իր կոչումից, այլև արտաքսել գյուղից: Չի ներվել վաշխառությունը, շնությունը, խաղախությունը, անհավատարմությունը և մարդկային մյուս արատները: Նման արարքներ գործած անձանց նկատմամբ աղաների ընտանիքն իրավունք է ունեցել ասախ (մեկուսացում) դնել: Նրանց տուն ոչ մատաղ են տարել, նրանց ոչ մատաղի կանչել, ոչ որևէ իրավերքի կամ հուղարկավորության թույլ տվել մասնակցելու:

Մեր մեծերը պատմել են, որ Ուսուր բեկի հորդորով մեր պապենական տուն ամեն եզդի տարեկան պարտավոր էր մի ոչխար կամ որևէ նվեր տանել, տան սրբի դեմ մատաղ մորթել, աղոթել՝ իրենց նպատակի կա-

Շեխ Ալիխան Ալիյան

տարման համար: Առ այսօր ոչ միայն եզդիներ, այլև օտարազգի մարդիկ գալիս են մեր տուն, մատաղ անում, աղոթում Շամսի սրբի դեմ: Որպես շատ զորավոր սրբի: Եվ քանի որ Շամսի սուրբը մուրազատու է, աղոթողների, մատաղ անողների ցանկությունը կատարվում է: Մեր տուն գալիս են նաև հիվանդներ, մատաղ անում և ապաքինվում են:

Կրոնի, դավանանքի հանդեպ ակնածանքը, հավատարմությունը հազարամյակների խորքից է գալիս, մեր ազգի մեծերի պատգամն է և այն պարտավոր ենք միշտ կատարել:

Հայաստանի հողում Ոսուր բեկի հիմնադրած նոր գյուղը՝ Շամիրամը, արդեն ինը տասնամյակ բնօրրան է Ոսուրյանների, նրանց բազմաթիվ ազգակիցների համար: Ու երիցս թանկ է, հարազատ Ոսուրյանների, բոլոր եզդիների հոգուն, քանի որ այստեղ է Ոսուր բեկի շիրիմը՝ բազալտե տպավորիչ կիսանդրիով, այստեղ է Ոսուր բեկի անվան դպրոցը՝ խորհրդանշական հուշարձանով, այստեղ է լինելու եզդի ժողովրդի պատմության փառավոր էջերը դարձած ցեղապետերի տոհմի և նրա առաջնորդների անցած ճանապարհը ներկայացնող հուշասրահ-թանգարանը: Այն կրելու է ազգապետերից վերջինի՝ Ոսուր բեկի անունը:

ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅԱՆ ՉԱՅՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՅՎԱԶՅԱՆ
Հայկական հանրագիտարանի
գլխավոր խմբագիր, տնօրեն

ԲԱՆՏԱԿԻՑ ԵԶՂԻՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ես եզդիների հետ առնչվել եմ դեռևս ուսանողության տարիներին՝ 1960-ական թթ-ին, երբ սասունցի իմ ընկեր Լևոն Մարտիրոսյանի հետ այցելեցի նրանց գյուղ՝ Թալինի շրջանի Վերին Բազմաբերդ։ Նրանց հարևանները եզդիներ էին. ի միջի այլոց, մինչև օրս նրանք կան, ապրում են այդ գյուղում և բարեկամական հարաբերություններ ունեն հայերի հետ։ Ավելին, այդ գյուղից փոքր-ինչ վերև՝ Արագածի լանջն ի վեր, ամբողջովին եզդիաբնակ Սիչանլու գյուղն է՝ իր առանձնահատուկ վարք ու բարքով, սովորույթներով, նիստ ու կացով, որոնք, որքան հասկանում եմ հիմա, շարունակվում են մույնությամբ՝ ինչպես դարեր կամ հազարամյակներ առաջ, որովհետև եզդիները գտել են իրենց անխառն պահպանության ձևը. վերաբրտադրվում են ճիշտ այնպես, ինչպես, ասենք, հազար տարի առաջ։

Իսկ դրա գաղտնիքն այն է, որ նրանք՝ որպես էթնոս, ամբողջացել, մույնականացել են կրոնի՝ էզդիականության հիմքի վրա, և եզդի (եզդի) ծնվում են, եզդի չեն դառնում։

Իսկ էզդիականությունը միաստված կրոն է, որի գաղափարախոսությունն իր մեջ ներառում է հին իրանական զրադաշտականության, մովսիսականության, քրիստոնեության ու մահմեդականության տարրեր, որոնք իրենց վերջնական ձևակերպումն ստացել են XII դարում՝ մարգարե Շեխ Ադի Մուսաֆիրի կողմից։ Նրանց միակ Աստվածը (Խոդեն) ներ-

կայանում է երրորդությամբ՝ Թաուսե Մալաքի, Էզդիի և Շիհադի (Շեխ Ադիի) կերպարանքներով։

Ընդ որում, Շեխ Ադիի գերեզմանն ու դամբարանը, որ գտնվում են Իրաքի Մոսուլի շրջանի Լալեշ գյուղում, եզդիների գլխավոր սրբավայրն է, որտեղ ուխտագնացության են գնում բոլոր եզդիները։

Եզդիներն իրենց սեփական կրոնի ջատագովության պատճառով շարունակաբար հալածվել ու ճնշումների են ենթարկվել տարածաշրջանում տիրապետող կրոնի կողմից։ Այդպես՝ նաև իրենց պատմական հայրենիքում՝ Իրաքում, ու հարևան երկրներում, որտեղ ապրող քրդերի հիմնական մասը մահմեդականներ են և ձգտել են եզդիներին մույնպես պարտադրել իրենց կրոնը։

Այդ հողի վրա, չնայած այն բանին, որ նրանց էթնիկական արմատները մույնն են, քրդերը հալածել, հաճախ նաև կոտորել են եզդիներին, որի պատճառով եզդիների հարաբերությունները քրդերի հետ ավելի քան բշտամական են, իսկ այլ կրոնների, հատկապես նաև քրիստոնյանների ու հայերի հետ՝ արտահայտված բարեկամական։

XIX դարի սկզբներին այդ հալածանքներն այն աստիճան են սրվել Օսմանյան կայսրության և պարսկական տիրապետության մեջ, որ երբ Ռուսական կայսրությունն Այսրկովկասում տարածվելու արշավ սկսեց, եզդիներն անմիջապես կողմորշվեցին դեպի Ռուսաստան և իրենց բախտը կապեցին ռուսական զորքի հաղթանակի հետ։ Նախ Բարքլիի և Կախեթի թագավոր Հերակլ II-ի նախաձեռնությամբ փորձեցին միավորվել վրացիների ու ասորիների հետ՝ օսմանցիների դեմ։ Հայտնի է Հերակլ II-ի և մահմուդի ցեղի առաջնորդ Չոբան աղայի պայմանավորվածությունն այդ մասին։ Այդ մույն ժամանակ Սիիրտի շրջակայքի եզդիների առաջնորդ Միրզա աղան մի քանի անգամ նամակով դիմել է գեներալ Պասկևիչին և հայտնել ռուսներին միանալու իր ցանկությունն ու ակնկալել նրա աջակցությունը։

Օսմանցիների դեմ Հերակլ II-ի նախաձեռնած միավորումը տարբեր պատճառներով չի հաջողվել, բայց երբ Արևելյան Հայաստանը միացվեց Ռուսաստանին, եզդիների տարբեր ցեղեր տեղափոխվեցին Ալեքսանդրապոլի գավառ և բնակություն հաստատեցին Արագածի (Ալագյազ) լանջերին։ Այդ մույն ժամանակ Ռուսաստանի հովանավորությունն ստացել և Հայաստան են տեղափոխվել նաև հասենի (հասանի, հասրնի) ցեղի եզդիները։

Վերջիններս ուշագրավ են հատկապես այն առումով, որ Ալ. Պուշկինը 1829 թ. հանդիպել է նրանց ցեղապետի՝ ավագ Հասան աղայի հետ՝ դեպի Էրզրում իր ուղևորության ընթացքում («Ճանապարհորդություն դեպի Արգրում», 1835, հայ. հրատ.՝ 1937), իսկ Խաչատուր Աբովյանը բարեկամական կապեր է հաստատել նրանցից շատերի, մասնավորապես Թամիր (Թամուր, Թեյմուր) աղայի հետ և հարուստ նյութ հավաքել իր «Քրդեր և եզդիներ» (ԵԼԺ, հ. 8, էջ 243–278, 1958) ուսումնասիրության համար:

Հասենի ցեղի եզդիները նախապես բնակվել են Ալաշկերտի սանջակի Այնթապ գյուղում, որտեղից, քուրդ բեկերի ճնշմամբ դուրս մղվելով՝ տեղափոխվել են Բայազետի սանջակ: Այստեղ, սակայն, քուրդ առաջնորդ Բահլուլ փաշան, որ Քուրդիստանի հին ու հեղինակավոր ցեղի ներկայացուցիչներից էր, նրանց առջև պայման է դրել՝ կա՛մ մահմեդականություն ընդունել, կա՛մ 12 հզ. գլուխ ոչխար տուրք տալ Բայազետի միջնաբերդի կառուցման համար: Եզդիներն ստիպված տուրքն են տվել և մտածել այդտեղից տեղափոխվելու մասին: Ցեղի ավագները (Մուլյե Այո, Մստոն Կալո, Օսմանե Մահսո) գաղտնի մեկնել են Թիֆլիս և Կովկասի փոխարքայից ապաստան խնդրել: Ամռանն իրենց ոչխարներով տեղափոխվել են Սուրմալուի լեռները և մնացել այնտեղ:

1828 թ. օգոստոսին գեներալ-մայոր Պանկրատը գրավել է Բայազետն ու այնտեղ մնացել մինչև սեպտեմբեր: Իրավիճակից օգտվելով՝ հասենի եզդիների ցեղապետ Հասան աղան (կրտսեր Հասան աղայի պապը) անցել է ռուսների կողմը և խնդրել նրանց թույլտվությունը՝ իրենց նախկին բնակատեղի՝ Բայազետի սանջակ, տեղափոխվելու համար, իսկ նրա 100 հեծյալները միացել են ռուսական զորքին²⁶⁴:

Հասենի եզդիները հետագայում տեղափոխվել են Սուրմալուի գավառ՝ Սինակ լեռան ստորոտները, որը նրանց անունով հայտնի էր իբրև Հասենյան Սինակ: Այդ ժամանակ նրանք եղել են շուրջ 3300 հոգի, և Պուշկինը նրանց հյուրընկալվել է Սինակում: Այդ լեռան շուրջ հետագայում կազմավորվել է շուրջ 30 գյուղ, որոնցից Ասլանլուն եղել է ցեղի առաջնորդի որդի կրտսեր Հասան աղայի նստավայրը:

Հետաքրքրական է նաև հասենի անվան ստուգաբանությունը. գրող Ահմադի Գոգեն այն կապում է քրդերեն «հասն» բառի հետ, որը նշանակում է երկաթ, այսինքն՝ երկաթե, երկաթակուռ, որովհետև նրանք ոչ միայն քաջ էին, այլև դիմացկուն ու համբերատար:

264. *Аверьянов П. И.*, Курды в войнах России с Персией и Турцией, 1900, стр. 51–52.

Ընդ որում, հատուկ հարգանք են տաժել Թամիր աղայի նկատմամբ, նրա առաջնորդությունն ընդունել են բոլոր հասանյանները. «Երգվում են Թամիր աղայի գերեզմանով ու նրա ընտանիքով» արտահայտությունը եղել է իսկական երգում: Նրան համարել են «ոչ թե ժողովրդի աղա, այլ ժողովրդի հայր»²⁶⁵:

Իսկ Թամիր աղայի որդի Հասան աղան (ծնվել է 1842թ.) 1878–79թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում աչքի է ընկել իր բազմաթիվ քաջություններով ու պարգևատրվել Սբ Աննայի III և Սբ Ստանիսլավի III աստիճանի շքանշաններով: Նա 1877թ. ռուսական բանակում անցել է յունկերական ծառայություն, 1880թ. դարձել պրապորշչիկ, 1883թ. նշանակվել Սուրմալուի գավառի ցամաքային դիստանցիոն պահպանության պետ: 1884թ. ընտանեկան հանգամանքների բերումով ազատվել է ծառայությունից²⁶⁶:

Հասան աղան մահացել է առեղծվածային հանգամանքներում. ենթադրում են, որ նրան թունավորել են քնամիները, երբ Սանկտ Պետերբուրգից հրավերը ստացել և պատրաստվում էր մեկնել:

Նրա մասին երգեր են հյուսվել, որոնք մինչև օրս տարբեր առիթներով երգվում են: Ի միջի այլոց, աչքի ընկնող մարդկանց նվիրված նրանց երգերը և բովանդակության տարրերով, և մեղեդիով զգալի նմանություն ունեն հայ ազգային ազատագրական պայքարի մեր հերոսներին նվիրված երգերին:

Հասան աղայի վախճանից հետո հասենի ցեղն առաջնորդել է նրա որդի Ուսուր (Ուսուլ) բեկը, որը, եզդիների ավանդույթին հակառակ, հիմնավոր կրթություն է ստացել: Կոստ ցեղի ցեղապետ Համիդ բեկի որդի Քարամի հետ սովորել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, ընկերություն արել հայ դասական երաժշտության հիմնադիր Կոմիտասի հետ: Վերջինս նրանց միջոցով հաճախ է շփվել քրդերի ու եզդիների հետ, գրառել նրանց երգերը: Իսկ 1899թ. Բեռլինի համալսարանում նրա ավարտաճառը նվիրված էր քրդական երաժշտությանը²⁶⁷:

Ուսուր բեկը՝ ռուսների աջակցությամբ, կազմակերպել է եզդիների կրթության գործը. 1900–04 թթ. դպրոցներ է բացել Կարսի մարզի Բաջա-

265. *С. А. Егiazаров*, Краткий этнографический очерк курдов Ереванской губернии, 1889, стр. 203.

266. *Джалилов О.*, Исторические песни курдов, 2003, стр. 38–39.

267. *Курдоев К. К.*, Курдская народная лирика, 2002, стр. 4.

լի, Ապարանի Ղոնդախսագ և Սուրմալուի Ջոր գյուղերում: Ընդ որում, նրա հիմնադրած դպոցներում դասավանդել են նաև հայեր (Բագրատ Ղարիբջանյան, Արամ Տեր-Հարությունյան և ուրիշներ):

1908 թ., Ուսուր բեկի ցեղապետության օրոք, Սուրմալուի գավառ է եկել եզդիների հոգևոր առաջնորդ Էմիր Իսմայիլ բեկը, որին Էջմիածնում ընդունել է արքեպիսկոպոս (հետագայում՝ կաթողիկոս) Գևորգ Սուրենյանը:

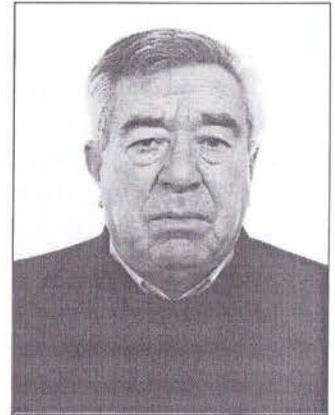
Հայոց ցեղասպանության տարիներին (1915-20թթ.) եզդիները թուրքերից պաշտպանել ու օգնել են բազմաթիվ հայերի:

Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից (1917թ.) հետո ռուսական բանակը այսրկովկասյան ճակատից հետ քաշվեց: Ավելին, 1918թ. մարտի 3-ի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով թուրքերին անցան Փոքր Ասիայում ռուսների գրաված տարածքները՝ ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը, որի պատճառով Կարսի մարզի, Սուրմալուի գավառի, Բայազետի սանջակի և Վանի վիլայեթի եզդիները տեղափոխվեցին Հայաստան ու Վրաստան: Այդ տեղափոխությունը կազմակերպել են Ուսուր բեկն ու Ջիանգիր աղան:

Ուսուր բեկի և Ջիանգիր աղայի ղեկավարությամբ եզդիները զորաջուկատներ կազմեցին և մասնակցեցին թուրքերի դեմ կռիվներին (Սարդաբապատ, Բաշ Ապարան):

Հայաստանի առաջին հանրապետության (1918-20թթ.) խորհրդարանում եզդիներին ներկայացրել է Ուսուր բեկը: Նրա ընտանիքը և ցեղի եզդիների զգալի մի հատված 1920թվականից բնակվել են Շամիրամ գյուղում (այժմ՝ Արագածոտնի մարզում), որն այսօր ապրում է լիարժեք կյանքով ու պահպանում իր արժանավոր նախնիների պատմությունն ու հիշատակը: Ընդամենը վերջերս գյուղում կանգնեցվել է Ուսուր բեկի հուշարձանը, որը յուրովի ուխտատեղի է դարձել հայաստանաբնակ եզդիների համար:

Ես այսօր ներքին մի բավարարվածություն եմ ապրում այն բանի համար, որ իմ ժողովուրդը ժամանակին ոչ միայն ապաստան է տվել եզդիներին, այլև ստեղծել է նրանց ապրուստի, զարգացման և ինքնության պահպանության բոլոր պայմանները (մշակույթի տներ, թերթ, ռադիո-ժամ, դպրոց և այլն):

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶԱՏԻԿՅԱՆ
*Խ.Արմվյանի տուն-թանգարանի տնօրեն,
պատմագիտության թեկնածու*

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խաչատուր Արմվյանը (1805-1848թթ.) հայ նոր գրականության ու հայ առաջադեմ մանկավարժական մտքի հիմնադիրն է: Իր բեղուն հասարակական-քաղաքական-կրթական գործունեությունը նա ծառայեցրեց հարգատ ժողովրդին, նրա աշխարհաճանաչման գործընթացի արագացմանը, հայ ժողովրդի քաղաքական մտածողության ձևավորմանը: Նպատակադրվելով հայ ժողովրդին ճանաչման բերելու աշխատանքին, Խ.Արմվյանը հայ գիտական միտք բերեց ժողովրդական բանահյուսության ուսումնասիրման հրամայականը: Առակ, ասացվածք, ավանդություն, կենցաղ, առասպել ու գրույց, հեքիաթ ու աշուղական խաղեր, բայաթիներ, ահա այն ամենը, ինչ հետաքրքրում էր Խ. Արմվյանին, որովհետև մեծ լուսավորիչը զգում էր հայ ժողովրդի հոգեկան հարստության, բարոյակրթական, ազգապահպանական, լեզվական ընդհանրության հասնելու դերը, եվրոպական ու ռուսական հասարակությանը հայ ժողովրդի ստեղծագործության այդ բնագավառը ներկայացնելու անհրաժեշտությունը:

Նախաձեռնելով չափազանց կարևոր այդ բնագավառի ուսումնասիրությունը, Խ. Արմվյանը շատ շուտ զգաց, որ իր հայրենի Քանաքեռը, Արարատյան դաշտը, չեն կարող տալ այն ամենը, ինչն անհրաժեշտ էր ողջ հայ ժողովրդի հոգեկան հարստությունը ներկայացնելու համար, և նա բանահավաքի, շրջագայողի թիկնոցն ուներին՝ հայտնվեց նաև այն

վայրերում, ուր կարող էր հասնել հետիոտները: Շրջագայությունները, սակայն, միայն բանահավաքման նպատակադրումներ չէին կարող ունենալ: Ամենայն հավանականությամբ մեծ մտածողը այցելած յուրաքանչյուր գյուղում, շենում, ավանում, քաղաքում էր թողնում իր նախորդ վայրերից հավաքած բանահյուսական նմուշները, փնտրում դրանց տեղական տարբերակները, համադրում, վերլուծում, վերջնական տեսքի բերում: Ահա այսպես, տիտանական աշխատանքի գնով, նա կարողացավ ընդհանուր պատկերացում ստեղծել հայ բանահյուսության մասին: Իր բանահավաքության շրջագայությունների ընթացքում Խ. Աբովյանը չէր հրաժարվում Հայաստան աշխարհի այլազգի ժողովուրդների բանահյուսական նմուշների գրառումներից, ինչի արդյունքում էլ ծնվեց «Քրդեր և եզդիներ» վերնագրով մեծարժեք ուսումնասիրությունը, որտեղ ոչ միայն անդրադարձնում էր քրդերի և եզդիների բանահյուսական արժեքներին, այլև նրանց ծագմանը, կենցաղին, պատմությանը:

«Քրդեր և եզդիներ» պայմանական խորագիրն ունեցող աշխատությունը բաղկացած է երկու մասից: Առաջինը նվիրված է քրդերին, երկրորդը՝ եզդիներին: Վերջին հատվածում էլ կարդում ենք. «Ռուսական եզդիների այժմյան ցեղապետ Թամուր-աղայի մոտ ես որպես Մայր-աղա իսկական իշխանավայել ընդունելություն գտա»: Այս հանդիպումը եղել է 1846 թվականին: Խ. Աբովյանը եզդիների նշանավոր ցեղապետին տալիս էր Կովկասի փոխարքա իշխան Վորոնցովի նվերները և վերջինիս հանձնարարությամբ էլ պատրաստվում էր ուսումնասիրություն գրել քրդերի ու եզդիների մասին: Հայ մեծ գրողին հյուրընկալել են Սուրմալույի Ասլանլու գյուղում, ուր ապրում էր անդրկովկասյան եզդիների առաջնորդը՝ Թամուր կամ Թամրը աղան: Նա ամեն կերպ աջակցել է Խ. Աբովյանին՝ ուսումնասիրելու եզդիների պատմությունն ու դավանանքը, նաև՝ գրի առնելու եզդիական ժողովրդական բանահյուսության նմուշներ: Խ. Աբովյանն ըստ ամենայնի կատարել է ստանձնած գործը՝ եզդիների մասին տվյալների հավաքումը, և վերադարձել է Քանաքեռ:

Խ. Աբովյանի՝ եզդիներին վերաբերող հոդվածը ուսումնասիրողներին հայտնի է գերմաներեն տարբերակով, որն, անկասկած, գրվել է իր իսկ՝ հեղինակի ձեռքով: Ասել է՝ բնագիրը եղել է գերմաներեն, և այն «Կավկազ» լրագրի խմբագրությունն է թարգմանել ռուսերեն: Տպագրվել է լրագրի 1848թ. նոյեմբերի համարներում, Խ. Աբովյանի ողբերգական անհայտացումից կես տարի անց:

Ուսումնասիրությունը Խ. Աբովյանը գրել է 1846թ. առաջին կեսին և մի տարբերակ ուղարկել Մյունխենի համալսարանի պրոֆեսոր Մորից Վագներին: Վերջինս հետևյալ ուշագրավ տեղեկությունն է հաղորդում. «...ես ստացա մի շատ հետաքրքրական ազգագրական աշխատություն: ...Երբ ես թողի Ռուսահայաստանը, խնդրեցի իմ բարեկամ, Երևանի գավառական դպրոցի տեսուչ Աբովյանին, որը շնորհիվ ասիական լեզուների վերաբերյալ ունեցած իր հսկայական գիտելիքների և Արաքսի մոտիկ ապրելուն, ավելի նպաստավոր պայմաններում էր գտնվում, քան այս ու այն տեղ՝ Քուրդիստանում և Սինջարում թուրքիկ կերպով եզդիներին ուսումնասիրող ինչ-որ բրիտանական ճանապարհորդները,- ուղարկել ինձ իր հավաքած արժեքավոր տեղեկությունները եզդիների կրոնի, բարքերի, սովորույթների և կենցաղի մասին»: Մի ուրիշ առիթով Վագները հիշում է նաև Աբովյանի ուղարկած քրդական և եզդիական ժողովրդական երգերի հավաքածուն:

Թամրը աղայի օգնությամբ, փաստորեն, Խ. Աբովյանը գրի առել և մոռացությունից փրկել է եզդիական ժողովրդական բանահյուսության տասնյակ նմուշներ, դրանք թարգմանել գերմաներեն և, այդպիսով, ներկայացրել եվրոպական ընթերցողին: Այդ երգերի հայերեն տարբերակները նույնպես կան և որոշակի պատկերացում են տալիս եզդի ժողովրդի վառ երևակայության, հետաքրքրությունների ու ձգտումների մասին:

Խ. Աբովյանն իր գործունեությամբ շաղկապել է հայ և եզդի ժողովուրդներին, նրանց միջև զգել ամուր բարեկամության կամուրջ, որ դիմացել է ժամանակների փոփոխությանը: Հայ ժողովրդի և եզդիականության հիմքերը հետագայում առավել ամրացրին Թամրը աղայի ժառանգները՝ Հասան աղան և Ռսուր բեկը, համոզված լինելով, որ եզդի ժողովուրդը միայն Հայաստանում կարող է պահպանել իր ազգային ինքնությունը, իր յուրօրինակ նկարագիրն ու դարավոր ավանդույթները: Հայ և եզդի ժողովուրդների բարեկամության ինքնատիպ խորհրդանիշներ են գերմանացի գեղանկարիչ Լյուդվիգ Ֆոն-Մայդելի երկու կտավները, որոնց կրկնօրինակները տեղ են գտել Խ. Աբովյանի տուն-թանգարանի հիմնական ցուցադրանքում: Այդ նկարներում հայ մեծ լուսավորիչն է իրեն ջերմորեն հյուրընկալած քրդերի ու եզդիների միջավայրում: Ավելի քան 160-ամյա պատմություն մի բարեկամության, որն այսօր էլ շարունակվում է:

ԳՎԿԻԹ ՄԿՐ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

*Գրող, հրապարակախոս
Հայաստանի ազգային
գրադարանի տնօրեն 1998-2011թթ.*

ՀԱՎԱՏԱՐՄՈՒԹՅԱՆ ՀԵՂԻՆԱԿԱՎՈՐ ԽՈՐՀՐԳԱՆԻՇԸ

Տալիքեր ժողովուրդների խառնաբանում, երբ ոչ այնքան ազգային պատկանելությունն է, ոչ այնքան կրոնական հավատալիքների քիրախը, այլ մարդկային գործոնը, իր համամարդկային գերակայություններով, հաճախ միևնույն տանիքի տակ, նույնքան, երբեմն նաև ավելի հաստատուն ու ապահով, գոյատևում են այլադավան և այլազգի ներկայացուցիչները, միմյանց ինքնության նկատմամբ հարգանք տառելով՝ կիսում ժամանակի աշխարհաքաղաքական հրամայականները, միասնաբար և հարազատորեն դիմակայում ճակատագրի պատուհասած սպառնալիքներին, միասնաբար և հարազատորեն վայելում միմյանց խիճն ու ուրախությունը։ Կովկասյան ժողովուրդների պարագայում առավել ցայտուն էր դրսևորվում անցյալ դարասկզբին քղթախաղի սեղանի շուրջ մեծ տերությունների խարդավանքների ու շահերի բախումը, որը հանգեցնում է ազգամիջյան աներևակայելի հարաբերությունների... Պատմական անհրաժեշտությունն էր հայտ է բերում հեղինակավոր առաջնորդներ, ում վիճակված էր ստանձնել պատասխանատվություն, ցուցաբերել սեփական դիրքորոշումներ ի չարս կամ ի բարին... Այդպիսի մի երևույթ էր 1900-ական թթ. սկզբին Անդրկովկասի եզդիների առաջնորդ Ռուսթ Բեկ Թեմուրյանցն իր ազնվականական կերպարով և հեղինակությամբ։ Մարդ, անհատականություն, ում անունը ցավալիորեն անձանոթ է շատերին, բայց հիշատակվում է հայ ժողովրդի պատմության բարդ մի ժամանակաշրջանի՝ անցյալ դարասկզբի հայ և եզդի գործիչների հուշերում, որի անվան շուրջ հյուսվել են երգեր ու լեգենդներ, վկայակոչվել որպես անմիջական

և անփոխարինելի մասնակիցն ու ականատեսը վճռորոշ պատմական իրադարձությունների։ Նրա շնորհիվ էր մեծապես, որ հայ և եզդի ժողովուրդների միջև արտաքին ուժերը ոչ միայն չհաջողեցին սեպ խրել, այլ ավելի ամրապնդվեցին երկու ժողովուրդների միջև ձգվող կամուրջները, հաճախ նաև նույնանալով ինքնապաշտպանական, ազգապահպանական, պետականաշինության ծիրում։

Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում ուսումն անավարտ քոլենլու պատճառը նրա առողջական խնդիրներն էին, սակայն դա չխանգարեց, որպեսզի ուսումնառության տարիներին սկիզբ առած ջերմ բարեկամությունն իր դասընկերոջ՝ Սողոմոնի (Կոմիտաս վարդապետ) հետ շարունակվեր հետագայում, քե Իգդիրում հայոց մեծ երգահանի բանահավաքությանն օժանդակելով, քե ամբողջ կյանքում։ Ուսուր բեկի աշխարհայացքի ձևավորման գործում կարևոր դեր խաղաց իր մեջ կայացած ազգային հոգեբանությունն ու հայրենասիրությունը, իսկ վերջնական առումով, հավանաբար, դավադիր թշնամու կողմից հորը՝ Հասանին թունավորելու ճղճիմ փաստը։

Ուսուր բեկ հասարակական-քաղաքական գործչի դիմանկարը կերտող մեծագույն գործոնն այն միջավայրն էր, որը նրան ընդգրկեց ժամանակի հայ իրականության փառանգի շրջանակում, կարևորելով նրա գործունեությունը քաղաքական իրարամերժ խարդավանքները դիմագրավելու մարտավարությամբ, որպես մեկն այն ընտրյալներից, ում վիճակված էր մասնակից դառնալու հայոց պետության հիմնադրմանն ու կայացմանը, իր խրոխտ ձայնը բարձրացնելու ի պատասխան բզկտված Հայաստանին սպառնացող գայլային ախորժակով բոլոր ոռոցների, ի նպաստ հայության քվեարկելու հայոց խորհրդարանում և այլն։ Անդամագրվելով ՀՅԴ պատգամավորական խմբակցությանը, նա առաջին խորհրդարանում՝ գաղթականության հարցերի, երկրորդում՝ աշխատանքի և խնամատարության հանձնաժողովների կազմում էր, համագործակցում էր Արտաշես Բաբայանի հետ և անուրանալի դերակատարություն ունեցավ հայ և եզդի գաղթականների խնդիրների հաղթահարման գործում՝ անձամբ շրջագայելով հանրապետության շրջաններով, տեղերում ծանոթանալով իրավիճակին և միջոցներ որոնելով սովի ու համաճարակների մեջ թաղված անօգնական բնակչության և մոլորյալ գաղթականության համար։ Միանգամայն խոստում է այն իրողությունը, որ նա համախոհն ու գործընկերն էր Միմոն Վրացյանի, Դրաստամատ Կանա-

յանի, Դանիել և Պողոս Բեկ-Փիրումյանների, Գարեգին Նժդեհի, Ալեքսանդր Խատիսյանի, Հովհաննես Քաջազնունու և ժամանակի հասարական, քաղաքական, ռազմական և մշակութային մյուս խոշոր գործիչների: Լինելով ազգությամբ եզդի և ներկայացնելով իր հայրենակիցների շահերը խորհրդարանում, կառավարության առջև հանդես գալով որպես իր ազգի երեսփոխան, նա երբեք չցուցաբերեց նեղ ազգային ախտանշաններ, այլ դրսևորվեց որպես պետականամետ և արդարադատ գործիչ, վեր բոլոր տեսակի հակամարտկային ձևախեղումներից: Հայաստանը և նրա ճակատագիրը մույնացնելով իր ժողովրդի հետ, որպես տարածապետ փոքր, սակայն մեծ բովանդակային խորք և հոգևոր լայնատարած Հայրենիք, նա իր ժողովրդի ֆիզիկական և հոգևոր պաշտպանության ու զարգացման միակ ճշմարիտ եզերք էր դիտարկում Հայաստանը:

Հետագայում մույնպես, Հայաստանի խորհրդային տարիներին, հենաճանաչված քաղաքական ասպարեզից, Ոստի բեկը, թեև ինքնամեկուսացած, անդավաճան է մնում իր հայացքներին, ամեն առիթով եզդիների շրջանում քարոզելով հեռու մնալ ազգամիջյան թույնի ներարկումներից, հարազատ և համերաշխ լինել հայ ժողովրդի հետ: Պատահական չէ, որ նրա կերպարը հիշատակվում է ոչ միայն հայ մի շարք մտավորականների գրառումներում, այլև գեղարվեստական ստեղծագործություններում, որպես եզդի գործող անձի նախատիպ՝ իմաստավորում նրա ոգեղեն խորհրդով: Ոստի բեկի և նրա հայ գործընկերների ճակատագրերի անքակտելիությունն է փաստվում նաև 1930-ական թվականների բռնաճշումներից անմասն չմնալու իրողությունը: Նա բանտարկվում, ապա արտորվում է Երևանից, և 1934թ. կնքում իր մահկանացուն:

Այն նախաձեռնությունը, որ փորձառու և հմուտ լրագրող Մանուկ Մուրադյանի հեղինակությամբ հրատարակվում է մենագրություն Ոստի բեկի մասին, ուրախալի և անհրաժեշտ է: Դա եզդի ժողովրդի խոշոր գավակի հետմահու պատգամի իմաստ է կրում, պատգամ, որը կենսական և խորախորհուրդ է նաև այսօր: Ոստի բեկի և Ջահանգիր աղայի, նրանց մամանների իմաստալից, ոգեղեն ներշնչանքն այսօր ևս շարունակում է թևածել մեր երկու ժողովուրդների բարեկամական հարաբերություններում, համատեղ կյանքի անխախտ ջերմությամբ, չտարանջատելով երկու ժողովուրդներին, այլ հակառակը՝ մեկ հարկի տակ ապրելու և արարելու խորհրդով, որը վերստին հաստատվեց մեր ժամանակներում՝ Արցախյան ազատամարտի տարիներին:

ԱՎԻԿ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ,
*ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան
գրականության
ինստիտուտի տնօրեն,
բանասիրական
գիտությունների դոկտոր*

ՊԱՏՄՎԱԾՔԻ ՀԵՐՈՍԻ ՆԱԽԱՏԻՊԸ

Ավետիք Իսահակյանի արձակում ուրույն և շատ յուրահատուկ տեղ է գրավում «Հոր երանելու ծառը: Դանկրեմ Սյեմանը» սրտամվածքը: 1934թ. Փարիզում գրված այս ստեղծագործությունը վերհուշ է, ուր նկարագրվում են 1910-ական թվականների սկզբին վերաբերող անցքեր: Պետք է ասեն, որ Իսահակյանը շատ էր կապված Հայաստանում բնակվող եզդիական համայնքի հետ, հարգում էր նրանց մշակույթը, ուներ բնկերներ՝ Ջասըմե Ջալիլը, Նադո Մախմուդովը, որը նախկին Հոկտեմբերյանի շրջանում պաշտոնյա էր: Վերջինս էլ պատերազմի տարիներին Վարպետին հրավիրել է Արմավիր, հետաքրքիր հանդիպում է եղել: Վարպետն է եղել Նադո Մախմուդովի հյուրը և Դերենիկ Դեմիրճյանը: Այդ մասին ինձ անձամբ Մախմուդովն է պատմել: Գնացել են այն վայրերը, որոնք պատմվածքում հիշել է Ավետիք Իսահակյանը: Արաքսի այս կողմից տեսել են Սուրմալուն, Բարդուղյան գեղեցիկ լեռները: Այդտեղ է ժամանակին Իսահակյանը հանդիպել, մտերմացել Ոստի բեկ Թեմուրյանի հետ, մարդ, որ կապող օղակ է հանդիսացել հայաստանյան պետականության և եզդիական համայնքի միջև, եղել Հայաստանի 1-ին Հանրապետության պառլամենտի անդամ դաշնակցական խմբակցության կազմում: Ոստի կամ Յուսուֆ բեկն էլ դարձել է «Հոր երանելու ծառը» սրտամվածքի հերոս Յուսուֆ բեկի նախատիպը: Ասեն, որ ինչպես մեր որոշ գրողներ, մտավորականներ, Ավ. Իսահակյանը մույնպես եզդիների

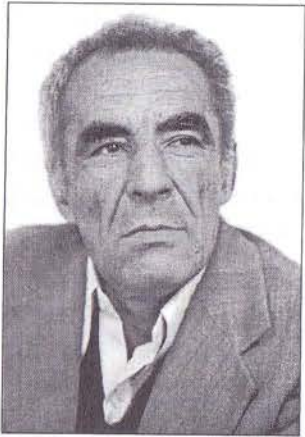
և քրդերի մասին խոսելիս, գրելիս հիմնականում օգտագործել է քուրդ բառը: Այն տարիներին այդպես էր ընդունված:

Արաքս և Ախուրյան գետերի խառնարանից ոչ հեռու, գեղատեսիլ մի վայրում է եղել Հոբ Երանելու սուրբ ծառը, որի մասին վարպետը գրել է: Իսկ եզդիների հավատքում ծառը մեծ նշանակություն ունի, խորհրդանշել է, հայերիս մոտ էլ կա կեցության ծառ, հավիտենականության ծառ, որ Իսահակյանի մտերիմ ընկեր Սարյանն իր ստեղծագործություններում պատկերել է: Ծառը մարդուն ուժ է տվել, դարձել կյանքի խորհրդանշ: Իսահակյանը ներկայացրել է Հոբ Երանելու ծառի հուզիչ պատմությունը, եզդիների այդ յուրօրինակ սրբավայրը, ուր մատուցել են արվել, հավատացել ծառի զորեղ ուժին: Պատմվածքն առաջին անգամ տպագրվել է 1934թ., Փարիզի «Ապագա» եռօրյա թերթի նոյեմբերյան համարներում, «Հուշեր» ընդհանուր խորագրի տակ: Նույն տարում Բոստոնի «Պայքար» օրաթերթը արտատպել է այդ ստեղծագործությունը: Մի հետաքրքիր զուգադիպություն կա՝ Յուսուֆ բեկը՝ Ուսուբ բեկ Թեմուրյանցը, 1934-ի տարեկգրին՝ հունվարի 12-ին է վախճանվել, իսկ Ավ. Իսահակյանն իր գործը լույս է ընծայել «Հուշեր» խորագրով, նույն տարեվերջին... «Բեկը 50 տարեկան մի առողջ տղամարդ էր, խրոխտ գեղեցկությամբ... Նստել էր օջախի կողքին և ծխում էր, երբեմն-երբեմն ունեկող խառնելով մեղմ վառվող աթարը, որից նուրբ մի ծուխ էր ոլորվում բուխարիկի մեջ», գրում է Իսահակյանը:

Ուսուբ բեկը սովորել է Գևորգյան ճեմարանում և հիանալի տիրապետել հայերենին: Այս համագամանքը նույնպես շեշտել է Իսահակյանը: Բեկը, նկատելով հյուրի եվրոպական հագուկապը, դիմում է նրան. «Ավրուպա՛, Ֆրանկստա՛ն, Ինկլի՛զ, Լամսա՛...- և գլուխը թափահարեց: - Քանի՞ լեզու գիտես,- դիմեց ինձ»: Լսելով պատասխանը՝ բեկը զարմանք է հայտնում, որ նա Եվրոպան թողել, եկել է այստեղ: «Հայրենիք է, վաթան,- ասացի ես,- իսկ հայրենիքը ամեն տեղից անուշ է:

-Դրուստ է, դրուստ է... Հավքը օսկե վանդակի մեջ դնես, էլի իրան չոլի ծառը կուզե... Էնտեղ կուզե խաղ կանչել...»: Եվրոպայի մասին խոսելիս բեկը ռուսներին է գերապատվությունը տվել. «... ռուսի հողը շատ է, ռուսը ամենեն ուժովն է»: Իսկ իր ազգակիցների մասին բանաստեղծի հարցին պատասխանել է. «Մեր կյանքը է՛ս է,- բազուկը երկարացրեց, ափը լայն բանարով,- գարունը սար ենք ելնում, ոչխար արածացնում, ձմեռը նստում ենք օջախի առաջը, ուտում ենք գարնան աշխատածը, չի-

բուխ ենք քաշում ու դնում աշխարհի բանը: Հենց էն գլխից, մեր պապերից բռնած, էսպես եկել է, էսպես էլ կերթա. նոր բան չկա...»: Ավ. Իսահակյանի լեզուն է, ամեն ինչ՝ գրողի գեղարվեստական մտածողության կնիքը կրող, ինչ-ինչ մանրամասներ, բնականաբար, հորինված են՝ կերպարը, պատումը հարստացնելու միտումով: 1926-30թթ. բանաստեղծն ապրում էր Խորհրդային Հայաստանում, և էլի գնում էր հին հետքերով, հանդիպում հին ընկերներին: Յավոք, Ուսուբ բեկը, բանտարկությունից հետո, հիվանդ էր, 1934-ի հունվարին մահացավ: 37 թվին, հավատացած են, մեր ազգային կյանքին մասնակցած, պառլամենտի անդամ եղած այդ մարդը նույնպես դաժան ճակատագիր կունենար, ինչպես շատ-շատերը: Այդպիսի մարդկանց անունները միշտ պետք է հիշվեն: Ազգային մեծ գործիչները՝ հայ թե եզդի, մի ճշմարտություն են ունեցել, մենք ունեցել ենք մի ընդհանուր թշնամի՝ Օսմանյան Թուրքիան, որն արյամբ է ողողել այլ ժողովուրդների պատմությունը: Այս առումով, մենք՝ հայերս և եզդիները, նույն պատմական հետաքրքրություններն ունենք, և մեր նպատակներն այսօր էլ չեն փոխվել:

ԱԼԻՍԱՆԵ ՄԱՄԵ

ՀԳՄ անդամ, բանաստեղծ,
«Չագրոս» թերթի գլխ. խմբագիր

ԽՈՐՀՐԳԱՆՇԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ՝ ՈՒՍՈՒԲ ԲԵԿ

Արևմտահայաստանից Արևելյան Հայաստան գաղթած եզդիների շրջանում բանավոր պատմությունների մեջ առանձնանում էին Ուսուր բեկին ու նրա գերդաստանին վերաբերող դավազները։ Իսկ ուրախությունների ժամանակ ավանդույթ էր դարձել հատուկ խմել Հասընի ցեղի առաջնորդների կենացը, քանի որ նրանք մեծ դեր էին խաղացել եզդի ժողովրդի կյանքում։ Հակառակ դրան, Խորհրդային Միության տասնամյակներին արգելված էր դույզն-ինչ հիշատակել նրանց անունները քե պաշտոնական մամուլում, քե գրականության ու գիտության մեջ։ Ավելի ուշ սկսեցին ժխտ, կցկտուր անդրադառնալ, բայց ոչ ավելի, և սա թույլ չէր տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ծավալված իրադարձությունների մասին, հատկապես՝ Ուսուր բեկին առնչվող հարցերում։

Գարաբաղյան շարժման սկզբնավորման շրջանում Հասընիների ցեղի հետնորդները արագ արձագանքեցին և հայտնվեցին Ազատության հրապարակում, մի անգամ ևս ապացուցեցին իրենց ավանդական նվիրվածությունը հայ ժողովրդի ազգային շահերին ու պահանջներին։ Ցավոք, ազգային համընդհանուր զարթոնքի տեղատվության տարիներին ի հայտ եկան հավակնոտ մարդիկ, ովքեր գերազնահատեցին իրենց մասնակցությունը և ետին պլան մղեցին քե Ուսուր բեկի, քե Ջահանգիր աղայի կատարած անմոռաց գործերը, իսկ հերոսների հետնորդների շարու-

նականան նվիրվածությունը դրսևորվեց առանց բարձրագույնության, անաղմուկ, բնական։ Այս համատեքստում Ուսուր բեկ-քաղաքական գործչի ամբողջական դիմանկարն ուրվագծելը համարձակ փորձ է։ Նախքան Ուսուր բեկին անդրադառնալը անհնար է չհիշատակել նրա պապին՝ Թամըր աղային, ում հյուր է եղել գրականության այնպիսի հսկա, ինչպիսին է Խաչատուր Աբովյանը։ Անհնար է չանդրադառնալ նրա հորը՝ Հասան աղային, ով եղել է ուսյալ և լուսավորյալ մարդ, իր ծառայությունների համար արժանացել Ցարական Ռուսաստանի բարձրագույն շքանշանների ու մեդալների, ստացել հատուկ թոշակ։

Ուսուր բեկն իր պապի և հոր գործի արժանի շարունակողն էր։ Նա կրթություն է ստացել հոր ջանքերով, Էջմիածնում, Հովսեփ Թեմուրյանց անունով։ Նրա դասընկերներն են եղել ժամանակի ճանաչված շատ հայ մտավորականներ, ազգային գործիչներ։ Ընկերություն է արել հայ երգի ռահվիրա Կոմիտասի հետ։ Վերջինս հայ երգարվեստի շերտերը պեղելու նպատակով գանձեր է որոնել և դրանք ժողովրդի ընդերքից հանել։ Գրի է առել նաև քրդական-եզդիական երգեր, և նրան այս հարցում օգնել է Ուսուր բեկը։

Ավելորդ չէ հիշել, քե 19-րդ դարավերջն ու 20-րդ դարասկիզբը որքան մղձավանջային են հայ ժողովրդի պատմության մեջ։ Ապրելով և գործելով այս ժամանակահատվածում՝ Ուսուր բեկը գրեթե բոլոր իրադարձությունների ականատեսը և մասնակիցն է եղել, փորձությունները հավասարապես, եղբոր պես, կիսել հայերի հետ։ Ժամանակն է ծնում իր հերոսներին։ Եվ Ուսուր բեկը իր ժամանակի հերոսն է։ 20-րդ դարի հայ ազգային գործիչների փառանգը երկար է։ Ուսուր բեկը գրեթե բոլորին ճանաչել և նրանց հետ համագործակցել է։ Հիշենք մի քանիսին. Անդրանիկ, Ահարոնյան, Դրո, Մանուկյան, Վրացյան, Խատիսյան, Քաջազունի... Պատմական աղբյուրները հաճախ անդրադառնում են այս անձանց հետ Ուսուր բեկի կապերին, վկայում հպանցիկ կամ ընդարձակ կերպով։

Շրջադարձային նշանակություն է ունենում Ուսուր բեկի և Ջահանգիր աղայի հանդիպումն ու ծանոթությունը, որը վերածվում է երկարատև համագործակցության։ Նրանք համոզմունքների, նվիրվածության ու պատասխանատվության մեջ անբաժանելի են։ Դեռևս երիտասարդ տարիներին Վանի վիլայեթի Բերկրիի շրջանում թուրքական բանակի դեմ մղված մարտերում անուն հանած Ջահանգիր աղան իր ցեղն ու համախոհներին փրկելու նպատակով անցնում է Ցարական Ռուսաստանի

սահմանը՝ Ուսուր բեկի աջակցությամբ: Ջահանգիր աղային իր կողքին ունենալու հանգամանքը պատճառ է հանդիսանում շփվելու հայ ֆիդայիների լայն շրջանակին, հանդիպելու և մտերմանալու հայդուկապետ Անդրանիկի հետ: Պատահական չէ, որ նրանք օրհասկան պահերին կոչով դիմել են մեր երկու ժողովուրդներին՝ Հայաստանը պաշտպանելու բուրքական յաթաղանից: Ուսուր բեկի ցեղակիցները համալրել են թե ֆիդայիների, թե Ջահանգիր աղայի հեծելազորի շարքերը: Ջգալով պահի կարևորությունը՝ Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի հերոսամարտերի մասնակիցներից շատերին Ուսուր բեկն է հորդորել, քաջալերել ու ճանապարհի դրել, որ բարեկամություն կոչվածը սոսկ դատարկ հնչյուն չլինի: Բերենք մի օրինակ. նրա եղբորորդի Շամիլ Թեմուրովը Սարդարապատի ճակատամարտում եղել է ապագա Խորհրդային Միության մարշալ, կրկնակի հերոս Հովհաննես Բաղրամյանի մարտական ընկերը: Նա հետագայում աչքի ընկավ Հայրենական պատերազմում և արժանացավ բազմաթիվ պարգևների: Հենց այսպես՝ պարգևները կրծքին, նրա դիմանկարը կերտել է Մարտիրոս Մարյանը:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության օրոք Ուսուր բեկը բարձր դիրք է գրավել կառավարության մեջ: Այստեղ ևս Ուսուր բեկը հանգիստ չի գտել: Եզդիները կիսել են հայ ժողովրդի ճակատագիրը: Թուրքական յաթաղանից մագապուրծ հայ գաղթականների քարավանների հետ հարկադրաբար Արաքս գետն են անցել նաև Հայ դատի պաշտպան եզդիները: Նրանց դիմավորելու, անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալու և տեղավորելու հարցերով զբաղվել է Ուսուր բեկը: Ջահանգիր աղան հանգիստ չի տվել Ուսուր բեկին իր ամենօրյա այցելություններով: Թե ժամանակի աղբյուրները, թե վերապրած մարդկանց պատմությունները խոսում են այդ գործի մեջ Ուսուր բեկի մեծ ներդրումների մասին:

Իմ ծննդավայր Կոշ գյուղում ապրում էր Ուսուր բեկի ազգական և Ջահանգիր աղայի կին Ջադիման, մարդ, ով քաջատեղյակ էր երկու պատմական անձնավորությունների՝ Ուսուր բեկի և Ջահանգիր աղայի կյանքին ու գործունեությանը: Ջադիմա մայրիկը օրերով պատմում էր երկու հերոսների մասին: Յավոք, ժամանակին չհասցրեցի դրանք գրի առնել: Նա պատմում էր, որ Ուսուր բեկի եղբոր՝ Բյոյի ուղին էր Ազիթ բեկը: Նրա քույր Ջամիլային ամուսնացրել էին լեզենդար Ջահանգիր աղայի հետ, և Ուսուր բեկի ու Ջահանգիր աղայի մտերմությունը վերածվել էր խնամիական ջերմ կապի: Երբ մահանում է Ջամիլան, Ազիթ բեկը իր դե-

ռահաս աղջկան՝ Ջադիմային է կնության տալիս Ջահանգիր աղային, որ նրանց միջև բարեկամությունը չընդհատվի: Հենց Ջադիմային էր վիճակված տանել անհատի պաշտամունքի տարիների դժվարություններն ու տառապանքները:

Ջադիման իր կյանքի վերջին տարիներին ապրում էր մեր գյուղում՝ Կոշում: Երևան տեղափոխվելով՝ կապս չիսցեցի նրա հետ: Ջադիմայի տարիքն էր ստիպում խոսել, անվերջ խոսել իր ցեղի առաջնորդ, պապի եղբայր Ուսուր բեկի և Ջահանգիր աղայի մասին: 1930-ական թվականներին Ուսուր բեկն ու Ջահանգիր աղան աչք չէին փակում հետապնդումներից ու հալածանքներից: Եթե չլիներ Աղասի Խանջյանի՝ պաշտպանությունը, նրանք կլինեին անհատի պաշտամունքի առաջին զոհերից: Այնուամենայնիվ, նրանք չփրկվեցին: 1934թ. հունվարի 12-ի առավոտյան Շամիրամ այցելած «տրոյկան» Ուսուր բեկին գտնում է վախճանված, իսկ Աղասի Խանջյանի հովանավորությունը վայելող Ջահանգիր աղան իր ընտանքի հետ արքայապետ է Քյավառ, այնտեղից 1938-ին՝ Ռուսաստան, ուր այսօր հանգչում է անհայտության մեջ:

Տասնամյակներ են անցել, փառք Աստծո, Հայաստանը վերագտել է իր անկախությունը, և մենք ոչ միայն իրավունք չունենք մեր ազգի հերոսներին մոռանալու, այլև պարտավոր ենք ըստ արժանավայել գնահատելու նրանց, պարտավոր ենք, քանի որ Ուսուր բեկը, Ջահանգիր աղան խորհրդանշում են հայ և եզդի ժողովուրդների բարեկամությունը:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՔՈՎՅԱՆ

ԵԶԻԳԻՆԵՐԸ

Քրդերի հետ որոշ չափով ծանոթանալուց հետո, մեր ուշադրությունը դարձնենք մի փոքրիկ ժողովրդի վրա, որի ծագումը, ինքնատիպությունը և, մանավանդ, կրոնական վիճակը ավելի առեղծվածային է, ավելի տարօրինակ և առանձնահատուկ, քան թե մի այլ ժողովրդի՝ ամբողջ աշխարհում: Դրանք այսպես կոչված եզիդիներ են: Այն բոլորն, ինչ ասված է քրդերի մասին, գոյություն ունեն սրանց մեջ ավելի մեծ չափերով: Իրենց կերպարանքով, կենցաղով, տարագով, տնային սարք ու կարգով, ցեղերի բաժանումներով նմանվում են նրանց: Մարդասպանության, ագահության և ասպատակության ու ամեն տեսակ խաբեբայությունների մեջ գլխավորում են նրանց, իսկ, ընդհակառակը, արիությանը, քաջությանը, ազնվությանը, հավատարմությանը, անկեղծությանը, հյուրասիրությանը և ամեն տեսակ ազնիվ գծերով, շատ ու շատ ավելի բարձր են, քան քրդերը: Մյուս եզիդի կարող է հավասարվել տասը քրդի, և որտեղ երևաց, քուրդը, եթե ուզում է կաշին փրկել՝ խոհեմությանը և զգուշությանը խույս է տալիս: Հենց այդ արտակարգ անվեհերությանն են նրանք պարտական իրենց միջալսյալ գոյությանը և հավատի փրկությանը: Թվով սակավ լինելով և այնպես ցրված ապրելով, շրջապատված, ատված և հալածված բազմաթիվ բարբարոս, մոլեռանդ ժողովուրդներից, ինչպես՝ թուրքերը, պարսիկները, թաթարները, արաբները և, նույնիսկ, քրդերը,՝ դժվար թե որևէ ժողովուրդ կարողանար դարեր շարունակ գոյություն ունենալ, առանց այդ առաքինության: Դրան պակաս չի նպաստել նրանց բնակավայրերի անառիկությունը և բափառաշրջիկ կյանքը: Իրենց հարևան ազգերից ոչ մեկի հետ նրանք այնպես սերտ չեն կապված, այնպես համատեղ չեն գործում, ինչպես հայերի, որոնց նրանք անվանում են եղբայրներ: Դժվար կլինեի կարծել, որ հայերն էլ որևէ տեղ պահպանած լինեն իրենց հին ռազմական ոգին: Այդ կարծիքը նրանից է առաջ գալիս, որ մարդիկ հիշյալ ժողովրդի միայն մտակայաց մասի հետ են ծանոթ, որը անփոփոխ կենցաղ ունի, հողագործությանը և արհեստներով է պարապում: Ընդհակառակը, բարձր Հայաստանի լեռնային մասերում՝ այժմյան Քուրդստանում,

նույն, նրանք ոչնչով չեն տարբերվում քրդերից: Բայց մի բան, որ ավելի է աչքի ընկնում և տարօրինակ է, այդ այն է, որ նրանք այժմյան թուրքական Կեսարիա և Ադանա նահանգների միջև ընկած հարթավայրերում, Ջեյթունի և Մարաշի շրջաններում, մինչև Ռաշիդ փաշայի ներխուժումը, մոտավորապես 10 տարի առաջ, կազմել էին ինքնուրույն իշխանություն և շարունակ դիմադրում էին իրենց հարևաններին և իրենց վրա հարձակվողներին: Բայց այս փաշան, որը քրդական ցեղերի մի մասը ամբողջովին ոչնչացրել էր, որոշ մասը ցրել, իսկ մնացածներին ստիպել մտակայաց կյանք վարել և հարկ վճարել Բարձրագույն Դռանը, շատ ավելի սարսափելի և դաժան վարվեց եզիդիների հետ, որովհետև բացի այդ ամենից, սրանցից անխղճորեն պահանջում էին հավատն ուրանալ: Եզիդիներն արիաբար դիմադրում էին իրենց գալթակղիչների բոլոր փորձերին ու գրոհներին, մասսայաբար զոհվում էին հայրական կրոնի համար, միայն մի քանի թուլամորթներ թույլ տվին իրենց մահմեդականացնելու, իսկ մյուսները, որոնք դեռ կենդանի էին մնացել, տեղափոխվեցին մեծ մասամբ Հայաստանի ռուսական մասը և այստեղ ամեն տեսակետից հանգիստ ու խաղաղ վայելում են կատարյալ ազատությամբ: Իհարկե, շատ բնատանիքներ էլ պետք է որ ապրելիս լինեն Թուրքիայում և Պարսկաստանում, բայց, բնականաբար, խիստ հսկողության տակ:

Նրանց բնավորության ամենավնասակար գծերից մեկն է գողությունը, որով պետք է պարապի ամեն մի եզիդի, որպես Փրկչի կողմից բույրատրված օրինական գործ, որովհետև նրանց ասելով իրենց հավատակիցներից մեկը գողացել է Քրիստոսի խաչելության մեխերից մեկը և հենց այդ արարքի համար՝ որպես արտոնություն, սկզբանից կատարյալ ներում է ստացել Քրիստոսից՝ ամբողջ ժողովրդի համար: Բայց ինչպես ուրիշ, այնպես էլ այդ արտոնյալ գործին շատ չափավոր կերպով են ձեռնամուխ լինում: Համենայն դեպս, եթե նրանց ձեռքն է ընկնում ճանապարհը կորցրած անասուն կամ իր, աշխատում են աննկատելի թոցներ: Նրանց միանգամայն անծանոթ են գրականահատությունը և նման անվայել բաներ, որ սովորաբար անում են թաթարները և ուրիշ ժողովուրդներ, որոնք ամեն մի հարմար դեպքում դիտավորյալ հարձակվում են որևէ մեկի վրա, կամ գիշերով մտնում պատահաժողովուրդ և սպանություններով ու ամեն տեսակ զազանություններով կատարում իրենց լկտիությունը: Այդ բանում էլ հայերին բացառություն են համարում: Ով հայից մի բան հափշտակի, բոլորովին կվտարվի իրենց համայնքից: Այդ պատ-

նրանով նրանց համար սուրբ և անձեռնմխելի է այն ամենը, ինչ պատկանում է հայ ժողովրդին: Նրանք ավելի շուտ իրենց ունեցվածքը կտան հային, քան քե նրանից մի քան կվերցնեն, և նրա ունեցվածքը կպաշտպանեն իրենց կյանքի գնով: Նրանց բարքերի մաքրությունը և հարգանքը օտարազգի կանանց նկատմամբ անցնում է ամեն չափ ու սահման: Կնոջը նայելն անգամ մեծ մեղք է համարվում: Մի հայ գյուղական տանուտեր ինձ պատմեց հետևյալ դեպքը, որին ինքը ակամատես էր եղել: Մի հարուստ քուրդ ցեղապետի սիրուն աղջիկ սիրահարվում է երիտասարդ եգիպտացի, որը մի հայի ծառա էր և տեսքով գեղեցիկ: Ամեն միջոց գործ է դնում հմայիչ կույսը երիտասարդին իր կողմը քաշելու, ամեն տեսակ երգերով, ընծաներով և առաջարկներով գրավելու համար, բայց իզուր: Հենց որ երիտասարդը լսում է աղջկա ձայնը կամ մանավանդ նկատում նրա մոտենալը, թողնում է ամեն ինչ և սարսափահար փախչում: Վերջապես ձանձրանալով ջահել աղջկա անվերջ հետապնդումներից և հալածանքներից, թողնում է իր տարեկան վարձը, տիրոջ ու ծնողների տունը և անցնում ռուսական սահմանը՝ այդ խայտառակությունից ազատվելու համար: Եգիպտոս կարելի է խոստանալ աշխարհի բոլոր գանձերը, սակայն ոչ մի կերպ չի հաջողվի նրան հարկադրել, որ նա խախտի այդ սուրբ սովորությունը: Նրանք անգամ բաղնիք չեն գնում, որովհետև այնտեղ կարող է որևէ անբարոյական գործողություն կատարված լինել: Նրանց պահ տված որևէ քան, ինչ էլ որ լինի, կարելի է մինչև իսկ շատ տարիներ անցնելուց հետո անվնաս ետ ստանալ: Ընդհակառակը, եթե նրանք որևէ մեկին պահ տված լինեն մի ձի, եգ, գենք կամ մամա քաներ, ինչ արժեք էլ որ ունենա, և եթե այն կորչի կամ որևէ ձևով դժբախտության մատնվի, ապա նրանք իրավունք չունեն ոչ մի կոպեկ պահանջելու, որովհետև այդպիսի դժբախտությունը համարվում է աստծու տնօրինություն: Եթե եգիպտացի պահանջեք մինչև իսկ մի քանի հարյուր ռուբլի և նա ի վիճակի լինի այդ գումարը տալու, ապա նա անմիջապես կհանի և կտա, և այն կարելի է տարիներ շարունակ պահել՝ առանց մի կոպեկ տուկոս վճարելու, որը նրանց աչքում մեծագույն ոճրագործություն է համարվում:

Իսկ եթե հարցնելու լինեն, քե որտեղի՞ց և ումի՞ց է ծագել և սերել այս փոքրիկ ժողովուրդը, քե ո՞վ է նրանց մեջ այնպես խորը պատվաստել այդ սքանչելի սկզբունքները, այն ժամանակ սպառվում է դժբախտաբար ամեն մի հետախուզություն, հետամտություն և ամեն մի ենթադրություն: Այն բոլոր ժողովուրդները, որոնք նրանց մոտ են կանգնած և որոնք

նրանց հարևան են եղել, արհամարհել և քանի տեղ չեն դրել նրանց, իբրև սատանային երկրպագողների, և ամենաբուռն ատելությամբ և մոլեռանդությամբ խուսափել են նրանց ընկերակցությունից: Հայ հոգևորականությունը, հայոց անհամար պատմագիրները՝ բոլոր ասիական ժողովուրդների պատմական ավանդությունների այդ միակ տերերն ևս կամ համարյա բոլորովին լռում են այդ փոքրիկ ժողովրդի մասին, կամ շատ անվստահելի տեղեկություններ են տալիս:

Այդ ժողովրդի կրոնը քրիստոնեական, մահմեդական և եբրայական դավանությունների և ավանդությունների խառնուրդ է: Նրանք աղոթում են միակ բարձրագույն էակին, միակ ամենակարող աստծուն, ողջ տեսանելիների և անտեսանելիների արարչին ու կառավարչին և համարում են նրան մույնպես մաքուր և կատարյալ, ինչպես բոլոր քրիստոնյաները և մահմեդականները, որին նրանք արաբական Ալլահ անուն են տալիս, որովհետև իրենք սեփական լեզու չունեն և քրդերենն են ընդունել իբրև իրենց մայրենի լեզու: Հայերեն էլ շատ վարժ են խոսում, որովհետև շարունակ նրանց մեջ են ապրում: Փրկչին նրանք դիտում են և պաշտում որպես աստուծո լույսի, շնչի, որն աշխարհ է եկել և մարդկային կերպարանք ստացել Մարիամի կրծքից և ոչ քե նրա մարմնից, որպեսզի մարդկանց համար տեսանելի լինի, նրանց տանի դեպի ճշմարտություն և աստվածապաշտություն, իսկ այդ առաքելությունը կատարելուց հետո նա թույլ է տվել մարդկանց, որ իրեն խաչեն իր հավատի համար, իսկ հետո նորից աստված է դարձել, առանց մեռնելու և քաղվելու, որը նրանք միանգամայն ժխտում են, իբրև սրբապիղծ տեսակետ և բացասում, իբրև աստծուն անվայել հատկություն: Եվ դրա համար էլ, ով իրենց մեջ խաչը պաշտի և, միաժամանակ, այն նգովի, ինչպես սովորություն է մահմեդականների մեջ, նա պարտավոր է իբրև պատիժ փակվել իր տան մեջ 40 օր շարունակ: Ո՛չ որ իրավունք չունի շփվել նրա հետ, նրան լույս, կրակ, անգամ քար և տալ, սափրել, և այդպես, առանց մազերը խուզելու և սանրվելու, ամբողջ համայնքի կողմից մոռացված, նա պարտավոր է ժամկետը պահել, մինչև որ նորից համարվի համայնքի անդամ: Աղոթելիս երեսը դարձնում են արևելք, ինչպես բոլոր քրիստոնյաները, երկու ձեռքով երեսը ծածկում, երբեմն էլ երեսը գետին քսում ի նշան երկրպագության: Նրանք աղոթում են միայն առավոտյան, ուրեմն՝ օրական սոսկ մեկ անգամ և հետևյալ խոսքերով. «Օ՛, ամենակարող արարիչ, դու, դու՛ որ ամեն ինչ ես այս աշխարհում և կառավարում ես, իբրև բարեգութ հայր,

պաշտպանում և ղեկավարում են քո արարածներին, ողորմածաբար նայիր մեզ, փրկիր մեզ ամեն տեսակ չարիքից և փորձանքից: Դու և Աստված ես և Հիսուս և ամենը, ինչ որ սուրբ է երկնքում և երկրում» և այլն: Նրանք չունեն աղոթքի բանաձևեր, ինչպես բոլոր արևելյից և հատկապես նրա համար, որ նրանք ամենայն իրավամբ պնդում են, թե աստված նայում է սրտին և ոչ դատարկ խոսքերին, ուստի և յուրաքանչյուրը պետք է նրան դիմի այնպես, ինչպես ինքն է հասկանում ու ճանաչում նրան և ինչ որ ինքը ցանկանում կամ ուզում է խնդրել: Հինգշաբթին համարում են իրենց կիրակին և չեն տոնում հատուկ ապաշխարությամբ, աղոթքներով, հանդեսներով և անգործությամբ, ինչպես բոլոր մյուս ժողովուրդները, այլ, ամեն մի եզիդի, մույնիսկ ամենաչքավորը, պետք է մի սկուտեղ փլավ ուղարկի աղքատներին կամ իր հարևաններին: Գինի և օղի խմելը ոչ միայն քույլատրվում է նրանց և ծառայում է սոսկ որպես հարբեցողության և զվարճության միջոց, ինչպես մյուս բոլոր ժողովուրդների մեջ, այլ վաշելվում ու պաշտվում է իբրև մի սուրբ պարզ, իբրև Քրիստոսի արյուն, և ամեն անգամ, գինի խմելիս, երկու ձեռքով պինդ բռնում են այն թասը, որի մեջ լցված է այդ ազնիվ խմիչքը, մեծ զգուշությամբ դատարկում են այն, որպեսզի ոչ մի կաթիլ մեջը չմնա, իսկ եթե մնաց կամ թափվեց գետնին կամ իրենց զգեստի վրա, ապա իսկույն լիզում են այն և համարում աստուծո պատիժ: Այո՛, դրանով մույնիսկ մի տոն են կատարում չարչարանքի ուրբաթ գիշերը, երբ Փրկիչը դեռևս խաչի վրա է: Գինի են լցնում մեծ սկուտեղի մեջ, մի կլոր հաց են զցում մեջը, դնում են այն սենյակի կամ վրանի մեջտեղը, նայած տարվա եղանակին, միասին աղոթք են անում շուրջը, երգում և հետո բաշխում են ամբողջ համայնքին, որպես սուրբ հաղորդություն և Քրիստոսի արյուն: Այդ աղոթքներին և երգերին չպետք է մասնակից լինեն այլադավան մարդիկ: Տարվա մեջ երեք օր և, հատկապես, այն շաբաթը, երբ հայերը տոնում են Հովնան մարգարեի հիշատակը, այսինքն ծոմ են պահում, երբեմն էլ այնքան խիստ, որ շատ մոլի հավատացյալներ մույնիսկ անասուններին զրկում են ջրից և կերից, բայց որպես կանոն ուտում են միայն երեկոյան և հատկապես ամեն տեսակ մսեղեն: Սրա մասին նրանք պատմում են մի ծիծաղելի և, իրենց հասկացողությամբ, շատ բնորոշ պատմություն: Այսինքն, նրանց ասելով, իբր թե իրենց մեծ օրենսդիրը, որի մասին հետո կխոսենք, ստանալով աստծուց պաս պահելու հրամանը և կամենալով իր ժողովրդի համար այդ ծանր բեռը թեթևացնել, իրեն միամիտ և խուլ է ձևացրել: Աստուծո

մտադրությունն է լինում երեսուն օր պաս պահել տալ, որովհետև սի քրդերեն նշանակում է երեսուն, իսկ նա իբրև թե լավ չսելով, շարունակ հարց է տալիս. «սե ռու՞գ» (այսինքն՝ երեք օր), աստված էլ բավարար համարելով մարգարեի այդ հիմար և միամիտ կատակը, իբրև թե հրամայում է՝ «սե ռուգ, սե ռուգ, թո՛ղ այդպես էլ լինի»:

Ի միջի այլոց նրանք պահում են հայոց շաբաթական պասերից շատերը և տոնում են հայոց այն սրբերի հիշատակը, որոնց անունով սահմանված են այդ պասերը. մանավանդ մեծապես հարգված են նրանց մոտ սուրբ Գևորգը և սուրբ Մարգիսը: Վերջինիս անվանում են Խըղը-Նաքի, պաշտում են և, հայերի նման, ճանապարհին պատահած փտնզի պահին, փոթորկի և բուքի ժամանակ, սրան են կանչում: Նրանք ոչ խարներ են մատաղ անում, համբուրում են հայոց եկեղեցիների սեղանները և հայ հոգևորականների աջը, ընդունում են սուրբ հաղորդություն, այսինքն՝ միայն նշխար, և ուտում են մեծ պատկառանքով: Սուրբ Սարգսի շաբթին, հայերի նման ալյուր և բոված ցորեն են պատրաստում, լցնում են սկուտեղի մեջ և սենյակի մի ազատ տեղում դնում, որպեսզի սուրբը գիշերը քսվի նրան մի ձիու պայտով. այդ էլ կատակասեր մարդիկ ծածուկ ձեռքով են անում, որևէ երկաթի կտոր դրոշմում են բոված ցորենի վրա, և այնուհետև այդ բանը համարվում է կատարյալ երջանկության և բարեկեցության նախանշան: Այդ բոված ցորենը հայերը փոխինձ են անվանում և ուտում են հենց այդ շաբթին, շաբաթաշրի կամ դոշաբի հետ խառը: Ջահեղ աղջիկները օգտվում են այդ օրհնած հացից, առավոտյան մի կտոր դնում են ազատ, բարձր տեղ, որը մեծ մասամբ ազոավների կերակուր է դառնում: Թռչունի բռած կողմից պիտի գա աղջկա փեսացուն: Չքնաղ հույս ջահեղ սրտի համար, որը հաճախ չի իրականանում: Նրանք կնքահայր են դառնում մահ հայ երեխաների և հաճախ անցնում են հայոց եկեղեցու ծոցը:

Մի այլ, իսկապես հետաքրքիր փաստ էլ, թե ինչու այդ ժողովուրդը պաշտում է արևը և աղոթելիս երեսը նրան դարձնում: Նրանց կարծիքով, երբ Ադամը՝ առաջին մարդը, պատվիրազանցության հետևանքով զրկվեց աստուծո ներկայությունից ու լուսապայծառ դրախտից և հավիտենական մթության դատապարտվելով, սարսափելի հուսահատությունից սկսեց ողբալ իր դառը ճակատագիրը, նրան ներկայացավ Մալաք-Թավուզը (այսինքն՝ սև հրեշտակը): Սա քաջ իմանալով, որ մյուս օրը արևը պիտի ծագի, որի մասին տեղեկություն չունեի մարդկության նախահայրը, Ադա-

մին առաջարկեց ամբողջ մարդկային ցեղը նրա իշխանության տակ դնել մինչև Փրկչի գալուստը, որպեսզի միջնորդի, որ աստված վերադարձնի լույսը Արամին. այդ տարօրինակ պայմանը ընդունվում է մեր նախահոր կողմից և, ինչպես պիտի ենթադրել, համաձայնագիրը փորագրում են քարի վրա և քարը զգում Հորդանան գետը: Ենթադրում են, որ մկրտության ժամանակ այդ քարի վրա է կանգնած եղել Փրկիչը, որպեսզի ոչնչացնի այդ նզովագիրը մարդկության համար: Հենց սրանով էլ աստուծո զայրույթն է շարժում սև հրեշտակը և մինչև այսօր էլ ընկած է նրա աչքից:

Լալեշն այն սուրբ վայրն է աշխարհում, որ նրանք պաշտում են, ինչպես քրիստոնյաները՝ Երուսաղեմը, ուր նրանք ուխտի են գնում և որը նրանց բազմաթիվ հոգևորականության առաջնակարգ մայրաքաղաքն է: Այն պետք է գտնվի Մծբինի կողմերում և այժմ քերես մասամբ ավերված լինի Ռաշիդ-փաշայի կողմից: Այդ քառանկյունի շենքը պիտի երեքհարյուր և 66 սենյակ ունեցած լինի, ըստ տարվա օրերի քանակի և ներսում էլ այնքան դամբարներ, որքան սենյակների թիվն է, որոնք զիշեր-ցերեկ պետք է վառվեն: Այդ շենքի կենտրոնում գտնվում է այն սուրբ վայրը, որտեղ նստած է նրանց մեծ, միակ մարգարեն կամ, ըստ նրանց, հենց աստվածը՝ ամենակալ, ամենատես, ամեն ինչ կառավարող Շիխսանդին, որ նշանակում է՝ շեխերը նրան տեսել են: Նա առաջին անգամ հայտնվել է մարդկանց, որպեսզի ավետի նրանց իր կամքը և օրենքները: Քրիստոս կամ Շիխսանդի, կամ հենց թեկուզ Աստվածություն, միևնույն բանն է նրանց համար, տարբերվում են միայն նրանով, որ աշխարհ են եկել զանազան ժամանակներ, տարբեր կերպարանքով և անունով: Նրան են վերագրում այն բոլոր հատկությունները, որոնք կոչվում են՝ Ամենակարող, Ամենագետ, Ամենաբարի և այլն, և հարգում են նրա հիշատակը՝ պատկերացնելով այն արադադի գլուխ ունեցող բռնունի կերպարանքով, որին անվանում են Թաճ կամ Թավուզ (այսինքն՝ բռնուն), որ բառացի նշանակում է բազ և վերաբերվում են նրա հետ նույնպիսի պատկառանքով ու անկեղծությամբ, ինչպես քրիստոնյաները Փրկչի խաչին: Ամենամեծ երդումը անում են կամ այդ Թավուզի, կամ Շիխսանդու, կամ որևէ շեխի անունով: Մեծ գումարներ են նվիրում նաև հայոց եկեղեցիներին: Քրիստոնյաների հետ լուրջ զործ ունենալիս, կամ նրանց մոտ երդվելիս, ինչպես արևելքի բոլոր քրիստոնյաները, խաչակնքում են, իսկ իրար մեջ երդվում են այդ աստվածային էակի անունով և կարծում են, որ նա երկնքից է իջել:

Նրանց հոգևորականությունը բաժանվում է երկու դասի՝ շեխերի, որոնք կազմում են վերին դասը և փիլիքերի՝ ստորին դասը: Դրանք ապրում են բավական մեծ թվով իրենց համայնքներում և իրենց տրամադրության տակ ունեն որոշ թվով ընտանիքներ, որոնք իրավունք չունեն ուրիշներ դառնալու: Մանավանդ առաջինները՝ շեխերը, հազում են մարմնին կիպ կպած սև, բրդե կոպիտ զգեստներ, իսկ ընդհանրապես՝ այնպես, ինչպես աշխարհականները: Նրանք ամուսնանում են, կարող են միաժամանակ երկու կին առնել, բայց ոչ ժողովրդի միջից, ոչ էլ մի դասը՝ մյուսից, այլ իրենց միջից, ինչպես և ժողովուրդը: Դրանով յուրաքանչյուր դաս մնում է մաքուր, ինքն իր մեջ, և իր արտոնություններն ու արժանիքներն անցնում են սերնդից սերունդ: Նրանք համարվում են Շիխսանդու կողմից եզդի ժողովրդի համար նշանակված հովիվներ և հոգիներ խնամողներ, և նրանց անձը սուրբ է եզդիների համար, այնպես, որ նրանք հաճախ երդվում են այս կամ այն շեխի կամ փիլի անունով, ինչպես մենք՝ մեր սրբերի անունով: Նրանց հարգանքը դեպի այդ հոգևորականները այնքան մեծ է, որ հավատում են, թե յուրաքանչյուր շեխ կամ փիլի աստծուց լիազորված է որևէ հիվանդություն բուժելու, դրա համար էլ հիվանդության դեպքում նրանք գնում են այն հոգևորականի մոտ, որի մասին գիտեն, թե ինչ հիվանդություններ կարող է բուժել: Նրանց մեջ ամենահզոր և գլխավոր իշխանն անգամ պարտավոր է հեզ ոչխարի պես առանց տրտմալու տանել ամեն տեսակ ծեծ և հարվածներ այդ հոգևորականի կողմից և կատարել ճշտությամբ այն բոլոր, ինչ-որ նա կպահանջի, այլապես՝ կարժանանա աստուծո պատժին, արիսմարհանքին, նույնիսկ վտարման ողջ համայնքից: Այդ իսկ պատճառով հոգևորականների տարեկան եկամուտը բավականին մեծ է, որը բնականաբար ստացվում է կենսամթերքներով և անասուններով: Դանապարհին կամ դուրսը հոգևորականին մոտենալիս կամ հանդիպելիս ժողովուրդը հանում է գլխարկը, համբուրում է աջը, ճիշտ այնպես, ինչպես վարվում են իրենց հոգևորականների հետ շատ քրիստոնյաներ: Հոգևոր հայրերի պարտականությունն է՝ հսկել ժողովրդին, դաստիարակել նրանց պապական բարի բարքերով և հզորացնել, նրանց մեջ եղած բոլոր վեճերն ու թյուրիմացությունները վերացնել, կատարել նրանց բլփատությունը, ամուսնությունը և թաղումը: Բայց ամենատարօրինակը նրանց եկեղեցական կարգերի մեջ այն է, որ այդ բոլոր կրոնական ծիսակատարությունները կատարվում են ոչ թե քրիստոնյա քահանաների, այլ մահ-

մեղական մոլլաների ձեռքով՝ իրենց հոգևորականների սակավության պատճառով: Այդ հանելուկի մասին նրանք չեն կամենում ոչ մի բացատրություն տալ: Հռչակավոր են այն հոգևորականները, որոնք Լալեշից են գալիս. բոլորը նրանց մոտ են վազում: Ամեն տարի գալիս է մեկը կամ մյուսը՝ հետը վերցնելով վերը հիշված թաճը, մի եռոտանի երկաթե աշտանակ, մի փոքրիկ թմբուկ, մի սրինգ և մի կծիկ այծի մազերից հյուսած կոպիտ կտավ: Համայնքն իսկույն հավաքվում է եկվորի շուրջը, որն այդ բոլոր սրբությունները դնում է նրանց մեջտեղը, թմբկահարում, սրինգ փչում, իսկ բարեպաշտ ժողովուրդը ծնկաչոք ու սողալով մոտենում է վառված աշտանակին և աքաղաղի գլխին՝ համբուրելու համար և նույն ձևով էլ նորից ետ է քաշվում: Դրանից հետո սկսում են ողորմություն հավաքել Լալեշի եղբայրների համար: Ոչխարը փոքրագույն նվերն է, բայց տալիս են նաև կովեր, ձիեր, ամեն տեսակ թանկարժեք իրեր, հազվադեպ չեն նաև խոշոր գումարները, իսկ դրա փոխարեն, նայած նվերի արժեքին, որոշ չափով թել են ստանում, որը կապում են վզից կամ որևէ կերպ պաշտում: Վա՛յ նրան, որ ձեռք կտա այդ սրբություններին, հանձնված նվերներին կամ այդ հոգևորականներից մեկն ու մեկին, կամ էլ, մանավանդ, ետ կվերցնի նվերը. այդ դեպքում ամբողջ եզիդի ժողովուրդը սարսափելի հուզվում է, և որտեղ էլ թաքնված լինի հանցավորը, նրան ի հայտ են բերում և ամենագարհուրելի եղանակով ոչնչացնում, հաճախ նույնիսկ ամբողջ ցեղով: Հենց անցյալ տարի տեղի ունեցավ մման դեպք: Չնայած չարագործների մի մասն արդեն անցել էր սահմանը, այնուամենայնիվ ռուսական եզիդիները, գայրության մոլեգնած, կամենում էին մինչև վերջին մարդը ոչնչացնել նրանց:

Նրանց հոգևորականները՝ շեխերը և փիրերն իրավունք չունեն սափրվելու: Հոգևորականներն ընդունում են հատուկ ձեռնադրություն: Եթե մեկը հաստատվելու և նշանակվելու է իր պաշտոնի մեջ, ապա ամբողջ համայնքը հավաքվում է իր պետի տունը, և ձեռնադրվողին որևէ գետում կամ այլ կերպ լողացնելուց և մաքրելուց հետո, տանում են նորից այդ տունը, չոքեցնում են և, նրան շրջապատելով՝ սկսում իրենց սովորական երգերը, որոնք բովանդակում են այն բոլոր կանոններն ու պարտականությունները, որ պիտի կատարի հոգևորականը իր ամբողջ պաշտոնավարության ընթացքում: Այդ արարողությունը վերջացնելուց հետո, մեկ-մեկ հանում են բահանայական զգեստները, վրան թքում, ապա յուրաքանչյուրը հերթով հագնում, և այդ ամենը ավարտելուց հետո, ամեն

մեկը մոտենում է նոր ձեռնադրվածին, համբուրում աջը, և դրանից հետո նա իր պաշտոնի տերն է: Այնուհետև սկսվում է տոնակատարությունը, խրախճանքը և այլն:

Ինչպես վերը հիշեցինք, քլիատումը և ամուսնությունը կատարվում է ամբողջությամբ մահմեդական ծեսով, նրանց սովորական երգեցողությամբ և տոնակատարությամբ: Սակայն իրենց մեռելներին թաղելիս նրանք ունեն հետևյալ տարօրինակ և ինքնատիպ սովորությունը, որ թեև իրենք ամբողջովին ժխտում են, բայց այդ հաստատում է մի կրթված հայ աբեղա, որը երկար ժամանակ ապրել է նրանց իշխան Միքա-աղայի մոտ և իբրև ականատես մանրամասնորեն դիտել ու նկարագրել է նրանց բոլոր սովորությունները և բարքերը: Նրանք գերեզման են իջեցնում մեռածին՝ երեսը դեպի արևելք դարձրած, ինչպես քրիստոնյաների սովորությունն է և հողով ծածկում, որոշ չափով ազատ են թողնում միայն գլխի կողմը, որի շուրջը քարեր են կանգնեցնում: Բացի այդ, մեռածի հետ դնում են և հետևյալ իրերը՝ գործածված սապոնի մի տուփակ կտոր, մի կտոր հաց, դրամ և մի գավազան, հետո ականջին փսփսում են, որ նա դրախտի դռնապանին պետք է փորձի կաշառել նախ և առաջ հացով, իսկ հետո՝ դրամով, եթե նրան չհաջողվի պահակին համոզել, որ իրեն դրախտ թողնի, պետք է սապոնը ոտքերի տակ դնի, որպեսզի հեշտությամբ ներս սահի, գավազանով հարվածի չար պահակի գլխին և այդպիսով ճանապարհի բանա իր համար դեպի եղեմական կյանք: Այդ բոլոր արարողությունների ժամանակ ոչ մի օտարականի մոտիկ չեն թողնում, և եթե հիշյալ հայ հոգևորականը ներկա է եղել այդ բոլոր ծիսակատարություններին և կրոնական արարողություններին, ապա այդ պետք է վերագրել միայն նրանց իշխանի կողմից ցույց տված ողորմածությանը: Նա հավաքել ու թարգմանել է նաև այն բոլոր երգերը, որոնք երգվում են այդ արարողությունների ժամանակ: Դրանք ներկայումս իր մոտ չեն, գտնվում են Թավրիզում և այնքան էլ հեշտ չի լինի ստանալ՝ գրաքննության պատճառով:

Ռուսական եզիդիների այժմյան ցեղապետ Թամուր-աղայի մոտ ես որպես Մայոր-աղա իսկական իշխանավայել ընդունելություն գտա: Նրա մոտ հավաքվել էին բազմաթիվ շեխեր և իր համայնքից բավական շատ մայրիկ, որոնք հավանաբար եկել էին, որ շնորհավորեն նրա գալուստը Թիֆլիսից և այն գեղեցիկ նվերների համար, որ տվել էր նրան նորին պայծառափայլություն իշխան Վորոնցովը: Ես գործ դրի և՛ ճարտա-

րախոսություն, և՛ խորամանկություն, և՛ ամեն ինչ, որ ինձ թելադրեն վերսկսելու և նորից հիշված երգերը, բայց իզուր: Հենց ինքը՝ ցեղապետը, պատճառաբանեց, որ այդ երգերը շատ երկար են և եթե երբևիցե գալու լինի Երևան, ինձ կթելադրի: Արդեն սոսկ այդ գաղտնապահությունը հաստատում է հայ հոգևորականի ասածները: Թերևս կարելի լինե՞ր ընծաների և վերակից տրված լիազորության միջոցով հաջողեցնել այդ բանը, բայց ինձ մոտ բացակայում է և բացակայել է թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը: Այդ տարօրինակ ժողովրդին ճանաչելու տեսակետից անշուշտ մեծ գանձ կլինե՞ր, եթե հաջողվեր կամ հայ աբեղայի երգերի ժողովածուն ազատորեն սահմանից այս կողմ բերել տալ, կամ թե իմ տրամադրության տակ դրվեին վերահիշյալ միջոցները, այսինքն՝ այն բանալին, որով կարելի կլինե՞ր հայտնագործել այդ ժողովրդի կրոնական հայացքները: Այդ ժողովրդի տարօրինակություններից արժանի է հիշատակել և այն, որ երբ եզիդու շուրջը, միտումով թե պատահմամբ, շրջան են գծում գետնի վրա, ապա մա օրերով նստում է այդ շրջանի մեջ, ողբում և դուրս չի գալիս այնտեղից, մինչև որ մի ուրիշը այդ գիծը չջնջի: Ասում են, որ շատերն են անում նրանց հետ այդ ծիծաղելի հանաքը: Այդ սովորությունն էլ եզիդիները ժխտում են, իբրև հնարավոր բան. ես իմ կողմից ոչ՝ կարող եմ հաստատել այն և ոչ էլ հերքել, քանի որ բոլորն էլ խոսում են այդ մասին, հատկապես՝ վերահիշյալ աբեղան: Նրա ասելով, եզիդիները մեծ մեղք են համարում մահ կարգադրելու գրելը, որովհետև բոլոր գրքերում և գրություններում հիշատակվում է սև հրեշտակի՝ սատանայի անունը, մի անուն, որի պատճառով նրանք այնպես են կատաղում, որ կարող են տեղնուտեղը մարդու սպանել, եթե նրա հետ միայնակ լինեն: Այդ աբեղան ամիսներ շարունակ հայերեն գրել ու կարդալ է սովորեցրել եզիդիների հռչակավոր ցեղապետ Սիրգա-աղայի երեխաներին Ռադովանում, Մոսուլից ոչ հեռու: Նրա աշակերտները պատահաբար գտնում են գրքի մեջ սատանա անունը և գրքերը դեն չպլորտում: Սակայն հենց իրենք՝ եզիդիները, հավատացնում են, որ նրանց Լալեշի գլխավոր շեխը գիտե արաբերեն գրել-կարդալ, որ նրա մոտ կան Աստվածաշունչ և այլ գրքեր, որ մա կարողանում է կարդալ: Թե այս բոլորը ճիշտ է արդյոք, այդ այլ հարց է. նրանք շատ բանի այդ՝ են ասում, միայն թե օտարների մեջ գալթակություններ չառաջացնեն: Նմանապես գալթույթ է պատճառում նրանց, երբ մեկը նրանց ներկայությամբ բարձրաձայն ճապացնելով քրոմ է, որովհետև, նրանց կարծիքով, դա մի գործողություն է, որ կապ ունի սատանայի հետ, իսկ իրենք քրոմ են այն-

պես, ինչպես թշույնները դուրս են նետում իրենց անմաքրությունները. այսինքն՝ հավաքում են ատամների տակ այդ լորձանման հեղուկը և միանգամից և շատ արագ դուրս ենտում:

Այժմ արդեն ժամանակն է վերջապես ծանոթանալու այդ ժողովրդի ամենաարտասովոր և ամենատարօրինակ կրոնական տեսակետի հետ, որի պատճառով մա ստացել է սատանայապաշտ անունը և որպես այդպիսին հայտնի է ամբողջ աշխարհում: Եթե հավատալու լինե՞ք ուրիշ և, գլխավորապես, նրանց հարևան ժողովուրդներին, որոնք այդ պատճառով ատում և հալածում են նրանց, ապա իսկապես պետք է հավատալ, որ նրանք պաշտում են չար ոգուն, որի խորհրդանշանին՝ աքաղաղի գլխին, խունկ են ծխում և աղոթում՝ որոշ օրերում: Սրան հակառակ եզիդիները բացատրում են իրենց այս տեսակետը մի այնպիսի բարոյախոսությամբ, որը կարող էր ապշեցնել ամենամեծ փիլիսոփային անգամ: Այսինքն, նրանց ասելով, Մալաք-Թավուզը եղել է աստուծո ամենանշանավոր հրեշտակներից մեկը, որին նրանք հավատում են, բայց որը հանցանք գործելով և մարդուն գալթակության մեջ զցելով, անբարեհաճ վերաբերմունքի է արժանացել և անիծվել թե երկնքում և թե երկրում: Բայց որովհետև աստուծուն՝ ամեն բարիքների և ամեն բարեգործությունների տիրոջը, չի կարելի վերագրել վրեժխնդրություն, ոխակալություն և տևական հիշաչարություն, ուստի չար հրեշտակը, որին պատժի ժամկետ է տրված միմիայն ապաշխարության համար, կարժանանա մի օր նրա ողորմածությանը, - ուստի և ընկած և թշվառ արարածի դժբախտությունը չպետք է էլ ավելի սաստկացնել, հայիտյել նրան և անիծել: Որքան էլ մարդս ինքը ազատակամ կատարի հանցանքներ, որքան էլ աստված նրան բանականության շնորհ տված լինի, չարից խուսափելու և բարի գործելու, այնուամենայնիվ մարդը միշտ սովոր է իր մեղքերը ուրիշի վրին բառնալու, և այդ պատրվակից մա օգտվում է ծայրահեղ անարդարությամբ: Ավելի լավ կլինի խիստ ուշադրություն դարձնել սեփական հանցանքների վրա, իրեն մեղավոր համարել սեփական սխալանքների համար, քան թե մի թշվառ արարածի համարել իր գալթակության պատճառը, դրա հիման վրա նրան մույնիսկ նզովել, որ հակառակ է թե աստուծուն, թե օրենքներին և թե բանականությանը: Մի՞թե այս չէ ամենամաքուր, ամենագեղեցիկ և պատվարժան բարոյախոսությունը: Հենվելով հենց այդ սկզբունքի վրա, նրանք չեն ժխտում ոչ մի կրոն, ոչ մի օտար դավանանք, ընդհակառակը, ամենամեծ հարգանք ու պատիվ են տա-

ծում դրանց վերաբերմամբ, ինչպես պարզ երևաց մեր ասածներից: Նույնիսկ ոչ մի լուսավոր քրիստոնեական աղանդ չունի նման մեծ հարգանք օտարադավանների հանդեպ, ինչպես նրանք, և այնպիսի համեստ կարծիք իրենց մասին, ինչպես կրկին նրանք: Այնուամենայնիվ նրանք պաշտպանում են իրենց հավատը աշխարհի բոլոր ազգերի մեջ և այդ բանը ապացուցում նաև գործով: Յույց տվեք մի այլ ժողովուրդ վերը նկարագրված նույնանման մաքուր, վեհ սկզբունքներով, բնավորության այդպիսի պայծառ գծերով և հատկություններով. այդպիսի ժողովրդից երես կդարձնեն՝ նրան մոլորված համարելով: Ինչպիսի՞ մեծամտությամբ յուրաքանչյուր կրոնական աղանդ պահանջ է ներկայացնում և հաճախ անիրավացիորեն, երկնքի և երկրի վրա, և որտե՞ղ կարելի է գտնել քրիստոնեական հեզությունը, ավետարանի սկզբունքների մաքրությունը այնքան կատարյալ ձևով կյանքում կիրառված, եթե ոչ հենց այդ փոքրիկ ժողովրդի մոտ:

ՍՈՂՈՄՈՐ ԵՂԻԱԶԱՐՈՎ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԵԶԻԳՆԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ-ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

Ա. ԵԶԻԳՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԿՐՈՆԸ

Եզդիդների ծագման հարցը դեռևս գիտական ասպարեզի վրա չի դրված: Այդ մասին կան միայն զանազան կարծիքներ՝ զուրկ գիտական հիմքից: Քանի որ դրանք լայնորեն տարածված են և գուցե կարող են ապագա հետազոտողին մոլորության մեջ գցել, մենք դրա վրա կանգ կառնենք:

Շիա մահմեդականները եզդիներին համարում են սերած Եզդի Օմայեղից, որը իբր նենգությամբ սպանել է Հասանին և Հուսեյնին և անօրինաբար խլել խալիֆայությունը: Այդ պատճառով շիաները եզդիներին համարում են իրենց հոգևորականներին խողխողողներ. դրա հետևանքը շիաների և եզդիների միջև անհաշտ բշտամությունն է, որ շարունակվում է մինչև այժմ: Եզդիի ցեղից կասկածելի ծագումը վերջիններիս շատ քանկ նստեց: Թշնամությունն ու ստեղծությունն ավելանում են նաև այն կեղծ համոզմամբ՝ իբր եզդիները դիվապաշտ են: Եզդիների պատմությունը մի ամբողջ շարք է հալածանքների, որ շիաներն ամեն հարմար դեպքում հարուցում էին նրանց դեմ: Նույնիսկ մեր օրերում, Հասան Հուսեյնի մահը նկարագրող ամենամյա կրոնական խորհուրդների միջոցին, եզդի չի կարող շիաների աչքին երևալ առանց իր կյանքը վտանգի ենթարկելու: Եզդիների մեջ նույնիսկ կան այնպիսիք, որոնք համաձայնում են եզդի խալիֆայի տոհմից իրենց ծագման կարծիքի հետ: Այդ բոլոր հալածանքների մեջ նրանց մխիթարում է այն միտքը, որ իրենց նախնիները տիրում էին մահմեդականներին ու կզա ժամանակ, երբ իրենց տիրապետության փառավոր շրջանը նորից կվերականգնվի: Մյուս եզդիները, որոնց թվում և Հասանյանները, եզդի Օմայեղից միանգամայն հրաժարվում են և բացասում իրենց ծագումը խալիֆայի ցեղից լինելը: Նրանք հաստատում են, որ եզդի ազգի նախահայրը՝ Էզդա կամ Էզդան, շիա մահադանների խողխողող եզդիի հետ ոչ մի առնչություն չունեն, և Էզդան Փրկչից և Մահմեդից շատ ժամանակ առաջ էր ապրում, հետևապես նա ոչ մի կերպ չէր

կարող մասնակցել Մահմեդյան ժառանգության համար եղած պատերազմին: Մի կողմից ազգի և ծագման հմտության գիտակցությունը, մյուս կողմից՝ երկյուղը շիաներից, եզիդներին ստիպում են համարվել եզիդ Օմայեղից սերած: Մի այլ առասպելական կարծիքի համաձայն՝ եզիդները աստվածային ծագում ունեն: Այդ կարծիքը հայտնեցին Փիր Հասանը և Հասան աղան՝ Հասանյան ցեղի գլուխը: Փիր Հասանը հաստատում էր, թե եզիդ ազգի հիմնադիրը և նրան անուն տվող Էզդան կիսահրեշտակ-կիսամարդ էր: Էզդան ոչ ոքից չի ծագում, այլ անմիջապես աստծո կողմից է ստեղծված: Այդ պատճառով եզիդները (եզիդները իրենց էզդի են անվանում և ոչ թե՝ եզլի) իբրև բարի հրեշտակի սերունդ, օրհնված ժողովուրդ են: Էզդան Աստծո հետ անմիջական հարաբերության մեջ էր գտնվում և մասնակցում էր բարի հրեշտակների ժողովին: «Էզդա» բառը, Փիր Հասանի կարծիքով, կազմված է հետևյալ նախադասությունից՝ ազ, դա, խե-օդա, այսինքն՝ ինձ ստեղծեց աստված: Փիր Հասանի կարծիքով՝ թեև թույլ, մի հաստատություն կա Ջորոագդլի վարդապետության մեջ, որի հետքերը պահպանվել են եզիդների հավատալիքներում: Հայտնի է, որ Ռոմգլի գահը շրջապատված էր յոթ աշխարհներով, որոնց իշխանությանն էին ենթարկվում բարի ոգիները և մարդկանց պահապան հրեշտակները: Փիր Հասանի «Էզդամը» ինչպես ծագումով, նույնպես և նշանակությամբ, նման է «եզլի» բառին: Նրա կարծիքը քննադատության չի կարող դիմանալ, սակայն ունի այն առավելությունը, որ ուրիշ ազգությունների մեջ եզիդներին ցույց է տալիս իրանական ծագմամբ...

Ուվքեր են, ուրեմն, և ի՞նչ ծագում ունեն եզիդները: Ով լինեք-չլինեք նրանց նախահայրը, նրանց ազգության հիմնադիրը, եզիդները քուրդ են՝ բառիս բուն նշանակությամբ: Դրան իբրև ապացույց ծառայում է ինչպես քրդերի, այնպես էլ եզիդների թե լեզվի, թե տիպերի, թե նիստ ու կացի և թե առիասարակ քաղաքակրթության նույնությունը: Եզիդները, ինչպես և քրդերը, խոսում են կուրմանջյան բարբառով, թեև նրանք իրենց լեզուն անվանում են «Ջըման է էզլիա», այսինքն՝ էզլիների լեզու, և պնդում են (հավանական է՝ ազգային հպարտությունից), թե քրդերն են իրենց լեզվով խոսում, ոչ թե իրենք՝ քրդերի: Քրդերի և եզիդների բնավորություններն ու սովորությունները, չնայած նրանց կրոնական տարբերությանը, միմյանց նման են: Նրանց ընտանեկան վիճակը, կյանքի պատկերը, հարսանեկան գլխավոր ծեսերն ու կարգերը, ընտանեկան հարաբերությունները, ազգակցության աստիճանները, մանուկների կրթությունը,

օջախը - եզիդների և քրդերի այս բոլոր կողմերն այնքան նման են, որ ես ավելորդ համարեցի դրանց վրա կանգ առնել՝ խուսափելով այն կրկնությունից, որն արդեն հայտնի է իմ «Երևանի նահանգի քրդերի ազգագրական համառոտ նկարագիր» գրքից: Եթե մինչև անգամ այդ երկու ազգերի մեջ կա զանազանություն, դա ևս չի վերաբերում հիմնական կետերին, այլ միայն մանրութներին: Այսպես, օրինակ, եզիդների և քրդերի հագուստները միմյանցից չեն տարբերվում, բայց և այնպես իսկույն կարելի է եզիդ կանանց ճանաչել իրենց հագուստից. նրանք պետք է հագնեն սպիտակ վարտիք, որ մաքրության և անարատության նշան է համարվում: Այդ մարդկանց կապույտ և մոխրագույն վարտիք և անդրավարտիք հագնել արգելված է: Հագուստների մեջ եղած տարբերությունն էլ ոչ թե ձևի, այլ գույների մեջ է կայանում: Բացի թլպատությունից և քիրիվատիից, որ արյունակից ազգականությանը հավասար ուժ ունի, եզիդների մեջ կա այսպես՝ բիսկ (փունջ) անվանված մի սովորություն, ըստ որի՝ երեխայի ծննդից մի քանի օր հետո շեխը կամ փիլը նրա գագաթից երեք փունջ մազ է կտրում: Եզիդների և քրդերի օբաների կազմությունը թե հիմնական կետերում և թե պաշտոնական հարաբերություններում նույնն է: Կյանքի այն կողմերը, որոնք կրոնի հետ կապ ունեն, միանգամայն այլ են: Այստեղ տարբերությունը մեծ է - եզիդների մեջ մենք գտնում ենք կառավարման աստվածապետական ձև և խավային-դասային բաժանմունքներ, մինչդեռ քրդերի մեջ ոչ միայն կաստաներ չկան, չկան և դասակարգեր: Շնորհիվ կրոնական առանձնության՝ եզիդների ինքնավարությունը և նրա հետ կապ ունեցող վարչական միավորները մինչև վերջին ժամանակներս պահպանվել են առավել լավ, քան քրդերի մեջ: Նույն կերպ տոհմական կենցաղավարության հետքերը (տոհմական դատարան, խնամակալ և ընդհանուր երաշխավորություն) եզիդների մեջ երկար ժամանակ պահպանվեցին (կատարյալ ուժ ունեին մինչև 60թ. սկիզբը): Պարտաճանաչության և ընկերական ոգին եզիդների մեջ առավել զարգացած է, քան թե՝ քրդերի: Եզիդը իր բնավորությամբ խաղաղասեր է, քան քուրդը, ու միշտ՝ ավելի հակված խաղաղ զգացմունքներին: Կարելի է ասել, որ քրդերը, որոնց վերջին ժամանակներս պետական գյուղացիների թվում են հաշվում, մինչև այժմ արիամարհում են երկրագործությունը, իսկ եզիդների մեջ ընդհակառակն է. նրանց մեջ չկա համարյա ոչ մի հասարակություն, որ չպարապի երկրագործությամբ. ճշմարիտ է, եզիդներին չի հաջողվել դեռևս թողնել քոչվորական կյանքի սովորու-

թյունը, սակայն նրանք թափառական կյանքը չեն սիրում: Նրանք բնակություն են հաստատել փոքրիկ հովիտներում, իսկ քոչվորները գյուղից մի քանի վերստ հեռավորությամբ՝ մերձակա լեռների վրա են լինում:

ԱՎԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ, ՄԵՂՍՈՒՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՋՐՀԵՂԵՂԻ ՄԱՍԻՆ

Փյոն Հասանը, որին Հասան աղան հրավիրել էր իրենց կրոնի էությունն ինձ հաղորդելու, երկար լռությունից հետո դարձավ ինձ հետևյալ հարցով. «Ինչի՞ համար ես ուզում իմանալ մեր վարդապետությունը: Մենք երկրպագում ենք Աստծուն այնպես, ինչպես մեր մախնիները մեզ ավանդել են: Ամենքի համար Աստված մեկ է. թող ամեն մեկը նրան իր ձևով պաշտի այնպես, ինչպես գրված է Նրա սուրբ գրքում»:

Չեմ հավատի մասին շատ անհեթեթություններ են պատմում, ես կամենում եմ ձեր կրոնի վարդապետության հետ ծանոթանալ,- պատասխանեցի ես:

Մեր հյուրը կատարյալ աշիր (քենակալ, արյունակից) է, ոչինչ չծածկես, ասա ամբողջ ճշմարտությունը,- ավելացրեց Հասան աղան:

Եթե այդպես է, ուրեմն՝ արձանագրիր: Ես քեզ պետք է ասեմ ամբողջ ճշմարտությունը միայն այն պայմանով, որ դու էլ ուրիշներին ասես այն, ինչ ես քեզ եմ ասում: Խոստանում ես,- հարցրեց ծերունին դողդոջուն ձայնով:

Նրան խոսք տվեցի, և ինձ հետևյալը թելադրեց.

«Դու ամենքին ասա, մենք հավատում ենք Աստծուն՝ բոլոր տիեզերքի Արարչին: Նա ստեղծեց աշխարհը ոչնչից: Որոշ ժամանակ առաջ, մինչև աշխարհի արարչագործությունը, Աստծո ոգին էր բազավորում: Ամենից առաջ նա ստեղծեց երկինքը, երկնքի լուսատուները և քառսը, և իր գահի վրա, որ ամբողջովին աստվածային լույսից էր կազմված, երկար պտտեց քառսի վրա: Հետո նա երկինքը երկրից բաժանեց, ապա բոլոր տեսանելի առարկաները, բոլոր կենդանիներին ստեղծեց և վերջիվերջո՝ Աղամին: Աստված տեսանելի առարկաները ստեղծեց, որ մարդիկ վայելեն նրանց բարիքները: Աներևույթ էակները ծառայում են Աստծուն, շրջապատում են նրա գահը՝ իրենց թևերի վրա պահելով: Տեսանելի առարկաները ստեղծված են չորս տարրերից՝ հողից, ջրից, օդից-քամուց և կրակից: Իսկ աներևույթ էակները՝ հրեշտակները, հոգուց և լույսից են ստեղծված: Աշ-

խարհի արարչագործությունից հետո Աղամ մարգարեն (փեխամբար) ապրում էր դրախտում (Ջաննաթ), ուր, ամեն տեսակ հոգսերից և վշտերից ազատ՝ վայելում էր բոլոր բարիքները: Աղամը համարձակորեն ճաշակում էր բոլոր պտուղները. ամենը, ինչ որ նա ուտում էր, քրտինքի ձևով էր նրա մարմնից բաժանվում: Նա ազատ էր և անձանոթ ամեն տեսակ կրքերին, որոնք մարդուն կարող են մոլորեցնել և պղծել: Աղամի հետ դրախտում ապրում էին հուրիներ և հրեշտակներ, սակայն Աղամը նրանց հետ հարաբերություն չուներ, որովհետև հրեշտակները հոգուց են ստեղծված, իսկ նա՝ հողից: Այդ պատճառով Աղամը դրախտում սաստիկ անձկություն էր ապրում: Մի անգամ Մալաքե Թաուսը գալիս է Աղամի մոտ և հարցնում՝ զո՞հ է արդյոք իր վիճակից, իրեն բախտավոր համարո՞ւմ է: Աղամը պատասխանում է, որ նա զոհ է ամեն բանից, սակայն այդ բոլոր բարիքների մեջ մի ընկեր չունի, որ կարողանա ժամանակն ուրախ անցկացնել: Մալաքե Թաուսն ասում է՝ «Բարձրացրու ձախ ձեռքը»: Աղամը բարձրացնում է, և Մալաքե Թաուսը նրա կողերից մեկը հանելով՝ ասում է. «Աստծո կամքով և ողորմածությամբ քեզից ընկեր կլինի»: Եվան այսպես ստեղծվեց: Աղամը և Եվան շարունակեցին դրախտում ապրել՝ վայելելով բոլոր բարիքները, ազատ լինելով ամեն տեսակ հոգսերից և նեղություններից: Մի անգամ Աստված դարձավ հրեշտակների գլխավոր Մալաքե Թաուսին, որը միշտ նրա գահի մոտ կանգնած էր լինում, հետևյալ խոսքերով. «Ես երկիրը ստեղծեցի, որ նրա վրա բնակություն հաստատվի, սակայն մինչև այժմ անբնակ է, Աղամին և Եվային դրախտից մի հնարքով դուրս բեր»: Մալաքե Թաուսը պատասխանում է. «Հավիտենական Տեր, Զո կամքը սուրբ է: Բայց նրանց դրախտից ինչպե՞ս հանեմ և Զո հաստատած կարգը խանգարեմ»: Աստված կրկնեց իր հրամանը, և Մալաքե Թաուսը հեռացավ մտատանջության մեջ: Մի քանի ժամանակ հետո Մալաքե Թաուսը երևաց Աղամին և Եվային: Յուրյ տալով նրանց տեսակ-տեսակ պտուղներ՝ հարցնում է՝ «Ինչպե՞ս են, համե՞ղ են, հավանո՞ւմ եք արդյոք»: Նրանք պատասխանում են, թե բոլոր պտուղները համեղ են: Այն ժամանակ Մալաքե Թաուսը ցույց տալով խաղողի պտուղը (ըստ այլ ավանդության՝ ցորենը), խորհուրդ է տալիս համը տեսնել: Մի քանի հատիկ խաղող ուտելուց հետո նրանք խսկույն ևեթ ստամոքսում օտարոտի ցավ զգացին: Այստեղ առաջին անգամ իմացան, թե ինչ է նշանակում նեղություն ասված բանը և խնդրեցին Մալաքե Թաուսին, որ իրենց տանջանքին վերջ դնի: Նա վերցրեց մի ձողի կտոր և նրանով մեր

նախահայրերի վրա բաց արավ այն անցքերը, որոնք երեխաների ծննդյան և ստամոքսում եղած անպետք բաները դուրս գցելու համար հարկավոր են: Չողը մարդկային ծայնով լաց եղավ և ասաց. «Ի՞նչ մեղք էի գործել, որ դու՝ Մալաքե Թաուս, ինձ պղծեցիր: Այս օրվանից ես պատճառ եմ դառնում այն բոլոր չարիքներին և տանջանքներին, որոնք երկրի վրա պետք է թագավորեն»: «Լաց մի լինի,- ասաց Մալաքե Թաուսը,- դու կլինես այն ծառը, որից սկիզբ կառնի մարդկային ազգը»: Այդ վիրահատությունից հետո Մալաքե Թաուսը Ադամին և Եվային հայտնում է, որ նրանք նախկին անարատությունից զրկվել են, ուստի և դրախտում մնալ չեն կարող: Մալաքե Թաուսի հրամանով հրեշտակները եկան և նրանց դրախտից արտաքսեցին:

Նախահայրերի դրությունը աքսորից հետո շատ աննախանձելի էր: Դրախտը լուսավորվում էր աստվածային լույսով, իսկ երկրի վրա խավարն էր իշխում: Ադամը և Եվան խավարի մեջ մոլորված՝ ոչ մի տեղ ապաստան գտնել չէին կարողանում: Ողորմած Արարիչը խղճաց նրանց, արեգակին և լուսնին իր ճառագայթներից լույս տվեց և հրամայեց լուսավորել երկիրը: Մալաքե Թաուսը, նախքան արեգակի առաջին ծագումը, աղջամուղջին երևաց աքսորյալներին և ասաց՝ «Շուտով լույս կլինի»: Արեգակը ծագեց, և նրանք ուրախացան: Բայց երբ արևը իր շրջանը կատարեց՝ մայր մտավ, և խավարը իշխեց, անձկությունը դարձյալ տիրեց նրանց: Լուսնի ծագումը և աստղերի աղոտ լույսը նրանց հիշեցնում էր այն լույսը, որով դրախտն էր լուսավորվում: Այդ օրից արեգակը և լուսինը սկսեցին երկիրը հերթով լուսավորել, իսկ Ադամը և Եվան Աստծո լույսից հավիտյան զրկվեցին:

Աստված Ադամին և Եվային երկու որդի տվեց՝ Կայենը և Աբելը (Դաբբը և Աբը) և երկու դուստր: Որդիները մեծացան և հասակ առան. պետք էր նրանց ամուսնացնել: Ծնողները դժվարանում էին: Դաբբը (Կայեն) ասաց՝ ինքը կամուսնանա մի քրոջ հետ, իսկ Աբելը՝ մյուսի: Դաբբը ամուսնացավ և արյունապղծության մեծ մեղք գործեց: Այդ պատճառով Ադամը (ըստ ռմանգ՝ հրեշտակը) ասաց Դաբբլին. «Դու ուրացող ես, դու անիծյալ ես»: Ադամը երկրորդ անգամ ևս մի մեղք գործեց: Եվան պառավել էր և այլևս որդի չէր ծնում: Աստված հրեշտակի միջոցով Ադամին մի հուրի ուղարկեց, որ նրա հետ ամուսնանա: Եվան այդ իմացավ, հանդիմանեց նրան՝ ասելով, որ նա սիրելուց դադարել է և կամենում է ուրիշի հետ ամուսնանալ: Ադամը հավատացնում էր, որ ոչ մի ուրիշ կնոջ չի ճա-

նաչում, այլ սիրում է նրան: «Գուցե այդ այդպես է», ասում է Եվան, «բայց եթե մի ուրիշ կին լինի, մի՞թե դու նրա հետ չես ամուսնանա»: Ադամը երդվեց հավատարիմ մնալ հավիտյան: Հանկարծ երևում է հրեշտակը հուրիի հետ և ասում է՝ Աստված նրան նոր կին ուղարկեց: Ադամը դժվարանում էր, բայց վերջապես վճռեց հուրիի հետ ամուսնանալ: Այդ օրվանից երկրի վրա մուտք գործեցին կանացի խորամանկությունը, երկկնությունը և ամուսնական անհավատարմությունը: Ադամի սերունդները սկսեցին բազմանալ և մաս առ մաս երկրի վրա բնակություն հաստատել: Մարդն իր մեղքերի համար կորցրեց նախկին անարատությունը՝ բարու հետ չարն էլ սկսեց տարածվել: Սպանությունները, չարագործությունները շատ հաճախ էին կրկնվում: Դրանք առավել կատաղի կերպով անիծյալ Դաբբլի սերունդներն էին գործում: Չարությունն այն աստիճանի հասավ, որ մինչև անգամ իրենց ստեղծող միակ Աստծուն ևս մոռացան: Որդին հոր դեմ զինվեց, եղբայրը՝ եղբոր, ազգականը՝ ազգականի: Երկիրը ոռոգվեց արյան աղբյուրներով: Մարդկային մեղքերի ծայրը մինչև Աստծո գահը հասավ, որին վրեժխնդրության էր կանչում: Աստված բարկացավ մարդկանց վրա և համաշխարհային ջրհեղեղով պատժեց նրանց: Նոյն ուներ 72 որդի և մույնքան էլ աղջիկ: Նրանք ամուսնացան և սկիզբ դրեցին 72 ազգությունների: Երկրի վրա սկսվեց նոր կյանք: Սկզբում մարդիկ, քանի դեռ հիշում էին ջրհեղեղը, խաղաղ էին ապրում, բայց հետո կրկին մոլորվեցին Աստծու ցույց տված ճանապարհից: Ողորմած Աստված խղճալով մարդկային ազգին՝ ուղարկում էր մարգարեներ-վարդապետներ, որոնք պետք է մոլորվածներին ճշմարտության ճանապարհի վրա կանգնեցնեին: Նրանց, այդ ձեռնարկության համար, ուղարկեց նաև օրենքներ՝ սուրբ գրքեր: Չորս այդպիսի սուրբ գրքեր կան՝ Թուրադ՝ Մովսեսի գրած, Մադմոս (Ջամբուո)՝ Դավթի գրած, Ինջիլ (Ավետարան)՝ Փրկչի գրած և Դուրան՝ Մահմեդի գրած: Չորս գլխավոր կրոններ կան, մնացածները նրանցից առաջացած աղանդներ են: Հեթանոսները չունեն ոչ կրոն, ոչ սուրբ գիրք, որովհետև նրանք Աստծուն չեն հավատում:

Ահավասիկ, այն մանկական-պարզ ավանդությունը աշխարհի արաչագործության և մարդկային ազգի տարածման մասին, որ ինձ համար նորություն չէր, նույնը ուրիշ եզիդներ ևս փոքր փոփոխություններով պատմել էին: Ամբողջ ավանդության մեջ Մալաքե Թաուսը առանձին ուշադրության է արժանի: Նա, ինչպես երևում է վերոհիշյալ ավանդությունից, այդ չար ոգին Եվային խաբողը և մեղսունակության պատճառն է: Եվային նա

ստեղծեց և ոչ թե՝ Աստված: Արևելյան մյուս ազգերի ավանդություններում մարդու արարչագործության մասին այդպիսի երկվորյուն չկա: Աշխարհի արարչագործության ավանդությունը չի շրջանցում եզիդների ծագման հարցը: Վերն ասվեց, թե Էզդան անմիջապես Աստծուց է ստեղծված: Շեխ Աբաբը եզիդ ազգի ծագումը այսպես բացատրեց. «Էզդան Ադամի ամուսնությունից հետո դեռևս երկար ժամանակ ամուրի մնաց: Վերջիվերջո նրա մեջ ևս կրքեր արթնացան և վճռեց ամուսնանալ: Բայց չկարողացավ հարսնացու գտնել, նրա համար ամոթ էր Ադամի աղջկա ձեռքը խնդրել, որովհետև նա՝ որպես Մալաբ (հոգի), չէր կարող կապվել մահկանացու աղջկա՝ մարդկային ցանկության պտղի հետ: Մալաբն Թաուսը նրան օգնության հասավ: Նա դրախտի հուրիներից մեկին կնության տվեց Էզդային, և նրանց սերնդից սկիզբ առավ այն ազնվաբարտ ազգը, որին Աստված երբեք չի մոռացել, և այդ ազգը եզիդների ազգն է: Եզիդներն իրենց ազնվության և Աստծո նկատմամբ ունեցած հավատարմության համար ատելի եղան Ադամի հետնորդներին, որոնք հաճախ հալածանք էին հարուցում նրանց դեմ: Դրա համար Աստված եզիդներին վարձատրեց՝ ջրհեղեղի ժամանակ խնայելով նրանց ազգը: Ինքը՝ Նոյը, իր ծագմամբ եզիդ է, հայրը եզիդ է եղել, իսկ մայրը՝ Ադամի տոհմից:

ՄԱՐԳԱՐԵՆԵՐ ԵՎ ՍՐԲԵՐ

Եզիդները 124 հազար մարգարեներ են դավանում: Ժամանակագրությամբ Ադամն առաջինն է համարվում: Ինչպես իրենք՝ եզիդներն են հավատացնում, նրանք Փրկչին և հայադավան եկեղեցու հայրերին մեծաբուռ են: Փրկիչը նրանց մեջ «Աստուծո հոգի» անունով է հայտնի: Նրանք ասում են. «Իսա նուրա խիտ դե էյա» (այսինքն՝ Հիսուսը Աստծո հոգին է): Ապա գալիս է Աստվածամայրը (Մայրամ = Մարիամ): Հայադավան եկեղեցու հայրերից առաջին տեղը Գրիգոր Լուսավորիչն է բռնում, իսկ հետո՝ սուրբ Սարգիսը. վերջինս եզիդ սուրբ Խըղըր Նաբիի հետ է հավասարվում, ի պատիվ որի տարվա մեջ երեք օր պահք է պահվում: Բայց սրբության կողմից առաջին տեղը բռնում է նրանց ազգային՝ Շեխ Ադի մարգարեն: Նա մարգարե է և միևնույն ժամանակ աստվածության մարմնավորում: Եզիդ ազգի կրոնի վարդապետության հիմնական սկզբունքները Շեխ Ադին է գրել, կամ գոնե նրան են վերագրում այդ: Շեխ Ադիի կարգադրության հիման վրա պահանջվում է հաստատ հավատ և անսահման

սեր առ Աստված, պահքով, աղոթքով և զոհերով մեծարել մարգարեներին և Աստծո սպասավորներին, ծնողներին՝ հարգանք, մեծավորներին՝ սեր և փոխադարձ օգնություն, աղքատներին՝ առատ ողորմություն, մարդկանց՝ հավասարություն (ոչ սոցիալական) Աստծո առաջ: Մարգարեի պատվիրանների համաձայն՝ արգելվում է Աստծուն, սրբերին և նվիրական տարրերին հայիոյել, արգելվում են խաբեությունը, անարդարացի մեղադրանքը, նենգությունը, չարախոսությունը, սուտ ելույթը, սպանությունը և ամեն տեսակ արյունահեղությունը, արյան վրեժխնդրությունը (և առհասարակ՝ ամեն տեսակ վրեժխնդրությունը), շնությունը, այլադավանների և արյունակից բարեկամների հետ մինչև երրորդ սերունդը ամուսնությունը, ամուսնական անդասակցությունը (այսինքն՝ եզիդների զանազան կաստաների մեջ եղած ամուսնությունները), վաշխառությունը և շահասիրությունը: Ահավասիկ Շեխ Ադիի հաստատած եզիդների բարոյական վարդապետության հիմնական սկզբունքները: Ով այդ պատվիրաններից շեղվի (եթե մինչև անգամ անգիտությամբ էլ), նա հերձվածող է համարվում, մերժվում է եզիդներից, նա եզիդ չէ: Ո՛չ անկեղծ զոջումը, ո՛չ աղթոքը, ո՛չ սրբերի վիջնորդությունն այդ դեպքում չեն կարող օգնել: Ով խոսքով կամ գործով այդ օրենքները խախտում է, նա այլևս եզիդ չէ, այլ՝ այլադավան: Շեխ Ադիի կարգադրությամբ՝ այլադավանը ոչ մի ժամանակ և ոչ մի կերպ չի կարող ընդունել եզիդների կրոնը: Եզիդներն ասում են՝ մարդ պիտի եզիդ ծնվի, որպեսզի եզիդների կրոնին պատկանի: Շեխ Ադին, բացի հիմնական կանոններից, սահմանեց մույնպես տասանորդ զոհաբերություններ և ազատ նվերներ՝ ինչպես տաճարի բարեշքության, այնպես և հոգևորականության՝ Աստծո սպասավորների օգտին: Նրա կարգադրության համաձայն՝ եզիդները պարտավոր են հանգուցյալների հիշատակը մույնպես հարգել: Շեխ Ադին արգելում է մույնպես՝ այլադավանների (նամանավանդ՝ մահմեդականների) հետ ամեն տեսակ հարաբերություն, կապույտ հագուստների և խոզի մսի գործածություն, ոգելից խմիչքները չեն արգելվում:

ՏԱՃԱՐՆԵՐ ԵՎ ՍՐԲԱԶԱՆ ՏԵՂԵՐ

Երևանի նահանգի եզիդները չունեն ոչ տաճարներ և ոչ աղոթատներ: Նրանք, ինչպես և մյուս եզիդները, ուխտ են գնում Լալիշ՝ իրենց գլխավոր և, եթե չենք սխալվում, միակ տաճարը: Այդ տաճարը նվիրված է

Շեխ Աղիին, որի մասունքները թաղված են այնտեղ: Ինչպես տաճարը, նույնպես և այն հովիտը, ուր կանգնած է շինությունը, Շեխ Աղիի անունն է կրում: Այդ տաճարը եզիդների համար ունի այն նշանակությունը, ինչ որ Մեքքան՝ մահմեդականների համար: Ամեն տարի եզիդ ուխտագնացները բոլոր կողմերից խուռն հոսանքով դիմում են այդ սրբավայր՝ գլխավոր տոնին ներկա գտնվելու, տաճարի և Շեխ Աղիի գերեզմանին երկրպագելու: Տոնը շատ հանդիսավոր կերպով է կատարվում և ներկաների վրա կախարդական, դյուբական տպավորություն է գործում. այդ օրը սրինգների և դավերի ձայնը, պարող կանանց աղմուկը խլացնում է խոր հովիտը, որ լցված է հազարավոր ծիրանագույն դրոշմերով: Շեխերի օջախները տաճարի տեղ են ծառայում: Ամեն մի շեխի օջախ նվիրական տեղ է համարվում և ամեն մեկը ունի մի հիվանդություն ապաքինող հատկություն. այսպես, օրինակ, չար ոգիներից՝ ջիններից բռնվածները դիմում են Ալագոգի մոտ՝ Միրաքյան շեխի օջախ (այժմ օջախի ներկայացուցիչը շեխ Ահմեդն է): Շեխ Ահմեդի տունը ջինների բնակարան է համարվում: Նրանք հազարներով այնտեղ գերի են ընկած: Հաշմանդամները, կաղերը և բորոտները գնում են Մուրմալուի գավառում ապրող շեխ Քերիմի օջախ:

Գլխավոր շեխ Հընդու Նասրի տունը, որպես օջախ, Շեխ Աղիի տաճարից հետո առաջին տեղն է բռնում: Նասրի օջախը բժշկում է ամեն տեսակ՝ թե ֆիզիկական և թե հոգեկան հիվանդություններով տանջվողների: Եզիդների խոսքով՝ շեխ Նասրի տունը ջինների մի կատարյալ պետություն է, ջիններն այնտեղ ամբողջ դարերով գերության մեջ են մնում: Եզիդներն ասում են. «Տուր ջիններին ազատություն, և նրանք կոչնչացնեն մարդկային ազգը»:

Բ. ԵԶԻԳՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ

Ահավասիկ հոգևորական կաստաները՝ քահանայապետական կաթով.

1. Շեխերի կաստա: Շեխությունը քահանայության ամենաբարձր աստիճանն է: Շեխերը կարող են զոհեր մատուցել և ամեն տեսակ նվիրագործություններ անել:
2. Շեխերից հետո գալիս է փիլերի կաստան: Նրանց ևս իրավունք է տրված կատարելու կրոնական ծեսեր և նվիրական գործեր: Բացի

քահանայական աստիճանից, շեխը և փիլը զանազանվում են նաև իրենց ծագումով. բոլոր շեխերը Շեխ Աղիի աշակերտների սերունդներն են, իսկ փիլերը՝ ոչ: Նրանց մեջ արտաքին զանազանություն ևս կա. շեխերի հագուստները կարվում են սպիտակ կտորից (սպիտակ գույնը մաքրության և անարատության նշան է), իսկ փիլերը սև հագուստ են հագնում: Փիլերն իրենց աստիճանով մեր քահանաներին են համապատասխանում:

3. Ֆադիրները (աղքատներ) մուրացողներ են: Ֆադիրությունը, ինչպես անունից երևում է, քահանայական առանձին աստիճան չէ, այլ մուրացող հոգևորականության: Ֆադիրները այն շեխերն ու փիլերն են, որոնք հրաժարվում են աշխարհիկ բոլոր զվարճություններից և առավել խիստ ու ժուժկալ կյանք են վարում. այսպես, օրինակ, նրանք քուրճ են հագնում. ամբողջ հագուստը լինում է բլրի կոպիտ գործվածքից: Նրանք սև հագուստ են հագնում: Ֆադիր Փիլ Հասանը, չնայած շատ հայուստ է, համարյա ցնցոտիներ է հագնում:

4. Դավալների կաստա: Դավալները, Փիլ Հասանի խոսքով, իրենց քահանայական աստիճանով շեխերից ու փիլերից ցածր չեն, սակայն նրանք յուրատեսակ պաշտոնյաներ են. բոլոր դավալները գլխավոր շեխի կամ էմիրի մոտ ծառայում են իբրև պատգամավորներ: Նրանք ամեն տարի շրջում են գյուղից գյուղ, օբայից օբա՝ շեխին կամ էմիրին հատկացված հարկերը, զոհաբերվելիք կենդանիները և ընծաները ժողովելու: Նրանք շեխի «շրջող դատավորներն են»: Դավալների ճանապարհորդության ժամանակ բոլոր հոգևորականները դիմում են նրանց, երբ շատ բարդ հարց է լինում վճռելու: Նրանց օգնությամբ շեխերի դատարաններն իրենց ծանր գործերի վճիռները գլխավոր շեխի քննությանն են ուղարկում:

Միրզա բեկ էմիրին տրվող հարկերի կապալառուներն են հարկահանները, որ դարձյալ դավալներ են: Նրանք իրենց ճանապարհորդության ժամանակ «բարեխոս դատավորներ» և միջնորդներ են հանդիսանում: Այսպես, նրանք, ինչպես տեսնում ենք, միևնույն ժամանակ ծառայում են թե շեխին և թե էմիրին: Դա բացատրելի չափով դուրս է: Դավալների՝ հոգևորականության հետ ունեցած հարաբերությունը, Շեխ Աղիի տաճարից «սրբազան քարերի և հո-

դի» բաշխումը և Մալաթե Թաուսի պատկերի հետ ժողովրդի մեջ երևալը, ցույց են տալիս, որ նրանք սկզբում միայն շեխի պաշտոնավորներն են և նրանց վրա դրված հանձնարարությունները զուտ կրոնական բնույթ ունեն։ Վերջերս էմիրն էլ օգուտ քաղեց նրանց ճանապարհորդությունից՝ իրեն տրվելիք հարկերը դավաճաներին կապալով տալով։ Սա էմիրի համար առավել շահավետ է, որովհետև դավաճանները, որպես հոգևորականներ, ամեն տեղ մուտք են ունենում, և ժողովուրդն էլ առավել առատ և ճշտությամբ է տալիս հարկերը, եթե հարկահանը հոգևորական է լինում։

5. Ջուհաններ կամ ավաններ։ Սա քահանայության ամենաստորին աստիճանն է։ Ավանները մեր սարկավագներին են համապատասխանում։

6. Վերջապես, գալիս է սպասավորների կաստան։ Շեխ Աղլի տաճարի բոլոր ծառայությունները և գործողությունները կատարում է մի առանձին կաստա, որ եզիդների մեջ հայտնի է Շեխ Աղլի օջախի ծառաներ՝ **խեղյան ա օջախե Շեխ Աղե** անունով։

Եզիդ հոգևորականությունը վայելում է մի քանի որոշակի իրավունքներ։ Նրանց անձը և կայքն անձեռնմխելի են։ Հոգևորականի անձի և գույքի դեմ գործված հանցանքը առավել խիստ կերպով է պատժվում։ Տոների և խնջույքների ժամանակ, դատարաններում և ժողովներում պատվավոր տեղը նրանց է պատկանում։ Ամենքը, մինչև անգամ ցեղապետները, մի որևէ շեխի կամ փիրի հանդիպելիս պարտավոր են պատկառանքով նրան գլուխ տալ և ձեռքը համբուրել։ Շեխերը և փիրերը անիծելու և բանադրելու իրավունք ունեն։ Սա է հոգևորականության ամենագորեղ զենքը։ Եթե շեխը որևէ մեկին անիծել ու բանադրել է, շեխերի դատարանն անգամ, առանց բանադրողի համաձայնության, չի կարող այդ անեծքն ու բանադրանքը հանել։ Շեխերը և փիրերը զոհ մատուցելու և կրոնական զանազան ծեսեր կատարելու համար պարգևներ և ընծաներ են ստանում։ Շեխի կենսական դրության բոլոր իրավունքները նրա սերնդին են փոխանցվում, իսկ բուն քահանայական իրավունքները՝ կրոնական զանազան պարտավորություններ կատարելը, անցնում է շեխի այն որդուն, որը համապատասխան հմտություն ունի։

Շեխերի կաստան չափազանց բազմացել է։ Այսպես, օրինակ, Մուրմալուի գավառում՝ Սինակում, շեխերով բնակեցված ամբողջ գյուղ կա, այդտեղ 36 տներից միայն չորսն են աշխարհիկ, մյուսները շեխեր են։

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐ

Յեղ. եզիդներն էլ քրդերի մման բազմաթիվ ցեղերի են բաժանվում։ Մեր երկրում 2 այդպիսի ցեղեր կան՝ Սպիկյաններ (Կարսի գավառում) և Հասանյաններ (Երևանի մահաճում)։ Հասանյանների ցեղը բաժանվում է 2 շառավիղների. ավագ շառավիղը գլխավորապես Մուրմալուի գավառում՝ սահմանի երկայնքով անցնող լեռների վրա է ապրում, իսկ կրտսեր շառավիղը իր բնակությունը հաստատել է մասամբ Ալագյազի վրա, Էջմիածնի և Ալեքսանդրապոլի գավառներում և մասամբ, այն էլ աննշան թվով, Նոր Բայազետի գավառում։ Յեղական առանձնահատկությունների և բարքառների տարբերության վրա հիմնված ցեղական բաժանմունքները ճիշտ վարչական բնույթ ունեն։ Մի ընդհանուր կառավարչի իշխանության տակ գտնվող հասարակությունների կամ գերդաստանների միությունը եզիդների մեջ ցեղ (էլ) է կոչվում։ Այդ տեսակետից եզիդները 3 ցեղերի են բաժանվում. Սպիկյանների գլխավորը Ամար աղան է, Հասանյան ավագ շառավիղինը՝ Հասան աղան, իսկ կրտսերինը՝ Խալիլ աղան։ Այդ բաժանմունքներն այժմ ևս գոյություն ունեն, բայց նախկին նշանակությունն այլևս չունեն։ Նախկին տոհմական սկզբունքների հիման վրա ստեղծված բաժանումը կորցրեց իր նշանակությունը եզիդ հասարակության այն կազմակերպությունից հետո, որի սկզբունքների հիման վրա հաստատված է մյուս հասարակությունների կազմությունը։

Ռուսպիտի. յուրաքանչյուր ցեղ ռուսպիտիների էլ բաժանվում։ Այնտեղ, ուր եզիդներն ընդարձակ բնակություն էին հաստատում, ռուսպիտին մի քանի հասարակություններից կամ գաղթականներից էր բաղկացած լինում։ Նրանք ապրում և տեղից տեղ էին քոչում միևնույն վիճակի մեջ և կառավարվում մի ռուսպիտով։ Նույնիսկ այն տեղերում, ուր եզիդներն ապրում էին տեղական բնակիչների հետ, շատ քիչ մոտիկ գյուղերի եզիդ բնակչությունը միանում և կազմում է ռուսպիտի։ Վերջին դեպքում ռուսպիտին այն հաստատուն կազմակերպությունը չունեք, որով առհասարակ գերակշռում էին եզիդների՝ առավել խիտ բնակչություն ունեցող տեղերի ռուսպիտիները։ Ռուսպիտիները, որպես վարչական միավոր, գյուղացիների վերաբերյալ կանոնադրությունից հետո անհետացան։ Թուրքիայում ապրող եզիդների մեջ, Հասան աղայի խոսքով, ռուսպիտիները մինչև այժմ էլ գոյություն ունեն։

Շինական և քոչվոր հասարակություններ. ինչպես արդեն հիշվել է, յուրաքանչյուր ռուսալիտի կազմվում էր հասարակություններից: Եզիդների մեջ էլ 2 տեսակ հասարակություններ կային՝ շինական (գեռնը) և քոչվոր (օբա):

1. Շինական հասարակություն: Եզիդ շինականները հաստատված են մեծ մասամբ լեռնոտ վայրերում, ուր երկրագործության համար հարմար տեղերը շատ սակավ են: Այդ պատճառով եզիդները սովորաբար ապրում են 10, 15, 30 և 40 ծխերից կազմված գյուղերում: Այդ գյուղերը և շեները, որչափ էլ բազմամարդ լինեին, դարձյալ հասարակություններ էին կազմում, և օրեցօր նրանց կարգն ու կանոնները ծաղկում և ավելանում էին: Եզիդ հասարակությունները, ինչպես հետո կտեսնենք, իրենց կազմության պարզունակությամբ շատ հետաքրքիր են:

2. Օբա. ինքնական ազատ տեղափոխվող հասարակություն է, որ ամառվա և գարնան ժամանակներին է կազմվում:

Շատ քե քիչ բազմամարդ գյուղերը կազմում են մի քանի օբաներ: Դրանցից յուրաքանչյուրը մեզ ներկայանում է որպես մի ինքնուրույն հասարակություն, որի շահերն ամբողջ գյուղի շահերից տարբերվում են: Նրանց կազմությունը հաճախ փոփոխության է ենթարկվում. մի օբայի անդամը, երբ այնտեղ խռովություն է, ազատ կերպով կարող է մյուս օբան անցնել:

Փոքրիկ շեները բոլորովին դրա հակապատկերն են ներկայացնում. նրանք միայն մի հասարակություն են կազմում և այդ դեպքում տեղափոխվող քոչվոր հասարակությունը նման է շինականին՝ երկուսի շահերը ձուլվում են, իմի դառնում, և օբայի կազմակերպությունն այլևս փոփոխության չի ենթարկվում:

Ծուխ կամ շեխերի ծխականներ. ժողովրդին ծխերի բաժանելը եզիդների կյանքին օտար չէ, բայց նրանց ծխերը մերոնց նման չեն և բոլորովին չեն համապատասխանում ծուխ բառին: Եզիդների ծխերն իրենց կազմությամբ չափազանց յուրօրինակ են: Յուրաքանչյուր շեխի, փիրի և ֆադիրի շուրջ խմբվում են մի քանի միրիդների ընտանիքներ, որոնք և նրա ծուխն են մնում: Ազգային սովորությունն արգելում է մի ծխից մյուս ծուխն անցնել, նույնկերպ և շեխը իր միրիդից բաժանվելու իրավունք չունի: Ծխականները պարտավորված չեն շեխի հետ անպատճառ միևնույն հասարակության մեջ ապրելու: Հաճախ նրանք ցրված են լինում այլևայլ հասարակությունների և գաղթականների մեջ: Ինչպես տեսնում ենք,

Թիֆլիսում տպագրվող «ՆՈՐ-ԴԱՐ» թերթը

եզիդ ծխականը սոցիալական կամ հասարակական կանոնների չի ենթարկվում, այլ իր անձնական սկզբունքներով է առաջնորդվում: Երբ եզիդները քոչվորական կյանք էին վարում, մշտական շինական հասարակություններ գոյություն չունեին նրանց մեջ, այլ միայն ազատ տեղափոխվող-քոչվոր հասարակություններ՝ օբաներ կային, բնակության տեղափոխությունը ոչ մի ճնշման չէր ենթարկվում, եզիդներն ազատ կերպով մի հասարակությունից մյուսն էին անցնում: Բայց երբ վերջերս սկսեցին առավել նստակյաց կյանք վարել, մշտական շինական հասարակություններ կազմակերպվեցին, և յուրաքանչյուր միրիդ այն հասարակությանն էր պատկանում, ուր նա ապրում էր. այդպիսով, միևնույն կյանքում շեխին, որ իրենից հետո է ապրում, ու դառնալ այն շեխի ծխականը, որ միևնույն կամ մոտիկ հասարակության մեջ է ապրում: Կրոնական այն արարողությունները, որ հետաձգել անկարելի է, շատ անգամ մոտիկ ապրող շեխը կամ փիրն է կատարում, բայց մվերները ստանում է միրիդի հարազատ շեխը: Շեխերն ու փիրերը այդ ծառայությունը միմյանց շատ սիրով են անում:

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ: ԳԼԽԱՎՈՐ ՇԵՆ ԵՎ ԷՍԻՐ

Եզիդները, չնայած նրանց համեմատաբար սակավաթիվ լինելուն, ազգ են՝ բառիս տոհմագրական նշանակությամբ: Նրանք ունեն իրենց ազգային կարգն ու կանոնները և մինչև անգամ իրենց իշխանության մարմինները: Չնայած նրանք Թուրքիայում ցրված են, բայց սերտ կապերով կապված են միմյանց, ինքնուրույն կրոնական և իրավական կյանք են վարում և պատերազմներով, համառությամբ պաշտպանում են իրենց ազգային միությունը, կարգն ու կանոնները և իշխանությունը: Որ պետության մեջ էլ որ լինեն՝ Մոսուլի վիլայեթում ապրող ազգի գլխավոր շեխին և էմիրին իրենց պետ են ճանաչում:

Եզիդների կյանքի իրավական քննությունը մեզ այն եզրակացության է բերում, որ եթե նրանք, բառիս բուն նշանակությամբ՝ աստվածապատկան ժողովուրդ էլ չլինեն, համեմայն դեպս աստվածապատկան աշխարհայեցողությունից նրանց դեռևս չի հաջողվել ազատվել: Ինչպես բարձրագույն հոգևոր, այնպես էլ աշխարհիկ իշխանությունը գլխավոր շեխի ձեռքում է կենտրոնացած: Ոմանք այժմյան շեխ Նասրին Շեխ Ալիից սերված են համարում, իսկ ոմանք՝ նրա առաջին աշակերտից: Գլխավոր շեխի օջախը հին ժամանակներից սկսած՝ Շեխ Ալիի տաճարից հետո, առաջին սրբավայրն է համարվում: Դարձյալ գլխավոր շեխը սուրբ գրքի ամենալավ մեկնաբանն ու բացատրողն է համարվում: Նրա բոլոր վճիռները և կարգադրություններն օրենքի գործություն ունեն և ամենքին պարտավորեցնող են: Նրա կամքը ամեն մի եզիդի համար սուրբ է. բոլոր ցեղապետերը, էմիր Միրզա բեկն անգամ, առանց տրտուճի հնազանդվում են նրան և հանդիպելիս պատկառանքով խոնարհվում են ու նրա ձեռքի համբուրում: Շեխի ամենասուր զենքը բանադրելու իրավունքն է, որ ամեն մի եզիդի սարսափի մեջ է գցում: Իր մի խոսքով մա բոլոր եզիդ ցեղերին կարող է զենքի հրավիրել: Թեև դատաստանական իշխանությունը Միրզա բեկին է պատկանում, սակայն մա, ծանրակշիռ գործ պատահելու ժամանակ (օրինակ, ցեղերի և ազնվականների մեջ առաջացած վեճերը), առանց շեխին հայտնելու կամ առանց նրա ներկայության վճիռ չի կարող կայացնել: Այդպիսի գործեր վճռելու համար մի քանի երևելի մահապետեր ևս դատաստանին մասնակցում են: Շեխը՝ հոգևոր բարձ-

րագույն դատավորը, անձամբ կրոնական բոլոր հարցերին և գործերին վճիռ է տալիս: Շեխերի բոլոր ցեղական դատարանները ծանրակշիռ հարցերի դեպքում վճիռ կայացնելու համար կամ անձամբ դիմում են գլխավոր շեխին և կամ դավալների միջնորդությամբ իրենց վճիռներն ուղարկում են նրա բարեհաճ տնօրինությանը:

Ամեն մի եզիդի դուռ շեխի համար միշտ բաց է, իր ճանապարհորդության ժամանակ, երբ մա ցեղապետերի կամ նշանավոր անձանց մոտ իջևանում է, վերջիններս նրան սպասավորում են անձամբ, բայց, իհարկե, մա այդ բանը թույլ չի տալիս: Նա ամբողջ ամիսներով կարող է եզիդի տանն ապրել, և տանտերը երբեք իրեն թույլ չի տա հարցնելու նրա զալուստի մպատակը:

Շեխի անձնավորությունը և գերդաստանը սուրբ և անմատչելի են համարվում. ով «ձուռ աչքով» մայի տաճարին և նրա ներկայացուցչին, ինչպես եզիդներն ասում են՝ օջախի անեծքը նրա վրա կլինի:

Շեխի իրավունքները և իշխանությունն անցնում են որդիներին՝ ավագության իրավունքով. եթե անդրանիկ որդին այդ բարձր աստիճանին անարժան է լինում, նրան փոխարինում է շեխի որդիներից մա, ով թե կրոնական գործերին իր քաջատեղյակությամբ և թե իր անհատական նկարագրով մյուսներին գերազանցում է:

Գլխավոր շեխի օգտին տասանորդ էր նշանակված, բայց ժամանակի ընթացքում գործադրության այդ եղանակը և ազատ նվերների սովորությունը փոխեցին: Եզիդների կողմից նվերները մի անսովոր առատությամբ են լինում՝ նրանք պատրաստ են իրենց վերջին ոչխարն էլ շեխի օջախին զոհ բերելու:

Գլխավոր շեխից հետո առաջին տեղը էմիրն է զբաղեցնում: Միրզա բեկը, այժմյան էմիրը, ապրում է Բաղրիեում (Մոսուլի վիլայեթում): Բոլոր երևելի տոհմերից ամենահինը Միրզա բեկին է: Նա իր ցեղի վրա ունի այն իշխանությունն ու իրավունքները, որ իսկապես ցեղապետին են պատկանում: Բացի այդ, մա աշխարհիկ իշխանության առաջին ներկայացուցիչն է: Բոլոր ցեղապետերը նրան որպես ավագ և գլխավոր են ճանաչում: Բոլոր ցեղերը Միրզա բեկի օգտին որոշ քանակությամբ հարկ են վճարում: Էմիրը կայող է ցեղապետերի ու վերջիններիս հպատակների հարաբերություններին միջամտել: Եթե հանցավոր ցեղապետերը էմիրի վճռին չեն համաձայնում, վերջինս նրանց գլխավոր շեխի և իրենց հավասարների (այսինքն՝ ազնվականների) դատաստանին է հանձնում: Էմիրը ևս անձի անմատչելի-

ուրբան իրավունք ունի: Նրա շրջագայությունների ժամանակ դավալները և նշանավոր նահապետները, որպես հետևորդներ, ուղեկցում են նրան:

ՅԵՂԱԿԵՏԵՐ

Դար ժամանակ, որ եզիդներն էլ քրդերի նման, ներքին ինքնավարության իրավունքից օգտվում էին: Նրանք միայն իրենց տոհմի կառավարչին՝ ցեղապետին էին ենթարկվում: Նրանք ունեին իրենց բուն նահապետական վարչությունը՝ իշխանության առանձին օրգաններով ու դատարաններով: Առաջներում մեր կառավարությունը շատ սակավ էր խառնվում եզիդների ներքին կյանքին և կառավարչական գործերին. և միջամտությունը միայն այն ժամանակ էր լինում, երբ քրեական հանցանքները հասնում էին դատարան. բայց շատ անգամ էլ պատահում էր, որ այդպիսի ծանրակշիռ հարցերը, դեռևս դատարան չհասած, խաղաղություն էր կայանում: Յեղապետները հին ազնվական տոհմերից են ծագում: Կան այնպիսի տոհմեր, որոնք մի քանի դար շարունակ իշխում են իրենց ցեղի վրա: Հին տոհմերից առաջին տեղը բռնում է Թամիր աղայի՝ Հասան աղայի հոր տունը:

Յեղապետները (տոհմային կառավարիչները) մեծ հեղինակություն, հարգանք էին վայելում հպատակների շրջանում: Այս առումով ևս առաջին տեղը Հասան աղայի տոհմին է վիճակված, որին բոլոր Հասանյանները իրենց գլխավոր են ճանաչում: Այդ փառքին քիչ չնպաստեց Հասան աղայի հայրը: «Երդվում եմ Թամիր աղայի գերեզմանով և օջախով» խոսքը երդում է դարձել: Եզիդները Հասան աղային շատ են հարգում և շատ հավատարիմ են: Խալիլ աղան նույնպես իր հպատակների կողմից մեծ հարգանք է վայելում: Յեղապետի հեղինակությունը նրա անհատական նկարագրից կախում ունի: Լավ և բարի ցեղապետին ամենքը հարգում են. այդպիսի առաջնորդին եզիդները «ժողովրդի հայր» են անվանում: Թամիր աղայի մասին եզիդները ասում են՝ «Ավ աղա է էլե նա բու բավ է էլե բու» (այսինքն՝ նա ժողովրդի աղան չէր, այլ՝ հայրը): Առաջ, երբ ցեղապետները վատ էին վերաբերում իրենց հպատակներին, վերջիններս անցնում էին ուրիշ ցեղապետների կողմը: «Փոխանցման» և «անջատման» իրավունքը ստիպեց ցեղատերերին իրենց հպատակների հետ մարդասիրաբար վարվել: Մի ցեղից հաճախակի «անջատում»-ները ցեղապետին ամոթ էին բերում՝ ցույց տալով նրա ղեկավարելու անընդունակությունը:

Յեղապետի հարաբերությունը հպատակների հետ մաքուր հայրական է. ցեղապետը հպատակներին անվանում է «Մեր է մըն լաուկ է մըն» (այսինքն՝ մարդիկ իմ, որդիներ իմ): Եզիդները ցեղապետին հանդիպելիս ասում են՝ «Տեռ խեռդան ու սարի - ա մայեկ, ամժի խեռլամ ու խըզմաք բար ա դանա. հիվի ա մա տեռ յեյի - ա տաժի խեռդեա.ամ խեռթասլիմ ա դա դըսկըն, տաժի բասլիմ ա խեռդե» (այսինքն՝ դու մեր պետն ու գլխավորն ես, իսկ մենք՝ քո ծառաները և սպասավորները. մեր հույսը դու ես, իսկ քոնը՝ Աստված, մենք մեզ քեզ ենք հանձնում, իսկ քեզ՝ Աստծուն):

Յեղապետի իշխանությունը հորից անցնում էր որդիներին՝ ավագության իրավունքով: Եթե ավագ որդին անընդունակ է լինում, իշխանությունն անցնում էր առավել ընդունակ որդուն: Սակավ չէր պատահում, որ հայրը, դեռևս կենդանության ժամանակ, ինքն էր անձամբ ժառանգ նշանակում:

ՅԵՂԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Յեղապետն ընդարձակ իշխանություն ուներ. ամբողջ կառավարումը նրա ձեռքում էր կենտրոնացնում: Նա էր ռուսպիներ նշանակում: Նա իրավունք ուներ հպատակներին ծանր պատիժների և բանտարկության ենթարկել, սակայն նրանց վրա կենաց և մահվան իրավունք չուներ. արյունահեղությունը, հետևապես և մահվան պատիժը, կրոնական օրենքների համաձայն՝ արգելվում է, և նա՝ որպես ժողովրդի գլուխ, չպիտի արյուն քափի և այդպիսով մարգարեի սահմանած օրենքները խախտի, որոնց պաշտպանությանն է նա իսկապես նվիրված: Մահվան պատժին փոխարինում էր դրանից ոչ պակաս զարհուրելի՝ «ցեղից աքսորման» պատիժը: Եզիդների մեջ շատ սակավ էր պատահում, որ աքսորելը կոդույտումով էր լինում:

Յեղապետը, իբրև ցեղի բարձրագույն դատավոր, դատ էր սկսում ու պատիժ նշանակում. սպանության, հաշմության, վիրավորելու, հափշտակության և ավազակության, կանանց առևանգության և բռնաբարումների, զանազան հասարակությունների (շինական և քոչվոր) և երևելի անձերի մեջ առաջացած վեճերի, ռուսպիների ազդեցության, վճիռների և օտարների (այսինքն՝ այլադավան կամ ուրիշ ցեղերի անձերի) զանգատների դեպքում: Յեղապետը կարող էր ամեն տեսակ գործ դատաստանի ենթարկել, մինչև անգամ աննշան գործերն էլ, բայց դրանք ընդհանրապես ռուսպիների մեջ էին վճռվում:

Յեղական դատաստանը կամ ինչպես եզիդներն ասում են՝ ցեղապետի դատարանը (դիվան ա աղե էլե) իր դատարանական կարգ ու կանոնների արագ գործադրությամբ համառոտ բնույթ ունեն։ Յեղապետն ինքը մենակ էր դատն սկսում, իսկ կարիք լինելիս որպես խորհրդատուներ՝ հրավիրում էր շեխերին, միրիդներին ու պատվավոր ռուսայիներին։ Գործի քննությունը, խորհրդակցությունն ու վճռի հաստատումը դատը վարողների ներկայությամբ էին լինում։ Ամեն մեկն ազատ խոսում և հայտնում էր իր կարծիքը դատը վարողների արդարության կամ մեղավորության մասին և մինչև անգամ հանցավորին հանդիմանելով՝ խորհուրդ էր տալիս ցույց տրված միջոցով հակառակորդին հատուցում տալ և հաշտվել նրա հետ։ Ապացույցի գլխավոր միջոցները վկայություններն էին համարվում, սակայն վերջիններիս կատարելապես բացակայության դեպքում, երբ, ինչպես եզիդներն ասում են՝ Աստված գիտե՝ ով է արդար և ով մեղավոր, դիմում էին երդումի։ Ահավասիկ երդման սովորական ձևերը. Հարքա ազ նըհաղըմ, բըրա խեռդե, կամ օջախ - ա շեղ... մալա մըն խարուբկա գառ է մըն դըրա օջախ - ա մըն դամըրինա. հարքա տեռ նը հաղի բըրա խեռդա խանին - ա դա բա. (այսինքն՝ եթե ես արդար չեմ, թող Աստված կամ... (այսինչ) շեխի օջախը իմ տունը քանդի, կոտորի իմ որդիներին և հանգցնի իմ օջախը, իսկ եթե դու ես մեղավոր, թող Աստված քեզ պատժի)։ Այն պատիժները, որ ցեղապետը նշանակում էր, հետևյալներն էին. արյան գին՝ մարդասպանության համար, տուգանքներ՝ հաշմության, վիրավորելու համար, կալըմ (զխագին)՝ առևանգության համար, աքսոր ցեղից՝ հավատադրժության, սրբապղծության և ցեղապետին դավաճանելու համար։ Տուգանքներն ամենից հաճախ էին գործի դրվում։

ՅԵՂԱՊԵՏԻ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԸ

Յեղապետն իր հպատակներից բավականին լավ հասույթ էր ստանում. դրամական հարկերը պատահական բնույթ ունեին, բայց դրա փոխարեն այլևայլ դեպքերում տեսակ-տեսակ նվերները և անձնական ծառայությունները ցեղապետերի համար շահավետ աղբյուրներ էին։

ա. Առաջին տեղը բռնում էին այսպես կոչված՝ «շնորհավորական նվերները», որ ամեն տարի եզիդները բերում և շնորհավորում են ցեղապետի տունը։ Եզիդն առանց ցեղապետի անվանը արժանի նվերի չի գնում նրան շնորհավորելու։ Կյանքի և ընտանիքում կա-

տարված նշանավոր իրադարձությունների ժամանակ ևս (որդու ծնունդն ու ամուսնությունը, եղբոր ամուսնությունը, թլպատումը և այլն) նվերներ էին տրվում։

բ. Ընտանեկան դժբախտությունների դեպքում ևս (հոր, մոր, կնոջ, որդու, եղբոր կամ մոտիկ ազգականի մահը) հավասարապես տրվում էին «կարեկցության նվերներ» կամ ինչպես եզիդներն են ասում՝ «զխասաղության նվերներ» (սարխեռշի)։ Հպատակները ներկայանում են ցեղապետին և իրենց կարեկցությունը հայտնելով՝ ասում՝ «Սարի ա տա խեռշ բա» (այսինքն՝ ապրի քո գլուխը)։ գ. Հպատակների ընտանեկան նշանավոր հանդեսներն առանց ցեղապետին նվերների չէին լինում։ Ամեն մի հարուստ եզիդ իր պարտքն է համարում որդուն ամուսնացնելիս ցեղապետին հարսանիքին հրավիրել և իր դրությամբ համեմատ՝ պարզ և տալ նրան։ Յեղապետը կամ իր օրհնությունն էր ուղարկում և կամ մասնակցում էր հարսանիքին։

դ. Երկու թշնամի տոհմերի մեջ խաղաղությունը վերականգնելիս ցեղապետին, իբրև միջնորդ դատավորի, պետք է արժանի ընծա տային (խալաթ, որ խաղաղությունը խախտելու համար նշանակած տուգանքին էր փոխարինում)։

ե. Ամեն մի ռուսայի իր պաշտոնում նշանակվելուց հետո, ընդունված սովորույթով, պետք է ցեղապետին «շնորհակալության նվեր» տար։ Գանգատավորները ևս, ամեն անգամ, երբ դատը նրանց օգտին էր վճռվում, առատորեն «շնորհակալության նվերներ» էին տալիս։

Այսպես, նվերները լինում էին միմյանցից բոլորովին տարբեր դեպքերում, դրանց համապատասխան՝ նվերները ևս տարբեր էին լինում։ Նվերները սովորաբար լինում էին կով, եզ, ոչխար, այծ և այլն։ Շատ անգամ էլ պատահում էր՝ որպես նվեր մի գլուխ շաքար կամ հագուստի համար կտոր էին բերում։

զ. Հպատակները ցեղապետին մի քանի ծառայություններ էին մատուցում. այսպես, օրինակ, նրա մարգերը հնձել, դաշտերը հերկել, ցորենը հնձել, ժողովել, կրել ու կախել, նրա տան իրերը քոչատեղեր տանել, մաքիներին ու ոչխարներին խուզել. այդ բոլորը հպատակների գործն էր։ Այս ծառայությունները հատկապես ամենամոտ հասարակության վրա էր դրված, իսկ հեռվում ապրողների վրա նշանակված էին հարկեր։

է.Բոլորովին հանգամ ընտանիքների և տոհմերի կայքերը պատկանում էին ցեղապետին:

ը.Աքսորվածներից բռնագրաված կայքերը ևս ցեղապետին էին հասնում: Գողերից, ավազակներից պահանջված տուգանքների մի մասը ևս, զանգատավորներին բավարարություն տալուց հետո, ցեղապետին էր տրվում:

Անավասիկ ցեղապետի եկամտի գլխավոր աղբյուրները, որոնցից շատերն արդեն գոյություն չունեն: Հարկերը, վարչական, դատաստանական օրենքների հետ կապ ունենալով՝ գոյություն չունեն այժմ, իսկ նվերները ազատ բնույթ են ստացել և այնպես կամավոր չեն լինում, ինչպես սրանից 20 (կամ ավելի) տարի առաջ:

ՊԱՏՎԱՎՈՐ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐ

Ցեղապետը և նրա գերդաստանը մեծ պատիվ են վայելում: Ինչպես ցեղապետը, նույնպես և նրա ընտանիքի բոլոր անդամներն անմատչելի են համարվում: Եզիդները նրա տան վրա նայում են որպես նվիրական օջախի: Ով խոսքով կամ գործով ցեղապետին, նրա կնոջը կամ որդիներին վիրավորի, ով նրանց վրա ձեռք բարձրացնի, դավաճանի օջախին կամ վերջապես նրա ունեցվածքի դեմ հանցանք գործի՝ օջախի նգովքը նրա վրա կլինի:

Ցեղապետը շրջապատված էր ծառաներով և սպասավորներով (խեռ լամա ու խըզմատ քարա), նրանց միջոցով հասարակությանը հրամաններ էր ուղարկում. նրանք ամեն տեղ ուղեկցում էին ցեղապետին: Բացի այդ նրա ճանապարհորդության ժամանակ յուրաքանչյուր հասարակությունից պատվավոր անձինք, որպես հետևորդներ, ուղեկցում էին նրան մինչև մյուս հասարակությունը:

ՑԵՂԱՊԵՏԻ ՊԱՏՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ազգային սովորությունը ցեղապետին ընդարձակ իրավունքներ է տալիս, սակայն դրա փոխարեն նրա վրա ամբողջ շարք պարտավորություններ է դնում: Ամենից առաջ նա հայր է ամեն հպատակի համար և որպես հայր պարտավոր է պաշտպանել նրա շահերը: Շեխերի դատաստանը, առանց ցեղապետին հայտնելու, իրավունք չունի նրա հպատակին դատապարտել, նգովքի կամ բանադրության ենթարկել:

Եթե օտարը (այլադավաններից կամ այլ ցեղի անհատներից) հպատակին մեղադրում էր, ցեղապետն ինքն էր նրան քննում և երբեք մյուս ցեղական դատարան չէր ուղարկում: Նա ամենաձանր պատիժներ նշանակելու իրավունք ուներ, բայց հպատակին չէր կարող թողնել մյուս դատարանի կամքին: Ցեղապետը բոլոր անտեր, անօգնական որբերին ու այրիներին հովանավորողն էր համարվում. նա խնամակալներ էր նշանակում, որոնք նրա վերահսկողությամբ կառավարում էին այդ որբերի ունեցվածքը: Նա բոլոր անօգնական կանանց պաշտպանն էր հանդիսանում: Ցեղապետը շատ քաղաքավարությամբ էր վարվում կանանց հետ և նրանց համապատասխան կերպ էր դիմում. «Դ-իա ա մըն, խուշքա ա մըն, դիդ ա մըն» (այսինքն՝ մայր իմ, քույր իմ, դուստր իմ):

Երբ հարուստ հպատակներից որևէ մեկը աղքատության մեջ է ընկնում կամ նեղվում կարիքից, ցեղապետը հանձն է առնում **թիաջիա** անել և աշխատում է այդ ընկած տան բարեկեցությունը վերականգնել:

Եթե սովորությունը ցեղապետին իրավունք է տալիս հանգամ ընտանիքների կամ տոհմերի ունեցվածքին տեր դառնալ, նրան պարտավորեցնում է նաև հարգել տոհմի վերջին հանգուցյալի հիշատակը:

ՌՈՒՍՊԵՏԻՎԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Յուրաքանչյուր ռուսայիտի կառավարվում էր մի ռուսպիով, որին ցեղապետն էր նշանակում: Ռուսպի ընտրվում էր որոշակի ժամանակով, հարգված և սպանությամբ իրենց ձեռքերը արյան մեջ չբարախած անձերից: Մարդասպանը ոչ մի կերպ և ոչ մի ժամանակ ռուսպիների շարքը մտնել չէր կարող: Ռուսպիների վրա տալքեր պարտավորություններ էին դրված, նա կառավարիչ էր և դատավոր: Նա պետական և ցեղապետի հարկերի հավաքողն էր: Ռուսպիտիների շրջանում խաղաղությունը և հանգստությունը պահպանելը դարձյալ նրա պարտականությունն էր. գողերին, ավազակներին և մարդասպաններին փախցնելը և ցեղապետին ներկայացնելը դարձյալ ռուսպիի պարտքն էր: Նա կատարում էր ցեղապետի բոլոր հրամանները և հանձնարարությունները: Այն հասարակության մեջ, ուր նա ապրում էր, վաճառելու նպատակով բերված բերքի գինը նա էր նշանակում:

Ռուսպիտին իսկապես միայն վարչական նշանակություն ուներ: Հասարակությունների մեջ, որոնցից կազմվում էր ռուսպիտին, բացի վար-

չական և դատարանական միությունից, չկար մի այլ միացնող տարր, ասենք, օրինակ, տեղական շահերի ու կարիքների մասին խորհրդակցելու կոչված ժողով: Մյուսյան հոգին միայն բացառիկ դիպվածներում էր երևում: Օրինակ, երբ ռուսալիտիի սահմաններում հափշտակություններն ու ավագակությունները հաճախ կրկնվում էին, կամ երբ սպառնում էր հարևանների հարձակումը, ռուսալիտին յուրաքանչյուր հասարակությունից պատվավոր անձերի ժողով էր կազմում՝ ավագակությունների առաջն առնելու կամ ինքնապաշտպանության միջոցներ գտնելու նպատակով: Երբեմն այդպիսի դեպքերում ձևավորները խմբերով ռուսալիտիի այս ու այն կողմն էին ցրվում գիշերով՝ թշնամիներին հսկելու համար: Այդպիսի դեպքերում հասարակությունները պարտավոր էին գիշերապահ նշանակել: Իսկ սովորական դեպքերում, երբ երկյուղը և ամեն բան անցած էին լինում, ամեն մի հասարակություն ինքնուրույն կյանք էր վարում և կարող էր մյուս հասարակությունների հետ բոլորովին չշփվել:

Յուրաքանչյուր ռուսալիտի ուներ իր դատարանը: Ռուսալիտին մենակ էր դատ սկսում, բայց հաճախ պատահում էր, որ հասարակության պատվավոր ծերերին և հարգելի անդամներին հրավիրում էր ու նրանց ներկայությամբ դատ սկսում: Գործի քննությունը դատ վարողների ներկայությամբ էր լինում, և նրանցից ամեն մեկն առաջ էր բերում իր ապացույցը: Ռուսալիտի դատարանը միջնորդ դատարանի բնույթ ուներ: Դատավորները և ռուսալիտ, բոլոր փաստերը ու դատող վարողների ընդդիմախոսությունները լսելուց ու գործի էությունը պարզելուց հետո, երբեմն հանդիմանելով, երբեմն բարեկամական խորհուրդ տալով՝ աշխատում էին հանցավորին հարկադրել՝ բավարարություն տալու հակառակորդի պահանջներին: Ահավասիկ ռուսալիտի և մյուս դատարանների սովորական խոսքերը. «Շարամ արա, հուն ջինարն. ջարաք, հավրա զարարա նադրն բը հավրա բե բե հարըն» (այսինքն՝ ամոք է, մեղք է, դուք հարևաններ եք, պետք է սիրով ապրեք ու միմյանց չվնասեք): Դրանից հետո ռուսալիտ դառնում էր հանցավորին հետևյալ խոսքերով՝ «Դեռ նոհադի» (այսինքն՝ դու մեղավոր ես): Այդտեղ իսկ որոշվում էր հատուցման չափն ու ձևը: Այս ձևով վճռվում էին բոլոր աննշան գործերը, դատերն ու վեճերը: Երկու կողմերն էլ ռուսալիտի վճռի հետ մեծ մասամբ համաձայնում էին, թեև դա պարտադրված չէր: Ով ռուսալիտի վճռից անբավական էր լինում, դիմում էր ցեղապետի դատաստանին:

Հողային ու զանազան պարտավորությունների վերաբերյալ բոլոր հարցերը, գողությունները, վնասները, հափշտակությունները և այլն, ռուսալիտիի դատաստանին էին ենթարկվում: Ծանր հանցանքները, ինչպես՝ սպանություն, ավագակություն, առևանգություն, զանազան հասարակությունների, երևելի անձանց մեջ առաջացած վեճեր և այլն, ռուսալիտի ուժից վեր էին:

ՇԻՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Եզդիդների հասարակության, գյուղերի և քոչվորների մասին խոսելիս պետք է նահապետական-ռամկական հասարակությունների հին, սկզբնական ձևը նկատի ունենալ: Թեև եզդիներն իրենց համար մշտական բնակության տեղեր հաստատեցին, սակայն նրանց չիաջողվեց թափառական կյանքը բոլորովին բողմել: Շինական հասարակության տեսակը, իր ինքնուրույն կառավարմամբ և իշխանության մարմիններով, չկարողացավ կազմակերպվել և մի որոշ ձև ստանալ, հասարակության ազատ, ինքնակամ զարգացումը վերջին վերանորոգումների ազդեցությամբ կանգ առավ: Սակավ չէր պատահում, որ եզդի հասարակության մեջ կարելի լիներ գտնել այն տարրերը և սկզբունքները, որոնցով պայմանավորվում է առհասարակ ամեն մի նահապետական, շինական հասարակություն: Ամենից առաջ եզդի հասարակությունը ոչ թե ոստիկանական, այլ հասարակական, ընկերային սկզբունքների հիման վրա հաստատված հասարակություն էր: Նա չուներ ոչ իր մշտական կազմակերպված դատարանը և ոչ էլ ցեղապետի կողմից նշանակված կառավարիչը: Այդպես էլ նրա սկիզբը և ոչ էլ նրա կազմակերպությունը ցեղապետից կախում չուներին, նա ինքնուրույն առաջացավ: Հասարակության ներքին գործերի և կարգադրությունների մեջ ցեղապետի միջնորդությունը շատ թույլ էր: Այն բոլոր գործերում, որոնք հասարակության ներքին կյանքին և հասարակական շահերին էին վերաբերում, նրանք անկախ էին:

Բոլոր շինականները և հասարակություններն ունեին իրենց ժողովները, որոնք կայանում էին հասարակության հարուստ և պատվավոր անդամներից մեկի մոտ՝ տեղական կարիքների մասին խորհրդակցելու նպատակով: Պետական և մյուս՝ ցեղապետի օգտին նշանակված հարկերը այդ ժողովներում էին քննվում ու հարթվում. վարելահողերի բաժինները և արոտատեղերը վարձելու համար (եթե հասարակությունը դրանք չուներ և

պետք է տեղական կալվածատերերից վարձեր) բոլոր հարցերը դարձյալ այդ ժողովների ժամանակ էին լուծվում: Շատ անգամ ժողովը միջնորդ դատարանի բնույթ էր ստանում՝ հարևանները ընտանեքար հավաքվում էին հարգված ռուսայի մոտ՝ պատահած վեճերի առաջն առնելու և հաշտության միջոցներ գտնելու համար: Ժողովներում գործերը միահամուռ ձայնով էին վճռվում. միաձայնությունը փոխադարձ զիջումներով էր լինում: Չայների մեծամասնությամբ վճիռ կայացնելը նրանց հայտնի չէր: Ժողովը պարբերաբար չէր լինում, այլ հարկավոր եղած ժամանակ միայն: Սովորաբար, հարգված ռուսայի տունն էր ժողովատեղի համարվում: Չմռանը երեկոներին էր ժողով կայանում, իսկ ամռանը՝ օրվա ամեն ժամի:

Մի քանի մեծ հասարակությունների կամ գյուղերի մեջ ժողովը ղեկավարող հարգված իշխանը ռուսայի էր նշանակվում: Այդպիսի հասարակություններն առանձին ռուսայիտիներ էին կազմում:

Ցանկացած գործում եզիդ հասարակությունը տեղական ընդհանուր կառավարման մարմին էր հանդիսանում, միայն մի դեպքում այն ոստիկանական անհատի բնույթ ուներ՝ ամեն մի գյուղի և շինական հասարակության վրա պարտք էր դրված խաղաղություն պահպանել: Եթե գյուղի կամ օբայի մոտ մի որևէ հանցանք էր գործված լինում, նրանք պարտավոր էին հանցավորին գտնել և ներկայացնել ռուսայիին. եթե հանցավորն անհետանում էր, գործն ընդհանուր պատասխանատվության տակ էր ընկնում ցեղապետի առաջ, ու մարդիկ պարտավոր էին դրա համար տուգանք (շառիմա) վճարել:

Եզիդ շինական հասարակությունը զարգացման այդ աստիճանն ուներ: Շինական հասարակությունների նոր կազմակերպությունը գործող հեղաշրջում մտցրեց հասարակության մեջ: Այժմ նա տեղական շինական հասարակությունների բնույթ է ստանում. նրա հին կազմակերպությունը մեռած է արդեն:

ՇԵՒՆԵՐԻ ԽՈՐՀՈՒՐԳԸ ԿԱՄ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

Բացի աշխարհիկ դատարաններից յուրաքանչյուր ցեղում կա հոգևորականների՝ շեխերի առանձին դատաստան: Շեխերի դատարանը ոչ իր կարգ ու կանոններով և ոչ էլ ասպացույցների ձևերով մյուս դատարաններից չի տարբերվում: Տարբերությունը միայն կազմի մեջ է. այստեղ ընդգրկված են միմիայն հոգևորականներ՝ շեխեր, փիրեր, ֆաղիր-

ներ ու դավալներ (իրենց շրջագայության ժամանակ): Հոգևոր դատարանում միակ աշխարհիկ անձնավորությունը ցեղապետն է: Նա այդտեղ երևում է որպես միրիդների պաշտպան (հատկապես այն ժամանակ, երբ վերջիններիս իրենց հանցանքի համար նգովք կամ բանադրանք է սպառնում), պաշտպան կրոնի և շեխերի վճիռներն իրագործող:

Կան մի ամբողջ շարք գործեր, որ հոգևոր դատարանին են ենթարկվում: Դրանք են. Շեխ Ալլիի ծեսերի և կարգ ու կանոնների խախտման վերաբերյալ գործեր, աստվածապղծություն, սրբապղծություն, հավատադրություն, արյունապղծություն, ամուսնական գործեր, հոգևորականությանը վերաբերող դատեր և վեճեր:

Շեխերի դատաստանի գլխավոր խնդիրը մոլորյալին ճշմարտության ճանապարհի վրա դնելն է: Շեխերի դատաստանի նշանակած ամենածանր պատիժը բանադրանքն է: Եզիդի համար դրանից ավելի սարսափելի բան չկա: Նա նգովված է աստծուց, և որպես նգովյալ՝ ցեղից աքսորվում է: Նրանից ոչ միայն ցեղակիցներն ու բարեկամներն են խորշում, այլ մինչև անգամ՝ նրա հարազատ ծնողները: Նրան բանադրող շեխը, փիրը, ֆաղիրը և կամ հոգևոր դատարանը միայն կարող է հասարակության ծոցում կրկին ընդունել: Մի այլ դատաստան, կամ մի այլ շեխ, փիր կամ ֆաղիր նրա բանադրանքը լուծելու իրավունք չունի: Ահա թե ինչու շեխերը բանադրելու ժամանակ շատ զգուշաբար են վարվում:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Այժմ եզիդներն էլ քրդերի նման տեղական դատաստանին ու վարչությանն են ենթարկված. նրանց նախկին ազատության նշույն իսկ չի երևում, նրանք ներքին կառավարման մեջ այնքան ազատություն են վայելում, որքան տեղական մյուս շինական հասարակությունները: Նրանց նախկին իրական ինքնուրույնության անկումը իշխանության կենտրոնական մարմիններից սկսվեց՝ ցեղապետերն ամենից առաջ իրենց դատական իրավունքները կորցրին քրեական գործերում, իսկ քաղաքացիական գործերում դրանք փոքրամասն էին: 60 թվականների դատաստանական վերանորոգումները Կովկաս մուտք գործելուց հետո, ցեղապետերին դատական բոլոր իրավունքներից զրկելով՝ նրանց իշխանությանը վերջին ու մահացու հարվածը տրվեց. իսկ եզիդների վրա առանձին վերակացուներ նշանակելով՝ նրանց կառավարման գործերից բոլորովին հեռացրեց:

Նախկին ցեղական կառավարման բաժանմունքները ոչնչացան: Այժմ ցեղապետությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ *nomen nudum*: Իրավական տեսակետից ցեղապետը իր ցեղից բոլորովին անջատված է, ոչ մի իշխանություն չունի, այլ միայն մի քանի պատվավոր և շահավետ իրավունքներ է վայելում:

Ցեղական կառավարությունը, հասարակություններն իրենց ժողովներով մինչև վերջերս անմատչելի էին, սակայն հերթը նրանց էլ հասավ: Եզիդների մեջ գյուղացիներին վերաբերող կանոնադրության հրատարակումը նրանց նախկին հասարակական կառուցվածքին վերջ դրեց. ռուսպիտիների բաժանմունքները և նահապետական ժողովներն իրենց ղեկավարների հետ անհետացան. շինական հասարակությունների հին կառուցվածքը ևս խաղաղությունը վրդովվելու համար ընդհանուր պատասխանատվության հետ մեռավ: Օբան միայն անվնաս մնաց, որը, անկեղծ ասած, ոչ մի կառավարչական նշանակություն չունի: Հին հասարակական կազմակերպության բեկորների վրա երևացին այժմյան շինական հասարակություններն իրենց դատարաններով ու տանուտերերով:

Այսպես, եզիդների նահապետական վարչությունից ոչինչ չպահպանվեց, և եթե նրանց կյանքի այդ շրջանի հետքերը՝ տեղ-տեղ տարածված, պահպանվել են, այդ մի կողմից բազատրվում է՝ եզիդների հավատարմությամբ և անձնավիրությամբ դեպի իրենց նախնիների ավանդույթներն ու սովորույթները, իսկ մյուս կողմից՝ այն ներդաշնակությամբ, որ մեր դատարանների, վարչական կանոնադրությունների և տեղական իրավական կյանքի մեջ գոյություն ունի: Բովանդակ տգիտությունը և մինչև անգամ մեր դատարաններից նրանց տարրական իրավունքների հալածումը եզիդներին դրդում է անկախ, ազատ իրավական կյանք վարել: Ինչպես, օրինակ, եզիդները ոչինչ չգիտեն այն օրենքի մասին, որի գործությամբ 10 տարին լրանալուց հետո իրավատերը գրկվում է և իրավունքից, և պահանջից: Դարձյալ նրանց բոլոր գործերը բանավոր են կատարվում. դրանք մեծ քանակությամբ փոխ է տրվում առանց մուրհակի և մինչև անգամ առանց մի որևէ պարզ ստացագրի. ոչ ոքի մտքով անգամ չի անցնում պարտքը վճարելուց հրաժարվել, քեև 20-ից ավելի տարիներ անցած լինեն: Շատ անգամ պատահում է, որ քոռը պապի պարտքը վճարում է պարտատիրոջից ոչ մուրհակ և ոչ էլ ստացագիր պահանջելով: Բավական է, որ նա անձամբ գիտի՝ իր պապը կամ հայրը այսինչ մարդուն պարտական է եղել: Բայց, չնայելով այս ամենին, ռուսական դա-

տարաններում այդպիսի պահանջները չեն ընդունվում, և դատ սկսելը իզուր ժամանակ պետք է խլի: Այդ պատճառով եզիդներն ամեն կերպ աշխատում են խուսափել, հեռու մնալ ռուսական դատարաններից. նրանք իրենց անգոր ու դատական բոլոր իրավունքներից զուրկ ցեղապետներին գերադասում են բոլոր դատարաններից: Ամեն տեսակ դատական հարցեր վճռելու համար նրանք նախկինի պես դիմում են ցեղապետին, իսկ վերջինս, ազգային սովորույթների համաձայն, վճիռ է տալիս: Ցեղապետի վճռին ամենքն առանց բողոքի համաձայնում են: Հաճախ պատահում է անգամ, որ ռուսական դատարանների վճիռները առանց ցեղապետի կամ ռուսպիի միջնորդության չեն իրագործվում: Եթե քրեական հանցանքներն ընդհանուր դատարաններին են հասնում, չեն վերջանում արյան գնով ու խաղաղությամբ, ինչպես նախկինում էր լինում: Պատճառն այն է, որ եզիդների գյուղական տանուտերը պարտավոր է դրանց մասին ամեն անգամ ոստիկանությանը տեղեկություն տալ: Բայց, ընդհանրապես, դատերի մեծ մասը ցեղապետերը կամ պատվավոր միջնորդներն են վճռում, որոնք ընտրվում են դատ վարողների փոխադարձ համաձայնությամբ: Եզիդները շատ հավատարիմ և նվիրված են իրենց ցեղապետներին, և նրան առանց ցեղապետական իշխանության տեսնել չեն կարող: Ցեղապետի իշխանությունը պահպանելու համար նրանք շինական տանուտերներին նրա ազգականներից են ընտրում: Այսպես, օրինակ, Հասան աղայի կրտսեր եղբայրը՝ Ամար աղան, արդեն 3-րդ անգամն է, որ եռամյա ժամկետով տանուտեր է ընտրվում, այն էլ՝ միաձայն. «Գավալա է մա Ամար աղայեա» (այսինքն՝ մեր տանուտերը (գավալան) Ամար աղան է): Այն հարցին, քե ինչու ուրիշներին չեն ընտրում, եզիդները պատասխանում են. «Աղա է մա հայեաամ սըմա աղաքի դեն բըբըզե-րըն» (այսինքն՝ մենք աղա ունենք, ինչու՞ ուրիշին ընտրենք):

Ահա, քե եզիդներն ինչ աչքով են նայում ցեղապետերի վրա: Սակայն, այս բոլորն էլ ժամանակավոր է: Կանցնի էլի 1-2 սերունդ՝ ցեղապետերը բոլորովին կկորցնեն իրենց իշխանությունը ժողովրդի վրա: Այսպես մաս առ մաս կորչում են եզիդների հին իրավունքները:

ԵԶԻԳՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Եզիկի գերդաստանն իր անդամների միջև եղած հարաբերություններով փոքր-ինչ տարբերվում է քրդերից: Հայրական իշխանությունը եզիկների մեջ էլ նույնպես զարգացած է, ինչպես քրդերի. հայրն անսահման միապետ է կնոջ և որդիների համար: Նա բոլոր կալվածքների և գույքի միակ տերն է, նրա կենդանության ժամանակ ոչ ոք, մինչև անգամ կինը, չի կարող մասնավոր սեփականություն ունենալ: Ամուսինների միջև գույքերի կատարյալ միություն է տիրում: Արժաքեղենը և կանացի զարդերը միայն կնոջ մասնավոր սեփականությունն են: Երբ ամուսնացած եղբայրները բաժանվում են, այդ իրերն ընդհանուր բաժանվող կայքերի շարքը չեն մտնում: Եկարտից ստացված հարստությունն անգամ գերդաստանի ընդհանուր սեփականությունն է:

Կրոնի պատվիրած հարգանքը ծնողների և մեծերի նկատմամբ առաքինության աստիճանի է հասնում: Հասանյանների ցեղում, Չարսալայի հասարակության մեջ, ապրում է Գաուստ անունով մեկը, որը նախկինում չափազանց աղքատ էր, քոչատեղիների տեղափոխության ժամանակ մորն իր ուսերի վրա դրած՝ մի վրանից մյուս վրանն էր տեղափոխվում: Գաուստն վերջերս հարստացավ: Եզիկները դա նրա մոր օրինությանն են վերագրում: Ամեն մարդ Գաուստից օրինակ է վերցնում:

ՏՈՀՄ

Տոհմական կենցաղավարությունը եզիկներին օտար չէ: Ժամանակակից եզիկների տոհմերն իրենց կազմությամբ չեն զանազանվում քրդերից: Տոհմի մեջ մտնում են հոր նախորդների և հետնորդների մինչև երրորդ սերունդը, իսկ մոր կողմից՝ մինչև հինգերորդը, և համեմայն դեպս ոչ ավելի՝ վեցերորդից:

Յուրաքանչյուր տոհմ ուներ իր առանձին դատարանը առավել ընդարձակ իրավունքներով, քան ռուսայիները: Տոհմական դատարանն ամեն անգամ կազմվում էր տոհմի տարեցներից: Տոհմի անդամների վեճերի և առհասարակ բոլոր գործերի մեջ ցեղապետն անգամ չէր խառնվում, եթե տոհմական դատարանի վճռից և գործողությունից անբավական՝ նրան չէին դիմում: Առածն ասում է. «Լավմա հարքագեռշտ - է հավ բըխեռն, հացտիեա է դեղա վաշերըն» (այսինքն՝ եթե ազգականները

մինչև անգամ միմյանց միա ուտելու էլ լինեն, այնուամենայնիվ իրենց ուկորները անբաղ չեն թողնի): Այդ է պատճառը, որ ազգականների փոխադարձ հարաբերությունների մեջ ցեղապետերը չեն խառնվում: Լսելով ազգականներից որևէ մեկի անարդարացի գանգատը հասակավորների մասին՝ ցեղապետերը դառնում էին նրան հետևյալ խոսքերով. «Արա դեռողարի մազընա բըքա» (այսինքն՝ զմա և լսիր մեծերին): Տարեց ազգականները երիտասարդների վրա մեծ իշխանություն ունեին: Օտարները, երբ ազգականներից որևէ մեկի մասին գանգատով դիմում էին տոհմի տարեցներին, վերջիններս, եթե իրենց ազգականը հանցավոր էր, առավել խստությամբ էին պատժում, քան ռուսայիները: Տոհմերը փոխադարձաբար միմյանց իրավունքները հարգում էին, որպեսզի տոհմական թշնամությունների և խռովությունների դեմն առած լինեին: Այժմ տոհմական դատարանն այլևս գոյություն չունի:

Տոհմական խնամակալության հետքերը եզիկների մեջ ավելի լավ պահպանվեցին, քան թե քրդերի: Հասակավորները ոչ միայն նոր որբացածներին էին իրենց խնամակալության տակ առնում, այլ նույնիսկ հասակն առածներին, եթե նրանք իրենց տունը կառավարելու գործում անընդունակ էին: Խնամակալության իրավունքն ամենից առաջ հոր կամ մոր կողմից եղած ամենամոտիկ ազգականին էր պատկանում, իսկ հետո՝ տոհմի մեջ եղած ամենատարեցին: Երբ խնամակալներն իրենց պարտավորությունները բարեխղճությամբ էին կատարում, ցեղապետը նրանց գործերին չէր միջամտում, բայց երբ նրանք զանցառություն էին անում, հեռացնում էր և նշանակում ուրիշի, սակայն անպատճառ՝ ազգականներից: Ազգականների հանցանքների (հափշտակության, ավազակության) համար ամբողջ տոհմը ցեղապետի առաջ ընդհանուր պատասխանատվության էր ենթարկվում: Երբ հանցավորն աղքատ էր լինում, նշանակված տուգանքը պարտավոր էին ամենից առաջ նրա ամենամոտ ազգականները վճարել, իսկ հետո՝ ամբողջ տոհմը: Հանցավոր ազգականներին ցեղապետը խնդրում էր թաջիվ-ի միջոցով իրեն օգնել: Այդպես ևս ամբողջ տոհմը արյան գնին էր մասնակցում:

Եզիկների մեջ հին ժամանակ տիրում էր արյան վրեժխնդրության օրենքը: Արյան վրեժխնդրությունը վերջերս արյան գնի փոխվեց, բայց վերջինս էլ ոչնչանալու վրա է, մասամբ՝ կրոնի ազդեցության և մասամբ էլ՝ մեր օրենքների շնորհիվ: Մարդասպանը հանցանքը գործելուց հետո մի քանի պատվավոր անձանց ուղեկցությամբ դիմում էր սպանվածի հո-

րը կամ տարեց ազգականին, իր հետ ունենալով իր զենքը և մի կտավի կտոր. զենքը սպանվածի ազգականի առաջ նետելով՝ ասում է. «Ազ խեռ դավեջըմ մալատա տեռ բը բախշինա մըն - ազ խընտարըմ» (այսինքն՝ ես ինձ քո տունն եմ գցում, քեզ մոտ ապաստան եմ որոնում. ներքի ինձ, ես մարդասպան եմ): Այդտեղ իսկ արյան գինը որոշվում էր: Մինչև 60 թվականների վերանորոգումները սպանվածի ազգականներն արյան գնից հրաժարվում էին, բայց դրա փոխարեն սպանողն այսպես կոչված «խաղաղության խնջույք» էր կազմակերպում, ուր սպանվածի բոլոր ազգականներին հրավիրում էր և նվերներ տալիս: Այդպես թշնամությունը վերջանում էր: Առհասարակ, եզիդները այնպես ոխակալ և չարամիտ չեն, ինչպես քրդերը:

ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԸ

Գրավոր կտակը ինչպես քրդերին, այնպես և եզիդներին անհայտ է. մեռնողը մահվան բռնություն իր կամքը բանավոր կերպով արտահայտում է: Օրինավոր ժառանգ եղած ժամանակ եզիդի մոքով անգամ չի անցնում իր ունեցվածքը ավելի հեռու ազգականին կտակել: Նույնկերպ և ժառանգը ժառանգությունից երբեք չի հրաժարվում, ինչքան էլ վերջինս պարտքերով ծանրաբեռնված լիներ: Ժառանգ տվողի կամ նրա նախորդների պարտքը չվճարելը նախատինք է համարվում:

Ազգականության մերձավորության աստիճաններով ժառանգների կարգը հետևյալն է.

ա. հոր կողմից (ազնատ)

1. որդի, թոռ
2. հայր, պապ, եղբայր և եղբորորդի
3. հարազատ եղբայրներ
4. հոր մյուս ազգականները, որոնք առաջին երեք կարգերում չեն, ինչպես հորեղբորորդիներ, նույն մայրն ունեցող եղբայրներ, հորեղբոր թոռներ

բ. մոր կողմից (կոզնատ)

աղջկա թոռներ, քեռորդիներ, մորեղբորորդիներ, հորքեռորդիներ և մորքեռորդիներ, տատեղբայրներ (հոր կողմից):

Ընդհանուր կանոնով ժառանգության իրավունքը յուրաքանչյուր նախնիքաց կարգից անցնում է իր հետընթացին: Ժառանգությունը ոչ քե

անձերին է բաժանվում, այլ սերնդին (օրինակ, 2 եղբայր են, և նրանցից մեկն ունի 4 որդի, իսկ մյուսը որդի չունի, ժառանգությունը ոչ քե 6 մասերի է բաժանվում և 5 մասը մի եղբորը հասնում, այլ ուղղակի 2 հավասար մասերի): Եզիդների մեջ ներկայացուցչության իրավունքը ևս ընդունվում է: Ժառանգատուի մայրը, կինը, չամուսնացած աղջիկները և աղջիկ թոռները միայն ժառանգի խղճմտանքի կամ տոհմի մեծերի՝ տարեցների որոշման համաձայն ստանում են ժառանգության մի որոշ մասը, իսկ մյուս կանայք, հոր կողմից ժառանգ եղած ժամանակ, ժառանգություն չեն ստանում: Մոր կողմից ժառանգները միայն այն ժամանակ են իրավունք ստանում, երբ հոր կողմից բոլոր ժառանգները մեռնում են, այն էլ՝ վերը ցույց տրված աստիճաններով: Բերենք մի քանի օրինակներ.

I. Ա-ն մեռնում է՝ միայն որդիներ թողնելով: Անդրանիկ որդին ստանում է խրճիթը, ամբարը, հոր զենքը և, բացի այդ, ավագության իրավունքի ուժով՝ մի քանի ոչխարներ ու մաքիներ, մի լավ կով և մի ձի իր ընտրությամբ: Իսկ հետո մնացած ժառանգությունն եղբայրների մեջ հավասար բաժանվում է:

II. Ա-ն մեռնում է՝ թողնելով մի որդի և մի թոռ մյուս որդուց: Ամբողջ ժառանգությունը հավասար է բաժանվում: Հոր բաժինը ներկայացուցչության իրավունքի ուժով թոռն է ստանում:

III. Ա-ն մեռնում է, մնում են նրա հայրը և բաժանված եղբայրները: Ամբողջ ժառանգությունը հայրն է ստանում: Եթե վերջինս իր բոլոր որդիներից բաժան է ապրում, բոլոր եղբայրները, ընդհանուր կանոնի համաձայն՝ հոր մահից հետո միայն ժառանգության իրավունք ունեն: Իսկ եթե հայրը որդիներից մեկի հետ է ապրում, նրա ամբողջ կայքը և ստացած ժառանգությունն այդ որդուն է անցնում:

IV. Ա-ն մեռնում է, մնում են նրա պապն ու եղբայրները: Ժառանգությունը պապն է ստանում, որին, ներկայացուցչության իրավունքի համաձայն՝ ժառանգատուի եղբայրներն են հաջորդում, կամ քե պապը ժառանգությունն այն թոռանն է թողնում, որի մոտ մինչև մահն ապրում է: Ահա ընդհանուր կանոնը: Բայց շատ անգամ պապն ինքը անձամբ ստացած ժառանգությունը բաժանում է թոռների (այսինքն՝ ժառանգատուի եղբայրների) մեջ, իսկ ինքն իր բաժնով ապրում է թոռներից մեկի մոտ. վերջինս պապի մահից հետո նրա միակ ժառանգն է համարվում:

V. Ա-ն մեռնում է՝ թողնելով հարազատ եղբայրներ: Նրանք ընդհանուր կանոնի համաձայն՝ ամբողջ ժառանգությունն իրենց մեջ հավասար բաժանում են:

VІ.Ա-ի մահից հետո մնում են հորեղբորորդիները: Այդ դեպքում ամբողջ ժառանգությունը եղբայրների թվի համաձայն՝ բաժանվում է սերնդաբար հավասար:

VІI.Ա-ի մեռնելուց հետո մնում են նրա մայրը և չամուսնացած աղջիկը կամ աղջիկ թոռը: Ժառանգությունը 2 մասի է բաժանվում. մայրը, եթե եղբայր ունի, իր բաժինը ստացած՝ նրա հետ է ապրում: Իսկ աղջիկը կամ աղջիկ թոռն ամուսնանալիս իր ժառանգությունն էլ հետն է տանում: Իսկ մինչև ամուսնանալը նա տատի և ազգականների հովանավորությամբ է ապրում:

VІIІ.Ա-ն մեռնելով՝ մոր կողմից է ժառանգներ թողնում: Ժառանգությունը նրանց մեջ բաժանվում է սերնդաբար՝ մորաքույրների թվի համաձայն:

Առաջ բերված բոլոր օրինակներում ժառանգատուի մայրը, կինը, չամուսնացած աղջիկները, քույրերը և աղջիկ թոռները բաժին են ստանում, որի չափը, ինչպես վերև ասվեց, ժառանգի խղճմտանքի ու տոհմի հասակավորների որոշման համաձայն է լինում: Նրանց սովորաբար մի քանի ոչխար, մաքի կամ մի-մի կով են տալիս:

Ժառանգության վերաբերյալ վեճերը տարեցների տոհմական դատարանում են լուծվում: Նրանք ազգականության բոլոր ճյուղերին, բոլոր մանրամասնություններին լավ ծանոթ են, այդ պատճառով նրանք իրավարար դատավորներ են հանդիսանում:

Անժառանգ մնացած կայքերը ցեղապետին էին հասնում:

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵԶԻԳՆԵՐԻ ՄԵՋ

Եզիդներն ամուսնական հարաբերությունների մեջ էնդոգամիական սկզբունքները խստիվ պահպանում են, այլադավանների հետ ամուսնությունը խստիվ արգելված է:

Ամուսնական կապերը լինում են մշտական պայմանով և ամուսնություններն ընդհանրապես անլուծելի կարելի է համարել: Շնորհիվ և հավատադրությունը միայն կարող են ամուսնալուծության պատճառ դառնալ: Ամուսիններից նա, ով հանցավոր է, զրկվում է երկրորդ անգամ

ամուսնանալու իրավունքից: Բազմակնությունը քեև չի արգելվում, սակայն զրեթե բոլոր եզիդները մի կնոջից ավելի չունեն: Բացառություն են կազմում միայն ցեղապետերը և հարուստները. նրանք էլ երկուսից ավելի չունեն:

Եզիդների մեջ ամուսնության մի քանի հին ձևեր են կիրառվում: Ամենալայն ասվարեզ գնովի ամուսնությանն է վիճակված: Կալիմն էլ գոյություն ունի, սակայն ազգային սովորությոնը նրա չափը ճշտությամբ որոշել է. սովորական միրիդի համար այն 30 մաքիից, ոչխարից կամ այծից ավելի չէ: Համաձայնություն տալու համար աղջկա ծնողները նշանադրության ժամանակ վերցնում են 10-ից մինչև 30 ռուրլի: Վերջապես հայտանիքից առաջ ամուսինը աղջկա ծնողներին և եղբորն առատ ընծաներ է տալիս, բայց դրա փոխարեն, եթե նրանք աղքատ չեն, համարյա ամբողջ կալիմը աղջկա օժիտի պատրաստության համար են օգտագործում:

Առևանգություն նախկինում էր լինում, այժմ շատ սակավ է պատահում. բայց լիվերատը, որ կրոնը չի արգելում, մինչև այժմ էլ գոյություն ունի: Ամուսնական ծեսերը և կարգերը շեխն է կատարում: Սովորական աղոթքը կարդալուց հետո նա պսակվողներին բոլորի առաջ ամուսիններ է հայտարարում:

Ա. ԳՅՈՒԲՋՅԱՆ

ԵԶՂԻ ՔՐԳԵՐ

I

Ամենահին ժամանակներից սկսած մոսուլման քրդերից զատ Հաստատումն ապրում են և բառականաչափ չար և բարի ոգիներին հաւատացող Եզդի-քրդեր:

Ինչպես ուրիշ շատ ազգերի, նոյնպես և եզդիների անցեալը, նոցա ծագումը և ցեղակցական կապը մինչև այժմս էլ անյայտութեան մէջ կորած է: Պատմութիւնը այդ բուռն ժողովրդի անցեալի մասին լռում է: Մանաւանդ հետաքրքիր է նոցա հաւատքը, որ չնայած բազմաթիւ բռնութիւնների և հալածանքների, ամենայն յամառութեամբ պահպանել են իրենց այդ սրբազան աղանդը: Մինչև օրս էլ արևելքում որևիցե մի ժողովրդի կամ անհատի ծայրահեղ յամառութեամբ կամ տարօրինակ բնատրութեան աստիճանը բնորոշելու համար «եզդի-միլլէթ» արիւմարիական ածականն են տալիս: Եզդիների կրօնի ծագման մասին բազմաթիւ տարբեր ենթադրութիւններ են եղել: Ոմանց ասելով հին կրակապաշտ պարսից մնացորդներից են, ոմանք հաստատում են, թէ Ասորեստանի աղանդաւորների, հրէաների, արաբացիների մնացորդներն են և այլն...

Միայն բոլոր եզդիների համար մի ընդհանուր կապ կայ. այդ եզդիների Միլլէթ-Թաուսն է: Բոլոր եզդիներն էլ հավատում են թեւաւոր Միլլէթ-Թաուսին, որին անուանում են աստուած, լոյսի, թոյունի կերպարանքով են երևակայում, որը տեղաւորուած է ոսկէ աշտանակի տակ: Միլլէթ-Թաուսի նախարարը Լուցիֆերն է, որին անուանում են և շեյտան: Նոքա ասում են, որ շեյտանը աստուծոյ ամենասիրելի հրեշտակն է եղել, բայց յետոյ աստուած նորա վերայ բարկանալով անիծել և երկնքից վայր է ձգել: Նոքա հաւատում են, որ Լուցիֆերը նորից աստուծոյ սիրելին կդառնայ և նորա անսահման ողորմութեան կարժանանայ: Եթէ ասում են նոքամենք հասարակ մահկանացուներս յոյս ունինք մեր աղօթքներով հոգու փրկութիւն գտնել, հապա էլ ինչու Մեծ-Վեռնովածը չպետք է նորից երկնային զինուորների դասը դասուի: Գուցէ Մովսէս, Յիսուս, Մուհամեդ մարգարէները նորա այլափոխութիւնն էին, կամ գուցե մինչև այժմս արդէն նա երկինք է բարձրացել:

Շեյտանից զատ նոքա հաւատում են ինչպէս չար ու բարի ոգիներին, նոյնպէս և արեգական և լոյսին- ինչպէս հին հայերն և պարսիկները: Այս բոլորի հետ միասին եզդիք սիրում են երկրպագել գեղեցկութեան և սիրոյ պաշտաման: Նոքա զիտեն իրենց սիրելի հերոսներին, կռուի դաշտում մեռնող քաջ տղամարդի յիշատակը նորա վերայ յօրինուած խումուն մագերով և սևաչեւայ չքմաղ եզդուհու մարգարտանման արցունքներով քափած երգերով յաւերժացնել, և զգացուել նոցանով:

II

Եզդիների բարձրագոյն հոգեւոր պետը- «շէխ-խան» է կոչում: Շէխ-խանի իշխանութիւնը ժառանգական է: Արևելեան ազգերի սովորութեամբ՝ Շէխ-խանը և միևնոյն ժամանակ աշխարհական գործերի իրաւասու պահապան է: Նա բնակւում է Մօսուլից դէպի հիւսիս գտնուող Բաադլիում. Սինչարի լեռան ստորոտներում, կռացած մի հսկայ ժայռի տակ: Սինչարից մի քանի ժամ հեռու գտնւում է եզդիների ամենամեծ ուխտատեղի՝ Լալէխնէ: Պատմում են, որ Լալէխնէ ուխտատեղում նոյնքան սեմեակներ կան, որքան տարին օրեր ունի: Այդ միևնոյն ուխտատեղումն է ապրել և մահացել եզդիների ամենամեծ փէխամբէր Աղլին, որ գրել է եզդիների Մ. գիրք «Ասվատ կամ՝ սև» կոչւած, որ այժմս գոյութիւն չունի, և ոչ էլ այդ գրքի մասին օտար պատմութիւններում յիշատակութիւններ կան: Միևնոյն Լալէխնէ ուխտատեղումն է գտնւում շէխ-Ադու մարգարէի նշխարները, որտեղ վառում է յաւիտենական ճրագը: Այդտեղ բազմաթիւ հաւատացեալների ներկայութեամբ (որ գալիս են շատ հեռաւոր տեղերից) կատարում է եզդիների ամենաշքեղ կրօնական հանդէսը: Այդ հանդէսին ներկայ գտնուող ամերիկացի միսիօնարներից մեկն այսպէս է նկարագրում. «հաւատացեալ ուխտաւորներն այնպիսի ժամանակ են ընտրում, որպէս զի նախ քան առաւօտեան արշալոյսի բացուելը ուխտատեղում գտնուին, երբ արդէն արեգակի ճառագայթների շողքերը դուրս են գալիս, հաւատացեալները իրենց կազմ ու պատրաստ շէխերով հանդերձ ամենայն ջերմեռանդութեմբ 3 անգամ խոնարհ ողջունում են արեգակի սրբազան ճառագայթներին»:

Եզդիները հաւատում են շրջագծի-ջիզի թովչութեան. Եթէ եզդու քնած կամ չնկատած ժամանակ նորա չորս կողմը շրջագիծ քաշուի, նա այլ ևս չի կարող շրջագծից դուրս գալ և ստիպուած պիտի լինի օրերով սպասել՝ խնդրել, աղաչել, որպէս զի քաշած շրջագիծը ջնջուի և յետոյ նոր կարողանայ տեղից շարժուել:

Եզդիների հոգևոր պետերը 2 տեսակի են բաժանում- շեխեր կամ կաուլներ (բարձրաստիճան հոգևորականներ) և փիրեր: Կաուլներն ընդհանրապես գլխներին սպիտակ փաթեցներ են կապում և սպիտակ վերաբերություններ են հագնում, իսկ ընդհակառակ՝ փիրերը – սև: Եզդի հոգևորականների միությունն ածելի կամ մկրատ չպետք է դիպչի: Նոցա շեխերի ձեռնադրությունը ասում են շատ մեծ է մեր քահանաների ձեռնադրության: Ձեռնադրելիս լողացնում են ջրի մեջ և ապա ծնկաչոք բարձրաստիճան հոգևորականների ներկայությամբ երդում են հաւատարիմ մնալ իրենց սրբազան աղանդին, օրինապահ լինել և յամենայն դեպս աշխատել իւր ժողովրդի շահերին պաշտպան հանդիսանալ: Եզդիների ամուսնական, քաղման և մկրտության ծեսերը կատարում են շեխերը՝ իրենց սրբազան և նուիրական օջաղի վերայ: Ծիսակատարության ժամանակ շեխը, մի սպիտակ շապիկ հագած, ձեռքը ամուսնացող գոյգերի գլխին դնելով, բանաւոր կերպով խրատներ է կարդում- լինել բարի, սիրել միմեանց, ճշմարտութեամբ պահպանել իրենց նախկին սովորութիւններն ու աղանդը: Այս բոլորից յետոյ նոր եզդի շեխը սկսում է ամուսնացողների քեաքինը կտրել:

Եզդական աղանդին են մնանում Տաճկաստանում ապրող նասրանի կոչումած ասորի աղանդաւորներ և Փոքր-Ասիայի «Չիրակ-Սօնդուրան» կոչւող ղզլբաշներ. Չիրակ սօնդուրան են կոչում գիշեր ժամանակ իրենց տարօրինակ աղօթքներ կարդալու համար: Նոքա խառնուրդ են քրիստոնէական և մահմէդական կրօններին, կատարում են մկրտութեան ծէս, լուսացում, խմում են գինի և այլն: Նոցա հոգևոր պետը նստում է Դերսիմում-Մուրադ գետին մօտիկ, որոնք թեև պաշտօնապէս մահմէդական են ճանաչում, բայց ներքուստ աւելի եզդի աղանդաւորներին են մնանում:

III

Եզդի և մուսուլման քրդերն սկզբից ի վեր փոխադարձ ատելութիւն և թշնամութիւն են տածում դէպի միմեանց: Երբեմն նոցա ցեղակցական անգուսպ վրէժխնդրութիւնը այն աստիճան սուր կերպարանք է ստանում, որ կռուի դաշտում իւրաքանչիւր կողմից տասնեակներով զոհեր են վայր քափում: Իսկ սովորական խաղաղ ժամանակներում իրարից մարդիկ սպանել, ցեղակցական պատիւ անարգելու և վիրատրելու համար իրարից աղջիկներ և հարսներ փախցնել, մալեր գողանալ և այլն – սոքա բռնորն էլ գրեթէ սովորական բաներ են: Եզդիները խորին ատելութիւն են

տածում նաև դէպի տաճիկները: Եթէ մի տաճիկ հոգևորականի հանդիպի եզդին, նա ամբողջ օրերով կհետևէ նորան, մինչև յարմար դէպքում արիւն խմել կարողանայ: Հենց այդ ատելութիւնն է պատճառ, որ երբէք տաճիկը չի համարձակւում թէկուզ որքան էլ վտանգաւոր և տարածած լինի, եզդիների գլխում հիւր մնալ: Մինչդեռ հայերն՝ ընդհակառակը, այսպիսի դէպքերում աշխատում են եզդի գլխերում հիւր լինել, որ ամենապատուաւոր և սիրալիկ կերպով, նոյն իսկ գառներով (քիւրդերը, ինչպէս նաև հայ գլխացիներ- մանաւանդ լեռներում եայլայ բարձրացողներ, իրենց պատուաւոր հիւրերի համար փոքրիկ գառներ են մորթում և հիւրասիրում) հիւրասիրում են եզդիներից: Հայերը Տաճկաստանում առ հասարակ այսպէս յարգում են ոչ թէ միայն եզդի կամ մուսուլման քրդերի զանազան ցեղերից, այլ և նոյն իսկ տաճկահայատակ ղզլբաշներից, դիւրզիներից, քուրքմեններից, ինչպէս նաև ջուլամերկի ասորիներից և այլն: Հայերն այս բռնորն համակրութեան միջակէտն են կազմում: Նոքա երևի համոզուած են, որ առանց հայերի չեն կարող իրենց գոյությունը պահպանել:

Տաճկահայ հոգևորականներից մէկը 60-ական թուականներին այն աստիճան յարաբերութիւնների մէջ է գտնուել եզդիների հետ, որ նոյն իսկ փորձեր է արել հայերէն տառեր, հայ գրագիտութիւն և նոյն իսկ լուսաւորչականութիւն տարածել նոցա մէջ. թէ որքան է յաջողութիւն գտել այդ՝ յայտնի չէ, միայն այսքան յայտնի է, որ իւր պաշտօնակից կրօնականներից ծաղրուելով՝ «հրաշագործ» մականուան է արժանացել: Եզդիները լինելով խաշնարած և հալածուած մի ժողովուրդ, բնական է, որ մէկ տեղ կենդրոնացած լինել չէին կարող, և դրա համար էլ մենք եզդուն Տաճկաստանի ընդարձակ սահմաններից դուրս բաւական թուով Պարսկա և Ռուսահայաստանի զանազան անկիւններումն ենք պատահում: Նոցա մեծամասնութիւնն այժմս պատմական Միջագետքի և Մեծ ու Փոքր Հայաստանի զանազան տեղերումն են բնակւում: Մեծ Հայաստանում նոցա մեծամասնութիւնը բնակւում է գլխաւորապէս Բերկրիում, Ալաշկերտում և Տիգրանակերտի շրջակայքում: Եզդի քրդերն Օսմանեան պետութեան անգուսպ ոռոնձգութիւններին և մուսուլման քրդերի անտանելի բարբալոսութիւններին դիմանալ անկարող լինելով- մեծ մասամբ վերջին ռուս-քրքական պատերազմին Ալաշկերտի, Խոշաբայ և Բերկրի գաւառներից դէպի Ռուսաց Հայաստան՝ իրենց կրօնակից փոքրաթիւ եզդիների մօտ գաղթեցին և Ռուս կառավարութիւնից ստացան հողեր: Նոքա Ռուսաց Հայաստանում բնակուեցին գլխաւորապէս Սիմակայ չքնաղ լեռների

ծերայերում, Զխանուխի և Ղարանուխի ձորերի մէջ (Թաքեալթու լեռների մօտերը), Արարանում, և Ղարսի շրջանում: Եզդի գիւղերի թիւը Ռուսաստանում 50-60-ի կարող է հասնել (որից 20-25-ը Սինակում, 12-ը Արարանում, իսկ մնացեալը Ղարսի նահանգում: Ի դէպ էլ ասել, որ ինչպէս մուսուլման նոյնպէս և եզդի քրդերի գիւղերը շատ փոքր են լինում: Երբեմն նոցա գիւղերը 3-5 տանից բաղկացած են լինում): Իսկ նոցա ընդհանուր թիւը մօտ 10.000 է: Մինչդէռ ամբողջ Տաճկաստանում նոցա ընդհանուր թիւը 40-50.000-ի կարող է հասնել (միմիայն Վանի վիլայեթում վերջին Ռուս-բրքական պատերազմի ժամանակ պատրիարքարանի վիճակաբութեան նայելով, նոցա թիւը մօտ 15.000-ի էր հասնում): Իսկ ամբողջ եզդիների թիւը գուցէ մինչև 60.000-ի հասնի: Գուցէ եմ ասում, որովհետև Տաճկաստանում, այն էլ այնպիսի մի լեռնային ժողովրդի թիւը, որպիսին է քիւրդը, նոյն իսկ մօտաւոր ճշմարտութեամբ անգամ իմանալ անկարելի է, քանի որ ոչ պաշտօնական ստատիստիկա կարող է գոյութիւն ունենալ օսմանեան պետութեան մէջ, և ոչ էլ քիւրդ ցեղապետ կամ կրօնապետ կիստարբքի իւր ցեղի թուահամարը ձեռք բերել:

IV

Այս ցեղը, որ գրեթէ քրիստոնեաների և մահմէդականների խառնուրդ կարելի է համարել, իւր բնատուրութեան յատկանիշներով, աշխարհայեցողութեամբ և ինսինկտներով 2 կրօնների մէջ տեղ կարող է բռնել և հետևաբար եզդի քրդեր անելի խաղաղ բնատուրութիւն ունին և աշխատանքի ընդունակ մարդիկ են, քան ղիցուք անիւնոռնուտ ու դատարկապորտ մուսուլման քրդերի զանազան ցեղեր, բայց որպէս լեռնցի, վրէժխնդրութեան ոգին և առհասարակ քրդական հակումներ երբեք չի հանգիլ նոցա մէջ: Նոքա գիտեն ամենակատաղի կերպով վրէժխնդիր լինել իրենց օջախի և ընտանեկան սրբութիւններ ոտնատակ անող վայրենի մուսուլման քրդերից և ֆանատիկոս Ռումիներից (տաճիկներից): Եզդիներ մուսուլման քրդերի նման բաժանում են բազմաթիւ ցեղերի: Եզդական ցեղերից յայտնի են Ռըշանցի, Հաւէրցի, Հարըկցի, Սիպցի և այլն կոչուածներ, որոնցից իւրաքանչիւրն իւր առանձին ցեղապետն ունե, իսկ մի որևէ տեղ բնակուելիս կամ գաղթելիս միևնոյն ցեղի անդամներ սովորաբար միմեանց մօտիկ են բնակութիւն հաստատում: Եզդիք նոյնպէս 2 դասակարգի են բաժանում. բէկերի կամ աշիրաթների, և Ռիաթի կամ՝ աշխատաւոր դասակարգի: Վերջիներս իրենց բէկերի համար են աշխատում: Նոցա կեանք և մահ աշիրաթների ձեռքին է:

Տաճկաստանում բացի Մակեդոնիայից, Հայաստանից, Ալբանիայից, Արաբիայից, քրդական բազմաթիւ ցեղեր (Դէրսիմցիք, Մօտկցիք, Հարսնանցիք, Հայդարանցիք և այլն), ինչպէս նաև համեմատաբար անելի փոքրիկ ազգեր- որպիսիք են եզդիք, ղիւրզիներ, թուրքմէներ, ջուլամերկի ազատասէր քրիստոնեայ ասորիք և այլն. մի մի հնոցներ են, որոնք վաղ թե ուշ սպառնում են տակն ու վերայ անել հիւանդ պետութեան ողորմելի գահը: Օսմանեան պետութիւնն երկար տարիների ընթացքում սպառնացել է այն բոլոր յանդուգն հպատակներին (լինին դոքա քրիստոնեայ կամ այլ կրօնի)- որոնք չեն ուզում ճանաչել, որ «բացի ալլահից, ուրիշ ալլահ չկայ, և բացի Արդիւլ-Համիդից ուրիշ փաթիշահ չկայ»: Տաճկական այս անբարոյական սկզբունքին, այս նողկալի հաւատամքին զոհ են գնացել և շարունակում են գնալ ոչ թէ միայն քրիստոնեաներ-բեաֆիրներ, այլ և հազարաւոր անմեղ եզդի աղանդաւորներ և մինչև անգամ բազմաթիւ մուսուլման քրդեր (Մուլթան-Մահմուդի օրով- որ սաստիկ ատում էր քրդերին)- որոնց այժմս ղիպլումատ Համիդը շոյում է:

Եզդիների ա. կոտորածը լինում է 1838 թ. տաճիկների ձեռքով: Եզդիներից ոմանց բարբարոսաբար կոտորում են, ոմանց բռնի մահմէդական են դարձնում, իսկ այն մեծագոյն մասը, որոնց յաջողում է այրերում բազմուել, բոլորին էլ տաճիկ կառավարութիւնը սիրուն կերպով ծխով խեղդել է տալիս: Այս կոտորածը տեղի է լինում Միջագետքի դաշտաբնակ եզդիների մէջ, որով տաճիկ կառավարութեանը յաջողում է նուսճել դաշտաբնակ եզդիներին: Իսկ Սինջարի լեռնական եզդիներ մինչև օրս էլ կիսանկախ են ապրում: 1892թ. սկսում է եզդիների Բ. պաշտօնական կոտորածը, պաշտօնական են ասում, որովհետև եզդիները յաճախ՝ շատ անգամ նոյն իսկ ամբողջ գիւղերով զոհ են գնացել տաճիկ և մուսուլման քրդերի անարգ զենքերին: Եզդիների այս վերջին աղէտալի կոտորածը, որ տեղի ունեցաւ նոյնպէս Մօսուլից ոչ հեռու գտնուող Բասալիում և Սինջար լեռան շրջակայքում, տւում է ամբողջ 3 օր, որի ընթացքում ահագին քանակութեամբ եզդիք տաճկաց չարաբաստիկ սրերին զոհ են գնում, իսկ ազատ մնացածներն էլ զրկում են միակ ապրուստի միջոցներից – իրենց սիրելի անասուններից և հողերից: Մահմէդականների կողմից անխնայ կերպով ամեն ինչը կողոպուտի, բռնաբարման, հրոյ և սրի ճարակ է դառնում: Կոտորածի ժամանակ առանց հասակի և սեռի խտութեան զոհ են գնում թշվառ եզդիքը տաճկական անլուր բարբարոսութիւններից: Եզդիների կոտորածների միակ պատճառն այն է եղել, որ

Ֆանատիկ մահմեդական շեյխերի՝ եզդիներին մահմեդականացնելու զգուշի պրոպագանդան յաջողությամբ չի գտել։ Իսկ կոտորածից յետոյ էլ թեպետ և դաշտաբնակ եզդիները արտաքուստ իսլամոփն ընդունեցին, բայց ծածուկ մինչ հիմայ էլ իրենց նախնիքների բազմաշարչար աղանդն են դաւանում։ Կոտորածի ժամանակ եզդիների մի ստուար մասն էլ ապաստան գտնելով Սինջար լեռան բարձունքների վերայ գտնող իրենց արիւնակից լեռնցի եզդիների մօտ, անսպասելի դիմադրութիւն ցոյց տուին տաճկաց կառավարութեան կանոնատու զօրքերին։ Այս հերոսական կռիւր տևում է մինչև 1893 թիւր։

Ինչպէս առհասարակ բոլոր քիւրդ ցեղեր, նոյնպէս և եզդիներ միւս մահմեդական ազգերի նման իրենց «մուսուլման» կամ «եզդի» կրօնական անուն տալ չգիտեն։ Դիցուք մի մուսուլման կամ եզդի քրդու երբ հարցնելու լինես թէ՛ դու ով ես, նա կպատասխանէ, որ ես «քիւրդ եմ» և երբ հետաքրքուես՝ թէ ինչ քիւրդ ես, նոր կպատասխանի, որ մուսուլման կամ եզդի քիւրդ եմ։ Այսպէս էր մինչև վերջին տարիներ, բայց հայերի ատելութիւնը դէպի մուսուլման քրդեր զարգանալով, այլ ևս եզդիներ այնքան էլ իրենց «քիւրդ եմ» անունը պարծանքով չեն տալիս։ Մանաւանդ այդ բանը նկատելի է ռուսահպատակ եզդիների մէջ, որ այսպէս թէ այնպէս հայերից շատ կախում ունին։ Դա մասամբ ցոյց է տալիս, որ կրօնական ոգին շատ թոյլ է արմատացած քիւրդերի – լեռնեղի այդ արծիւների մէջ, որ նոքա մինչև օրս էլ ոչ կրօնական ազգ են եղել և ոչ էլ սիրում են կրօնական այս կամ այն հարցի վերաբերեալ վիճաբանութիւններ – ինչպէս միւս մոլեռանդ բոլոր մուսուլման ազգեր։ Իսկ եզդիների՝ յամառութեամբ իրենց աղանդը պահպանելու միակ պատճառը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ աւանդական նուիրագործում մի սրբութիւն, մի թասիբ, մի նամուս – որ միշտ իրենց յիշողութեան մէջ թարմացնում և ոգեւորում են իրենց դիւցազներգութիւնների մի շարք սիրելի հերոսների անուններ... արիւն... կռիւ... և այլն։

Եզդիները չունին նոյնպէս ոչ գիր և ոչ դպրութիւն։ Միայն հազիւ Միջագետքի հոգևոր պետեր – կաւալներ մի քիչ արաբերէն գիտեման։ Նոքա ունին միայն հարուստ ֆանտաստիկական երևակայութիւն, որով հիւսում են և զարդարում են իրենց բանաւոր դիւցազներգութիւնները, դիւցազներգութիւններ, որոնց մէջ մեծ դեր են կատարում տիտանեան ոյժեր, գերմարդկային քաջագործութիւններ և օջաղի սրբազան աղատներ – սովորութիւնների համար մեռնող ջահել ջիւան հերոսներ։ Նոցա հերոսների

բաղդատրութիւնը նամարդ ոսոխից վրէժ լուծելու, ցեղական նուիրագործում և աղատներ սրբութեամբ կատարելու, դէպի թոյլ, դէպի անօգնական մեծահոգի վերաբերուելու և պաշտպան հանդիսանալու մէջն է կայանում։ Նոքա խաշնարածութեան կամ երկրագործութեան ժամանակ երգում են իրենց նախորդների մեծագործութիւնները. գովում են դիցուք Հերոս Ջատոյին կամ Մատոյի քաջագործութիւններ, թէ ինչպէս նա կարողացաւ նժոյգի վերայ նստած, հեռաւոր տարածութեան միջից հրացանի գնդակն ուղղակի թշնամու կրծքումը խրել։ Կամ ինչպէս զինուած հերոսը ուխտում է ձիւ վերայ շաբաբներով սար ու ձոր ընկնել, մինչև կարողանայ գտնել և վրէժ լուծել ցեղական սրբութիւններ ոսոխ տակ անող անամօթ թշնամուց։ Երբեմն քրդական դիւցազներգութիւնների մէջ – ինչպէս մի հմուտ էսթետիկ հանճարի ստեղծագործութիւն, շնչում է քնքշութիւն, սէր, տենչանք, վիշտ, թախիծ և այլն։ Նոքա երգում են, թէ ինչպէս իրենց պաշտելի հերոսը մարտի անեղ դաշտում թշնամու մի քանի դիւր գետին փռելուց յետոյ, ինքն էլ է այդ անհաւասար կռիւում վեր ընկել, իսկ նորա բազմաթիւ վէրքերով ծածկուած արիւնաբաթախ դիակը լուսնեակ գիշերին մատաղահաս քրդուհիւր բլրի գլխին դրած և չորս կողմից շրջապատած՝ քաղած ծաղիկների արմատներից և արցունքի կաթիլներով շաղախած նիւթերից սպեղանի պատրաստելով – իրենց ջէհել-ջիւան հերոսին անպայման բժշկել են ցանկանում։ Որքան քաջ և վեհանճ տղամարդը քրդական դիւցազներգութիւններում կսիրուի, կպաշտուի, նոյնքան թոյլ, նամարդ – ապերախտ տղամարդը կտուժէ կանարգութիւն ամբոխից և սուկալի անմխիթար վախճան կունենայ։ Նոքա առհասարակ սիրում և յարգում են բոլոր քաջ տղամարդկանց – լինի դա թէկուզ իրենց ոխերին թշնամին։ Իսկ նոցա՝ խաշնարած լեռնցուն սովոր աւելորդապաշտութիւններ և նախապաշարումներն էլ – որոնց քրիստոնէական և մահմեդական նախապաշարումների խառնուրդ կարելի է համարել – նորից փայլում է պատերազմական ոգով։

Եզդիներ որպէս արեւելցի նահապետական մի ժողովուրդ վերին աստիճանի հիւրասէր են և պարզ։ Նորա տուն-օջաղը ամին մի բոսայ բաց է «Աստուծոյ հիւր»-ի առաջ։ Թէկուզ եզդու ամենաոխտերիմ թշնամին լինի՝ երբ իւր սրբազան օջաղն է ընկնում, այլ ևս վրէժխնդիր լինել կամ նոյն իսկ հիւր չընդունել մեծ նամարդութիւն – ցածութիւն է համարում։ Այդ դէպքում եզդին ժամանակաւորապէս ամեն ինչ մոռանալով՝ այդպիսի հիւրին պարտաւոր է որպէս «Աստուծոյ հիւր» ընդունել, և ոչ որպէս թշնամի

մի: Իսկ իւր օջաղից էլ դուրս գալուց յետոյ պարտաւոր է եզդին (ինչպէս նաև մուսուլման քիւրդը) իւր հիւրի ճանապարհորդութեան համար որոշ դիւրութիւններ տալ:

Եզդիների հիւրասիրութեան մասին եւրոպական մի քանի ճանապարհորդներ շատ աննպաստ կարծիքներ են յայտնել, բայց դա միմիայն իրենց կրօնական նողկալի պրոպագանդայի յաջողութիւն չգտնելու պատճառով է յառաջ եկել:

V

Եզդիներն էլ, ինչպէս մուսուլման քրդերը, կառաւարվում են իրենց ցեղապետներով. նոքա՝ միմեանց հետ ունեցած կոխմերի և վեճերի ժամանակ շատ սակաւ են կառավարութեան միջամտութեան դիմում: Սովորաբար նոցա դատելը ցեղապետի վճռով է վերջանում: Յեղապետն իւր ստորադրեալ քրդերի անսահման պետն է և նորա խանադան-ցեղական աղատներով կայացրած վճռին իւրաքանչիւր եզդին ամենայն ճշտութեամբ պարտաւոր է հնազանդուել: Նա վայելում է իւր ցեղակիցների անսահման յարգանքը:

Ռուսահպատակ եզդի-քրդեր իրենց գլխաւոր կրօնապետ «շէխ-Աբաբից» գատ (որ նստում է Աբարանի Միրագ եզդի գիւղում) ունին և իրենց առանձին-առանձին ցեղապետները: Միմակի եզդիների ցեղապետ համարում է Հասան աղայի որդի Ռսուֆ բէկը, իսկ Աբարանում՝ Խալիլ-բէկի որդի Կուլի բէկը:

Միմակի հռչակաւոր Հասան-աղան Ռուս-թրքական պատերազմի ժամանակ մեծամեծ ծառայութիւններ մատուց Բուսաց բանակին, - Բայազիդի պաշարման ժամանակ, որի համար և նա վարձատրուած էր ռուսական բարձր չինքերով: Հասան աղան վերջին տարիներս վախճանուելով, նորա տեղն է անցած իւր որդի Ռսուֆ բէկ, որ մօտ 30-35 տարեկան մի համակրելի անձնատրութիւն է: Ռսուֆ-բէկը սովորել է Գէորգեան-ճեմարանում-հանգուցեալ Գէորգ կաթողիկոսի օրով, բայց զանազան պատճառներից ստիպուած գ. քէ դ. դասարանից դուրս է եկել: Նա խօսում է հայոց լեզուն մաքուր գրականական բարբառով: Պատմում են, որ Հասան աղան մի վերին աստիճանի բարի և խելօք անձնատրութիւն է եղել: Նա երկար տարիներ հայրաքար խնամել է իւր սիրելի ցեղակիցներին, որի համար էլ երախտագէտ եզդիներ մեծ պատկառանքով և ափսոսանքներով են յիշում իրենց թանկագին ցեղապետի կենդանութիւն և իրենց ան-

փոխարինելի կորուստը: Իսկ այժմս մեծ յարգանք և սէր են տաժում դէպի նորա զաւակները: Քիւրդերն ընդհանրապէս չափազանց երախտագէտ են դէպի իրենց ստանձնած պատասխանատու պաշտօնը, այնուամենայնիւ շատ ներողամիտ են դէպի իրենց երիտասարդ ցեղապետը - ի նկատի ունենալով, որ իրենց ցեղապետը հասակն առնելով՝ փորձառութիւն ձեռք կրերէ և իւր ցեղակիցների պաշտպան կհանդիսանայ:

Հասան աղան, ինչպէս ժամանակակից պահանջներն հասկացող մի խելօք անձնատրութիւն, ցանկանում էր իւր խաւար և խաշնարած ժողովրդի մտաւոր հորիզոնը բարձրացնելու, և ինչպէս պատմում են, քանիցս դիմել է յարգելի պրօֆ. Եղիազարեանցին, որպէս զի եզդիների կենանքին յարմարեցրած ապագայ եզդիական նոր բացուելիք դպրոցների համար մի ծրագիր պատրաստի: Բայց դժբաղդաբար ինչ ինչ պատճառներից դրդուած այս համակրելի դիտաւորութիւնը անկատար է մնում:

VI

Ռուսական կառավարութիւնը մօտից ուսումնասիրած լինելով եզդիների խաղաղ բնատրութիւն և աշխատանքի արդար ձգտումները, բնականաբար չէր կարող անտարբեր աչքով հանդիսատես լինել նոյն իսկ ուսման և կուլտուրայի նշոյլներ ցոյց տուող մի բուռն ժողովրդի, և ահա եզդիների կենանքին մօտիկ ծանօթ մի քանի պաշտօնական անձնատրութիւնների միջամտութեամբ 1902թ. թոյլտրութիւն է ստացում ռուս-թրքական սահմանագլխում գտնուող Զոռ կոչուած եզդի գիւղում արքունական ծախսով Ռուսաց տարրական դպրոցների ծրագրով մի դպրոց հիմնել: Դպրոցի շինութեան համար զանձաբանը 15,000 ռ. է յատկացրել և շուտով սկսուելու է դպրոցի երկյարկանի շինութիւնը (երևի այժմս արդէն շինուած է): Յիրաւի, որ այս դպրոցի հաստատութիւնը մի շատ ուշագրաւ դէպք է, որովհետև դա բ. քրդական դպրոց կարող է լինել (ա. որ բացուել է վերջին տարիներումս, գտնուում է Աբարանի Կոնդաղսագ եզդի գիւղում), այն էլ որ քէ միայն Ռուսաստանում գտնուող քրդերի, այլ և աշխարհումս գտնուող բոլոր քրդերի համար: Ի սրտէ ցանկանում ենք մեր հարևան եզդիներին կատարեալ յաջողութիւն, քաղաքակրթութեան այս առաջին քայլի հաճելի ասպարիզում: Լիայոյս ենք, որ եզդի քրդերը ցոյց կտան աշխարհին, որ մարդասպանութիւնից և կողոպուտից գատ իրենք էլ ընդունակ են կրթուելու, ուսում և գիտութիւն ստանալու՝ ինչպէս իրենց հարևան հայեր և ուրիշներ - լինի դա քէկուզ կրեական քայլերով:

Եզդիներն իրենց ցեղապետներին և կրօնականներին ըստ չափու կարեաց մի որոշ նուէր են յատկացում: Այդպիսի նուէրներ դրամից զատ երբեմն լինում են ոչխար, իւղ, պանիր և այլն: Նուէր հաւաքելու են գալիս նոյնպէս Միջագետքի՝ նոցա կրօնապետներից կառաւ կոչումներ: Կառաւների մուտքը ռուսահայտակ եզդիների մէջ հայկական և եզդիների կոտորածներից յետոյ Տաճկաց կառավարութեան կողմից խստիւ արգելուած էր: Իսկ այս վերջին 3 տարին նորից սկսել են նոքա Ռուսաստան անցնել:

VII

Եզդի տղամարդկանց դէպի կանայք ունեցած սիրալիր վերաբերմունքը, իսլամական ազգերի հետ համեմատած, շատ բարձր է կանգնած: Եզդիների՝ ինչպէս նաև միւս քիւրդերի մէջ, կին կամ աղջիկը տղամարդկանցից ծածկուել չգիտէ (բացառութիւն են կազմում նոյահարսներ), տղամարդու ստորուկը չէ: Քրդուհիք ատում են երկչոտ, փոքրոգի տղամարդկանց: Յաճախ եզդուհիք ճակատամարտերում մասնակցութիւն են ցոյց տալիս տղամարդկանց և մինչև անգամ հերոսութեան կողմից յետ չեն մնում իրենց քաջ տղամարդկանցից: Եզդիների մեղամաղձոտ երգերի մէջ հերոս եզդուհիների թիւը տասնեակների է հասնում: Եզդուհին իւր ազատ կամքով սիրած քաջ տղամարդի (նոցա իղէալը քաջ տղամարդն է) հետ կարող է ամուսնանալ, հակառակ դէպքում ծնողների առարկութիւն և գանազան ասէկօսէներ առ ոչինչ համարելով, սիրած երիտասարդի հետ իւր հայրենական տանից փախուստի կտան: Այդ դէպքում երիտասարդ զոյգերը իրենց աւելի ապահով զգալու համար, ցեղի ամենաքաջ տղամարդի օջաղն են ձգում, որը պարտաւոր է հնարատրութեան չափ պաշտպան հանդիսանալ իւր սրբազան օջաղն ընկնող զոյգերին, իսկ աղջկայ և տղամարդի բարեկամների մէջ անխուսափելի դարձած արինհեղութիւնների առաջ առնել (որովհետև քրդի աղջիկ փախցնելը մեծ անպատուութիւն է համարում)՝ յատկացնելով տղայի բարեկամներից վեր առած մի որոշ գումար կամ անասուն, աղջկայ բարեկամներին: Հայաստանում բնակւող եզդիների մէջ ինչպէս թլպատութիւնը, նոյնպէս և բազմակնութիւնը տարածուած չէ, հոգեորականներ միայն ասում են իրավունք ունին մի քանի կին պահելու: Եզդուհիք սիրում են քանկազին զարդարանքներ և գունատր պայծառ զգեստներ: Նոքա ունին մեծ և արտայայտիչ աչքեր, սիրուն ունքեր, արծուաքիթ, չղոտ իրան: Ամենից շատ սիրում են նոքա մագերի բազմաճիւղ հիւսեր: Եզդուհիք (ինչպէս նաև տաճկահայ գիւղա-

ցի աղջիկներ), քանի աղջիկ են, իրենց գլուխները միայն ֆետով են ծածկում, իսկ հէնց որ ամուսնանում են, նոր սկսում են իրենց գլուխները բարակ շղարշով (եազմայով) կապել: Եզդուհիք չափազանց աշխատասէր են և ուժեղ. նոքա ֆիզիքական աշխատանքի ժամանակ երբէք յետ չեն մնայ իրենց տղամարդկանցից: Հետաքրքիր է տեսնել, թէ ինչպէս աշխատասէր քրդուհին ամառուայ ամենաշոգ եղանակին սարի զաւակներ իրենց սիրասուն եայլներից դէպի մօտակայ քաղաք կամ գիւղ իւղ, պանիր, մածուն կամ մի որևիցէ կանաչեղէն ծախելու գնալիս, միաժամանակ և իւր բարձած եզն է քշում, և իւր խուրջու մէջ դրած կամ եզի վերայ կապած երեխային է խնամում և թէ ձեռքի վերայ փաթաթած թելն է մանում ու երգում: Կատարեալ երջանկութիւն. թէ որքան եզդի կամ մուսուլման քրդեր ընտանեկան պատուասիրութիւն ունին, նոցա անաղարտութեան խիստ նախանձախնդիր են, դորա ամենափայլուն ապացոյց կարող է լինել այն՝ որ մինչև օրս երբէք տաճկաց մեծամեծ պաշտօնեաներ չեն կարողացել կամ չեն համարձակուել քիւրդ աղջկան իրենց զգուելի հարեմ տանել, ինչպէս յաճախ չէրբէզուհիներին են տանում:

VIII

Եզդի քրդերն անհամեմատ աւելի շատ երկրագործութեամբ են պարապում (օր. Աբարանի, Շիրակի քրդեր արդէն հրաշալի կերպով սկսել են երկրագործութեամբ պարապել)՝ քան մահմէդական քրդեր: Բայց չնայելով այդ հանգամանքին, այնուամենայնիւ քիւրդը երբէք անասնապահութիւնից և Հայաստանի գեղածիծաղ լեռներ բարձրանալուց ձեռք չի քաշում: Առանց լեռների նոքա իրանց կենդանի մեռածներ են համարում: Եզդիներն սկսում են լեռներ բարձրանալ մօտաւորապէս մայիսի վերջերից, իսկ օգոստոսի վերջերը իրենց տներ վերադառնալով՝ սկսում են «կալ ու կուտով» կամ տնային զանազան աշխատանքով զբաղուիլ:

Կարելի է ասել, որ ընդհանրապէս եզդիք հայ և թուրք գիւղացիներից տնտեսապէս աւելի ցածր աստիճանի վերայ են կանգնած: Դորա պատճառը մասամբ նոցա բնակավայրերի խիստ կլիման է, որ տարածուած լինելով Հայաստանի բարձրաբերձ լեռների սարահարթերի վերայ, չեն կարող նոցա ցանքերը ձիւնից, ցրտից և քարերից առատ բերք ստանալ, և թէ բացի մի քանի հացաբոյսերից (գլխատրապէս գարուց), լեռներում ոչ մի բոյս չի կարող աճել: Մնում է նոցա ապրուստը միմիայն խաշնարածութեան վերայ, որ տարաբաղտաբար շատ անգամ ձեան երկարանալու

ու դարման չճարուելու կամ զանազան վարակիչ հիւանդութիւնների պատճառով, խեղճերի սիրելի անասունները, նոցա աչքի լոյս ազիզ կենդանիներն ամբողջովին կոտորում են: Այսպիսով, եզղին զրկուելով նիւթական մի քանի անհրաժեշտ կարիքներից, նոքա վերջին տարիներս նոյնպէս սովորել են պանդխտութեան դիմել – իրենց առօրեայ ցաւերը հոգալու համար մի քանի սև կոպէկներ աշխատելու: Առ այժմս նոքա Թիֆլիս և մասամբ էլ Բաթում են պանդխտութեան դիմում և սովորաբար ջրկրութեամբ կամ բեռնակրութեամբ են զբաղում: Ինչպէս ասացի, նոքա տնտեսապէս հայ գիւղացիներից աւելի անմխիթար դրութեան մէջ գտնուելով, ահագին քանակութեամբ եզղիներ (ինչպէս և մուսուլման քրդեր) իրենց հարևան գիւղերն են թափում, գիւղական մի որևիցէ աշխատանք ճարելու: Դորա համար մինչև օրս էլ հայ գիւղացու ամենահմուտ խաշնարածը, հորթարածը, մշակը, աղախին և այլն, բոլորն էլ եզղի կամ մուսուլման քրդեր են: Պարզ է, որ հայերի հետ ունեցած այս մշտական շփումը, պէտք է ստեղծէր փոխադարձ սէր և սերտ յարաբերութիւն: Այդ պատճառով էլ այժմս գրեթէ բոլոր եզղիներն էլ գիտեն հայ լեզուն, ծանօթ են հայի սովորութիւնների, նիստ ու կացի հետ և այլն: Նոցա զանազան հայ գիւղական բարբառներով աղաւաղուած խօսակցութիւնը ուղղակի մարդկանց ծիծաղ միայն կարող է յառաջ բերել:

Եզղի տղամարդկանցից շատերը լինելով Թիֆլիս, Բաթում, ինչպէս և գտնուելով մեծաւ մասամբ ռուս-թրքական սահմանագլուխներում (որովհետև եզղի գիւղերի մեծ մասը սահմանագլխի վերայ է գտնուում), շփում ունենալով սահմանապահ զինուորների հետ, նոքա սկսել են սովորել մինչև անգամ ռուսերէն և վրացերէն «շաթայ-բաթայ»: Ուրեմն ռուսահպատակ եզղիները, հայերէն և թուրքերէն լեզուներից զատ, գիտեն քիչ ու միչ ռուսերէն և մասամբ վրացերէն լեզուներ:

IX

...Ընթերցողը թող չգարմանայ, եթէ ասեմ որ եզղիները հայկական հարցով և հայ «ֆիդայու» կենքով աւելի շատ են հետաքրքրուում, քան հայերիցս շատերը: Անհնարին բան է, որ եզղին իւր բարեկամ հային տեսնելիս հայկական հարցի վերաբերեալ մի քանի կիսակտոր տեղեկութիւններ չպահանջէ: ...Նոքա ամենայն ջերմեռանդութեամբ համակրում են հայ սրբերին և ուխտատեղիներին: Օրինակ, Սիմակի եզղիների ամենաժողովրդականացած սրբավայրը ռուս-թրքական սահմանագլխում գտնուող Ջո-

ռայ հռչակատը հայկական կիսաքանդ վանքն է, որ գտնուում է համանուն եզղի գիւղում: Մեծ երկիւղածութեամբ են վերաբերում քրդերը դէպի Աբարանի և Շիրակի «Ալաջա» լեռան փեշերքի վերայ գտնուող բազմաթիւ հայ կիսակործան վանքեր և Արագածի հարաւային լանջերի վերայ գտնուող Գօշ-Մխիթարի վանքը:

Ջոռայ վանքը կիսաքանդ դրութեան մէջ գտնուելով, հայերի կողմից ոչ որ չի բնակւում, միայն եզղի ժամկոչներ – ինչպէս նաև համայն գիւղացիք ամենայն երկիւղածութեամբ և սիրով պահպանում և մաքրում են վանքը, իսկ կիրակնամուտներին անպայման վանքի ձիթէ ճրագները վառ պէտք է պահեն:

Ջոռայ վանքի ուխտը լինում է Վարդավառի տօնին, որտեղ բացի բազմաթիւ հայ (գլխատրապէս Սուրմալուի գաւառից) և եզղի ուխտատուներից, ահագին քանակութեամբ մուսուլման քրդեր և մինչև անգամ սահմանագլխի տաճկաց զինուորներ և սպաներ են հաւաքում:

ՄԻՍՈՐ ՎՐԱՅՅԱՆ

ԵԶՐԴԻՆԵՐԻ ԵՒ ՊՈԶԻ ՄԱՍԻՆ

Գեո Գեորգեան ճեմարանում ինձ հետաքրքրում էին Եզրդիները: Ինչ որ մի խորհրդատուրություն կար այդ անուան մեջ - Եզրդի:

Իբրեւ ճեմարանի աշակերտ, ես առիթ եմ ունեցել ճանաչելու Եզրդիներին: Մեղրով սեր եմ կերել Եզրդիների շեյխի վրանում, Արագածի լանջին:

Պարզ ու պարզամիտ մարդիկ երեւացին ինձ Եզրդիները. չարքաշ, բարքերով նահապետական, քաջ:

Նրանց մասին ասում էին, թե սատանային եմ պաշտում:

Եզրդիների ազգապետն ու կրօնապետը Բուսուֆ աղա Թեմիրովն էր, ուսումը առած Գեորգեան ճեմարանում, հայախօս, լռակեաց, այդ պատճառով էլ իմաստուն մարդու համբաւի տէր:

Ինչ որ կարդացել կամ լսել էի Եզրդիների մասին՝ հասկնալի ոչինչ չէր ասել ինձ նրանց մասին: Ի՞նչ էին Եզրդիները, առանձին ցեղ, ուրոյն կրօնական համա՞յնք, մահմետական յարանուանութի՞ւն: Որքա՞ն էր նրանց թիւը աշխարհիս երեսին: Ի՞նչ էր նրանց լեզուն, կրօնական փիլիսոփայությունը, բարոյական նկարագիրը, պատմական անցեալը, ոչինչ ստույգ յայտնի չէր ինձ:

Իմ աղբիւրները վկայում էին, թե շատ հին ցեղ կամ կրօնական աղանդ է Եզրդի ժողովուրդը, որի կենտրոնը Թուրքիայում էր, Միջագետքի սահմանի վրայ: Քիւրդ ցեղի մի հատուածը՝ վաչկատուն-նահապետական կարգերով ու բարքերով ապրող: Հայերի հետ բարեկամ: Ասում էին, որ Եզրդիները սատանային էին պաշտում, որովհետեւ Աստուած բարի է եւ մարդուս չարիք չի կարող գործել. սատանայի սիրտը պետք է շահել, որպէսզի չարիք չհասցնէ մարդկանց: Տրամաբանօրէն սատանայապաշտութիւնը ճիշդ փիլիսոփայություն էր, ըստ իս: Ի՞նչ պէտք կար աղօթելու բարի Աստծուն, որը իր էութեամբ ընդունակ չէ չարիք գործելու. սատանան՝ տարբեր խնդիր...

Այո, ինձ միշտ հետաքրքրել է Եզրդի ժողովուրդը:

Եզրդիների մասին ես շատ եմ խոսել Կոմսի, ինչպէս եւ Ռուբէնի հետ, որ իրեն համայնում էր քրդական հարցի մասնագէտ, հետեւաբար և հեղինակություն: Թէեւ ես մասնագէտների վրայ բարձր համարում չունեմ, ան-

ցեալները նորից դիմեցի Կոմսին, թե՛

-Բացատրիր, խնդրեմ, ի՞նչ բան եմ սա Եզրդիները, ցեղ եմ, աղա՞նդ եմ, ի՞նչ եմ:

Եւ Կոմսը բացատրեց: Չանազան վկայություններ բերեց պատմութիւնից, խօսեց Զրադաշտի մասին. ինչ որ կրօնափիլիսոփայական համեմատութիւններ արաւ: Կոմսի բացատրությունից պարզուեց, որ Եզրդիները եզրդի եմ, ոչ քիւրդ եմ, ոչ հայ, ոչ բուրք, այլ եզրդի:

Ինչ որ բացարձակ ճշմարտութիւն է, որովհետեւ Եզրդիների մասին գոյութիւն ունեցող բոլոր ուսումնասիրութիւնները անառարկելի կերպով նոյնն են հաստատում: Այսինքն, որ - Եզրդիները եզրդի եմ:

Եւ Եզրդիների մասին գոյութիւն ունեցող գրականութեան թերիները լրացնելու նպատակով, օգտակար եմ համարում առաջ բերել եւ իմ յիշողութիւններից հատուած:

Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումից յետոյ, հայկական կառավարութիւնը առանձնապէս ուշադրութիւն էր դարձնում Եզրդիների վրայ, որոնց ընդհանուր թիւը, Թուրքիայից գաղթածներին էլ մէջը հաշուելով՝ 10-15 հազարը չէր անցնում: Եզրդիները ապրում էին Սուրմալուի շրջանում, Արագածի ստորոտը, նահապետական կեանքով: Բոլոր տղամարդիկ զինուոր էին, տան աշխատանքը ծանրացած էր կանանց վրայ: Վաչկատուն ժողովուրդ, անուս եւ քաջ:

Հայաստանի Եզրդիների պետը ուսած էր Գեորգեան ճեմարանում և այժմ Հայաստանի անկախութեան հռչակումից յետոյ, Թեմիրովը դարձաւ Թեմիրեան: Հայաստանի Խորհրդի կազմութեամբ՝ նա դարձավ Եզրդիների ներկայացուցիչ օրէնսդիր ժողովում: Ապա ընտրուեց Հայաստանի Խորհրդարանի երեսփոխան Հ. Յ. Դաշնակցութեան ցանկով:

Հայերի չափ եւ, թերեւս հայերից էլ աւելի, Եզրդիները նախանձախնդիր էին Հայաստանի անկախութեան ու ոչինչ չէին խնայում նրա պաշտպանութեան համար:

Բուսուֆ աղայից յետոյ ամենակարեւոր դէմքը Եզրդիների մէջ Ջիանկիր աղան էր՝ պետը Թուրքիայից գաղթած Եզրդիների: Բաջ և յանդուգն, իր հաշիւն ու շահը գիտցող տղամարդ էր, իսկական աշիրեթապետ:

Եզրդիները հաւատարմօրէն ծառայում էին Հայաստանին եւ, իր հերթին, Հայաստանի կառավարութիւնն էլ ոչինչ չէր խնայում նրանց հաւատարմութիւնը ըստ արժանւոյն գնահատելու համար: Այս անգրագէտ, նախնական ժողովրդի համար, բացուեցին դպրոցներ, յատկացուեցին

հողեր, եղաւ նիւթական օժանդակութիւն: Ոչ միայն տարբերութիւն չէր դրում Հայերի եւ Եզդիիների միջեւ, այլեւ, յաճախ, Եզդիիները կառավարութեան աւելի հոգածութեան էին արժանանում ներքին եւ, մանաւանդ արտաքին պատճառներով:

Եզդիիների ազգային-կրօնական կենտրոնը գտնվում էր Սինջարում, Սիջազետք. անհրաժեշտ էր նկատում ուժեղացնել քարեկամական կապը Հայաստանի եւ Սիջազետքի միջեւ, ուր ապրում էին եւ Ատրիիները, որոնք Հայերից ոչ պակաս հակաթուրք էին:

Չեմ յիշում ո՞ր ամսին, 1919-ին, Հայաստան եկաւ Սիջազետքի Եզդիիների կողմից մի պատուիրակութիւն՝ ողջունելու համար Հայաստանի կառավարութիւնը եւ Հայաստանի Եզդիիներին: Երեսնամյա ջերմ ընդունելութիւն ցոյց տրուեց նրան:

Կառավարութիւնը ինձ նշանակեց Եզդիի պատուիրակութեան հանդիսատար ընդունելութեան կազմակերպիչ: Ես հանդէսի բեմադրութեան ամբողջ գործը յանձնեցի այդ տեսակ գործերի վարպետ՝ մայրաքաղաքի պարէտ Ա. Շահխաթունիին. Շահխաթունին հիսնամալի ճարտարութեամբ բեմադրեց հանդէսը...

Ըստ ծրագրի, ընդունելութեան հանդէսը տեղի պիտի ունենար Հայաստանի Խորհրդի շէնքում՝ երեսփոխանների եւ Եզդիի մեծատոբների ներկայութեամբ: Եզդիի պատգամատրութիւնը Խորհրդի մախսագահին պիտի ներկայացներ Սինջարից բերած կոնդակը, որ պիտի կարդացուէր բեմից: Նախագահ Ա. Սահակեանը յանուն Հայաստանի պետութեան, ողջունի ճառ պիտի խօսէր եւ Եզդիի պատուիրակների կուրծքը պիտի զարդարէր պատուանշանով, որ պատրաստել էին վանեցի ոսկերիչները Շահխաթունիի մախսագծի համաձայն: Ես պիտի ներկայացնէի կառավարութիւնը:

Որպէսզի անախորժ անակնկալի չհանդիպէինք, ես մախօրք ծանօթացայ կոնդակի բովանդակութեան: Այդ մի երկար թուղք էր, «Դանիէլի» ձևով, գրուած հայերէն լեզուով, որ բացուեց երկիւղածութեամբ:

Թղթի վերելք, անհմուտ ձեռքով գծուած էր սիրամարգի պատկերը, որ Եզդիիների կրօնական խորհրդանշանն էր: Ապա գալիս էր կոնդակի բովանդակութիւնը:

Չգիտեմ մնացե՞լ է արդեօք այդ պատմական վաւերագիրը Հայաստանի դիւաններում, թէ՞ ուրիշ շատ թղթերի հետ այդ մեկն էլ բուշեիկները ծախեցին Թաւրիզի պարսիկ նպարավաճառներին: Շատ հետաքրք-

րական կը լինի պատմական արժէք ներկայացնող այդ թղթի հրատարակութիւնը այսօր:

Կոնդակում, ի միջի այլոց, ռամկական հայերէնով, պատմուած էին այն խժոժութիւնները, որ պատերազմի ընթացքին թուրքերը գործեցին հայերի եւ Եզդիիների վերաբերմամբ: Եւ թուրքերի հասցէին գործածուած էին անտպագրելի հայհոյանքներ: Մի տեղ բառացի գրուած էր. «Մենք ալ ք..... անոնց մարք»: Երեսկայեցէք, որ մեր կաթողիկոսները իրենց կոնդակներում գործածէին այդպիսի բառեր...

Կոնդակում քաղաքական փշոտ բաներ չկային, իսկ ականջին անախորժութիւն պատճառող բաները կարելի էր խորհրդարանի բեմից էլ կարդալ Եզդիի եւ հայ բարձրաստիճան ներկայացուցիչների առջեւ:

Արշօ Շահխաթունին ճիշդ չէր խնայել ընդունելութիւնը հանդիսատար դարձնելու համար: Պատգամատրոները եւ Եզդիի մեծատրոները խորհրդարան մտան Եզդիի եւ հայ երեսիկների եւ երեսփոխան ազգապետ Իւսուֆ աղայի ուղեկցութեամբ, զինուորական պատիւներով:

Շահխաթունիի առաջնորդութեամբ պատուիրակութիւնը բարձրացաւ սրահը, ուր ընդունուեց յոտնկայս ծափահարութեամբ:

Նախագահ Ա. Սահակեանը բարի գալուստի խօսք ուղղեց բեմից, որից յետոյ Իւսուֆ աղան առաւ պատուիրակի ձեռքից կոնդակի փաթեթը եւ համբուրելով յանձնեց մախսագահին, որը, իր հերթին, համբուրեց:

Չեմ կարող յիշել, թէ ո՞վ էր որ կարդաց կոնդակը դանդաղ ու հանդիսատար ձայնով: Եզդիիները հետեւում էին ընթերցանութեան մասնատու ջերմեռանդութեամբ. իրենց հոգեւոր պետի սրբատառ կոնդակն էր:

Կոնդակի ընթերցումից յետոյ, մախսագահը շնորհակալութեան խօսք ասաց եւ, բեմ հրաւիրելով, գլխատր պատուիրակի վզին անցկացրեց լայն ժապաւէնով փառատոր մի շքանշան: Պատուիրակը յուզուած, խօսք չէր գտնում շնորհակալութիւն յայտնելու:

Շահխաթունին, դերասանի ճարտարութեամբ, հիսնամալի կերպով կատարում էր արարողապետի դերը: Նոյն հանդիսատրութեամբ պատուիրակութիւնը ու հիւրերը հեռացան սրահից:

Կառավարութիւնը պատուիրակութեան անդամներին մուրիբել էր մի մի մատուէր ատրճանակ եւ ուրիշ ընծաներ:

Որքան յիշում եմ, Եզդիիներն էլ ներգաղթի հարց ունէին, միայն չեմ կարող ասել՝ ներգաղթ դէպի Սիջազե՞տք, թէ դէպի Հայաստան: Նաեւ չգիտեմ ինչո՞վ վերջացաւ պատուիրակութեան առաքելութիւնը: Յամենայն

դէպս, Հայաստանի եզիդիների ճակատագիրը անխզելի կապերով մնաց կապուած Հայութեան ճակատագրի հետ: Նրանք էլ շէն սրտով ապրեցան Հանրապետութեան լաւ օրերը: Հայ ժողովրդի հետ միասին ցմբորքաւ մեղաւորները դառնութիւնները բոլորեցին մարտի եւ թրակաւ սալի միջեւ: Տեսան եւ ճաշակեցին Յեղկոմի դառնութիւնները: Մասնակցեցան Փետր. 18-ի համաժողովրդական ապստամբութեան եւ յաջորդող կռիւներին Յեղկոմի իշխանութեան դէմ՝ Ջիհանկիր աղայի հրամանատարութեամբ: Եւ Բաւոֆ աղան մեզ հետ միասին, Լեռնահայաստանի վրայով, տարագրուեց Պարսկաստան:

Թաւրիզում, յաճախ, իմ մոտ հաւաքում էին Հայաստանի Հանրապետութեան վարիչ դէմքերը՝ յիշելու համար անցեալը եւ խօսելու ապագայի մասին: Քննութեան էին առնում օրուան հարցերը եւ հետագայ անելիքները: Բաւոֆ աղան միշտ ներկայ էր այդ հաւաքոյթներին: Նստում էր մի կողմ լուռ, ուշադրութեամբ ականջ էր դնում բոլորի ասածներին, բայց ինքը խօսք չէր առնում: Լուռ հետեւում էր խօսակցութեան եւ, ինչպէս բոլոր լուսկեաց մարդիկ, խելացի մարդու համբաւ էր վայելում:

Մի օր էլ, երբ խօսակցութեան միջոցով միջազգային քաղաքականութիւնն էր, Բաւոֆ աղան, յանկարծ, ոտքի ելաւ եւ խօսք ուզեց:

-Պարոն Վրացեան, կարո՞ղ եմ ես էլ մի խօսք ասել:

-Համեցէք, Բաւոֆ աղա, խօսքը ձերն է, շտապեցի պատասխանել ես: Ամէնքը հետաքրքրութեամբ սպասում էին, թէ ինչ պիտի ասի այդ իմաստուն մարդը:

-Դուք, Հայերդ, ասաց Բաւոֆ աղան, բախտաւոր ազգ էք: Ձեզ ամենքը գիտեն, դուք բոլորին սիրելի էք: Անգլիա, Ֆրանսա, ամէնքը ձեր դատն են պաշտպանում: Դուք, հայերդ, բռնել էք Ամերիկայի պոչը եւ առաջ էք գնում: Մենք, Եզիդիներս էլ բռնեցինք հայերի պոչը, ք..... դուրս եկաւ:

Եւ անժպիտ՝ նստեց տեղը:

Յանկարծակիի եկած՝ ներկաները ծափահարեցին ու քահ-քահ խնդացին, բայց, իսկապէս, խնդալիք բան չկար: Դառն իմաստորթիւնն էր խօսում լուսկեաց եզիդիի բերանով: Միայն թէ նա պէտք է ասէր, թէ հայերի բռնած պոչն էլ, ավա՞ղ, աւելի մաքուր չէր:

Ինչու՞ յիշեցի այս ամէնը:

Ասում են Հայաստանի Եզիդիները այսօր էլ ամուր բռնել են հայերի պոչը: Եւ հայերն էլ, իրենց հերթին, այժմ բռնել են ռուսների պոչը: Չգիտեմ՝ Բաւոֆ աղան կամ իր յաջորդները հիմա զո՞հ են հայերի պոչից,

բայց գիտեմ, ամբողջ աշխարհին էլ յայտնի է ռուսական պոչի արժէքը: Փորձից գիտեմ սակայն, որ բոլոր օտար պոչերը նոյնարժէք են: Կարո՞ղ ես սեփական պոչ ունենալ եւ սեփական պոչից բռնած առաջ գնալ...

Խելագարում ամբոխների երգիչ հռչակաւոր մի հայ բանաստեղծ, օտար պոչից հիասթափուած, ասաց մի օր, երբ գինով չէր օղիով ու բոլշեփութեամբ.

-Հայ ժողովուրդ, քո փրկութիւնը քո հաւաքական ուժի մէջն է:

Ուզում էր ասել. մէկ կողմ նետիր օտար պոչերը. քո սեփական պոչին ապաւինիր: Հիմա մտածում եմ՝ ի՞նչ էր ուզում ասել իմաստուն Բաւոֆ աղան հայերի պոչի մասին խօսելիս:

Յաւն այն է, որ առանց պոչի դժուար է ապրել ներկայ աշխարհում:

Իրիմեան Հայրիկը Բերլին գնաց հայերի համար պոչ բերելու: Պօղոս Նուպարը Լոնդոնում յուսաց պոչ գտնել: Բժիշկ Զարեան ռուսական պոչին վրայ սիրահարվում էր: Արմէն Գարօն հայի համար պոչ փնտռեց Փոթոմաքի եզերքին: Այժմ Երեւանի «ընկերները» կարմիր Մէքայում են պոչ գտել... Սիրելի եղբայրներ եւ քոյրեր, բոլոր օտար պոչերը իրար արժեն:

**ԱՄԵՐԱՋ ԵԶԻՏԻՆԵՐՈՒ ԲԵՅԻՍԸ
ԱՄԻՐ ԱՊՏԻ ՊԵԿ ՄԻՐ ԻՍՍԱՅԻԼ ՊԵԿ
(Կնիք)**

ԱԶԳԻՍ ԵՎ ԶԱՎԱԿՆԵՐՈՒՄ ՄԵԾԱՎՈՐԱՅ

Մեծահարգ տիարք՝

Հասան աղա գատե՛ Յուսուֆ պեկ. տնօրեն եզիտեկ. ազգայնոց. Ամբողջ մեր ազգին և հետևորդաց շեյխ Ատի և Թավզի Մելեքի Օրհնությունը միշտ և համապագ աղոթող եմ: 4-5 տարիներն է վեր է, որ Ձեզմե որևէ լուր առած չեմ, և շարունակ մտատանջության մեջ եմ իմ զավակներուս և ազգիս համար: Այս պատերազմի ընթացքին մեջ բոլոր նահատակվողներուն համար կմաղթեմ բարձրյալն Աստվածմե շեյխ Ատիի միջնորդությամբ որ զանոնք դրախտին արժանացնեն, և Մալաքե Թավզի պսակովը պսակեն ամեն, իսկ կենդանի մնացածներուն երկար կյանք և երջանիկ օրեր պարգևեն:

Այս Օրերս Հայոց Հանրապետության Միացյալ անկախ Հայաստանի ներկայացուցիչ տիար Արսեն Կիտուր Պաղտատ ժամանեց. Տեսնվեցանք, պատմեց ինձ 12 տարի առաջվան Ձեր մոտ գալս և միասին Էջմիածնա մեջ հայերուն հետ ունեցած կապակցությունն իսկ անքակտելի մնացած է և դուք ներկայումս գործած եք հայկական բանակին մեջ և օգնած անոնց եղբայրաբար. թե ես և թե մեր ժողովրդի ամբողջ մեծավորներն ու շեյխերը ուրախ եղան գովաբանեցին Ձեզ: Իսկ ես Պաղտատի մեջ հայերու Քլուպին հրավիրված էի, տիար Արսեն Կիտուր բանախոսության մեջ գովեց և փառաբանեց, վեր հանեց Ձեր քաջությունը և հայերու հետ ունեցած անքակտելի բարեկամությունը ու կապը, ինչ զիս ներկայացուց մեր եզիտի ազգին ներկայացուցիչը, հայերը ոտնկալս ընդունեցին զիս իրենց դաշնակից ազգին ներկայացուցիչն. ծափահարություններու մեջ գովասանքներ կարդացին բոլոր եզիտի ազգին. Տիար Կիտուր խոսեցավ նաև ճիհանկիր աղայի քաջություններուն ու գորավար Անդրանիկի կողքին կռվելով տարած փառավոր հաղթանակներու մասին:

Եղբայրներս ու զավակներս, խրատս թող ըլլա Ձեզի, որ վարկյան մը անգամ թուրք կառավարության, մուսուլման տարրին կարևորություն չիտաք, բնավ չթողուք որ անոնք Ձեր մեջ մուտք գործեն, ինչու որ Ձեզի ալ հայտնի է, որ նախնիքներես Հուսեյն պեկի ժամանակ մեր եզիտի ազգը

50,000 տնվոր էինք, Ալի պեկին ժամանակ 70,000 էինք, Էմիր Հասեն պեկին ժամանակ 80,000 տնվոր էինք, միր Հուսեյն պեկի հոր Սիր Պրտաղ պեկի ժամանակ 90,000 տնվոր էինք, Պրտաղ պեկի հոր Էմիր Չոլ փաշայի ժամանակին 130,000 տնվոր էինք, իսկ Չոլ փաշայի հոր Էմիր Սուլեյման պեկի ժամանակ մենք 200,000 տնվորի չափ ազգ էինք: 200 հարյուր տարի առաջ Բեվանտուզ քովբա քոռ փաշայի և թուրք փաշաներեն Էմիր Տավուտ փաշան այն օրվան սկսյալ մեր ազգը բնաջինջ արին, եթե հայերուն մեկ-երկու անգամ ջարդ տվին, մեզի տասը-տասնհինգ անգամ ավելի ջարդեր տված են: Բռնի կերպով կիսլամացնեին. կկտրեին, կսպանեին մինչև որ ազգերն իսա այս վիճակին հասցուցին. ճիշտ ատոր համար է, որ կըսեմ բնավ երբեք կարևորություն չիտաք Ձեզ դարերով նեղող, ճնշող, թուրք բռնապետին և չի միանաք: Չեռներուդ եկածին չափ կոտորեցեք, ջարդեցեք, սուրե անցուցեք, հալածեցեք, ցիրուցան քրեք և թող միտաք, որ աչք բանա Ձեր վրա, և վստահ եղեք, որ 230,000 տնվորներին որ 1,150,000 ժողովուրդե կբաղկանար, այսօր թուրք կառավարության շնորհիվ 14,000 տուն, 80,000 ժողովուրդե անձեր բաղկացյալ կապրինք, ապիկա թող ականջուդ օդ ըլլա, որ անոնց վրեժը լուծեք առանց խնայելու: Բայց ասկից վերջ հույս ունինք. Աստծո և Տիևի Քրիստոսի շնորհիվ հայկական կառավարության և յուրաքանչյուր տեղի տիրող քրիստոնյա կառավարություններու հովանիին տակ եզիտի ազգը պիտի ապրի վայելելով պատվո, ինչքի և գույքի ապահովությամբ. պիտի զարգանա և առաջադիմի: Հիմա պատմեմ Ձեզի Սինճարի կյանքը ամբողջ պատերազմի տևողության ընթացքին:

1915 թվականին թուրք կառավարությունը զարհուրանքի մատնելով ընդհանուր հայությանը, տեղահանություն հրապարակեց և քչեց քշվառ հայերը դեպի Բեսյուլ այնի կողմերը և Տեր Էլ Չորի: Սինճար լեռը ապաստանող թուրք յաթաղաններեն ճողոպրող հայ և քրիստոնյա 4,000 տարրին, որ վերջը եղավ 6,000, եզիտի ազգը ասոնք ամբողջությամբ իրենց տուններուն մեջ բաժնեցին, պահեցին զանոնք իրենց ուտելիքով, հագնելիքնին անգամ հոգավով, ովևե մեկը թուրքին չիհանձնելու պայմանով: Իսկ ես մեծ պարտականություն մը վրաս առած միշտ կպտտեի մեր ժողովուրդին մեջ՝ հորդորելով անոնց, որ լավ խնամեն, աղեկ պահեն, ինչու որ աշխարհը ասանկ չի պիտի մնա: Հնազանդելով պատվերիս մեր Սինճարի աղաներն ու շեյխերը՝ Համոն-Շաբուն, Սիրրայի րեյիսը, Տավվալ-Տավուտ (Մեհրդադան և Մենտրդադան) րեյիսը, Խեյրամի աշիրաթի րեյիս

շեյխ Ռադր, շեյխ Աթո (Հսքան աշիրաթի), ընդհա խալաֆ Իպն շեյխ Նասրը (Մմոխի աշիրաթին), ընդհա Մսիխ Իպն Պելո, Ապտուլահ Նասիմ, և Մալա Խալթե. Շեմալ ճեպա կողմերեն Հուսեյն Պնի Պիճես. Խպն սուլի Մաթիս. ասոնք ամբողջ Հայերուն խնամք տարին, դյուրություններ ցույց տվին, որ 6000 թշվառ ապաստանող հայերը կարողանան ապրիլ իրենց ապագա փառքին արժանանալու: Անդին բուրք և Գերման կառավարություններու, օթոմոպիլներուն և կառքերուն վրա հարձակելով՝ կկողոպտեին, կավրեին և ձեռք անցած ավարովը իրենք և իրենց բարեպաշտ հյուրերը կապրեցնեին: 1917 փետր. 15-ին բուրք և գերման ճիվաղ կառավարությանց ներկայացուցիչները միասնաբար խորհրդակցելով մեզ անվանեցին իրենց մեծ թշնամիները: Ինչու որ թե հայերը կպահին և թե մեր կառավարական նազլիին անհանգստություն կպատճառեն. ասոնք ոչնչացնելու մեկ ճար կմտածեին, քանի երբ անգլիական բանակը չէ մոտեցեր, խորհրդակցութենեն երեք օր վերջ գերմանական երկու թուղիկ սկսան տատանիլ Սինճարի լեռներու գագաթը. Մսեպինի ճամբարեն կհառաջանար. ան բուրքեր գրված ձգեց մեր գյուղերուն մեջ, որ այսպես գրված էր. մենք՝ բուրք ու գերմանացիներս Ձեզ՝ եզիտիներդ մեր կողքին համարելով լավ կերպով պաշտպանած ենք և Ձեզմե զինվոր ու տուրք առած չենք ցարդ, իսկ դուք, հակառակ մեր բարյացակամության, մեր թշնամի և ոճրագործ հայր միջներդ կպահեք, Անգլիացիներու հետ թղթակցություն կունենաք, մեր նազլիները կկողոպտեք: Եթե դուք վստահելով անգլիացիներու գալստյան կընեք այս բաները, լավ գիտցեք, որ անոնց չեք տեսներ և այս նպատակով բոլորովին կոչնչանաք, կվերջանաք աշխարհի երեսեն:

Մեր պատասխանը գրավոր կերպով արապի մը միջոցով դրկեցինք Մսիպին՝ Գերման ու բուրք խառն ժողովին. Դուք՝ բուրքերդ և գերմանացիներդ, մինչև հիմա իբր աստծոյ հավատարիմ ծառաներ կապրեիք, հիմա որ պարտագանգ գտնվեցաք Աստծո դեմ և անոր թշնամի հանդիսացաք, Աստված բարկացավ վրանիդ և կամք չունի որ դուք այլևս շարունակեք Ձեր թագավորությունը, տերություն ըլլալէ պիտի դադրիք, ու մեզ ալ կարող չեք կոտորել այսպեսով:

Ուրեմն Ձեր բուրքերու վրա ըրած, մրոտած հայտարարությունները չենք ընդունիր երբեք: Մեր օրենքի գիրքը գրած է արդեն, որ Դուք այս թվականներուն պիտի կորսվիք և մենք վստահ ենք ատոր վրա: Աստված Ձեզ մեր գլխին պակաս պիտի ընե: Իսկ փետրվար 25-րդ օրը Կովկասի

ճակատեն դարձող երկու ալայ Ջորքին միանալով Հաջի Իպրայիմ պեկ հրամանատարին. Ունենալով իրենց հետ Մուսուլի կուսակալ Մեմուտի փաշան իրեն խորհրդականներով, Քերքուքի Գայմագամ Միհիետտին էֆ, Քերքուքի ժողովրդեն և Թլաֆարի աշիրաթեն 3000 հեծելազորք, Կերկեսի աշիրաթեն 700 հեծյալ, Ճահեշ աշիրաթեն 500 հեծելազորք, Սիթեվուտի աշիրաթեն 400, Մուսուլի կողմեն 1000 հեծելազորքով. 12 գերմանական հինգանոց թնդանոթով և վեց լեռնային թնդանոթով Սինճարեն 3, 1/2 ժամ հեռավորության վրա Այն-Ղազալի քով բանակ դրին: Ասոնք վեց ոստիկաններով նամակ դրկեցին մեզի գիտցնելու համար իրենց պաշտոնական հանգամանքը: Մենք ալ Սինճարի ժողովականներս հավաքվեցանք քաղաքին մեջ, որ արդեն բուրք բնակչությունը օր առաջ գաղթած էր: Թուրք բանակին նամակը այս չորս հողվածը կպարունակեր.

- ա) թշնամիներին հայ և քրիստոնյա 6000 անձ երեք օրվան պայմանաժամով մեզի պիտի հանձնեն:
- բ) Ձեր մոտ գտնված բոլոր զենքերը պիտի հանձնեն. ուզածին 8000 էր:
- գ) Որչափ որ գերմանական օթոմոպիլներ և կառավարական նեքլիարներ գրաված ու բուրք ժողովրդի ապրանքներ կողոպտած եք, փոխարենը 1,000 ,000 ոսկի պիտի վճարեք:
- դ) Ձեզմե 22 մեծ աղաներ թող գան մեր քով տեսնվինք իրարու հետ:

Այս վեց ոստիկաններու բերած նամակի միջոցին մենք՝ ժողովականներս՝ Համոե-Շամոյին տունը սուրճ կպատրաստեինք խմելու բերածնունդ նամակը անմիջապես պատռելով ոստիկաններու ներկայությամբ կրակին մեջ այրեցինք, որ օգնե մեր սուրճի շուտ եփելուն: Կարգ մը եզիտի ազգայիններ, ոստիկանները մերկացուցին, զենքերը, ձիերը առին և կաշխատեն սպանելու, աղաները որոշեցին այդ վիճակին դրկել զանոնք: Ոստիկաններուն ըսինք. գացեք Ձեր հրամանատարներուն բարև խոսեք ու ըսեք Տինի Իսլամին խնդիրը վերջ գտավ. օսմանյան կառավարությունը ոչնչացավ, մեզ նեղելու և բնաջնջելու կարողությունը չմնաց վրան, և Մեմդուտի փաշան ք... (*հայտնյալ*) Խալիլ փաշայի կնիկը և Խալիլն ալ Էնվեր փաշային, ինչ-որ ձեռքներուդ կուգա ըրեք վաղվցեն շուտ չկա, և այդ Ձեր ըսած խոսքերը չպիտի իրագործենք, քանի երբ աշխարհի վրա եզիտի շունչ կա: Ոստիկանները զնացին դեպի բանակ տանելով հետերին մեր հրահանգները:

26-րդ օրը թուրք բանակը իրեն կատաղի վայրագությամբ հարձակվեցավ Սինճարի վրա, ուր ժողովուրդը քաղաքը ապաստանած էր:

Երկու օրվան տևողությունը վերջ 28-րդ օրը եզիտիներին քիչ մը նեղվեցանք թուրք ֆռուսող թնդանոթներուն տակ, իսկ եզիտի կրոնականներեն (Եզտաքո Պընի Գասըմե Նեվա) անունով մեկը, որ կյանքին մեջ բնավ կռիվի մասնակցած չէր և կռիվ ինչ ըլլալը չէր գիտեր ինչու որ կրոնական է, հիշյալ կողերը մերկ սուրը ձեռքը բռնած 150 մարդով անմիջապես հարձակում գործեց թուրք բանակին և թնդանոթներուն վրա, այս գործողությունը կկատարվի (Դարաթել), որ Սինճարի Գասապային 3 1/2 ժամ հեռավորություն ունի. թուրքը այս հարձակումին չի կրնալ տուկալով մեկ թապուր զինվոր կորցնել վերջ փախուստ տվալ, Դարաթելի արևելյան կողմը երկու թնդանոթ գրավեցին, իսկ Շեյխ Եզտո թնդանոթի հարվածով վիրավորվելով՝ նահատակվեցավ: Գրաված թնդանոթները անգործածելի վիճակի մեջ ձգեցինք քաղաքեն դուրս, այս երրորդ հարձակումով 6 թնդանոթաձիգ և 12 հեծելագորք սատկան, իսկ մեր կողմեն հիշյալ Շեյխը: Վերջը դարձյալ թուրքը երկրորդ ուժով մը բռնեց Սինճարի շուրջը, 24 ժամ շարունակ կռվելե վերջ եզիտիները լքեցին գյուղաքաղաքը և գյուղերը ու լեռ քաշվեցան, թուրք կառավարությունը առիթեն օգտվելով մտավ գյուղերը այրեց, ավերակ դարձուց, հետո լեռան բլուրտիքը պաշարեցին, ինչու որ լեռան երկայնքը 12 ժամ իսկ լայնությունը 4 ժամն, այդ պարագային եզիտի ազգը լեռան գլուխը (Պեյտերլե), և Զերսե հավաքվեցան ինչու որ այնտեղ լեռներու ներսի կողմը ներքնաբերդի պես ապահով է: Եզիտիներու մեկ մասը (Չըլմերա) անունով ուխտատեղին հավաքվեցան ու յուրաքանչյուր խումբ իր կողմեն կախտերագմեր, անձրևը կհեղեղեր: Ուտելիքի պակասությունը զգալի էր 35 օրվան պատերազմի ընթացքին միայն ոչխարի մսով բավականացանք. ճիշտ այդ նեղության օրեն էր, որ ժողովուրդի կողմեն որոշվեցավ Իսմայիլ պեկի անձնավորությունը, իրեն հետ ունենալով հայ պրոֆեսոր Խաչատուրյան Անգլ. բանակ մեկնելով օգնության համար: Իսմայիլ պեկ մեկնեցավ պրոֆեսորին հետ արաբական ցնցոտի տարագով անապատներեն ու ավագուտ տեղերեն անցնելով հանկարծ կհանդիպեն արաբ տըլիմի ցեղի շեյխերեն մեկուն, որ թուրք բանակի և իրենց մեջ ունեցած տարբերությունը 2 ժամն և իրենք ալ օսմանցուն կպատկանին, շեյխին անունը Բեշխա Ապու Ջեյխան էր. այս մարդը, երբ մեզ տեսավ, կըսե Իսմայիլ պեկ, ճանչցավ՝ ըսիով՝ դուն եզտի ես և ընկերդ հայ մեծավորներեն է, ես պար-

տավոր եմ Ձեզ Օսմ. բանակին հանձնելու. ինչու որ մահմետական օրենքը այդպես կպահանջե, կտոր մը հաց կերցնելե վերջ հազիվ երկու ժամի չափ հանգիստ մը առած էինք մեյմըն ալ զիս կանչեց շեյխն գաղտնի տեղ մը, ըսելով թե՝ եկուր շիտակը խոստովանիր՝ դուն ո՞վ ես, ես առանց վարանելու խոստովանեցա իրողությունը ու ըսի իրեն, եթե մեզ հանձնելու ըլլաք օսմ. բանակին՝ կախաղանը պատրաստ է մեզի համար, և ինձմով ոչ եզտի ազգը կավելնա և ոչ ալ կպակսի, ինչպես նաև այս հայով, որ մեր մարգարեներու կողմեն ամանաթներ են մեր քով առանք: Ես եզիտի ազգին Շեյխ Իսմայիլ պեկն եմ, թուրք բռնապետության մեզ ճնշելու համար կերթամ օգնություն որոնելու Անգլ. կառավարութենեն: Շեյխը պատասխանեց. ես շատ փախստականներ հանձնած եմ օսմանցուն և վարձատրված, քանի երբ դուն աշիրեթի տեր մարդ ես, ես կարծակեմ քեզ և երկու ձի հատկացնելով քեզ իմ մարդիկներուս առաջնորդությամբ այդ գիշեր ժամը 6-ին կորկեմ Անգլ. բանակ. պայմանով որ կերդնուս հոս Ձեր մարգարեին անունով, երբ հասնես հոն, իմ մասին ալ ներում խնդրես Անգլ. մեծագոր կառավարութենեն, որ մենք ալ դառնանք իրենց կողմը ինչու որ թուրքեն վնասեն զատ որևէ օգտակարություն չտեսանք: Գիշերվան ժամը 6-ին, իրեն երկու պահակներովը ճամփա ընկանք պրոֆեսորին հետ դեպի հզոր բանակ, որ շեյխի տանեն մինչև հոն 26 ժամվա հեռավորություն ունեն: Երբ անվտանգ հասանք մեր նպատակը իրագործելու տեղը, չմոռացանք հիշել նաև շեյխ Բեշխո, որուն համար հիշեսցիրը կարդացվեցավ. ընդունելություն գտան, Սամարայի բանակին հրամանատարին հետ տեսնելվեն վերջ, Պաղտատ ուղարկեցանք. հոն մեր ազգին և մեջերնիս ապաստանող հայության ներքին կյանքը ու անցուդարձը ամբողջությամբ պատմեցինք Մադ.Մոտաշալին: Բրոֆեսորը Պաղտատ ձգեցի, ճանփու հոգնությանը անցնելու համար. ինչու որ ծերուկ էր: Կառավարության հրամանով երկու անգլիացի սպայի հետ, արաբական դարձյալ ցնցոտիներով մեկնեցանք դեպի Սինճար, սպաններեն մին էր քաբթն Մանրո, մյուսը՝ քաբթն Հրտսըն: 14 օրվան տաժանելի ճամբորդության վերջ թշնամիի հողերը կոխկտել անցնելե վերջ հասանք Սինճար, կատարեցինք մեր քննությունները, զծեցինք քարտեզը, լսեցին շեյխերու տված տեղեկությունները. չմոռանամ ըսելու, որ մեր հոն հասնելու օրերուն թուրքը առ ժամանակյա հաշտություն մը գոյացուցած էր եզտիներուն հետ: Եվ երկու բաժին ուժը Բերքուքի կողմը դրկած էր, ինչու որ անգլիացին այդ կողմ ուժը տարած էր ու կնեղեր օսմանցիին: Եզիտի-

ին հաշտությունն ալ ուրիշ բան չէր, եթե ոչ ուտելիքի պաշարի չքավորություններ թողնելով վերջը թուրքերուն հետ կարգադրելիք գործը: Թուրքերն ալ ճիշտ անոնց պես մտածած են՝ ըսելով նախ Բերքուկը գրավինք, դյուրին է ասոնց խնդիրը: Երկու սպաներուն հետ, Սինըղ քլուպին այրին մեջ 6 օրվան տևողության մեջ ամեն ինչ կարգադրեցինք, հարցուցին սպաները մեզի թե ի՞նչ բանի պետք ունիք և ի՞նչ կուզեք մեզմե: Մենք պահանջեցինք՝ կուզենք 6 թնդանոթ, 3000 զենք փամփուշտներով, մեկ թապուր գորք, որ մենք ալ ունինք 8 թապուր, որով մենք թե մեզ պաշտպանած կըլլանք և թե կարգելենք Իրաքի կողմեն թշնամին մոտենալու Ձեզի: Երկու սպաներուն հետ վերադարձա Պաղտատ, անոնք իրենց բերած տեղեկությունները հաղորդեցին վերին հրամանատարին, որը շատ գոհ մնաց եզիտի ազգեն և այսպես ըսավ՝ այժմ, որ Ձեր ազգը հանգիստ է, թուրքին ուժըն ալ չի մնացեր քովերնիդ ու չի նեղեր Ձեզ, երկու ամիսի սպասումեն վերջ, մեր բանակներն ալ կհասնին Թեքրեղ, այն տեղեն ամեն միջոց ի գործ դնելով՝ Ձեր պահանջին գոհացում կուտամ, երկու ամիսը լրացավ Անգլ. բանակը քալեց Թեքրետի վրա, օսմ. բանակի հրամանատարը (Ալիի հասն փաշան) էր: Նույն պահուն Մուսուլեն լուր որկեց եզիտի ազգի շեյխերուն թե. թշնամի բանակը մոտեցավ մեզի, վտանգը մոտալուտ է, եկեք մեզի միացեք, օգնեցեք օսմանցի եղբայրներուդ, Դուք Ձեր Իսմայիլ պեկին խոսքերուն մի հետևեք, կխոստանամ յուրաքանչյուրիդ 100-ական ոսկի ամսական, պատվանշաններ և փաշայական տիտղոսներ: Եզիտիներու շեյխերուն պատասխանը եղավ. այս պարագաներուն եզիտիներս որևէ տերության օգնելու տրամադրություն չունենք, և հայտնի չէ ինչ դիրք պիտի բռնինք, բայց մեյ մը խորհենք, մտածենք և կպատասխանենք: Թեքրետի վրա քալած ժամանակին զիս հետեքնին առին, Զրրնե մատն լեռնեն, ինձ ըսավ՝ պատրաստ եղիր երեք օր վերջ մեկնելու դեպի Սինճար, ունենալով հետը պատերազմական բոլոր պիտույքները, ինչ որ խոստացած ենք Ձեզի, ուրախությանս չափ ու սահման չկար, այս դերը կատարվեր 1918 սեպ. 30 թվականին, իսկ այդ երեք օրվան միջոցին աստվածային նախախնամության շնորհիվ Անգլ. բանակը հաջողեցավ գրավել Մուսուլը, այլևս պետք չունեցանք ոչ գորքերուն և ոչ ալ պատերազմական մթերքներուն: Օսմանցին հանձնվեցավ, խաղաղությունը տիրապետեց, անգլիական մեծագուր տերության շնորհիվ Սինճարի եզիտին և մեջը պատսպարվող 6000 հայ ժողովուրդը գոհունակության և փառաբանության հանգիստ շունչ քաշեցին, 35 օրվան

թուրքերուն հետ ունեցած պատերազմին մեջ 75 եզիտի և 10 հայ նահատակներ ունեցանք, իսկ մեր տեսած թուրք զորքերու անկումեն 285 դիակ, բացի վիրավորներեն, որոնք քաշքռտելով հետներին տարան, մեր վնասները եղան 56 գյուղի հրդեհվիլը և 100000 ոսկիի չափ ապրանքի կողոպուտը: Այժմ Անգլ. կառավարության հրամանով և Սինճարի ժողովրդի քվեարկությամբ Սինճարի Բեյիս կարգվեցավ Հագիմ Սեասի տիտղոսով Ֆաղիյ Համոյե Շարուն, 1000 բուրի ամսական և փաշայի աստիճանով: Ամբողջ պաշտոնյաներ և ոստիկաններ եզիտի ազգին – Մուսուլին և Սինճարի մեջ գտնված ազգերնիս չափազանց հանգիստ ու հարուստ կապրին խաղաղ կյանքով մը, այնպես որ բնավ տեսած չունեն:

Յավալի պարագան մենակ սա էր, որ պատերազմին հինգ տարվան տևողության Միդեադի և Մսեպինի մեջ տեղ գտնված Զլքի աշիրաթե 85 անձ կորսվեցան: Իրենց աղան Տոստո Պրնի խալաֆե կառնուս անոնց հետ սպանված է: Իսկ Ճիզրե-Պոդան և Սղերտի մեջ տեղ գտնված երեք գյուղ Պասան գյուղերուն Պասան աշիրաթեն եզիտիներեն, որոնք 200 տուն և 600 անձե բաղկացյալ էին ասոնք հայերուն քրիստոնյաներու օգնելու համար թուրքերը ջարդած են նաև զանոնք և իրենցմե միայն 32 անձ ազատված է, ամբողջությամբ՝ կին, երեխա, ծեր ու երիտասարդ սպանված են:

Ամբողջ Իրաքի մեջ գտնված եզիտիներու վրա տեղեկություններ ասոնք են: Աս ալ չի մոռնամ ըսիլու, Օսմ. կառավարության ժամանակ իմ հորեղբոր որդիս որ միևնույն ատեն քրոջս տղան կըլլա Սաիդ պեկ, իրարու հետ լավ չէինք, բայց Անգլ. բանակի Մուսուլ գրավումեն վեր Անգլիայի հրամանատար Մատր փաշա մեզ երկուքս հաշտեցուց իրարու հետ և ամբողջ եզիտի ազգը երկուքիս հավասարապես հանձնեց եզիտի ժողովուրդի հավանությամբ և մեր ազգին կողմեն կրոնականի վերաբերյալ եկամուտները երկուքիս միջև պիտի բաժանվի և կես առ կես, շեյխ Ատիեն եկամուտները դարձյալ Սինճազլարեն և Թավուզին եկամուտները և որչափ որ մեր ազգին պատկանող եզիտի կա աշխարհիս երեսը մեր երկուքին կպատկանեն մեջերնիս պիտի բաժանենք հավասարապես: Ասոր համար էլ Անգլ. կառավարությունը յուրաքանչյուրիս մեյ մեկ ֆերման տվավ Միրի Միրան տիտղոսով. Կ. վառք աստծո մեր օրենքի և կառավարության շնորհիվ լավ կապրենք, ազատ. անվախ ու հանգիստ, խաղաղ:

Միշտ և հանապազ շեյխ Ատի և Թավգե Մեղեքի ներկայությամբ, անոնց օրհնությամբ Ձեզի համար կաղոթեմ, և Բրիտոսի և սբ.Մարգսի

միջնորդությամբ կմադրեն Աստծո կողմից, որ Դուք անփորձ, ապահով ապրիք՝ հավատարիմ մնալով Ձեր կառավարության. կը մադրեն նորեն, որ Հայկական կառավարությունն չբաժանվիք, ինչու որ մենք ուրիշ հայր մը չունինք Հայերեն գառ: 12 տարիեն մինչև հիմա այս կապը կա մեջերնիս: Եթե Հայկական կառավարությունը մահացավ, Դուք ալ միասին իսկ, եթե ապրեցավ և ծաղկեցավ, Դուք ևս կապրիք ու կը զարգանաք անոնց շնորհիվ, ինչու որ օսմանցու ժամանակ մեզի մոտ ապրող կամ ապաստանող հայերը միշտ պահեցինք և անոնց չհանձնեցինք. արդյոք Դուք ալ այդպես, Դուք ալ մեզի պես ըրիք կամ ոչ առաջվանեն մինչև վերջ շարունակ օգտակար եղանք, անոնց պաշտպանեցինք. մինչև մեզ վնասեցինք և իրենց չհանձնեցինք թուրք բռնապետներուն: Ինչպես նաև շեյխ Ատիի մեջ գտնված Մեիտ պեկի հովանու տակ ապրող եզիտիները, որ Մոսկուն 9 ժամ է, անոնք ալ 2000 հայ և քրիստոնյա և կամ զինվորությունից փախչող կամ տարագիր, Օսմ. կառավարությունեն ծածուկ պահեցին. կերակրեցուցին մինչև վերջ որևէ վճար մը զալու անոնց:

Այս ամբողջ գրություններու տեղյակ և հաստատող են այն պարագաներում Մոսկուի մեջ գտնվող S.S. Ջավեն պատրիարք, քիլտանի ազգին փաթրիքը և սուրիանի (անընթեռնելի):

Աստծով ասկից 5-6 ամիս վերջ տեղս գտնված Վանի Հայ ժողովուրդը Լևոն փաշայի առաջնորդությամբ. Ձեզի կուգամ ես ալ, սպասարկելու համար Ձեզի:

1918. դեկ. 10.

Վարը, տակը կնքված քանի մը շեյխերու կնիք, որ կնքած են անոնք՝ իմ քովս գտնվելին այն ատեն: Երբ Անգլ. կառավարությունը գրավեց Մոսկուը, ես ալ, մեր եզիտիներու ներկայացուցիչը, Մոսկու կը գտնվեի: Կառավարությունը հայտարարեց ժողովուրդին, թե Անգլ. կառավարության կուգե տիրապետի Մոսկուն: Այս կնիքներու տերեր՝ շեյխերը Սինճարին իրենց կնիքները դրկեցին ինձի՝ ըսելով, որ մեր ամբողջ ժողովուրդի կողմեն կնքի, որ եզիտիներս Անգլիական կառավարությունը կուգենք: Ահավասիք անոնք.

/ կնիքներ և ստորագրություններ/:

14.10.19 [թ.]

Բաղդադ

1917 մարտի 25-ին Գերմանական Հրամանատարներին Doeshchbrand-Iborn մեկ հազարապետ և մեկ հիսնապետ 80 հեծելազորքով, որ Տեր Ջորեն Մոսկու կերթար, Սինճարի Գասապահն մեջ իմ տուն հյուր իջան. զիրենք հյուրասիրեցի, պատվեցի, Մեծարեցի. կեր ու խումեն վերջ հրամանատարը տեսավ, որ Քրիստոսի խաչելության պատկերը՝ մեծ կտոր մը կտավի վրա նկարված, որ հայերեն մեկը նվիրած էր ինձի. Հրամանատարը տեսավ ատիկա ու հարցուց ինձի՝ ըսելով. Դուք այս Քրիստոսը կը ճանչնա՞ք, կը դավանի՞ք, որ հոն՝ պատը կախած եք: Ես պատասխանեցի այսպես. 5 հայերու և 10 եզիտիներու ներկայությամբ. հայերն էին՝ Ուրֆայի տերտերի տղա Հովհաննես, Երզնկացի Արամը, մյուսները ուշ չեմ գիտեր ասոնք վկայեն. ըսի թե մենք Քրիստոս կը ճանչնանք. կը դավանինք և անոր կամքին համաձայն կը գործինք. իսկ Դուք, որ քրիստոնյա եք, Գերմաններ, Դուք անոր ճանքսն կորցուցեր եք և Մուհամմատի ճամբան բռնեք եք: Խնդալով ըսավ՝ շեյխ եք, ինչու՞ այդպես կըսեք. մեր այս օրվան պատերազմը կրոնական չէ, այլ մուլք-արագիի-հողի խնդիր է. և օսմանցու հետը միացանք՝ հող գրավելու համար: Մենք օսմանցիներուն այսպես չէինք ըսած հայերուն համար. ինչ որ ինք ըրավ՝ արդեն սխալ էր.

Ուրիշ ըսելիք մը ունեմ, որ վկայություն է, Աստծո համար կը վկայեմ: 1917 մայիսի 10-րդ օրը Սինճարը եկան Ձիավոր եզիտի և Ազրկանցի Արամը, և ես այս չորսս – Սինճարեն դեպի Մոսկու գնացինք. տեր Ջավեն պատրիարքին տունը մտանք. այս օրերուն էր, որ ամբողջ թուրքական ուժը Մոսկու էր. գնացինք. Այցելեցի Ջավեն պատրիարքին ու ըսի. եթե ինձի կընդունիս լսել ես՝ քեզի ծառայություն մը պիտի ընեմ, կրոնական պարտականություն: Պատրիարքը պատասխանեց. ես շնորհակալ եմ Քեզմե, բայց դուն ինչպե՞ս, ի՞նչ կերպով, ի՞նչ համարձակությամբ Սինճարեն մինչև հոս՝ մեր տունը եկար: Այո, ես եկա քեզի համար, քեզ ազատելու. ինչու որ հայերեն 1000-ը գնաց, գոնե մեկը թող մնա. եկուր այս գիշեր քեզ հետս Սինճար տանեմ. պահեմ քեզ, որ գոնե վերջը պատերազմեն, եվրոպական տերություններու քով բարեխոս ըլլա մեզ համար: Կարելի է մեզի համար մեկ օրվան կապրեր. ինչու որ մեծ մարդը ամեն ատեն պետք կըլլա... (անընթեռնելի): Օսմանցիներեն ես լսած եմ, որ քեզ պիտի կախեն: Պատրիարքը պատասխանեց. Տղաս, ես քեզմե և Ձեր ամբողջ ազգեն շատ, շատ շնորհակալ եմ, ես արդեն լմնցած մարդ եմ, ինձի համար կախադան ըլլա կամ ոչ, կարևորություն չունի. Ինչու որ ես իմ կյանքեն Ձեռք

քաշած եմ արդեն, քեպետն ամեն մարդու համար կյանքը քաղցր է, բայց ինձմե՞ գատ 10.000 հայ գաղթական կա Մոսկով. եթե ես փախիմ ազատիմ միմակիս, վերջը ամբողջ հայերը սուրե կանցնեն: Թող որ ես ալ իրենց հետ մաշեցնեմ կյանքս. հովիվ քաջ զանձն յուր դնե յուրոյ ոչխարաց: Ոչ քե Մուշեղին պես փախուստ տա ու իր ժողովուրդը կրակի մեջ թողեր Կիլիկիան ջարդին: Միմակ այս կը խնդրեմ քեզմե... որ Չեր քով գտնված հայերուն լավ մտիկ ըրեք, պահեցեք, իբրև քե զիս պահած ըլլաք. և ողջ մնողին Չեր լավությունը ու երախտիքը չի պիտի մոռնամ:

**Եզիտի ամիրի Ապտի պեկ
միր շեյխ Իսմայիլ Պեկ
14.10.19
Բաղդադ**

Մեծ պատերազմի ընթացքին մեջ շատ մը հայեր եկան Սինճար լեռը և մենք շատ մը հայերու հետ տեսնվեցանք. մեծ քաջություն և Հայրենասիրություն ու ոգևորություն կը պարունակեին Տ. Ջավեն սբ. պատրիարքին և փրոֆեսոր Խաչատուրյանին սիրտերուն մեջ. առաջինը հավատարիմ իրեն ազգին ու կրոնին քաջ հովիվի մը նման բնավ չը գատվեցավ իրեն հոտեն միշտ քաջալերելով ու խրախուսելով զանոնք ցույց տալու համար անոնց ապագա իրականությունը ու հանգստությունը, ան չէր ուզեր և չէր ալ մտածեր իր անձին վրա լույ. միշտ կըսեր. «ես և մանկունք իմ» թող ապաշխարենք. թող ոչնչանանք և կամ թող ապրինք միասին. կեցցե գաղափար-կեցցե անձնուրացություն- կեցցե միշտ կեցցե Ջավեն պատրիարք:

Իսկ Խաչատուրյան Սինճարի ճիշտ պատերազմին որ մոտերնիս ապաստանած էր – իրեն ծերուկ վիճակին մեջ մեր բանակին գլուխը անցած ուղիներ կը ցուցաներ, քաջալերական խոսքերով բանակը դեպի առաջ կը մղեր. Օսմանյան տերության անկումը և Անգլիական կառավարության տիրապետությունը կը քարոզեր. Դարձյալ ինքն էր, որ հերոսաբար Ազգին նվիրված, ինձի հետ միասին, արաբական ցնցոտիներով, թուրքական արյունաքթու բանակը ճեղքելով՝ սլացավ դեպի Պաղատա, դեպի Անգլ. բանակ, կանչելու օգնության, ազգին պաշտպանության:

Մոսկովի անկումնե վերջ Մուշեղ եպիսկոպոսը Մոսկովի մեջ կաշխատեր ու կուզեր ազգին կառավարություն մը ընել. Բայց տիրող Ազգին կառավարության պետ Մստր. Լիզմանին հետ չի կրնա համաձայնելով, փախավ անկե:

Բարձրյալն Աստված... շեյխ Ատիին կը խնդրեմ, որ Ազգերնուս մեջ բնավ պակաս չըներ այստեսակ մեծ մարդիկը, որպեսզի կարողանանք կառավարվիլ. որովհետև 123 տարիեն առաջ, մեր եզիտի ազգին մեջ... եպիսկոպոս մը կար, որ Կապարաի... քաղաք Իպրահիմ կը խոսեր ճիշտ... վրա. և ըսած է՝ մեզմեն վերջ մահմետական օրենքը պիտի կորսվի... և միմարեներու վրա չի պիտի կարդան, և ամբողջ աշխարհի կառավարությունը Քրիստոնյա կըլլա: Բայց քանի օգնականները. երեք մեծ պետությունները (Ամերիկա, Անգլիա և Ֆրանսա) պիտի ըլլան և բացի այն սին օրերը, որ վրանիս եկան, այն Ուղաք Իպրահիմի գրածները ու խոսածները միշտ աչքերնուս առջև կը բերենք և անոր համար գիտեինք, որ աշխարհը հանգիստ պիտի ըլլա. և ուրիշ բան... ըսած է. այսինքն ազգերու սին օրերուն համար պիտի ըլլա մեկ մարդ, որ պիտի արժե 1000 մարդ. և պիտի ըլլա 1000 մարդ, որ չի պիտի արժե մեկ մարդ:

Այս Անատոլի կողմերը, որ միլիոնավոր մարդիկ կորսվեցան, չի գտնվի դեռ մեջերնին մեկ մարդ, որ կարողանար կառավարել զիրենք ու չի կորսնցնեին իրենց տերությունը: Այժմ որ տեղս... ապաստանած են 15.000 հայ և 3.000 ասորի Ազգ ազատված են Ուրմիայի պաղի աշիրաթեն. հին Ազնվական ցեղերեն, որ հնուց... Ուրմիա քաղաքը կը բնակեն. Ասորի ազգն Աղա Պետրոս փաշայի, և հայերն ալ պրն Լևոն... փաշայի շնորհիվ ազատած են. ինչու որ միշտ ալ երկուքը իրենց առաջնորդներն եղած են... (անընթեռնելի)...

Մենք եզիտի ազգերս կը խորհեինք, քե մենք լավ քաջություններ գործած ենք օսմանցուն դեմ: Բայց հիմա կը տեսնեմ, որ ասոնք մեզմե ավելի քաջագործություններ ըրած են. ինչու որ մենք տեղերնուս չի շարժեցանք իսկ իրենք քաղաքե քաղաք, գյուղե գյուղ կռվելով ու պատերազմելով իրենք զիրենք ազատած են ընտանիք զավակներով միասին:

Այսչափ երկար գրելուս ներողամիտ կըլլաք. ինչու որ երկար տարիներ եղեր է, որ իրարմե տեղեկություն չունինք և իմ պարտականությունս է Չեզի իմացնիլ ամբողջ եղելությունը, որ կը կատարեմ, որ Դուք ալ այսպես երկար գրելով մեզի գիտցնեք ամեն ինչ. ինչու որ մենք Չեր Եզիտի և Հայ ազգին կարոտը կը քաշինք:

Դարձյալ կը խնդրեմ, որ այս գրածներս ամբողջ եզիտի և հայ ժողովրդին կարդաք կամ իրենց տաք, որ կարդան:

(ստորագրություններ)

Հարգելի տիարք.

Յուսուֆ Պեկ Հասան գատե, Ճիհարկիր աղա, Խարիպ Պեկ գատե.

1908 տարին, երբ Ձեր քով կը գտնվեի, Յուսուֆ Պեկի և իքսիլի Հայ ազգային ժողովականաց նախագահ Տիար Խաչատուր Մելիքյանի հետ միասին Էջմիածին գնացինք հայր Իզմիրյանի... և Կոմիտաս վարդապետի ներկայության դպրոցի խնդիրը բացվեցավ, առաջարկեցին մեզի, որ մենք դպրոցներ ունենանք. Մենք ալ ըսինք, թե իրավ որ մեր օրենքին գիրք և գրականություն հակառակ է և մեղք կը համարինք կարդալը. Սակայն ամեն ազգի գրքերուն հետ չէ. միայն իսլամական գրքերն են, որ մեզի մեղք է. ինչու, որ ամոնք մեր օրենքին հակառակ են և շատ ալ հեռու մեր օրենքեն: Բայց ամբողջ Քրիստոնեության գրքերը, ինչ ազգի ալ կուգեն ըլլան, ամոնց գրքերը կարդալը բնավ մեղք չէ. ինչու որ «հաննու-մարիանա» որ քիշտանները կըսեն «Մար-ատտա», իսկ եզիտի լեզվով կըսի «շեյխ Ատի», Մոսուլ և Ամատիի մեջ տեղ կըլլա ասոնց տեղերը. շեյխ Ատին իրեն ժամանակին մեզ եզիտի ազգըս Քրիստոնյաներեն գատած է, և չի ալ թողուցած, որ քրիստոնյաներու գրքերը կարդանք: Դարձյալ «Մալաք-թաուսի» ժամանակ այդպես եղած է. շամի կողմը. «եզիտի Իպն Մավի» օրով որ շեհիներուս Հասան-Հուսեյնը սպաննած են. այդ մարդն ալ շատ հաջողակ ըլլալով՝ ազգերնիս կազմակերպեց և շատ ալ իսլամներ եզիտի ըրավ: Բայց դարձյալ կարդալու հրաման չի տվալ: Այս հին օրերեն ի վեր մինչև հիմա աշխարհիս երեսը գտնված ամբողջ քրիստոնյա ազգերեն բնավ երբեք վնաս մը տեսած չենք, բացի աղեկությունը: Ուստի իմ համոզումս ան է, որ մեր օրենքը և կենցաղավարություննիս ավելի Քրիստոնեության մոտ է, քան իսլամներուն. Ուստի շեյխ Ատիի և Թավուզե Մելեքի ներկայության կադոթեմ և ամոնց շնորհիվ իրավունք կուտամ իմ ժողովուրդիս դպրոցներ բանալու. Ուսմունք սորվելու, զարգանալու և առաջադիմելու, անշուշտ, կընդունիք, որ մեր նախնիքները զիս անարժանաբար իրենց փոխանորդը կարգած ու մեկնած են ինչպես օր մը ես ալ պիտի ընեմ Աստծու հրամանով: Ու առանց մեր նախնիքներու գծած օրենքեն շեղվելով, ձեռքս եղած իրավունքեն արտոնություն կուտամ ազգիս զարգանալու, լուսավորվելու, բայց պայմանով, որ օրենքիս չի խախտի և իրեն տեղին անխախտ մնա: Գիտեք արդեն, որ դարեր

առաջ ազգերնիս ցիր ու ցան, ոմանք իսլամ թուրքերու հսկողության տակ կապրինք, ոմանք քուրտերու իշխանության և կարգ մը ալ արաբական հովանավորության. ազատ կյանք չունեինք: Բայց հիմա, որ Բարձրյալն Աստծո շնորհիվ Ամբողջ եզիտի ազգս կապրինք Քրիստոնյա տերություններու հովանիին ներքո, ազատ շունչ կը քաշինք. շատ հանգիստ կապրինք. խաղաղ վիճակի մեջ. Պետք է մտածեինք մեր առաջադիմության համար...

Գիտեք, հին ատենները մենք, լեռնային մարդիկներու պես, աշխարհ չը տեսած քաղաքավարութենե չի հասկցածներ էինք. մենք մեզ պաշտպանելու համար լեռները և անառիկ բերդերը կը քաշվեինք, մենք մեզ և մեր պատիվը պաշտպանելու թուրք և քուրտ բռնակալներու ձեռքեն: Այն ատեն գիրք-գրականություն միտքերնիս չէր գար. ու շեյխեր կարդալ արդեն մեղք է ըսելով՝ կը քարոզել: Մենք ալ կը հավատայինք: Ուստի, սիրելի ժողովուրդ, այժմ որ ամբողջ աշխարհը լուսավորություն է, զոնե մենք մութ չը մնանք:

(կնիք)

Մոսուլի անկումեն առաջ չորս տարվա ալ ընթացքին մեր ծերերը, երիտասարդությունը, կիները և զավակները ամբողջությամբ կադոթեինք՝ ըսելով՝ Տեր Աստված, կաղաչենք և կը խնդրենք քեզմե, որ Դու թո կամքովն հոգիներս առնիս և չի թողուս մեզ... թշնամի գերմանացիներուն և թուրքերուն ճանկը իյնանք: Դու ազատե մեզ նեղութենեն. Բարեխնամն Աստված՝ լսելով մեր աղոթքները, Չորություն և կարողություն տվավ Համաձայնականներուն (Ամերիկայի, Անգլիո, Ֆրանսիայի և Իտալիո), որոնք կարողացան իրեն հրամանով ջախջախիլ թշնամիները և ազատիլ մեզ գերութենեն: Մենք առաջ գերմանացիները կատարյալ քրիստոնյա կը կարծեինք: Վերջը տեսանք, որ թուրքին հետ միանալով՝ սկսավ հայեր, Քրիստոնյաներ ջարդիլ: Մեր գիտնալով քրիստոնյաները խիղճի տեր մարդիկ կըլլան: Բայց գերմանացին ոչ թե խիղճ չունեի, այլ քրիստոնեական հավատք չունեի վրան, անգութ էր անիկա և զալըմ: Այն օրը, որ թշնամին հաղթվավ, և Համաձայնականները հաղթանակը տարին, ու մենք ազատվեցանք, մեջերնիս մեծ տոն և ուրախություն կատարեցինք. ոչխարներ մորթեցինք և ուրախացանք Ազատման տոն անունին տակ:

Մսիպեն Տեր էլ Չոր, Ճիգրա, Բասյուլ Այն և Մոսուլի շրջակայքը ու Մարտին. որչափ որ հայեր սպաննած են: Թեև Դուք լսած եք, բայց ես ականատեսներեն վստահաբար լսելով կը պատմեմ Ձեզի. ինչու, որ

ամեն լսելը մեկ չէ, ինչու, որ մեր երկիրը այս տեղերում մեջն է: Անատոլու կողմեն բերված 50.000 տնվորները Խուրպուր բերին. Խուրպուրը ընդարձակ անասպատ մըն է Տեր էլ Ջորեն երեք օր հեռավորությամբ: Հոն երեք մեծ աշիրաթ կար, որոնց տեր է Մութասարիֆ Դելալ փաշան 165 ջաջան հեծելազորքով, որոնց մեծավորն Ասլան պեկն էր. այս ջաջանները չարու ըրավ և նշաններ տվավ Հայերը կոտորելու համար և ըսավ անոնց այսպես. Դուք աշիրներուն վերակացու պիտի ըլլաք Խասապպաշի անունով: Ամբողջ ջաջանները, աշիրաթականները գնացին Մութասարիֆին ձեռքերը համբուրեցին՝ ըսելով. Աստված օսմանցու... պակասություն չի տա, արդեն մենք ալ շատուց ի վեր այս օրվանը կսպասեինք. այս... թող ձեզի օգնեն. կարգ մը բաներ, ապրանքներ իրենց ալ տվեք: Դպրոցի շէյխ Մուլադ փաշան, և եղբոր որդին՝ Միյզըր. և Տահամը և Ապտուլ ազիզ, դարձյալ հորեղբոր որդին՝ Ջլի Մութան...

Այս կոտորածը 36 օր տևեց, որ օրական այդչափ կը ջարդեին... (անընթեռնելի)²⁶⁹:

269. Ս. Վրացյանը կոնդակ է անվանել Միր Իսմայիլի նամակ-գրությունները, որ ընթերցվել են 1919թ. ՀՀ խորհրդարանում և հանձնվել եզդիների ազգապետ Ուսուր բեկին, նրա միջոցով՝ Հայաստանի կառավարությանը: Ներկայացնում ենք ընդարձակ հատված Երևանի Մատենադարանում պահվող նամակ-գրություններից, որ վերծանել ենք՝ հիմնականում հարազատ մնալով բնագրի ուղղագրությանը (ցավոք, ամբողջական հատվածներ այնքան են վնասվել, որ անընթեռնելի են): Այսպես, գրեթե ամբողջական տեսքով, առաջին անգամ է հրապարակվում եզդի կրոնապետի արժեքավոր նամակ-կոնդակը:

**ՈՒՍՈՒԲՅԱՆՆԵՐԻ
 ԳԵՐԴԱՍՏԱՆՈՒՄ ՊԱՀՎՈՂ
 ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ**

**1. Աստծո ողորմությամբ²⁷⁰
Մենք՝ Ալեքսանդր Երկրորդս,
Համառուսաստանյան թագավոր լեհական,
ֆիննական մեծ իշխան
և այլն, և այլն, և այլն.**

Մեր միլիցիայի փոխտեղակալ (պրապորշիկ) Հասան աղա Թեմուր աղայի որդուն.

Երևանի հեծելազորային ջոկատում թուրքերի դեմ 1877թ. հուլիսին մղված կռիվներում Ձեր ցուցաբերած ծառայությունների համար, Կապիտուլի 1879թ. օգոստոսի 9-ի հրամանագրով, մենք Ձեզ պարգևատրում ենք մեր սուրբ Ստանիսլավի կայսերական և արքայական ասպետի 3-րդ աստիճանի շքանշանով:

Մենք հանձնարարել ենք Կապիտուլին ստորագրել սույն վկայականը, դնել շքանշանի կնիքը և շքանշանի պարգևատրման արարողություն կազմակերպել:

*Տրված է Սանկտ Պետերբուրգ.
27 հոկտեմբերի, 1879թ.
(ստորագրություն)*

Կապիտուլի փոխնախագահ

**2. Աստծո ողորմությամբ
Մենք՝ Ալեքսանդր Երկրորդս,
կայսր և ինքնակալ,
Համառուսաստանյան թագավոր լեհական,
ֆիննական մեծ իշխան
և այլն, և այլն, և այլն.**

Մեր միլիցիայի պրապորշիկ, նախկին քրդական անկանոն հեծելազորային գունդ կազմած Հասան աղա Թեմուր աղայի որդուն

Երևանյան նախկին զորաջոկատի կազմում 1877թ. հոկտեմբերի 23-ին թուրքերի դեմ մղված մարտերում ցուցաբերած խիզախության համար

270. Ուսուրյանների գերդաստանի արխիվի վավերագրերը ներկայացնում ենք ժամանակագրական կարգով մեր կողմից արված պայմանական համարներով: Բոլոր փաստաթղթերի բնօրինակները ռուսերեն են, հին ուղղագրությամբ: Թարգմանությունը՝ Ն. Սարգսյանի:

պարգևատրում են Ձեզ Սուրբ Աննայի 3-րդ աստիճանի շքանշանով, սրով և ժապավենով՝ հաստատելով Կովկասյան բանակի Գլխավոր հրամանատարի զեկուցումը Նորին Կայսերական մեծությանը: Մենք Ձեզ ամենաողորմածորեն ցանկացել ենք պարգևատրել 1880թ. մարտի 20-ի հրամանագրով:

Մենք հանձնարարել ենք Ռուսաստանի կայսերական և թագավորական շքանշանների Կապիտուլին ստորագրել սույն վկայականը, դնել շքանշանի կնիքը և պարգևատրման արարողություն անցկացնել:

*Տրված է Սանկտ Պետերբուրգ.
16 ապրիլի, 1880թ.*

*Կապիտուլի փոխնախագահ
Հեծելազորի գեներալ*

(ստորագրություններ)

**3. Երևանի նահանգապետի գրասենյակ
23 մարտի 1890թ. հրաման N 946**

Սուրմալուի գավառապետին.

Կովկասի քաղաքացիական մասի գլխավոր հրամանատարի գրասենյակի մարտի 10-ի N 2512 հրամանի համաձայն նահանգապետի գրասենյակը խնդրում է Ձերդ ազնվությանը փոխպորշիկ Հասան Աղա Թեմուր աղայի որդուն հայտնել, որ համաձայն նահանգապետի միջնորդության՝ Բարձրյալի ս/թ հունվարի 26-ին Մյնխտերների կոմիտեի հաստատած դրույթով նրան թոշակ է նշանակված տարեկան 250 ռուբլի՝ պետական գանձարանից: Հասան աղա Թեմուրովին հատկացված գումարն արդեն փոխանցվել է երևանյան գանձարան:

Բնօրինակը ստորագրել է գրասենյակի կառավարիչ Խարլամովը, վավերացրել կառավարչի օգնականի պաշտոնակատար Յիզանկովը, Սուրմալուի գավառի 3-րդ ոստիկանական տեղամասի պետ, կոլեգիական ասետը Մ. Վարդանեսովը: Այս պատճեն իսկականի հետ ճիշտ է և հանձնված է փոխպորշիկ Հասան Աղա Թեմուր Աղայի որդուն, ստորագրված է և պետական կնիքով հաստատված: 1890թ. ապրիլի 6-ին վճարումը կատարվել է:

*Սուրմալուի գավառի 3-րդ ոստիկանական տեղամասի պետ,
կոլեգիական ասետը՝ Վարդանեսով Մ. Պ.*

**4. Աստծո ողորմությամբ
Մենք՝ Ալեքսանդր Երկրորդս,
Համառուսաստանյան կայսր և ինքնակալ,
լեհական արքա, ֆիննական մեծ իշխան
և այլն, և այլն, և այլն.**

Մեր միլիցիայի պրապորշիկ,
Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառի
6-րդ հեծյալ գորաջուկատի հրամանատար
Հասան աղա Թեյմուր աղայի որդուն

Որպես հատուցում Ձեր ջանասեր և եռանդագին ծառայության, մենք՝
ամենաողորմածս, Կապիտուլի 1893թ. մայիսի 20-ի հրամանագրով շնոր-
հում ենք Ձեզ մեր Սուրբ Ստանիսլավի կայսերական և արքայական աս-
պետի երկրորդ աստիճանի շքանշան:

Մենք հանձնարարել ենք Կապիտուլին ստորագրել սույն վկայականը,
դնել շքանշանի կնիքը և պարգևատրման արարողություն կազմակերպել:

*Տրված է Սանկտ Պետերբուրգ.
17 հունիսի, 1893թ.*

Շքանշանների Կապիտուլի վարիչ

Շքանշանների Կապիտուլի գրասենյակի գործավար

/ստորագրություններ/

**5. (Ողորմած տեր),
Միրելի որդյակ իմ, Ուսուր բեկ.
Իմ անունից և որպես խնամակալ
Հասան բեկի և Նանի անչափահաս երեխաների.**

Այս լիազորագրով խնդրում և լիազորում եմ Ձեզ Ձեր վրա վերցնելու
կառավարումը բոլոր գույքային և անձնական գործերի, որ վերաբերում
են իմ գույքային և անձնական իրավունքներին, որի համար ներկայաց-
նում եմ Ձեզ իմ փոխարեն և իմ անունից 1. կառավարել իմ ունեցվածքը,
ինչպես այսօր ունեցած, այնպես էլ եթե ապագայում ձեռք բերեմ. Գուր
կարող եք գույքը տալ վարձակալության և, ընդհանրապես, տարբեր
եղանակներով շահույթ ձեռք բերել, կարող եք աշխատողներ ընդունել,

օգուտ ստանալ, վճարել, նոր շինություններ կառուցել, անպիտան կա-
ռույցները քանդել, մասնակցել հողատարածքների սահմանների որոշ-
մանը, ներդրումներ անել, բացել ընթացիկ հաշիվներ, իմ ունեցվածքից և
աշխատանքային գործունեությունից ստացվող գումարները և հաշիվը
փակել: Ինձ պատկանող ունեցվածքը ապահովագրել ապահովագրա-
կան կազմակերպություններում, ընդունել և տալ ամեն տիպի կապալ: 2.
Միջնորդ լինել իմ բոլոր աշխատանքներին՝ աղմինստրատիվ, հողային,
դատական, հաշտության, ներդրումային, առևտրային, քաղաքային և
զինվորական հաստատություններում, բոլոր միմիստրություններում, Սե-
նատում, պաշտպանել ինձ՝ իմ դեմ սկսվող գործերում, մեղադրանք հա-
նատում և հաճախ մեղադրող լինել, իմ անունից քաղաքացիական հայց-
վոր լինել քրեական և քաղաքացիական գործերում, իմ անունից հայց
ներկայացնել, պատասխանել ինձ մեղադրողներին և գործն ավարտել
հաշտությամբ: Իմ լիազորագրի բոլոր այս հատվածների համար, եթե
կարիք կա, տալ հայտարարություններ, բողոքարկել, մասնավոր զանգ-
ատ ու կարծիք ներկայացնել, ընդհանրապես՝ տալ օրենքին անհրա-
ժեշտ ամեն տեսակ փաստաթուղթ: Գործի քննությանը ներկա լինել, տալ
անհրաժեշտ բացատրություն, ստանալ կատարողական քերթիկներ,
որոնցով զանձումներ կատարել, խնդրել օրենքի ուժ ստացած վճռի փո-
փոխություն, մասնակցել ունեցվածքի հաշվառմանն ու վաճառքին, խնդ-
րել, որ նիստ հրավիրվի հայցը ապահովելու և որոշումների նախնական
կատարման համար, ստանալ բոլոր պատճենները, փաստթղթերը և ամեն
տեսակ թղթեր, ետ կանչել պաշտոնատար անձնաց, մասնակցել
առևտրային գործարքներին, որպես պարտատեր՝ ինձ բողոքել պարտա-
տուների ունեցվածքը:

Ինչպես նաև Ձեզ եմ ներկայացնում Երևանի գանձապետական պա-
լատի թերթիկը, որով Իզդիրի գանձարանից կարող եք ստանալ իմ թոշա-
կը: Այս լիազորագիրը պատկանում է Սուրմալուի գավառի Ասլանլու
գյուղի բնակիչ, իմ որդի Ուսուր բեկ Հասան աղայի որդի Թեյմուրովին:
Ասլանլու գյուղի բնակչուհի, փոխպորուչիկ Հասան Աղայի այրի Խազալ
Թեյմուրովա: Նրա անձնական խնդրանքով ստորագրել է Գուլուջա
գյուղի բնակիչ Մ. Մնացականյանը:

Փոխպորուչիկ Հասան Աղայի այրի Ասլանլու գյուղի բնակչուհի
Խազալ խանումի ինքնությունը և իրավունակությունը հաստատում
ենք՝ Գուլուջա գյուղի բնակիչներ Մ. Մնացականյան (և ուրիշներ):

Ստորագրությունը հաստատում ենք.

Գուլուջայի բնակիչ

Ռուբեն Հունանյան,

Նոտար Տիգրան Սաֆարով...

1909թ. փետրվարի 14-ին լիազորագիրը տրվել է իմ՝

Տրգրան Ներսեսի Սաֆարովի հսկողությամբ:

Սուրմալուի գավառի Իգդիր գյուղի նոտար

Ասլանլու գյուղի բնակչուհի Հասան աղա Թեմուրովի այրի Խազալ խանումի ինքնությունը և իրավունակությունը հաստատում են Բալաբեկ Բագրատյանը, Մելիք Մնացականյանը, Ռուբեն Հունանյանը՝ Սուրմալուի գավառի Գուլուջա գյուղի բնակիչներ: Ես՝ նոտարս, հաստատում եմ, որ լիազորագիրը անգրագետ այրու՝ Խազալ Խանում Թեմուրովայի փոխարեն իմ ներկայությամբ, նրա անձնական իրավունքով, ստորագրել են Բալաբեկ Բագրատյանը, Մելիք Մնացականյանը՝ Սուրմալուի գավառի Գուլուջա գյուղի բնակիչներ, որն անձամբ ես հաստատում եմ: Տես նոտարի կանոնադրություն N 137: Հայտարարված է ռեեստրում N 64:

Հաստատված է I օրինակ.

9 փետրվարի 1909.

ռեեստրի N 66.

Սուրմալուի գավառի Իգդիր գյուղի նոտար՝ Տ. Սաֆարով:

6. Վկայական

Սուրմալուի գավառի ոստիկանական վարչության կողմից սույնը տրվել է Եգդի-Հասրնիների գյուղական համայնքի ավագին՝ Ռուսուր բեկ Թեյմուրովին այն մասին, որ ինչպես Երևանի նահանգապետի 1909թ. մայիսի 8-ի N 3463-ից, Կովկասի զինվորական շրջանի 1908թ. դեկտեմբերի 6-ի N 360 հրամանով Ռուսուր բեկ Թեյմուրովին շնորհվել է արժաթե մեդալ «Ջանապիտության համար» մակագրությամբ՝ կրծքին՝ Ստանիսլավյան ժապավենի վրա կրելու համար, որի համար ստորագրում եմ և պետական կնիքով հաստատում:

20-ը մայիսի 1909թ.

Սուրմալուի գավառապետ փոխգնդապետ

Քարտուղարի պաշտոնակատար

Գործավար

(ստորագրություններ)

7. Չերդ պայծառափայլություն

Ես շատ երջանիկ եմ, որ ինձ՝ հասարակ առաջնորդիս է բախտ վիճակվել 60 տարի առաջ իրենց հայրենիքը Թուրքիայում լքած և պապիս՝ Թեմուր աղայի ղեկավարությամբ Ռուսաստանի տարածքում հյուրընկալ ապաստան և հովանավորություն ստացած, միապետի բարեհոգությունից օգտվող քուրդ-եգդիների 3000 ընտանիքների կողմից շնորհավորելու մեզ՝ բոլորիս այսքան ուրախացնող հոբելյանը, մաղթելով Չեզ՝ քաղաքական հովանավորչալին և իմաստուն կառավարչին և Չերդ պայծառափայլության ընտանիքին շատ երջանիկ օրեր՝ հօգուտ հայրենիքի և հուրախություն Չեր հովանավորչալ բոլոր ժողովուրդների:

Ռուսուր բեկ Հասան Աղայի որդի Թեյմուրով

8. Վկայական

Բարձրյալի կամոք 1913 թվականի փետրվարի 21-ին սույն վկայականը տրվել է Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառի եգդի Հասրնիների գյուղական համայնքի ավագ Մահմուդ բեկ Թեմուրովին այն մասին, որ նա իրավունք ունի կրծքին կրելու Բարձրյալի սահմանած փայլուն բրոնզե մեդալը՝ նվիրված Ռոմանովների տան զահակալման 300-ամյակին:

Ք. Երևան

30 հոկտեմբերի 1914թ.

Երևանի նահանգապետ

Գաղտնի խորհրդական

Նահանգապետի տեղակալ

Ավագ խորհրդական

Պետական խորհրդական

Գործավար

(ստորագրություններ)

9. Ռուսական քանգարան
Ալեքսանդր 3-րդ միապետի
28 մարտի 1913թ.
N 210

**Չերդ պայծառափայլություն
Կովկասի բոլոր քուրդ-եզդիների առաջնորդ
Ռուսոբ բեկ Հասան աղայի որդի Թեյմուրովին**

Ալեքսանդր 3-րդ միապետի ռուսական քանգարանի օգոստոսափայլ վարիչի՝ նորին կայսերական մեծություն, մեծ իշխան Գեորգի Միխայլովիչի հանձնարարությամբ պատիվ ունեմ Չերդ պայծառափայլությանը քանգարանի կողմից արտահայտելու անկեղծ շնորհակալություն անցյալ տարի ամռանը ռուսական քանգարանի կողմից գործողված Աշխարհբեկ Անդրեի Լոռիս-Քալանթարին աջակցելու, լուսավորյալ համագործակցության և աշխատանքին նպաստելու համար, որ նա հաջողությամբ կատարի քանգարանի կողմից իր վրա դրված գիտական հանձնարարությունը՝ ազգագրական իրերի հավաքում, լուսանկարում և Երևանի նահանգի ու Կարսի մարզի հնավայրերի, հուշարձանների ուսումնասիրություն:

*Ընկերության վարիչի ժամանակավոր պաշտոնակատար...
Նորին մեծություն պալատի 2-րդ օբեր՝ արարողապետ...
Գործավար...
(ստորագրություններ)*

**10. Ն. Գ. Մ.
Սուրմալուի գավառապետ
N 2317
12-ը հունիսի, 1913թ.
գյուղ Իգդիր
Երևանի նահանգ**

Վկայական

Սույնը տրվում է Եզդի Հասընիների գյուղական համայնքի կառավարական ավագ Ռուսոբ բեկ Թեյմուրովին այն մասին, որ, ինչպես ասվում է Երևանի նահանգապետի մայիսի 30-ի N 4864 հրամանում՝ Կովկասի

Ռուսթյանների գերդաստանում պահվող վավերագրեր

գինվորական մասի Գերագույն հրամանատարը (1912թ. դեկտեմբերի 6-ի N 324 հրաման) Թեյմուրովին պարզևատրել է ոսկե մեդալով՝ «Քաջասրտության համար»՝ կրծքին Աննայի ժապավենի վրա կրելու, որի համար ստորագրում եմ և պետական կնիքով հաստատում:

*Գավառապետ
փոխգնդապետ
Քարտուղար
12-ը հունիսի, 1913թ.
N 2317
(ստորագրություններ)*

**11. Պատճեն մակագրված է Երևանի նահանգապետի կողմից,
1913թ. դեկտեմբերի 19-ին, N 12090,
Սուրմալուի գավառապետին.**

Գերագույն հաստատումով՝ 1913թ. նոյեմբերի 13-ին Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ քուրդ եզդիների առաջնորդ Ռուսոբ բեկ Թեյմուրովին նշանակված է ցմահ քոչակ պետական զանձապետարանի միջոցներից, տարեկան՝ 600 ռուբլի, սկսած հրամանագրի օրվանից:

Առաջարկում եմ Չերդ բարեձնությանը շարադրվածը հայտնել Ռուսոբ բեկ Թեյմուրովին, ստորագրությամբ, որը կներկայացնեք ինձ: Բնօրինակը՝ համապատասխան ստորագրություններով:

Իսկականի հետ ճիշտ է:

Գործավար

Այս պատճեն իսկականի հետ ճիշտ է և տրված է քուրդ-եզդիների առաջնորդ Ռուսոբ բեկ Թեյմուրովին, իր անձնական խնդրանքի համաձայն, որը ստորագրությամբ և պետական կնիքով հաստատում եմ:

Հունվար 1914թ. N 3771

*Սուրմալուի գավառապետ
փոխգնդապետ
(ստորագրություններ)*

12. Վկայական

Հաստատում եմ ստորագրությամբ և պետական կնիքով, որ այս վկայականը ներկայացնողը բոլոր քուրդ եզդիների առաջնորդ Ուսուր բեկ Թեյմուրովն է, ով անհանգստացած է Բարձրագույնի 1913 թվականի նոյեմբերի 13-ի հրամանով իրեն նշանակված թոշակի հարցով:

*Գավառապետ
փոխգնդապետ
Քարտուղար
11 մայիսի 1914 թ.
N 0771
Գործավար
(ստորագրություններ)*

13. Նորին կայսերական մեծություն Կովկասի փոխարքային

*Կովկասի բոլոր եզդիների
առաջնորդ Ուսուր բեկ Թեյմուրովից,
Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառի
Իզդիր գյուղի բնակիչ*

Խնդրագիր

Պատերազմի ժամանակ սնանկանալով և հնարավորություն չունենալով որդուս համապատասխան դաստիարակության տալու, համարձակվում եմ դիմելու Ձերդ կայսերական մեծությանը ամենախոնարհ խնդիրքով, հանձնարարելու, որ որդուս՝ Ալի բեկ Թեյմուրովին Մոսկվայի Լազարյան ինստիտուտի արևելյան լեզուների Կովկասցի կրթաթոշակառուների թվում ներառելու, դրանով չգրկելով ինձ որդուս իր ծագմանը համապատասխան դաստիարակություն և կրթություն տալու հնարավորությունից:

Հաշվի առնելով, որ որդիս 13 տարեկան է և, հետևաբար, ուսումնական հաստատության ընտրության հետագա ձգձգումը անհնար է միջնակարգ ուսումնական հաստատություն ընդունվելու տարիքի փոփոխ-

Ուսուր բեկ Թեյմուրյանց

Ա Քալանթար, Ուսուր բեկ, 1912թ.

Ա. Քալանթարը Ուսուր բեկի և նրա իտալացիների հետ,
1912թ., գ. Ասլանլու.

Ա. Քալանթար և Ուսուր բեկ

Ոսուր բեկ

Ագիթ բեկ

Մաջիթ բեկ Ուսուրյան

Վազիր Ուսուրյան

Ալիխան բեկ

Զամիլան խանում

Ազնիվ, Գոգե և Մաջիթ Ուսուրյաններ

Քյարան Ուսուրյան

Սաիդ Ուսուրյան

Մաջիթ բեկը որդու՝ Բադոյի ընտանիքի հետ, 2011 թ., գ. Շամիրան

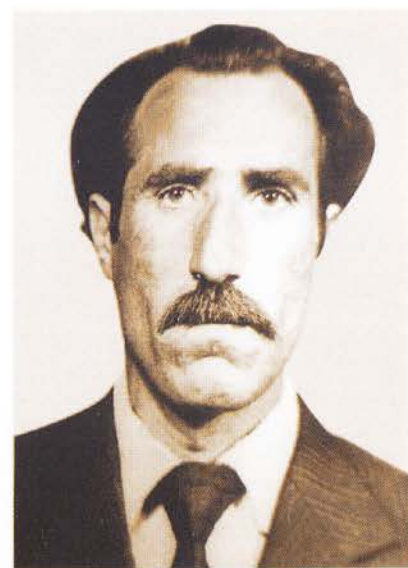
Մրազ Բրոյան

Բադո Ուսուրյան

Քյարան Ալիխանի Ուսուրյան

Ղադի Ալիխանի Ուսուրյան

Մալաթե Թաուսին նվիրված հուշահամալիրը Շամիրամ գյուղում

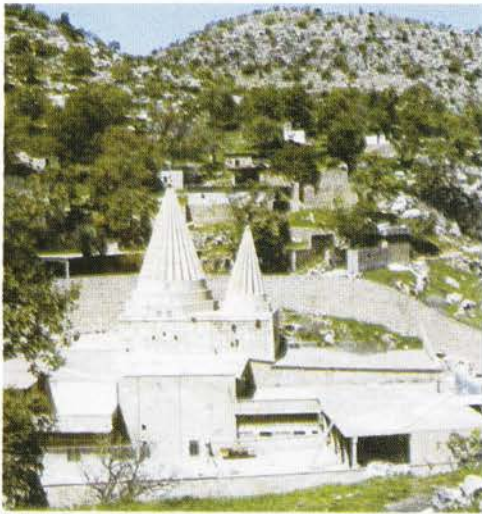
Վազիր Ուսուբյանի ընտանիքը, 2011 թ.

Կոմիտասի և Ուսուբ բեկի հուշարձանը Շամիրամի դպրոցի նախասրահում

Մաջիթ բեկը հարազատների և համագյուղացիների հետ, 2011թ.

Եզդիների գլխավոր սրբավայրը՝ Լալեշ

Ուսուրյանների տոհմածառը

Տեսարան Շամիրամ գյուղից

ման հետ, որդուս հերթագրելը նրան ընդմիջտ կթողնի առանց կրթության: Իմ միջոցներով կրթության տալու հնարավորություն չունեմ, որովհետև Իզդիքում չկան միջնակարգ ուսումնական հաստատություններ:

Հաշվի առնելով վերոնշյալը, պատիվ ունեմ խնդրելու Ձերդ կայսրական մեծությանը նկատի ունենալու իմ դրությունը, ինչպես նաև այն, որ պետությանն անհրաժեշտ է ունենալ եզդի ժողովրդի կրթված և կուլտուրական ներկայացուցիչներ, չմերժել իմ ամենախորին խնդրանքը՝ ընդունելու որդուս Արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտ՝ կովկասցի կրթաթոշակառու, որ եկող ուսումնական տարվա սկզբից նա կարողանա սովորել և ավարտել կրթությունը՝ նվիրվելով Յարին և հայրենիքին, որն իր պաշտպանության և հովանավորության տակ է առել եզդի ժողովրդին՝ տանջված ու սմանկացած դարավոր թշնամուց՝ քուրքից:

Ձերդ կայսերական մեծության գթասրտությունը և հավատարիմ հպատակի զգացմունքները, որն ինձ հետ միասին արտահայտել է եզդի ժողովուրդն այս պատերազմում, ինձ հույս են տալիս, որ Ձերդ կայսերական մեծությունը իմ խնդրանքն անպատասխան չի թողնի:

[1915թ.]

14. Նորին կայսերական մեծություն
Կովկասի փոխարքա Նիկոլայ Նիկոլաևիչին
Կովկասի բոլոր եզդիների
առաջնորդ Ուսուր բեկ Թեմուրովից
Երևանի նահանգի
Մուրմալուի գավառի Ասլանլու գյուղի բնակիչ

Խնդրագիր

Ինձ են դիմել Պարսկաստանի բացառապես եզդիաբնակ Ջաբալի (Ավաջիկ) գյուղի ներկայացուցիչներ Ղահրաման Ալոյի որդին և Կարաման Արաբի որդին՝ Բայազետի շրջանի ս/ք մարտի 17-ի N391 և 392 հրամանով՝ Տապարիզ գյուղ վերաբնակվելու իրավունքի՝ առանց հողի և բնակատեղի սեփականության իրավունքի մասին հարցով: Խնդրել են միջնորդել Ձերդ մեծությանը՝ աջակցելու վերոնշյալ Ջաբալի (Ավաջիկ) գյուղի բոլոր բնակիչների Տապարիս գյուղ (31 տուն) վերաբնակեցումը կազմակերպելուն: Մակուի խանությունը ամեն տեսակ արգելքներ է դնում, մինչև անասունների և ինչքի բռնագրավում: Ռուսական կայսերա-

կան հյուպատոսը բողոքներին պատասխանել է, որ դա իր գործը չէ: Ռուսաստանում, Թուրքիայում և Պարսկաստանում բնակվող բոլոր եզդիները միշտ նվիրված են եղել Ռուսաստանի կառավարությանը, ում օգնել և օգնում են՝ Մեծ Ռուսաստանի հովանու տակ ապրելով:

Վերը շարադրվածից ելնելով՝ հարգանք խնդրում եմ Ձերդ Մեծությանը աջակցելու պարսկական Ջաբալի(Ավաջիկ) գյուղի եզդիների վերաբնակեցմանը Բայազետի շրջանի Տապարիզ գյուղում, որի համար արդեն ստացվել է թույլտվություն:

16 հունիսի, 1916թ.

Ու. Թեմուրով

(Մակագրություն խնդրագրի վրա)

Կովկասի բոլոր եզդիների առաջնորդ Ռուսթ Բեկ Թեյմուրովին, Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառի Ալանլու գյուղ

Գեներալ-կվարտիրմեյստերի հրամանով տեղեկացնում եմ, որ եզդիների վերջնական վերաբնակեցման հարցը կլուծվի միայն պատերազմի ավարտից հետո:

*Կովկասյան բանակի շտաբի
հետախուզական բաժնի պետ,
փոխգնդապետ Շատիրով
22 հուլիսի, 1916թ. N 4777
Կովկասյան բանակ*

**15.Կարմիր խաչի
ռուսաստանյան ընկերություն,
որը գտնվում է նորին Կայսերական մեծություն
Մարիա Ֆեոդորովնայի
օգոստոսափայլ հովանավորության ներքո
Գլխավոր վարչություն
3-4 հունվարի 1915թ.
N 183**

Երևանի տեղական վարչություն

Թագուհի Մարիա Ֆեոդորովնային՝ Կարմիր խաչի ռուսաստանյան ընկերության օգոստոսափայլ հովանավորուհուն, ես բազմակողմանիորեն գեկուցեցի Երևանի տեղական վարչության բացած 40 մահճակալով հիվանդանոցի մասին, կահավորված նվիրաբերությունների և տարբեր

ձեռնարկությունների աշխատակիցների աշխատավարձերի պահումներից, կազմակերպված ներկայացումներից, երեկոյքներից և այլն, առաջացած գումարով: Ամենաողորմաձև հրամայեց ինձ Նորին մեծության անունից շնորհակալություն հայտնել տեղական վարչությանը, նվիրաբերություններ կատարողներին՝ Կարմիր խաչին օգնելու համար:

*Գլխավոր վարչության նախագահ Ա. Իլլին
Քարտուղար, գրասենյակի պետ Ա. Չամսնսկի
քարտուղար Ս. Ֆոնտոն
Բսկականի հետ ճիշտ է.
Կարմիր խաչի Երևանի տեղական վարչության նախագահ
Գր. Տիգենհատուզեն*

16.Համաձայնության վճիռ

1917թ. մայիսի 15-ին, մենք՝ ներքոստորագրյալներս՝ Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառի Ալիքոչակ համայնքի Գյամաշլով, Ջաքի-Կիշլաղ, Քարվանսարա, Չարսալա, Դիբակլու, Ջոր, Բանդամուրաղ և Դարաղու գյուղերի եզդի բնակիչներս, հավաքվելով մասնավոր համայնքային ժողովի, յուրաքանչյուր տնից մի հոգի, համայնքի Կոմիսարի պաշտոնակատար Իսմայիլ Բեկ Յուզբաշևի ներկայությամբ, քննարկելով եզդիների վիճակը, միաձայն ընտրեցինք լիազոր-առաջնորդ մույն գավառի Ասլանլու գյուղի բնակիչ Հասան աղայի որդի Ռուսթ Բեկ Թեյմուրովին, ով իրավունք ունի՝ 1. մասնակցելու գավառային, նահանգական և այլ կոմիտեների աշխատանքին, 2. բոլոր եզդիների կողմից ընտրվելու տարածքային հասարակական և համայնքային Կոմիսար:

*Այս որոշումը կազմվել է ժողովին մասնակցած 189
տնտեսությունների անունից:*

*Բսկականի հետ ճիշտ է
Համայնքի Կոմիսարի ժամանակավոր պաշտոնակատար
Յուզբաշև:*

*Որ իրոք որոշումը կազմվել է իմ ներկայությամբ, ստորագրում եմ և
հաստատում պետական կնիքով:*

15 մայիսի, 1917թ.

*Ալիքոչակի համայնքի Կոմիսարի ժամանակավոր պաշտոնակատար՝
Յուզբաշև*

17. Համաձայնության վճիռ

1917թ., 18-ը մայիսի. մենք՝ ներքոստորագրյալ եզդիներս՝ Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառի Աշիղ Հուսեյն, Յաստի-Բուլաղ, Ասլանլու, Խարաբա-Կարախտի, Դաշ-Ուչան, Ղահրաման-Քյալաֆաս, Քոչ-Բաշ, Ալչալու, Դամիրսխան, Սավուխ-Բուլաղ, Դաշ-Քերիմ, Աստաֆլու, Ջարիբխանա, Կիրչ-Բուլաղ, Բաշ-Սինակ, Ալ-Բուլաղ, Դուտախ Հասընի-եզդիների գյուղերի բնակիչներս, հավաքվելով համայնքային մասնավոր ժողովի, յուրաքանչյուր տնից մեկական հոգի, մեր համայնքի Կոմիսարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Մահմուդ բեկ Թեյմուրովի ներկայությամբ, քննարկելով եզդիների ժամանակակից վիճակի մասին հարցը՝ միաձայն որոշեցինք. մեր Ասլանլու գյուղի ցեղապետ Հասան աղայի որդի Ուսուբ բեկին ընտրել մեր բոլոր գյուղերի լիազոր Առաջնորդ, ով իրավունք ունի՝ 1. մասնակցելու գավառային, նահանգական և այլ Կոմիտեների [աշխատանքին] և 2. որպես բոլոր եզդիների ներկայացուցիչ ընտրվելու իբրև նախագահ, տարածքային պատասխանատու և համայնքային Կոմիսար, որի համար ստորագրում ենք:

Որոշման բնօրինակը ստորագրել են 286 տնտեսությունների ներկայացուցիչներ, որոնք մասնակցել են հավաքին, 1917թ. մայիսի 18-ին:

Բսկականի հետ ճիշտ է:

*Եզդի-հասընիների Կոմիսարի ժամանակավոր պաշտոնակատար
(ստորագրություն)*

18. Համաձայնության վճիռ N 27

1917թ., 29-ը մայիսի, գյուղ Կարաբուլախ: Մենք՝ ներքոստորագրյալներս, Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառի Սինակի գյուղական համայնքի Սարիբուլախ, Տանդուբեկ, Կազմաֆար, Կարապլու, Բադիշ, Կազիկոպարապ, Ատարի, Դիտսիզ գյուղերի բնակիչներ, հավաքվելով մասնավոր գյուղական հավաքի, յուրաքանչյուր տնից մեկական ներկայացուցիչ, մեր համայնքի Կոմիսար Ալի Նադիրով օղլու ներկայությամբ, քննարկելով եզդիների վիճակը, միաձայն որոշեցինք ընտրել լիազոր ղեկավար Սուրմալուի գավառի Ասլանլու գյուղում բնակվող ցեղապետ Ուսուբ

բեկ Հասան աղայի որդի Թեյմուրովին, որին լիազորում ենք՝ 1. մասնակցել գավառային, նահանգական և այլ Կոմիտեներում, 2. ընտրվել բոլոր եզդիների ներկայացուցիչ տարածքային, հասարակական և գյուղական հանձնաժողովներում [-----]:

Որոշման բնօրինակը ստորագրել են ժողովին մասնակցած տնտեսությունների ներկայացուցիչները:

Բսկականի հետ ճիշտ է:

Կոմիսար Ալի Նադիրով օղլի

Պատճեն ստորագրում եմ և հաստատում իմ ստորագրությունը պետական կնիքով:

Կոմիսար՝ Ալի Նադիրով օղլի

**ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ**

1. Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք առաջին, Երևան, 2010թ.
2. Հայոց պատմություն, հ. 4, գիրք առաջին, Երևան, 2010թ.
3. **Ս. Վրացյան**, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 1993թ.
4. **Ս. Վրացյան**, «Կյանքի ուղիներով», Գ. հատոր, «Եզդիներին և պոչի մասին», Բեյրութ, 1963թ.
5. **Ս. Եղիազարով**, «Երևանի նահանգի քրդերի ազգագրական համառոտ նկարագիր» /ռուս./, Թիֆլիս, 1844թ.
6. **Խ. Աբովյան**, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 8, Երևան, 1958թ.
7. **Ա. Պուշկին**, Հատընտիր /ռուս./, Մոսկվա, 1936թ.
8. **Ա. Պուշկին**, «Ճանապարհորդություն դեպի Արգրում», Երևան, 1937թ.
9. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, հ. 2, Երևան, 1986թ.
10. «Հայաստանի հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ. 1918-1920թթ.», Երևան, 2010թ.
11. Հայկական հանրագիտարան, հ. 1-10, Երևան
12. **Զ. Կորկուրյան**, «Ժողովրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931)», Երևան, 1932թ.
13. **Պ. Ի. Ավերյանով**, «Զրդերը Պարսկաստանի և Թուրքիայի դեմ Ռուսաստանի՝ վերջին հարյուրամյակում մղած պատերազմներում» /ռուս./, Թիֆլիս, 1900թ.
14. **Ա. Ֆոն-Հաքսպիստով**, «Անդրկովկասյան երկրամասը» /ռուս./, Սանկտ Պետերբուրգ, 1857թ.
15. «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Երևան, 1996թ.
16. **Մ. Վազնեք**, «Ուղեգրություն Պարսկաստան և քրդերի երկիր» /գերմ./, Լայպցիգ, 1852թ.
17. **Գեներալ Ուշակով**, «1828-29թթ. պատմական իրադարձությունները Թուրքական Ասիայի տարածքում» /ռուս./, Վարշավա, 1848թ.
18. **Ս. Կարնեցի**, «Ուղեգրություն Բաղդադից Էջմիածին 1812թ.», Երևան, 1968թ.

19. «Հայ հանրագիտակ», հ. 1, հ. 5, Բուքրեշ, 1938թ., 1940թ.
20. **Սիրոն վարդապետ Տեր-Մանվելյան**, «Եզդիի. Կուրմանժ», Ախալցխա, 1910թ.
21. **Ավ. Ահարոնյան**, «Մարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան», Բոստոն, 1943թ.
22. **Ավ. Ահարոնյան**, «Հոռ կինը», «Ավարայրի ոգեկոչումը», «Մուրմալու...», Երևան, 2007թ.
23. **Ռ. Տեր-Մինասյան**, «Մուրմալու գավառը», «Մուրմալու...», Երևան, 2007թ.
24. «Մուրմալու. Իգդիր. Պատմության քառուղիներում», Երևան, 2007թ.
25. **Ք. Հարությունյան**, «Մուրմալուի գավառը հայոց պատմության մեջ», «Մուրմալու...», Երևան, 2007թ.
26. **Ա. Վիրաբյան**, «Մուրմալուի բնակչության զբաղմունքը», «Մուրմալու...», Երևան, 2007թ.
27. **Ս. Ավագյան**, «Մուրմալու», Երևան, 2000թ.
28. «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ», Երևան, 2001թ.
29. **Մ. Պարսամյան**, «Ավետիս Ահարոնյան», Փարիզ, 1930թ.
30. Կոմիտաս, Երկերի ժողովածու, հ. 14, գիրք 2, Երևան, 2006թ.
31. **Խ. Բաղիկյան**, «Գևորգյան ճեմարանի երախտավորներ», Երևան, 2005թ.
32. **Տ. Գամաղելյան**, «Նվիրում կրթական գործին», Երևան, 1986թ.
33. **Ռ. Ղազարյան**, «Կոմիտաս. Մատենագիտական ժողովածու», Երևան, 2009թ.
34. **Գ. Գասպարյան**, «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին», Երևան, 1960թ.
35. **Փ. Թերլեմեզյան**, «Կոմիտասի մասին» («Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին»), Երևան, 1960թ.
36. **Մ. Արեղյան**, «Հիշողություններ Կոմիտասի մասին» («Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին»), Երևան, 1960թ.
37. «Ժողովրդական երգեր», հ. 1, Թիֆլիս, 1917թ.
38. **Կոմիտաս**, «Հոլովածներ և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1941թ.
39. **Ե. Մարտիրոսյան**, «Փանոս Թերլեմեզյան», Երևան, 1964թ.
40. **Էդ. Իսաբեկյան**, «Իգդիր», Երևան, 1994թ.
41. **Վ. Փափագյան**, «Իմ հուշերը», Բոստոն, 1950թ.

42. **Իրազեկ**, «Մոտիկ անցյալից», Բեյրութ, 1956թ.
43. **Գ. Չալխուշյան**, «Ի՞նչ էր և ի՞նչ պիտի լիներ մեր ուղին», Վիեննա, 1923թ.
44. **Հ. Թորջյան**, «Սարդարապատի հերոսամարտը», Երևան, 1965թ.
45. **Մ. Կարապետյան**, «Հայաստանի հանրապետության բանակը (1918-20թթ.)», Երևան, 1996թ.
46. **Կ. Հարությունյան**, «Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918-1945 թվականներին», Երևան, 2002թ.
47. **Խ. Չաթուհ**, «Խորհրդային Սիւրբյան քրդերի մասնակցությունը 1941-1945թթ. Հայրենական մեծ պատերազմին» /ռուս./, Երևան, 1970թ.
48. **Ավ. Խասիակյան**, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1975թ.
49. **Է. Կյուրեղյան**, «Իմ հուշերի ճանապարհով», Երևան, 2009թ.
50. **Կ. Չաչանյան**, «Հայ մտավորականության ավանդը քրդական մշակույթի և պատմության ուսումնասիրման գործում», Երևան, 2004թ.
51. **Ռ. Համբարձումյան**, «Գարեգին Նժդեհ», Երևան, 2008թ.
52. **Վ. Վարդանյան**, «Հավերժ ճամփորդ», Երևան, 1969թ.
53. **Ա. Հակոբյան**, «Հայաստանի խորհրդարանը», Երևան, 2005թ.
54. **Վ. Դադախեցյան**, «Հայաստանը 1920-1940թթ.», Երևան, 2006թ.
55. **Բաֆֆի**, Երկերի ժողովածու, հ. 5, «Կայծեր», Երևան, 1985թ.
56. **Ա. Բոիկ**, «Եզդիականություն. Միրզկե Չազա. Սև վճիռներ» /եզդ./, Օլդենբուրգ, Գերմանիա
57. **Ա. Գոգե**, «Մեր ապուրապների ձայնը» /եզդ./, Երևան, 1997թ.
58. **Դ. Պիրբարի**, «Սարիաղի եզդիները» /ռուս./, Թբիլիսի-Մոսկվա, 2008թ.
59. «Պասակ» լրագիր, թիվ 3, Երևան, 1881թ.
60. «Նոր-Դար» N 107- N 129, «Ազգագրական-իլլափաբանական մի համառոտ նկարագիր Երևանյան նահանգի եզդիներին», Թիֆլիս, 1889թ.
61. «Լումայ», թիվ 1, **Ա. Գյուրջյան**, «Եզդի քրդեր», Թիֆլիս, 1904թ.
62. «Արարատ», թիվ 4, Սկրտիչ քահանա Զաքարյանց, «Եզդիի քրդեր», Էջմիածին, 1914թ.
63. «Արարատ», թիվ 5, «Գրախոսություն», Էմ. քահանա Նազարյանց, Էջմիածին, 1910թ.
64. «Հայրենիք», թիվ 3, Արտ. Արեղյան, «Արովյան և Հաքստիաուզեն», Բոստոն, 1927թ.

65. «Հայրենիք», թիվ 3, Ալ. Խատիսյան, «Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը», Բոստոն, 1927թ.
66. «Հայրենիք», թիվ 12, հոկտեմբեր, Բոստոն, 1924թ.
67. «Յուսաբեր», Բժ. Ա. Բաբայան, Էջեր Հայաստանի անկախության պատմությունից, Կահիրե, 1959թ.
68. ՀՊՄԻ «Տեղեկագիր», թիվ 1, **Խ. Կանայան**, «Հուշեր», Երևան, 1962թ.
69. «Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 4, Հ. Զառարի, «Կոմիտասը և քրդական երաժշտությունը», Երևան, 1965թ.
70. «Խորհրդային Հայաստան», օգոստոսի 23, 1923թ., Երևան
71. «Յառաջ», թիվ 227, օգոստոսի 14-ից հոկտեմբերի 30-ի համարներ, 1920թ., Երևան
72. «Հայաստանի աշխատավոր», հունիսից-օգոստոս, 1919թ., Երևան
73. «Ժողովուրդ», 11-ը հունիսի, 1919թ., Երևան
74. «Ժողովուրդ» օգոստոսից-սեպտեմբեր, 1920թ., Երևան
75. «Ավանգարդ», N 137, Ա. Բոիկ, «Երգի մարգարեն լեռներում», 18 նոյեմբերի, Երևան, 1969թ.
76. «Զազրոս», թիվ 8, Կ. Հարությունյան, «Հայկական բանակի քրդական վաշտը», Երևան, 2008թ.
77. «Զազրոս», թիվ 6, 7, 8, Երևան, 2011թ.
78. «Հայ զինվոր», մայիսի 25-հունիսի 1, Երևան, 2011թ.
79. **Միր Խանյի Ապրի Պեկ զապե**, «Նամակներ, գրություններ», Երևանի Մատենադարան, 240գ թղթապանակ, վավերագիր 3
80. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆոնդ 107, ցուցակ 2, գործ 7
81. ՀԱԱ, ֆոնդ 1191, ցուցակ 14, գործ 876
82. ՀԱԱ, ֆոնդ 1191, ցուցակ 14, գործ 878
83. ՀԱԱ, ֆոնդ 1191, ցուցակ 14, գործ 879
84. ՀԱԱ, ՀՀ կառավարության նիստերի արձանագրություններ, թիվ 100 օրագիր
85. ՀԱԱ, Աշխարհբեկ Լոռիս-Քալանթարի ֆոնդ
86. Ուսուրյանների գերդաստանի արխիվ. Փաստաթղթեր, վավերագրեր, նամակներ
87. **Ս. Զոհրաբյան**, «Ուսուր բեկը՝ մեծ հումանիստ» /ճեռագիր/, 2011թ.
88. **Հ. Խաչատրյան**, «Գրական տեղեկատու», Երևան, 1986թ.

Этот историографический труд — об одном из древнейших народов мира — езидах. Никогда не имевшие государственности езиды мало известны миру, несмотря на то, что в различные периоды об их истории, вероисповедании и традициях говорили титаны всемирной культуры (А.Пушкин, А.Фон-Хакстаузен, Х.Абовян), а также политические и военные деятели могущественных мировых империй. В книге представлена 200-летняя история, этапы деятельности одной езидской семьи, родословная ее видных представителей, то есть в своего рода история возникновения, вероисповедания и развития политико-социальных и этнических взглядов всего езидского народа. Изначально езиды проживали бок о бок с армянами, были в довольно дружественных отношениях, в быту исповедуя не мусульманство, а езидизм. В этом смысле судьба езидов часто переплеталась с исторической судьбой армянского народа.

В когорте выдающихся деятелей борьбы за независимость и восстановление государственности Армении в мае 1918 года достойное место принадлежит члену Парламента первой независимой Республики, предводителю Закавказских езидов Усуб беку Темурянцу — истинному патриоту, флагману дружбы армянского и езидского народов, соратнику многих видных армянских политических и государственных деятелей, представителей культуры того времени. Усуб бек Темурянц был последним родоначальником своих аристократических предков, который видел будущее своего народа, его благополучие и процветание только в независимой Армении.

Основанная на богатом историческом опыте и достоверных фактах, исследование по новому раскрывает доселе неизвестные широкому читателю события и реалии минувшей эпохи.

This book is a historical-documentary work about one of the oldest nations in the world, Yezidis. Not ever having their own country, this nation is not well-known in the world, though in different periods its history, religion and traditions interested many world famous politicians, military workers and people of art (A. S. Pushkin, A. Fon-Hakstausen, M. Vagner, Kh. Abovyan). In this work it is spoken about the 200-year way of a Yezidi family and the life and work of its representatives that turned into the history of the roots, religion, nation and social-political development of Yezidi nation. From the very beginning Yezidis have lived in Armenia, together with the Armenians. They are not Muslims and have always been in good relations with the Armenians. The destiny of this nation often had parallels with that of the Armenians.

On May 28 1918 a member of the Parliament of the 1st Armenian Republic, the leader of Yezidis in the Transcaucasia Usub Bek Temuryants played an important role in the process of gaining independence of Armenia. This person was a real pioneer of friendship between Armenian and Yezidi nations, the colleague and a good friend of the Armenian elite, political and social leaders. Usub Bek was the last leader of noble ancestors that went through a great historical way and who saw their future and safe life in independent Armenia.

This historical-documentary work is the first attempt to represent the history of the Yezidi nation's leaders, the history of their nation, religion, traditions with the focus on the relevant facts of the history, the connection between the Armenian and Yezidi nations.

This work, created on a rich basis of facts, reveals a lot of reality for the reader.

OUSUB BEK

Ce livre est un travail historico-documentaire sur l'une des anciennes nations du monde, Yezidie. N'ayant jamais son Etat, cette nation n'est pas très connue dans le monde, bien que dans les différentes périodes les hommes de culture, de politiques et des militaires célèbres (A.S.Pouchkin, A.Fon-Jagsthausen, M.Vagner, Kh.Abovian) soient intéressés par leur histoire, religion et traditions.

La voie passée par une famille yezidie et la vie de ses représentants connus pendant les derniers 200 ans est présentée dans ce travail, qui est devenu l'histoire de l'origine, de la religion, de la nation et des développements socio-politiques des Yezidis.

Dès le début de leur histoire, les Yezidis étant non-musulmans, vivaient amicalement avec les Arméniens dans le territoire de l'Arménie. Et le sort des Yezidis s'est entrelacé souvent avec le destin historique des Arméniens.

Le 28 mai 1918 membre du Parlement de la Première République Arménienne, le leader des Yezidis de Transcaucasie Osub Bek Temuryants a joué son rôle important dans le rétablissement de l'indépendance d'Arménie. Cette personne était un vrai pionnier d'amitié entre les peuples Arméniens et Yezidis, collègue et un bon ami d'élite arménienne, des chefs politiques et sociaux. Osub Bek était le dernier leader parmi ses nobles ancêtres qui ont passés une voie de la gloire historique, qui voyaient leur avenir et leur vie protégée en Arménie indépendante.

Ce travail historico-documentaire est la première tentative de présenter l'histoire des leaders du peuple Yezidi, l'histoire de leur nation, religion, traditions en mettant l'accent sur l'amitié des Yezidis et Arméniens.

Ecrit sur une très riche base de faits, ce livre ouvre les nouvelles réalités au lecteur.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Պատմաբան-խմբագրի կողմից. Կ.Խաչատրյան.....	3
Երկու խոսք. Ա.Վիրաբյան.....	6

ՆԱԽԽԻՆԵՐԻ ԿԱՆՉԸ.....	9
Իմաստուն Յուսուֆ աղան.....	10
Հասընիներ.....	14
Սուրմալու.....	23
Աստվածային ծագում.....	36
Հասան աղա (ավագ).....	48
Թեմուր աղա.....	57
Հասան աղա Թեմուրով (Հասան աղա կրտսեր).....	70

ՈՒՍՈՒՔ ԲԵԿ.....	83
«Ուսուրը՝ երեխա».....	84
Գևորգյան ճեմարան.....	86
Հանդիպումներ Կոմիտասի հետ.....	92
Ուսուր բեկը՝ ցեղապետ.....	105
Ընտանեկան հարկի տակ.....	111
Ալիխան բեկ.....	116
Միր Իսմայիլ և Ուսուր բեկ.....	123
Կովկասի բոլոր եզդիների առաջնորդը.....	135
Հանուն Հայաստանի Հանրապետության.....	147
Ուսուր բեկը՝ պատգամավոր.....	161
Անկախության երկուսուկես տարի.....	171

ԲՈՒՀԵՎԻԿՅԱՆ ՍԱԼԻ ԵՎ ՄՈՒՐՈՒՄԻ ՄԻՋԵՎ.....	185
Վերջին ցեղապետը.....	186
Տազնապի տարիներ.....	196
Գործ N 10392.....	198

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆ ԱՆԴՐԱԳՐԱՐՉՆԵՐ.....	201
Ազգագրություն՝ ըստ եզրիների.....	202
Տոհմի գրական կերպարը.....	211
ՇԱՄԻՐԱՄ՝ ԻՄ ԾՆՆԴԱՎԱՅՐ.....	225
Ուսուրյաններ.....	226
Տոհմաժառ.....	245
Շամիրամ.....	260
ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅԱՆ ՉԱՅՆ.....	271
Հ. Այվազյան. Բախտակից եզրիների պատմական ճակատագրի մասին.....	272
Հ. Չատիկյան. Խաչատուր Աբովյանը և ժողովրդական բանահյուսությունը.....	277
Դ. Մկր Սարգսյան. Հավատարմության հեղինակավոր խորհրդանիշը.....	280
Այ. Բսահակյան. Պատմվածքի հերոսի նախատիպը.....	283
Ա. Մամե. Խորհրդանշական անուն՝ Ուսուր բեկ.....	286
ՀԱՎԵԼՎԱԾ.....	291
Խաչատուր Աբովյան. Եզրիները.....	292
Սողոմոն Եղիազարով. Երևանի նահանգի եզրիների ազգագրական-իրավաբանական համառոտ նկարագիր Ա. Եզրիների ծագումն ու կրոնը.....	305
Ավանդություն աշխարհի արարչագործության, մեղսունակության և ջրհեղեղի մասին.....	308
Մարգարեններ և Սրբեր.....	312
Տաճարներ և սրբազան տեղեր.....	313

Բ. Եզրիների իրավական վիճակը: Հասարակական կազմակերպություն.....	314
Վարչական բաժանումներ.....	317
Կրոնական իշխանություններ: Գլխավոր շեխ և էմիր.....	320
Յեղապետեր.....	322
Յեղական կառավարում.....	323
Յեղապետի եկամուտները.....	324
Պատվավոր իրավունքներ.....	326
Յեղապետի պարտավորությունները.....	326
Ռուսպիտիական կառավարում.....	327
Շինական հասարակության կառավարում.....	329
Շեխերի խորհուրդը կամ դատաստանը.....	330
Ժամանակակից կառավարում.....	331
Եզրիների ընտանեկան հարաբերությունները.....	334
Տոհմ.....	334
Ժառանգության կարգը.....	336
Ամուսնությունը եզրիների մեջ.....	338
Ա. Գյուրջյան. Եզրի քրդեր.....	340
Սիմոն Վրացյան. Եզրիների եւ պոչի մասին.....	354
Ամբողջ Եզրիներու թեյիսը Ամիր Ապտի պեկ Սիր Իսմայիլ պեկ. Ազգիս և զավակներուս մեծավորաց.....	360

ՈՒՍՈՒԲՅԱՆՆԵՐԻ ԳԵՐԳԱՍՏԱՆՈՒՄ ՊԱՀՎՈՂ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ.....	375
Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ.....	390
УСУБ БЕК.....	394
УСУБ БЕК.....	395
ОУСУБ БЕК.....	396

9194.925
27-99

ՄԱՆՈՒԿ ՆՈՐԻԿԻ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Ծնվել է Երևանում, 1955թ.:

1978-ին ավարտել է Երևանի պետական լսարանի բանասիրական ֆակուլտետը, աշխատանքի անցել հեռուստատեսությունում:

1999-ից Հայաստանի հանրային հեռուստա-
ընկերության «Կարոտ» ծրագրի հեղինակն է և
տնօրենը: 2001թ. «Կարոտը» ճանաչվել է

մայրաքաղաքին նվիրված լավագույն
հեռուստահաղորդաշար և արժանացել Երևանի
քաղաքապետարանի գլխավոր մրցանակին:

2005թ. Մ.Մուրադյանին, որպես տարվա
լավագույն հաղորդման հեղինակ, շնորհվել է ՀՀ
Ժուռնալիստների միության «Ազդարար»
մրցանակը:

Մ. Մուրադյանի սցենարներով և
մասնակցությամբ պատրաստվել են Ա.
Մանուկյանին, Անդրանիկին, Նժդեհին, մեծանուն
այլ հայորդիների, պատմական բախտորոշ
անցքերի նվիրված մոտ 20 փաստագրական
տեսաֆիլմեր:

2012թ. «Հոգևոր հայրենիք» ամսաթերթի
գլխավոր խմբագիրն է:

1985թ. լույս է ընծայել «Ամռան հրավեր»,
1987-ին՝ «Տանիքի վրա» բանաստեղծական
ժողովածուները, ապա երկու արձակ գրքեր՝
«Կառլոս Արովյան» (հուշագրություն, 2002թ.) և
«Վասպուրականի հեքիաթներ» (2006թ.):

